

BƏKİR ÇOBANZADƏ

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

BEŞ CİLDDƏ

I CİLD

**M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası**

"ŞƏRQ-QƏRB"

BAKİ

2007

*Bəkir Çobanzadənin müxtəlif illərdə nəşr olunmuş əsərləri və
arxiv materialları əsasında nəşrə hazırlanmışdır*

Nəşrə hazırlayan və
ön sözün müəllifi:

Məmməd Adilov
filologiya elmləri doktoru

Redaktoru:

Adil Babayev
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

ISBN 978-9952-34-178-2

494.3-dc22

1. Türkoloji tədqiqat

Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, I cild.
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 336 səh.

Müasir türk dünyasının ən böyük türkoloq-alimi adını daşımağa layiq olan professor Bəkir Çobanzadə qısa həyat yaşamış, ancaq özündən sonra zəngin elmi və bədii irs qoyub getmişdir. Stalin repressiyasının qurbanı olmuş alimin vəfatından sonra onun həyat və yaradıcılığı haqqında çoxsaylı əsərlər yazılmasına baxmayaraq, elmi işlərinin böyük əksəriyyəti yalnız öz dövründə keçən əsrin 20-30-cu illərində ərəb və oxatki latın qrafikası ilə nəşr olunmuş, sonralar, demək olar ki, əsərlərinin heç biri yenidən işıq üzü görməmişdir.

Bəkir Çobanzadənin "Seçilmiş əsərləri"nin I cildinə 1920-ci illərdə Bakıda ərəb qrafikası ilə nəşr edilmiş "Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl" və "Türk-tatar dialektolojisi", eləcə də arxivdə makina latın çapı və əski əlyazması halında qalmaqda olan "Xətainin dili və bədii yaradıcılığı haqqında" əsərləri daxil edilmişdir.

© "Şərq-Qərb", 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyi günlərində Anar diqqəti dəhşətli bir fakta yönəldərək yazırdı: "Azərbaycan nümayəndələrini xatırlayaq. Stenoqramda 17 Azərbaycan nümayəndəsinin adı var. Vaxtında dünyasını dəyişmiş Səmədağa Ağamalıoğludan başqa, Azərbaycan nümayəndələrinin hamısı, təkrar edirəm, istisnasız hamısı 37-ci ilin Stalin repressiyalarının qurbanı olublar. Güllələnən güllələnib, sürgün edilən sürgün edilib, hər halda heç biri qayıtmayıb"¹.

Sadəcə məhv edilmiş bu nümayəndələrin sırasında görkəmli türkoloq-dilçi alim, həmin qurultayın təşkilində və keçirilməsində əsas xidmət sahiblərindən biri olmuş professor Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə də vardı.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının X cildində onun 1893-cü il yanvarın 21-də keçmiş Tavrıya quberniyası Simferopol qəzasının Arqın kəndində anadan olması və 1938-ci il aprelin 18-də vəfat etməsi, 1909-1914-cü illərdə İstanbul Sultaniyyə Liseyində oxuması, 1918-ci ildə Budapeşt Universitetini bitirməsi, 1920-ci ildən filologiya elmləri doktoru adını alması, 1919-1920-ci illərdə Budapeşt və Lozanna Universitetlərinin, 1922-ci ildən Kırım Universitetinin, 1924-1930-cu illərdə BDU-nun professoru, 1932-ci ildən SSRİ EA Zaqafqaziya Filialı Azərbaycan Şöbəsinin, 1935-ci ildən SSRİ EA Azərbaycan Filialının həqiqi üzvü və Paris Dilçilik Cəmiyyətinin üzvü olması göstərilmişdir².

Bu məlumatdan aydın olur ki, elmi əsərlərini "professor B.Çobanzadə" adı ilə imzalamasına baxmayaraq, Bəkir Çobanzadə əslində 1932-ci ildən akademik rütbəsinə qədər yüksəlmişdi.

Keçən əsrin 20-30-cu illərində Bəkir Çobanzadə türk ellərini və türk xalqlarını bütün varlığı ilə seven, ömrünü onların dilini, ədəbiyyatını, folklorunu, tarixini, etnoqrafiyasını, məişətini, fəlsəfi düşüncə tərzini öyrənməyə həsr edən və bununla da bütün türk qövminin özünü daha yaxşı tanımasına xidmət edən görkəmli alim və pedaqoq kimi bütün SSRİ-də və Avropada məşhurlaşmışdı. Belə bir şəxsiyyətin 37-ci ildən sağ-salamat çıxması mümkün ola bilməzdi. Buna görə də 20-ci illərin sonundan onun əleyhinə yazılar yazılmağa başlanırdı.

Repressiyadan sonra sovet məkanında Bəkir Çobanzadə haqqında hər hansı bir məlumat elm aləmindən uzun müddət yığılırılmış, ilk belə yazı yalnız keçən əsrin 60-cı illərində Azərbaycan dilçisi Adil Babayev tərəfindən

yazılmışdır. Onun uzun illər apardığı tədqiqatın böhrəsi kimi 1998-ci ildə nəşr etdirdiyi "Bəkir Çobanzadə" monoqrafiyası Azərbaycan ziyalılığının bu böyük alim qarşısında səmimi bir üzrxahlığı sayıla bilər³.

Bundan sonra, 70-90-cı illərdə Azərbaycanda və SSRİ-nin ayrı-ayrı yerlərində A.Baliç, F.Aşnin, V.Abdullayev, A.Ələkbərov, R.Tağıyev, S.Naqayev, V.Aslanov, N.Mollayev, A.Memetov, M.Məmmədov, N.Ələkbəri və b. Bəkir Çobanzadə şəxsiyyətinə və irsinə böyük maraq göstərmişlər. Alimin həyat və yaradıcılığı xarici ölkələrin tədqiqatçıları tərəfindən də öyrənilməyə başlamış, Türkiyə alimlərindən A.Battal Taymas, İsmail Otar, Kənan Acar və b. onun haqqında iri həcmdə kitablar nəşr etdirmişlər⁴. Bu mənbələrdə toplanmış materiallar bəzən Bəkir Çobanzadənin həyatının ayrı-ayrı məqamları haqqında yuxarıda verilmiş ensiklopedik məlumatı təsdiqləmiş.

Kənan Acar və F.D.Aşnin Bəkir Çobanzadənin 1893-cü il mayın 15-də Quzey Kırım'da Tavrıya vilayətinin Qarasubazar qəsəbəsində, S.Naqayev isə hətta 1897-ci ildə doğulduğunu göstərirlər. Tədqiqatçılar Arqında onun deyil, atası çoban Vahabın (əslində Abdulvahabın) anadan olduğunu yazırlar⁵. V.Aslanov və İsmail Otar isə B.Çobanzadənin 20 yanvar 1933-cü ildə doldurduğu anket və tərcümeyi-halına əsaslanaraq, onun 15 may 1893-cü ildə Qarasubazar şəhərinin Arqın kəndində anadan olduğunu göstərirlər⁶.

İlk təhsilini 1905-1909-cu illərdə Qarasubazardakı Rüstiyyə Xeyriyyə Məktəbində alan gənc tələbə burada buraxılış imtahanını ehtiyat səviyyədə verir ki, F.D.Aşnin yazdığına görə, imtahan heyətinin: "Aferin sənə, çoban balası!", "Maşallah çoban-zadəyə!" - nidalarını eşidir və bundan sonra Çobanzadə adını özünə fəamiliya seçir⁷.

Məzunun elmə böyük həvəs göstərdiyini və bacarığını görən xeyriyyə cəmiyyəti onu 1909-cu ildə təhsilini davam etdirmək üçün İstanbulla göndərir. Ancaq o, İstanbulla gələn kimi liseyə daxil ola bilmir. B.Çobanzadənin xatirələrinə əsaslanan həyat yoldaşı Ruqiyyə xanımın dediyinə görə, kənddən çıxmış təcür-

³ A.Babayev. B.Çobanzadənin ədəbi baxışları. APDİ professor-müəllim heyəti elmi konfransının materialları. Bakı, 1966; Prof. B.V.Çobanzadə: Azərbaycan sovet dilçilik elminin görkəmli nümayəndəsi. APDİ professor-müəllim heyəti elmi konfransının materialları. Bakı, 1967; Prof. B.V.Çobanzadənin universitetdəki fəaliyyəti. BDU-nun Elmi Əsərləri. Bakı, 1968; Bəkir Çobanzadə. Bakı, 1998 və s.

⁴ A.Battal Taymas. Kırmli filoloq-şair Bekir Çobanzadə'yi tanıma təcrübəsi. Türk dili Araştırmaları yillığı. Belleten. Ankara. Türk Tarih Kurumu basımevi, 1954; İsmail Otar. Kırmli türk şair ve bilgini Bekir Sıdkı Çobanzadə. İstanbul. Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri A.Ş., 1999; Kənan Acar. Kırmli Bekir Sıdkı Çobanzadə (Dilçiliği ve Edebiyat araştırmacılığı). Ankara. Türk Dil Kurumu, 2001.

⁵ Kənan Acar. Gösterilen əsəri, səh. 33-35.

⁶ V.Aslanov. Bəkir Çobanzadə. "Ədəbiyyat və incəsənət", 1988, №51; İsmail Otar. Gösterilen əsəri, səh. 13.

⁷ Kənan Acar. Gösterilen əsəri, səh. 37-38.

¹ Anar. "Fərəh, ümid, faciə. Birinci Türkoloji Qurultay haqqında düşüncələr". Ədəbiyyat qəzeti, 10 mart 2006-cı il.

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild, səh. 369.

besiz bir genc pulunu düzgün xərcəyə bilmir və tezliklə pulu qurtardı. Üçün İstanbulda çayçı yanında şagird işləməyə başlayır. Çayçı şagirdinin çox istedadlı olduğunu görüb ona kömək etmək istəyir və bir gün Sultaniyyə Məktəbinin rəhbərlərindən biri çayxanada olan zaman yeniyetmə Bekiri onunla tanış edir. Beləliklə, Bekir Çobanzadə tezliklə Qalatasaraydakı Sultaniyyə Məktəbinə daxil olur⁸ və 1914-cü ilə qədər burada oxuyur, həm də ərəb və fransız dillərini öyrənir.

Bu liseyin müdiri böyük türk şairi Tofiq Fikrət B.Çobanzadəyə güclü təsir göstərmiş, hətta ona bir şeir dəftəri hədiyyə etmişdir. İstanbulda oxuduğu illərdə milliyyətçilik, yurdseverlik və türkçülük cərəyanlarının təsirinə qapılan genc Bekir Çobanzadə bütün bunlar dərin iz buraxır, onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır.

İstanbuldan sonra bir müddət Krımın qalan B.Çobanzadə 1914-cü ildə Odessa Ali Məktəbinə daxil olmuş və burada slavyan dillərini, o cümlədən rus dilini öyrənmiş, sonralar bunu daha da təkmilləşdirmişdir. Bundan başqa, alim sonralar fars, alman, ingilis, Avstriya, macar, çex, polyak, erməni və gürcü dillərini də öyrənmişdir. Bir il sonra özünün İstanbuldakı müəllimi L.Mosonyinin təşəbbüsü ilə Macarıstana getmiş, Budapeştdəki Razmany Peter Tudomany Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinə qəbul edilmiş, burada məşhur türkoloq prof. Y.Nemetin tələbəsi olmuş, eləcə də məşhur türkoloq prof. İ.Qoldzieher, prof. Abdullətif və prof. İ.Kunoşdan dərslər almışdır⁹.

B.Çobanzadə Budapeştdə macar milliyyətçilərinin təsirinə düşsə də, Y.Nemet onu daim nəzarətdə saxlamış və siyasətdən uzaq tutmağa çalışmışdır. Çünki Y.Nemet öz tələbəsində yaxın gələcəyin istedadlı bir elm adamının parıltılarını görürdü¹⁰. 1919-cu ildə ali təhsilini qızıl medalla bitirərək, prof. İ.Kunoşun rəhbərliyi altında "Qıpçaqların "Kodeks komanikus" əlyazma ədəbi abidələri və türk dillərində tələffüzün təməl problemləri" mövzusunda yazdığı dissertasiyaya görə türk filologiyası və fəlsəfə elmləri doktoru alimlik dəcəresini almışdır. Ancaq B.Çobanzadənin ilk elmi tədqiqat işi 1918-ci ildə Budapeştdə çıxan "Turan" jurnalında macar dilində çap etdirdiyi "Rusiya tatarlarının kultur hənriələri" adlı 14 səhifəlik məqaləsi sayılır¹¹.

Təhsilini bitirdikdən sonra Y.Nemet B.Çobanzadənin Macarıstanda qalmasını təklif edir¹² və o, bir müddət Budapeşt Şərq Akademiyasında müəllim işləyir. Bundan sonra Cəfər Seyidəhmədinin dəvəti ilə İsveçrəyə gedir, 3 aya qədər Lozanna universitetində işlədikdən sonra vətənə qayıdır¹³.

⁸ Nuride Novruzova. Bekir Çobanzadə: həyatı, elmi və pədaqoji fəaliyyəti, "Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl" əsəri; Bekir Çobanzadə. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl. Bakı, Aspoliqraf, 2006, səh. 4.

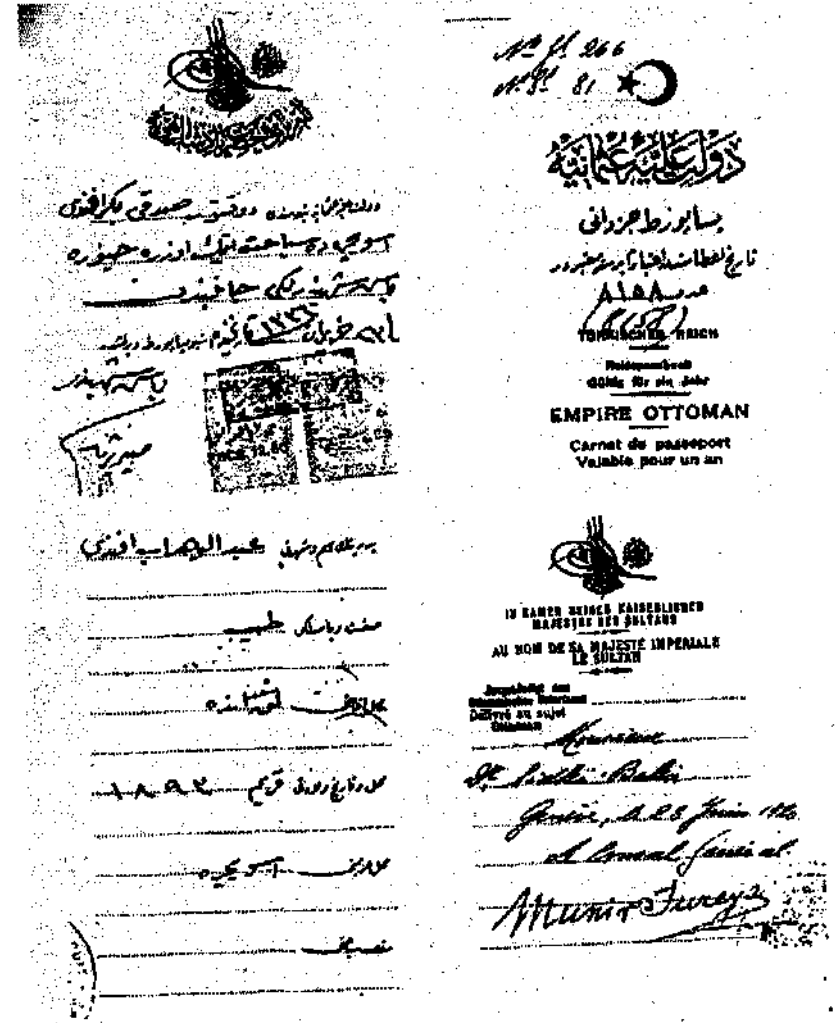
⁹ İsmail Otar. Gösterilen əsəri, səh. 16.

¹⁰ Kenan Acar. Gösterilen əsəri, səh. 39-44.

¹¹ İsmail Otar. Gösterilen əsəri, səh. 16; N.Novruzova. Gösterilen əsəri, səh. 4.

¹² Kenan Acar. Gösterilen əsəri, səh. 44.

¹³ İsmail Otar. Gösterilen əsəri, səh. 17; N.Novruzova. Gösterilen əsəri, səh. 5.

Bekir Çobanzadənin pasportu
(İsmail Otarın "Kırımın türk şair və bilgini Bekir Sıdkı Çobanzadə"
kitabından götürülmüşdür)

Mi

a budapesti királyi magyar tudomány-egyetem

Rektora

Kérem, hogy a következőt

valamennyi kor doktoraival
és más mindenkivel egyenként és összesen a kékett illet,
hogy Bekir Sidki urat, ki
Kırım İsmail Karabulban magyáran 1892
évi május hó 15-ik napján született, mint bolşevist
tudományokai rendes hallgatói egyetemünk anyaköny-
vébe szabályszerűen beiktattuk; mit alátámasztunk és
kisebb pecsétünkkel ellátott jelen okmánytal bizonyítunk.
Kelt Budapeston, 1916. évi október hó 11-ik napján.

Miklós J. J.
R. E. M. J. J.

İsmail Karabulban
R. E. M. J. J.

Bekir Çobanzadenin universitet diplomu
(İsmail Otarın "Kırımlı türk şair ve bilgini Bekir Sidki Çobanzade"
kitabından götürülmüştür)

İsmail Otar yazır ki, B.Çobanzade Lozannada olarkən Kırım türklerinin milli teşkilatı sayılan Milli Fırqəyə qoşulur. Bolşeviklər Kırımı tutandan sonra bu fırqə gizli müqavimət hərəkatına keçmişdi və B.Çobanzade də fırqənin bu yeraltı çalışmalarına qatılmaqdan geri qalmırdı¹⁴.

Genc alim və pedaqoq Bekir Çobanzade 1920-ci il sentyabrın 8-də muxtar respublika statusu qazanan Kırma döndür. 1921-22-ci illərdə Vəli İbrahmovun təşəbbüsü əsasında açılan Tutayköy Pedaqoji Texnikumunda tatar dili və ədəbiyyatı dərslərini aparır. Bu dövrdə o, Kırım Xalq Maarif Komissarlığı tatar məktəbləri ali şurasının şöbə müdiri vəzifəsində də çalışmışdır.

1922-ci ildə bəzi fakültələri açılmış Kırım Universiteti Şərq fakültəsinin türk dili kafedrasının müdiri və professoru kimi türk dillərinin müqayisəli qrammatikası dərslərini tədris etməyə başlayır, 1924-cü ildə isə həmin universitetin rektoru təyin olunur. 1921-24-cü illərdə prof. B.Çobanzade Kırım hökuməti rəyasət heyətinin üzvü olmuşdur. Hələ Kırmda olduğu illərdə türk dünyasının və türkologiyasının əlifba və yazı məsələləri üzərində işləyir, türk birliyinə əsas ola biləcək ortaq ədəbi dilin türk dilləri içərisindən seçilməsi məsələsi bu dövrdə onun diqqətini cəlb edir. A.Battal Taymas belə bir qeyd edir ki, Bekir Çobanzade İsmail bəy Qaspiralının firsət düşdükcə türk-tatarlar üçün "Dilde, fikirdə, əməldə birlik" gerekliliyini göstərsə də, dil birliyinə nə şəkildə nail olmağın yolunu açıqlamırdı. Bunu B.Çobanzade özü etdi¹⁵.

Alimin elmi fəaliyyətinin Kırım dövrü əsasən Kırım-tatar ədəbiyyatının tədqiqinə, həmçinin türk dillərinin qrammatikasının müqayisəli öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Həmin dövrdə B.Çobanzade maarif və təhsil sahəsində müterəqqi fikirlərin yayılmasında fəal iştirak edir, Avropanın, Rusiyanın və Türkiyənin bir sıra görkəmli türkoloqları, ədəbiyyatşünasları və dilçiləri ilə əlaqə saxlayır. Kırım Universitetində çalışdığı illərdə B.Çobanzade türk dillərinin qrammatikası sahəsində dərslək olmadığını görüb, "Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl" əsəri üzərində işləməyə başlayır¹⁶.

Bununla bərabər, A.Battal Taymasın haqlı olaraq göstərdiyi kimi, "Çobanzade çapında bir fikir və elm adamı üçün Kırım həqiqətən dar bir mühit idi"¹⁷.

1922-ci ildə Azərbaycanda latın əlifbasına keçid üçün Yeni Əlifba Komissiyası yaradılmış, 1924-də bu komissiyaın nəzdində görülməli işləri əsaslandırmaq və əlaqələndirmək üçün məsləhət şurası yaradılmışdı. Azərbaycandakı əlifba dəyişikliyi işlərini idarə edən S.Əğəmalıoğlu 1924-cü ildə bu işlərə kifayət dərəcədə vafiq olan və hələ 1922-ci ildən əlifba məsələləri üzərində işləyən Bekir Çobanzadəni Bakıya dəvət edir. Bu vaxt Moskva Kırım

¹⁴ İsmail Otar. Gösterilen əsəri, səh. 17.

¹⁵ A.Battal Taymas. Gösterilen əsəri, səh. 252.

¹⁶ Kenan Acar. Gösterilen əsəri, səh. 45; N.Novruzova. Gösterilen əsəri, səh. 5.

¹⁷ A.Battal Taymas. Gösterilen əsəri, səh. 242.

üzərində öz siyasətini sərtləşdirdiyi və Kırım Universitetini qapatdığı üçün Çobanzadə də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Ağamalı-oğlunun dəvətini məmnuniyyətlə qəbul edir və 1924-cü ilin sentyabrında Bakıya gəlir, burada Dövlət Universiteti Şərq fakültəsinin dekanı, həmin universitetin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri və professoru təyin edilir. Məhz onun coşqun fəaliyyəti nəticəsində qısa müddət ərzində Bakıda türkoloji tədqiqatlara maraq artır. Bəkir Çobanzadə əlifba keçmə-Keşliyi şəraitində Azərbaycan dilinin bundan sonra düzgün inkişaf yolunu tutmasına öz töhfəsini verir.

B.Çobanzadənin Bakıda işlədiyi illərdə bu şəhər öz elmi və mədəni səviyyəsinə görə digər türkdilli şəhərlərdən xeyli irəlində idi. Bu dövrdə müxtəlif yerlərdən işləməyə dəvət olunmuş V.V.Bartold, A.N.Samoylovic, N.K.Dmitriyev, Əziz Qubaydullin, N.İ.Aşmarin, İsmayıl Hikmət və başqalarının Bakıda olması onu türkoloji mərkəzə çevirmişdi.

Azərbaycanda həm də öz elmi fəaliyyətinin ən coşqun və məhsuldar dövrünü yaşayan Bəkir Çobanzadə əsərlərinin böyük hissəsini burada yazıb çap etdirmişdir. O, 1925-29-cu illərdə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbüs Cəmiyyəti, sonralar Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu adlandırılan qurumun fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş, 1925-ci ildə bu institutun elmi şurasının baş katibi, 1929-cu ilin sonunda türkologiya şöbəsinin tarixi dilçilik komissiyasının sədri olmuşdur.

B.Çobanzadə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən məşhur Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilatçılarından və ən fəal iştirakçılarından biri olmuş, qurultayda türkologiya elminin və Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı üçün bir sıra sanballı təkliflərlə çıxış etmişdir. Qurultaydan sonra Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası Komitəsi elmi heyətinin sədri vəzifəsinə gətirilmişdir.

B.Çobanzadə Bakıda yaşasa da, Moskva, Leningrad, Qazan, Orta Asiya respublikaları və Krimla sıx əlaqə saxlayır, yerli və ümumidittifaq mətbuatında müntəzəm çıxışlar edir, Moskva, Leningrad, Daşkənd və Qazan universitetlərində dərs deyir, 1930-34-cü illərdə Fərqanə Pedaqoji İnstitutunda özbək dili və ədəbiyyatı kafedrasına rəhbərlik edir, 1935-ci ildən Buxara Pedaqoji İnstitutunda dilçiliyin nəzəri problemlərindən mühazirələr oxuyur, Orta Asiyada milli kadrların hazırlanmasına öz töhfəsini verir. 1928-ci ildə Moskvada Şərq Xalqları İnstitutunun həqiqi üzvü seçilir və bir sıra aspirant və dissertantlara rəhbərlik edir. 1929-cu ildən Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspirantura şöbəsinə rəhbərlik edir. Azərbaycan humanitar elminin M.A.Dadaşzadə, M.Ş.Şirəliyev, H.M.Arash, Ə.M.Dəmirçizadə, F.S.Qasımzadə, H.K.Bağirov, M.H.Hüseynzadə, M.C.Cəfərov, A.Tağızadə, İ.Həsənov, A.Şərifov kimi bir sıra gələcək məşhur nümayəndələrinin yetişməsində böyük rol oynayır¹⁸.

Belə böyük və sanballı fəaliyyətinə baxmayaraq, 1920-ci illərin sonundan Bəkir Çobanzadənin həyat və yaradıcılığında ciddi dönüş yaranır. Ona qarşı təşkil edilən kampaniyada həmkarları da iştirak edir, alimlərlə birlikdə, yaradıcılığını təftiş etməkdə canfəşanlıq göstərirlər. Məcburiyyət qarşısında qalan Bəkir Çobanzadə özünü təmizə çıxarmağa çalışaraq ideoloji baxımdan bir neçə "əsər" ("Çaylı kommunası", "Daxili mühacirliklə mücadiləyə doğru", "Dini islahat və mədəni inqilab", "Lenin və dilçilik", "Lisaniyyatda antiMark-sist cərəyanlar: radlovçuluq-uşakovçuluq", "Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü. Nasionalizmdən internasionalizmə"...) yazıb nəşr etdirməli olur. Bununla əlaqədar 1930-cu ilin yazında bacısı Züleyxaya məktubunda yazırdı: "Bana böylə bir məqalə yazmaq qolay oldumu zənn etdin? Ürəyim qanayaraq yazdım. Yazdıqlarımın həpsini kəndi əlimlə silmək qolay olmadı. Lakin məqalədə, az da olsa, kəndi elmi və ictimai fəaliyyətimdən nəçin vaz keçdiyimi anlatmaqla birlikdə, onların iləridə yənə də dünya üzünə çıxacaqlarına və bənim adımla kirləməyə deyil də, əbədləşdirməyə xidmət edəcəklərinə əmin olduğumu ifadə etdim. Sən bunu anlamalısan, bunun üçün bəni suçlamağa haqqın var, amma başqa çarəm qalmadı. Alt-üst oldum, bu daha çox davam edəcəkmə, bilmirəm"¹⁹.

Bəkir Çobanzadənin ölüm tarixi ilə bağlı məlumatlar da fərqlənir. Məlumdur ki, Şer, Gerasimov, Qriqoryan və Zikov kimi müstəntiqlərin əlində qalan böyük alimin haqqında 1937-ci il oktyabrın 12-də minlərlə azərbaycanlının da qatili olan Matleviç, Zaryanov və Jiqur üçlüyü tərəfindən 20 dəqiqə içərisində hökm oxunmuş və o, bir məlumata görə, ertəsi gün güllələnmiş²⁰ başqa məlumata görə, sürgünə göndərilmişdir.

Bundan sonra yalnız "Azad Kırım" qəzetinin 7 avqust 1942-ci il tarixli nömrəsində onun haqqında məlumata rast gəlmək olur: "1938-ci ilin dekabrında 38 dərəcə havada Sibirdə Peçorski çayı کنارındaki Pokrovka yaxınlığında məhkum olaraq odun kəsərkən yanımda siqaret çəkən məhkumların içində Bəkir S.Çobanzadə, A.Tağızadə, C.Məhəmmədzadə də vardı. Daha sonra şimaldakı Vorkutaya göndərilidilər"²¹.

Ancaq 1998-ci ilin sentyabrında F.D.Aşnin türk alimi Kənan Acara göndərdiyi məktubda və fotosuratda əl yazısı ilə "Nizamsızlıq oldu. Alim Bakıda 13 oktyabr 1937-ci ildə güllələnmişdir", - qeydini yazmışdır. Buna baxmayaraq, K.Acarın fikrincə, 1938-ci ilin dekabr ayında Sibirdə hələ sağ olması haqqında əvvəlki məlumata əsasən, onun 1939-cu ildə vəfat etməsi daha ağlabatandır.

Başqa məlumatlara görə: 1) B.Çobanzadə Xaçmaz məhəbbətində başı da daxil olmaqla bədəninin müxtəlif yerlərinə mismarlar çaxılaraq əziyyət ver-

¹⁸ Kənan Acar. Göstərilən əsəri, səh. 45-47; N.Novruzova. Göstərilən əsəri, səh. 5-8.

¹⁹ Kənan Acar. Göstərilən əsəri, səh. 51-52.

²⁰ N.Qəhrəmanlı. Qarasubazardan olan professor. Bakı, 1994.

²¹ İsmail Otur. Göstərilən əsəri; Kənan Acar. Göstərilən əsəri, səh. 52.

məklə öldürülmüşdür. 2) B.Çobanzadə 1937-ci ilin sonlarında bir erməninin başçılıq etdiyi NKVD heyəti tərəfindən həbs edilib, Sibirə göndərilmiş və orada şəhid olmuşdur²².

* * *

Türk xalqlarının böyük alimi, akademik Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə təxminən cəmi 45 il ömür sürməsinə baxmayaraq, özündən sonra kifayət qədər zəngin bir elmi və bədii irs qoyub getmişdir.

Tədqiqatçılar alimin əsərlərinin tam siyahısını tərtib etməyə çalışsalar da, Kənan Acar onun daha çox - Bakıda, Qazanda, Ağməsciddə, Daşkənddə, Moskvada, Budapeştdə, Qızıl Ordada nəşr olunmuş 139 əsərinin adını çəkmişdir²³ və bunların da böyük əksəriyyəti elmi əsərlərdir.

Bizim günlərimizdə Bəkir Çobanzadənin hələlik yeganə "Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl" əsərini yeni əlifbada ayrıca kitab şəklində (müəyyən qüsurlarla olsa da) nəşr etdirmiş N.Novruzova onun elmi araşdırmalarının əsas istiqamətlərini düzgün olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

- 1) türkoloji tədqiqatlar;
- 2) ümumi dilçilik problemlərinə həsr etdiyi əsərlər;
- 3) dialektoloji tədqiqatlar;
- 4) terminoloji tədqiqatlar;
- 5) əlifba və qrafika məsələlərinə aid araşdırmalar;
- 6) ədəbiyyatşünaslığa aid əsərlər;
- 7) metodikaya aid əsərlər²⁴.

Akademik B.V.Çobanzadənin bibliografiyasının və elmi əsərləri külliyyatının nəşr edilməsi dilçilik tarixinin öyrənilməsinə, türkologiya və dilçilik elminin gələcək inkişafına mühüm töhfə ola bilər.

* * *

Mütəxəssislərin və elm tarixi ilə maraqlanan oxucuların sərəncamına verilən bu kitaba Bəkir Çobanzadənin müxtəlif illərdə yazdığı əsərlər daxil edilmişdir. Həmin əsərlərin bir hissəsi keçən əsrin 20-ci illərində eski əlifbada, bir hissəsi isə 30-cu illərdə ovaxtkı latın əlifbasında nəşr edilmiş mətnlər əsasında hazırlanmışdır. İndiyədək Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində makina çapı və əlyazması (qarıxıq) şəklində qalmış "Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında" və "İbn Mühənnə və onun lüğəti" kitab-

ları isə ümumiyyətlə ilk dəfə nəşr edilir. Tədqiqatçıların göstərdiyi "Kitabi-Dədəm Qorqud"un ədəbi-lingvistik təhlili" kitabının əlyazmasının isə harada olduğu hələ də bilinmir²⁵.

Xətəi və İbn Mühənnə yaradıcılığı haqqında kitabların yazılma tarixini mətnin içindən seçilmiş cümlələrə əsasən dəqiqləşdirmək mümkündür.

Xətəi dili ilə bağlı kitabında oxuyuruq: "Biz də tərəfimizdən hazırlanmış və keçən 1934-cü ildə Elmlər Akademiyasının Azərbaycan şöbəsində və həmin ildə Zaqafqaziya filialının müşavirəsində məruzə şəklində deyilmiş olan İbn Mühənnə dili üzərindəki tədqiqatımızda altı nüsxənin lüğət materialındakı inkişafa ayrıca diqqət yetirdik".

İbn Mühənnə lüğəti haqqında kitabında isə yazır: "Bu il, 1936-cı il avqust ayında Dəstəfur, Gədəbəy ayrımaları arasında apardığımız dil və folklor ekspedisiyasında heyvan təqviminin bugünkü vəziyyətinə aid olaraq üç variant, moment qeyd etdik".

Deməli, alim İbn Mühənnə lüğəti üzərində 1934-cü ildən məruzə şəklində işləməyə başlamış, 1936-cı ildə isə onu kitab şəklində tamamlamışdır. Eyni zamanda "keçən 1934-cü ildə" ifadəsi Xətəi dili haqqında kitabın 1935-ci ildə yazılıb tamamlandığını sübut edir.

Yeri gəlmişkən, ayrı-ayrı mənbələrdə bu iki kitabın adı başqa şəkildə göstərilərsə də, arxiv variantında məhz bizim təqdim etdiyimiz şəkildə adlandırılmışdır (Yalnız "İbn Mühənnə və onun lüğəti" kitabının adı arxiv materialında başlanğıc fəslin adını - "İbn Mühənnə və əsəri haqqında" - təkrar etdiyi üçün burada cüzi şəkildə təshih edilmişdir).

Müəllif İbn Mühənnə və onun lüğətinə həsr etdiyi tədqiqatın makina yazısından sonra lüğətin 74 səhifədən ibarət tərcüməsini yazıb makinadan çıxarmış, lakin ərəb dilində və əski yazıda nümunələri (görünür) ellə yazmaq üçün buraxdığı boş yerləri doldurmamışdır. Yəqin ki, bu iş müəllifin ən son tədqiqatlarından biridir. Belə ki, bütövlükdə əsərin birinci (tədqiqat) hissəsini tam yekunlaşdırdığı halda, tərcümənin texniki cəhətlərini icra etməyə imkan tapmamışdır. Məhz bu səbəbdən əsərin tərcümə hissəsini nəşrə hazırlamaq hələlik mümkünsüzdür. Buna görə də kitabın tədqiqat hissəsini nəşrə hazırlayarkən mətnin içində tərcümə qisminə istinadla bağlı qısa ifadələr ixtisar edilmişdir.

Müəllifin ana dilində yazdığı və başqaları tərəfindən rus dilinə tərcümədə nəşr olunmuş bəzi məqalələri üslubi xətalara dolu olduğundan onların bu nəşrə daxil edilməsi hələlik məsləhət bilinməmişdir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, alimin əski əlifbada nəşr olunmuş əsərlərində çoxsaylı imla və üslub, eləcə də müəllifin xətalara rast gəlirik. Bunu həqiqətən əski Azərbaycan yazısının çatışmazlıqları ilə əlaqələndirmək lazım gəlir.

²⁵ İsmail. Otar Gösterilən əsəri, səh. 26.

²² Kənan Acar. Gösterilən əsəri, səh. 53-54.

²³ Kənan Acar. Gösterilən əsəri, səh. 490-499.

²⁴ N.Novruzova. Gösterilən əsəri, səh. 8-9.

Bəkir Çobanzadə əsərlərini daha çox Osmanlı türkcəsinə istinad etməklə yazıya almış, ancaq Bakıda nəşr etdirdiyi yazılarını getdikcə azərbaycanlaşdırmağa meyil göstərmişdir. Bu kitab nəşrə hazırlanarkən imkan dairəsində müəllifin dil və üslubuna müdaxilə etməməyə çalışmışıq. Buna görə də kitabların və məqalələrin mətnində rast gələn ayrı-ayrı sözləri bugünkü baxımdan düzgün başa düşmək (məsələn, *şərtlər=şərait*, *vasitələr=vəsait*, *uydurmaq=uyğunlaşdırmaq*, *iləri=irəli*, *topraq=torpaq*) əsasən oxucunun öhdəsinə buraxılır. Bununla yanaşı, elə də böyük müdaxilə sayılmayacaq bəzi sözlərin morfolojiyasını təshih etmək qərara alınmışdır (məsələn, *laboratoriya* yox, *laboratoriya*; *obyektiv* yox, *obyektiv*; *vəqt* yox, *vaxt*; *masələyi* yox, *məsələni*). Bəzi yerlərdə müəllif özü üç nöqtə (...) işarəsindən istifadə etmişdir ki, bu nəşrdə də olduğu kimi saxlanmışdır. Bəzi yerlərdə diqqətsizlik ucbatından ifadəni düzgün başa düşməyə mane olan artıq sözlərə rast gəlirik ki, burada belə sözlər ixtisar edilmiş və yerində orta mötərizədə nöqtələr [...] qoyulmuşdur. Bəzi yerlərdə isə fikrin başa düşülməsinə mane olan boşluqlar təsadüf edir ki, belə yerdə orta mötərizədə münasib söz əlavə edilmişdir. Eləcə də əsərlərin punktuasiya sistemi müasir dövrə uyğunlaşdırılmışdır.

Sonda bunu da qeyd etməliyik ki, oxucudan həm də mətni müəllifin öz intonasiyası ilə düzgün oxumaq bacarığı tələb olunur.

Nəhayət, birinci cildin ərəşəyə gəlməsində bu və ya digər dərəcədə köməyini əsirgəməmiş mütəxəssislərdən T.Quliyevə, Hacı Mustafaya, M.Teymurova, Zifə-Alua Auezovaya (Qazaxıstan) və Əxət Səlixova (Başqırdıstan) minnətdarlığımızı bildiririk.

Məmməd Adilov

TÜRK-TATAR LİSANİYYATINA MƏDXƏL

*“Azərnaşr” tərəfindən 1924-cü ildə Bakıda buraxılmış
kitab əsasında nəşrə hazırlanmışdır*

BAŞLANGIC

Herodot və Fales dövrlərində is kif və sarmat xristianlıq osrlərində barbar, müsülman, busurman və nəhayət, dövrü-intibah, renesans və ondan sonra gələn zamanlarda on səkkizinci və on doqquzuncu əsrlərə qədər xalq dilində və bir çox elmi əsərlərdə asiyalı, müsəlman namı altında qaib olan türk-tatarlar, onların dilləri, mədəniyyətləri, tarixdəki mövqeləri son zamanlarda iyidən-iyiyə tədqiq və təftiş olunmağa başladı.

Bu kibi tədqiq və tətəbbölərin nəticəsi olaraq bu gün türkoloji-türkiyyat namilə ayrı bir elm meydana gəldi. Türkoloji, yeni türk-tatar xalqlarına aid yazılan əsərlər bu gün hər lisanda yüzlərə baliğ olub kütübxanələr doldurmaqdadır.

Son zamanlarda, yeni on səkkizinci əsrdən zamanımıza qədər yapılan tədqiqat əskidən Uzaq Şərq – Çin, hind, Yaxın Şərq, qrek, Roma, Qərb, fars tarixçiləri, lisançıları, alimləri tərəfindən türklərə və onların dil və mədəniyyətlərinə dair yazılan əsərləri də meydana çıxardı.

Şimdi artıq türklər haqqında binillik bir zaman içərisində yapılan əski və yeni tədqiqatın ana cizgiləri gözümüzün önündə aydın, açıq duruyor. Elm və fənn inkişafının hər dövründə türk-tatar xalqlarını unutmamış, onlara diqqət və tədqiq nurunu az-çox çevirmişdir.

Bununla bərabər, nə əski, nə orta və nə də yeni dövrlərimiz haqqında qəti, dürüst və tam bir şey bilmək daha mümkün deyildir.

Türklərin mənşələri, əski yurdları, ana dilləri, digər xalqların dillərinə olan münasibətləri məsələləri hənuz az-çox qalın bir pərdə altında bulunmaqdadır. Əski və yeni mədəniyyət dövrlərimizə gəlincə, bu xüsusda ufaq-tüfək nəzəriyyə və fərziyyələrdən başqa bir şey meydana çıxarmamışdır. Bugünkü məlumatımızla türk-tatar xalqlarının mədəniyyət tarixini müvəffəqiyyətlə yazmaqdan çox uzağız.

Vamberi-Radlov dövrü artıq keçmişdir. Onların əsərlərində maraq, ekzotizm – əcibə arayıcılıq, mübaliğə, mübhəmiyyət bu gün hər kəsin gözüne çarpmaqdadır.

Ayrı bir “Orxon kitabəsi”, “Kutadqu bilik”, “Kodeks komani-kus” türkoloqları yıllarca işğal edəcək və bütün bir dövr doğuracaq qədər mühüm və yeganə mövzular olmaqdan çıxmışdır.

Bunun ən böyük səbəbi türkoloji tədqiqatının və üsullarının getdikcə genişlənməsi, dərinləşməsi olsa da, başqa mühüm bir səbəbi daha vardır. Bin doqquz yüz beş inqilabından sonra Rusiya türk-tatarları, bin doqquz yüz səkkiz inqilabından sonra Osmanlı türkləri arasında öz dillərinin, tarixlərinin və mədəniyyətlərinin tədqiqi məsələsi günün məşğuliyyətlərindən birisi olmuşdur.

Bu gün İstanbulda və Ankarada çalışan Əncüməni-danışlar, Təlif və tərcümə heyəti, Tarix əncüməni, Türk dənəyi, Türk ocağı... kimi elmi təşkilatlar hər yıl bir çox mətnlər, yeni əsərlər nəşr etməkdə olduqları kimi Rusiyada, bilxassə on yeddinci sənənin inqilabından sonra Bakıda, Kırmda, Daşkənddə, Qazanda Şərq fakültə-institutları qurulmuş və hər müstəqil və yaxud muxtariyyətli cümhuriyyətlərin maarif komissarlıqları – vokalətləri yanında çalışmaqda bulunan elmi şuralar meydana gətirilmişdir ki, bunların cümləsi türkolojiyə ayrı bir diqqət və xüsusi bir əhəmiyyət verməkdədirlər.

İşte bu surətlə türkoloji-türkiyyat tədqiqatına türk-tatar gənc elm aşiqləri də iştirak edəcəklərdir.

Yuxarıda zikr etdiyimiz türkiyyat və şərqşünas ocaqlarından birisi olmağa çalışan Kırım darülfünununda keçirdiyim dörd illik elmi və tədrisi ömür türk-tatar dillərinin şimdiki qədər hanki üsullarla kimlər tərəfindən tədqiq olunduğunu qısaca bildirmək ehtiyacını pək açıq bir surətdə duyurdu.

Həqiqətən türkoloji tədqiqatın qısa və səthi də olsun, az-çox tam bir tarixi darülfünun tələbələrini və ikinci dərəcə, hətta dil tədrisatına şüurlu bir tərzdə yanaşmaq istəyən birinci dərəcə məktəblərin müəllimlərini bütövlükdə başqa bir aləmə və ruhiyyətə irişdirə bilirdi.

Bundan başqa, türkoloji tədqiqatının təməl səbəblərinə varə bilmək və bu xüsusda tənqidi və təhlili bir nöqtəyi-nəzər sahibi ola bilmək üçün ümumi lisanşünaslığın səh və şəkil bəhsləri və bunların türk-tatar dilinə tətbiqi xüsusiyyətləri də aşina olmaq lazımdır.

Əsərimiz işte bu ehtiyacı və nöqtələri nəzəri-ətibara alaraq tərtib olunmuşdur.

Bununla bərabər, əsərimiz tamamilə hədəfə vasil olmuşdur, – demək mümkün deyildir. Kırım-Simferopol kimi mədəni mərkəzlərdən, bəxusus şərqşünas və türkiyyat tədqiqatından uzaq bir yerdə

mühərrir yalnız kəndi kiçik kütübxanəsinə və bir çox məşğuliyyətlər arasında qarma-qarışıq olan hafizəsinə dayanmışdır. Əsərin bunun üçün bir çox gözəllik və əxlaq qüsurları vardır. Lakin eyni zamanda niyyətin təmizliyi və ehtiyacın böyüklüyü bu əsəri doğmağa məcbur etdi.

Bizdən başqa, professor Boqoroditski, professor Fəlev və Vələd Çələbi əfəndi də bu nöqsanı və ehtiyacı duysalar gərəkdir. Nəkim Qazan darülfünununu professorlarından və rusların namli sövtiyyatçı-fonetiklərindən olan Boqoroditski “Введение в тюрко-татарское языкознание” namilə Qazanda bin doqquz yüz iyirmi ikinci ildə əsərinin əlli səkkiz səhifədən ibarət olan birinci qismini nəşr etmişdir.

Eyni surətlə Daşkənddə Daşkənd Darülfünununu professorlarından Fəlev də “Введение в изучение тюркских литератур и наречий” namilə 1922-ci ildə bir əsər meydana qoymuşdur (qırx səhifədən ibarətdir). Vələd Çələbi əfəndinin əsəri də “Türk dilinə mədxəl” namını daşıyib, 1922-1923 sənələrində Ankarada təb olunmuşdur. Bu əsər əvvəlkilərlə və bizim əsərimiz ilə ünvancə bir işə, mövzuca tamamilə ayrıdır, çünki Vələd Çələbi əfəndi bu əsərində türk əlifbasının, daha doğrusu, yazısının bəzi xüsusiyyətlərindən bəhs etməkdədir.

Boqoroditski ilə Fəlevin əsərlərinə gəlincə, bunlardan birincisi daha ziyadə sövtiyyat mütəxəssisi sifətilə mövzuya yanaşmış, digəri qırx səhifəlik ufaq bir əsərdə həm lisanşünas, həm də ədəbiyyat və hətta tarix məsələlərini bir-birinə qarışdırmışdır.

Halbuki bizim qənaətimizcə, böylə bir ünvanı daşıyan, yəni türk-tatar lisanşünaslığa mədxəl olmaq məqsədini təqib edən bir əsər, yuxarıda dediyimiz kimi, iki sual, ehtiyaca cavab verməlidir:

1. Ümumi lisanşünas qayda və qanunlarının türk-tatar lisanlarına tətbiqi haqqında müxtəsər bir fikir.

2. Türk-tatar lisanlarının tədqiqi tarixi və buna aid məsələlər.

Şimdi kitabımızın tərtib üsuluna və üslubi cəhətinə gələcək olursaq, burada əsərin ümumi və şümulu bir fayda gətirə bilməsi üçün İstanbul türkcəsində yazılmış və mümkün olduğu qədər ərəbcə və fars təbirlərdən qaçılmışdır. Lakin uydurma təbirlər icadından və əvvəlcə uydurulmuş bəzi təbirləri qullanmaqdan anlaşılmamaq qorxusuyla, mühərrir vəz keçmişdir. Bunun üçün

kitabda ərəbi və farsı sözlər, istilahlər olduqca boldur. Lakin, bizim fikrimizcə, türkcə konuşub anlaşılmamaqdan isə, ərəbcə və fars sözlərə şimdilik razı olaraq anlaşımaq daha iyidir, faydalıdır.

Əsərin böylə bir mövzu üzərinə birinci dəfə yazılmış bir kitab olduğunu da xatirdən çıxarmamaq icab edər.

Bakı, 1924, oktyabr

SƏSLƏRİN ÜZVİYYƏTİ (FİZİOLOGİYASI)

Şimdiyə qədər elmdən, elmi təsniflər, üsullardan uzaq və animizm – ruhiyyəçilik, totemizm – heyvanata pərəstiş dövrlərinin hissələri, nəzəriyyələri ilə yaşayıb gəlməkdə olan türk-tatar xalqları digər bir çox siyasi, ictimai, təbii və lisanə hadisələrə ya ilahi, fəvqəltəbii, yaxud da qayət bəsit səbəblərə bağlı zühurat nəzəriyyə baxmışlardır. Bu dövrdən bilcümmlə millətlər keçmiş və keçməkdədirlər.

Bunun üçün kəlmələrin, sözlərin bir lisandan digərinə, bir şivədən [başqa] bir şivəyə, hətta bir ağızdan digər bir ağıza keçincə dürlü təbəddüllərə, dəyişmələrə uğradığının fərqi olmaya xalqlar üçün təkəllüm (söyləmək) qayət bəsit bir hadisədir. Böylə baxıldıqda ağızımızı açmaq, bilxassə dilimizi oynatmaq, hər hankı bir səs çıxarmaq və yaxud bir sözü tələffüz edə bilmək üçün kifayət edər. Yeter ki, hər hankı bir xəstəlik səbəbilə insan bu iki hərəkətdən aciz bulunmasın. İstə bunun üçündür ki, hər millətdə təkəllüm hadisəsinin nəticəsi olan sözlərin heyəti-məcmuəsinə ağızımızdakı ət parçasının ismi verilir. Məsələn, almançada “zingə”, ruscada “язык”, fransızcada “la langue”, italyancada “lingua”, farsidə “zəban”, ərəbdə “lisan” və nəhayət, türk-tatarlarda “dil”, yaxud “til” həm ağızımızdakı müəyyən ət parçasını, həm də təkəllüm-söyləmək hadisəsinə ifadə edər. Halbuki ağızımızdakı dilin mövcudiyyəti və fəaliyyəti əcəba təkəllüm üçün kifayət edormi? Əlbəttə, xeyr. Papağan və sairə kibi bir qatım heyvanlar vardır ki, kəndilərinə öyrədilən kəlmələri fəvqəladə tamamilə və doğru təkrar və təqlid edə bilirlər. Əcəba, bu söylənməkdir? Deyildir. Hər papağan nə söylədiyini anlamaz və söylədikləri duyğu və düşüncələrini anlatmaq məramını da bəsləməz. İnsanda isə təkəllüm dəruni, daxili hissiyyat və əfkarını ifadə məqsədinə məbni vaxt olur. Demək oluyur ki, söyləmək üçün əvvəla sədaları və kəlmələri istehsal, yəni tələffüz edə biləcək müəyyən üzvlərimiz, sonra da ümumiyyətlə ruhi qabiliyyət və məqsədimizi ifadəyə meyil və arzu bulunması şərtdir. Demək ki, təkəllüm hadisəsinə gərəyi kibi anlamaq üçün, məsələni ikiyə təqsim etmək lazımdır.

Birincisi üzvi cəhəti, yeni kəlmələri təşkil və tələffüz üçün zəruri olan müəyyən üzvlər, ikincisi bu üzvləri hərəkətə gətirən ruhi, daxili fəaliyyət və qabiliyyətimiz. Birinciye səslərin üzviyyəti – fiziologiyası, ikincisinə isə səslərin mənəviyyəti, yaxud ruhiyyəti – psixologiyası deyilir.

Şimdi təkəllüm mexanizmasının münfərid, ayrı qisimlərini tədqiq edəlim. Əcəba, yeknəzərdə zənn edildiyi kibi, dilin söyləməkdə yeganə və istisnai rolu varmıdır? Alalım, məsələn, *baba, mama, papa, babə...* kibi kəlmələri... Bunların tələffüzündə dilin zərrə qədər iştirakı yoxdur. Buna müqabil dodaqlar hərəkət ediyor. Ağız açılıb-qapanıyor. Ağız açılışında şuna diqqət etmək lazımdır ki, yuxarı çənə möhkəm sürətdə başa mərbut olub, yalnız alt çənə oynar. [a], [i], [u] kibi səslərin tələffüzündə hər nə qədər dil iştirak ediyorsa da, yalnız deyil: dodaqlar, hətta yanaqlar böyük rol oynayır. Konuşduğumuz zaman yanaqlar daima tələffüzdə yardım etmək lazım gəlir. Yanaqların hər hankı bir səbəblə səqətlənməsi təkəllümə zərər verir. Şimdi *tazi, satu, dadı...* kibi kəlmələri tələffüz etdiyimiz zaman dilimizin dişlərə toxunduğunu hiss edəriz. Demək ki, bəzi səslərin istehsalında dişlərin də rolu var; əks sürətdə [d], [t], [s] kibi səslər tələffüz ediləməzlər. Şimdiyə qədər zikr etdiyimiz üzvləri – dil, dodaq, diş – görmək, tədqiq etmək qolay olduğu halda, səslərin hüsula gəlməsində təsiri olan daha bir taqım üzvlərimiz vardır ki, bunları görmək, duymaq fəvqəladə gücdür. Bunları tədqiq etmək üçün ayrıca alətlə qullanıılır. Biz bunlar haqqındakı məlumatı başlıca fiziologiya və anatomiya elmlərindən alırıq.

Bunlardan başlıcası damaq // damaq “pərdəsi” (небная занавеска), yaxud “yumşaq” damaq təknəsi (мягкое небо) denilən üzvdür. Damaq pərdəsi (небо), ağız boşluğunu (полость рта) burun boşluğundan ayırıyor. Damağın şəkli yumurta qabığı kibi, qübbəvari olduğu kibi ön tərəfi qatı, arxa tərəfi yumşaqdır. Əsnədiyimiz zamanda ağızımızın nəhayətində bir ət parçası sarkar ki, buna “kiçik dil” (маленький язычок) təbir olunur. Kiçik dil aşağıya doğru sarkmış bir halda bulunduğu zaman ağzı nəfəs burundundan öylə təcrid ediyor ki, ciyərlərə girən və ciyərlərdən çıxan hava yalnız burun vasitəsilə işləyir. Kiçik dil, biləks, yuxarıya qalxdığı zaman burun dəliyini tamamilə qapayır və bu təqdirdə hava

yalnız ağızdan girib-çıxıyor. Əlalədə tələffüz etdiyimiz zaman ağız qapalı və damaq pərdəsi hali-istirahətdə aşağıya doğru sarkmışdır. Halbuki, konuştuğumuz zaman hava tələffüz etməkdə olduğumuz səsə görə gah ağızdan, gah burundan çıxar. Bundan anlaşılıyor ki, təkəllümdə burunun da iştirakı vardır.

Burun təkəllümə şöylə başqa bir ahəng, təbir caizsə, başqa bir boya veriyor. Bu hadisəyə elmi-lisanda qünnəçilik (nasalisation) təbir olunur. Qünnəçilik bəzi lisanların, məsələn, fransızca ləhcə – başlıca əlaməti-fəriqəsidir. Bundan başqa, bəzi səslər yalnız burun boşluğundan keçən hava yardımıyla istehsal olunur ki, [m], [n], [ŋ] bu qəbildəndir. Ağ ciyərlərdən gələn havanın çıxışını – xürucunu tənzim və təvzi edən bir üzvümüz daha vardır ki, buna türkçə “qırtlaq” deyiriz. Dışardan bəlli olan qismi əlsineyi-ammədə “Adəm alması” (pomme d’Adam) namilə məlumdur. Bu üzv üzərində iki əzələvi lövhədən ibarətdir ki, bunların səthi bəzən uzanır, bir-birinə yaxınlaşır, bəzən uzaqlaşır, qırtlağın cidarlarına yapışır və bu sürətlə çıxan havanı gah geniş və gah dar kanallardan keçirərək, təkəllüm hadisəsində böyük rol oynarlar. Bu iki əzələvi lövhəyə “səs telləri” (голосовые связки) təbir olunur.

Müstərihanə nəfəs aldıığımız zaman bu iki əzələ bir-birinə tamamilə təmas etməyib, aralarında bir açıqlıq qalır ki, buna “səs kanalı” (голосовая щель) təbir olunur. Səs telləri təbir etdiyimiz əzələlər hali-təbiidə bulunduğu zaman səs kanalı açıqdır. Səs tellərinin müxtəlif dərəcələrdə inbisatı və bir-birlərinə yaxlaşması səslərin mahiyyətini təbdil edər. Ümumiyyətlə, səs tellərinin fəaliyyəti olmadan bir çox səslərin istehsalı və tələffüzü qeyri-mümkündür. Qulağıımıza və dolayısı ilə damağıımıza hər hankı bir səs eşidilə bilmək üçün xaricdəki havanı ehtizaza gətirmək lazım gəlir. Bunun üçün ciyərlərimizdə havanı, hali-istirahətdə olduğundan daha qüvvətli və daha sürətli sürətdə səs kanalından dışarıya ixraca məcburuz. Xəstə iniltisi, aqsırıq, öksürük zamanındakı gurultular, ax, ox, uf... sairə kibi sədalar səs tellərinin zəif sürətdə inbisat halında bulunduğu zaman ciyərlərimizdən çıxan qüvvətlicə hava cərəyanının təsiratıdır. Əgər səs tellərinin bu vəziyyətində söz söyləmək istərsək, fısıltı (шепот) hasil olur. O halda fısıltılar – səs tellərinin əscəri fəaliyyətilə meydana gələn səslərdir.

Əgər səs telləri vasitəsilə səs kanalını qaparsaq, nəfəs borusunda toplanan hava içəridən – dışarı, yaxud aşağıdan – yuxarı hücum ediyor və mütləqə səs tellərini ikiyə ayıraraq, kəndisinə səs kanalından ağız və yaxud burun vasitəsilə dışarıya yol açıyor; işte bu zaman səs telləri ehtizaza gəliyor və bu surətlə meydana gələn səslərə “sədali səslər” (звонки) təbir ediyoruz. Halbuki səsin Tellərini bu surətlə ehtizaza gətirməyən və onların hali-istirahətdə bulunduğu zaman hüsul bulan səslər sağır (глухой) oluyor. Binaən əleyh sağır səsədən sədalı səsə keçmək üçün səs tellərini inbisat və ehtizaz etdirmək lazım gəlir.

Nəzlə və influenza vaxtlarında olduğu kibi, səs telləri hər hankı bir səbəbdən dolayı fəaliyyətdən məhrum isələr, insan yalnız fisiltı (менор) tərzində təkəllüm edə bilər. Sədaıyyat (акустика) nöqtəyi-nəzərindən baxacaq olursaq, gurultu qeyri-müntəzəm ehtizazatın hava vasitəsilə qulağımızda hasil etdiyi intibaat olduğu halda, ahəng (тон) müntəzəm və tam ehtizazatdan nəşət edər.

Bu fərq yalnız musiqi üçün deyil, lisanıyat üçün də fəvqəladə mühümdür. Çünki saitələr (гласн.) müntəzəm və müsavidirlər. Münqəsim (периодиче) ehtizazatdan hasil olan ahənglər olduğu halda, samitələr (согласн.), biləks, qeyri-müntəzəm və qeyri-dövri ehtizazatdan hasil olan gurultulardır. Samitələr sədalı və sağır ola bildikləri halda, saitələr yalnız sədalı olurlar.

Ümumiyyətlə, səsləri yuxarıdakı nöqtəyi-nəzərdən üç sinfə ayırmaq mümkündür: birinci sinif fisiltılı (шепотные) səslərdir ki, bunların tələffüzü zamanında səs telləri tamamilə hali-təbiidə və istirahətdədir. İkinci sinif sağır səslərdir ki, bunların tələffüzü zamanında səs telləri bir parça münbəsit və səs kanalı bir az darlaşmışdır. Nəhayət, üçüncü sinif sədalı səslərdir ki, bunlar tələffüz edilərkən səs telləri müxtəlif dərəcə münbəsit və səs kanalı da buna görə darlaşır.

Şimdi gələlim dilin fəaliyyətinə.

Dil binlərcə əzələdən mütəşəkkil bir üzvümüzdür və işte bu əzələlərdən birisi vasitəsilə alt çənəyə rəbt olunmuşdur ki, alt çənə aşağıya endirildiyi zaman dil də enər və bunun üçün insan heç bir zaman kəndi dilini hali-təbiidəki vəziyyətində görəməz. Dil kəndisini təşkil edən əzələlərin kəsəti sayəsində bilxassə üç tərəfdə fəvqəladə cəvval və mütəhərrikdir. İşte bu dilin alacağı

müxtəlif vəziyyətlərə görə səslərin mahiyyəti təyin edilə bilər. Səslər boğazdan, ya dil tərəfindən heç bir maneəyə uğramaq sizin çıxarlar; bu təqdirdə ehtizazat müntəzəm və səslər saitədir; yaxud ağızda dil vasitəsilə dar bir kanal təşkil olunur ki, ciyərlərdən və boğazdan gələn səslər bu kanallardan keçmək məcburiyyətində qalır və bu surətlə ehtizazatın intizamına xələl gəlir ki, bu kibi səslər “keçid səsləri” (щельные), yaxud “sızqıran, islayan” (spirants) təbir olunur və yaxud dil çıxmaqda olan havanın tamamilə yolunu qapayaraq maneə (затвор) təşkil edər ki, bilaxər bu maneəni yararaq, dışarıya çıxarsa da, qulağa ilk dəfə havanın dilin təşkil etdiyi bu maneəyə çarpmasından hasil olan gurultu vasil olur ki, bu cins səslərə “indifai, patlayıcı” (explosive), rusca взрывные təbir olunur.

Şimdi bütün bu söylədiklərimizi toplayacaq olursaq, təkəllüm üçün əvvəla qabırğa əzələlərinin fəaliyyəti dışarıdan ciyərlərə hava cəlb edən, bundan sonra cəlb edilən bu havanın xürucunu tənzim edən boğazın, səs tellərinin, dilin, dişlərin, dodaqların, yanaqların, nəhayət, burunun fəaliyyəti zəruridir.

Buraya qədər söylədiklərimizdən anlaşıldı ki, təkəllüm üçün əsas şort ciyərlərimizdən dışarıya çıxan havadır. Lakin bəzən ciyərlərə getməkdə olan hava [ilə] atıyadə səs istehsal oluna bilər. Köpəklərin havlaması və bəzi Afrika qəbilələrinin təkəllümü ciyərlərə gedən hava vasitəsilə olur. Bu surətlə bəzən, məsələn, əsnər-kən əvət, ya yox... kibi sözləri tələffüz etməmiş bu qəbildəndir. Şimdi ayrı-ayrı hər səsi tərz-i-təşəkkülünə görə tədqiq edəlim.

Dodaq səsləri

[M] səsinə tələffüz etdiyimiz zaman, hali-təbiidə olduğu kibi, dilimizin və ağzımızın bunda qətiyyəni iştirak etmədiyini hər kəs duya bilər. Kiçik dil aşağıya doğru sarkıqdır. Binaəleyh hava burundan çıxar, halbuki [p] səsinə tələffüz etdiyimiz zaman kiçik dil yuxarı qalxmış və havaya qarşı burun yolunu qapamışdır. Hava ağızdan çıxar. [M] və [p] səslərinin tələffüzündə, ümumiyyətlə, bütün dodaq səslərinin tələffüzündə olduğu kibi, dil iştirak etməz. Hava möhkəm surətdə qapanmış dodaqların arxasına toplanıyor. Dodaqlar açıldığı zaman hava eşidiləcək dərəcədə çatlaq (взрыв) ilə çıxır. Ağzın qapanmasına dodaqlarda və yanaqlarda bulunan əzə-

lələr xidmət edir. Səs telləri inbisat etmiş deyil və səs kanalı tamamilə açıq, binaəleyh [p] səsi sağırdır. Gurultusunun keyfiyyətinə görə indifai (взрывные), surəti-istehsalına görə səktəlidir (затворн.). Məhəlli-təşkilinə görə şəfəvi, dodaq səsidir. Demək ki, [p] ilə [b] arasındakı fərq yalnız səs tellərinin inbisat və yaxud ədəmi-inbisatındadır. [M] və [p] arasındakı fərqlə gəlincə, [b] və [bʲ] tələffüz etdiyimiz zaman dodaqlar açıla bildiyi halda, [m] və [mʲ] tələffüz etdiyimiz zaman açılmaya bilir. Sonra damaq pərdəsi (небн. заднеязычная) [mʲ] tələffüz etdiyimiz zaman aşağıya sarkmışdır ki, hava burun deliyindən çıxar. Dodaqlarımız həli-təbiidə qapalı bulunduğu zaman aşağıdakı dişlərimiz yuxarıkılarn arxasında bulunur. Bu halda əgər dodaqlarımızı açıb, yuxarıdakı dişlərimizi alt dodağımıza xəfif surətdə təmas etdirərək, səs tellərini həli-istirahətdə buraxaraq, havanı ixrac edəcək olursaq, [f], əgər səs tellərini zorlayaraq, inbisat etdirərək, tələffüz edəcək olursaq, [b] səsinə əldə edərək. İştə dodaq səsləri başlıca bunlardır.

Diş səsləri

Diş səsləri də, dodaq səsləri kibi, dürlü-dürlü gurultulardan meydana gələn səslərdir, şü fərqlə ki, diş səslərinin məxrəci dodaq səslərininkindən daha içəridə və daha yuxarıdadır. Burada havanın ağızdan çıxması üçün lazım gələn kanalı dil meydana gətirir və bütün diş səslərinin istehsalı zamanında dodaq açıq qalır. Dilin ucu ya dişlərin yuxarisına, yaxud альвеоль təbir etdiyimiz yuxarı dişlərin arxasındakı damaq çıxıntısına təmas edər ki, bu halda dil bir az arxaya çəkilməmiş, bir çuxura düşmüş kibi olur ki, bu ağız boşluğudur. İştə dil üst çənə dişlərinin yuxarisına təmas edərək (затвор) qapaq səktə meydana gətirir ki, dişlərdən, yaxud альвеоль çəkilmədikcə səs çıxarmaz və bu surətlə maneəli səs (смычный звук) meydana gəlir ki, əgər səs telləri ehtizaz eyləyirsə, [d], ehtizaz etməyirsə, [t] səsi meydana gəlir. Məsələn, tat (тат), yaxud dudu (дуду) [dedikdə] hava ağızdan çıxır. Əgər dili və boğazı гортань [d] vəziyyətində buraxaraq, yalnız damaq pərdəsini endirəcək olursaq, hava burundan çıxar və səs [d] olur. Bu xüsəsdə şübhə olunursa, bir kaç kərə ana (ана), ada (ада), yaxud anna [анна], adda [ада] sözlərini tələffüz edərsək, dilin hər iki sözün tələffüzü zamanında

eyni nöqtəyə təmas etdiyi və havanın birinci kəlmələrdə burundan, ikincilərdə ağızdan çıxdığı açıqca duyulur. Nəzləyə uğrayan adamların [d] səsinə [n] kibi və burnunda havanın çıxmasına bir maneə olan adamların isə [n]-in [d] kibi əks etməsi də buna bir dəlildir; çünki nəzlə zamanında damaq pərdəsi şişərək burun deliyini tamamilə qapayamadığından, hava qismən burundan çıxaraq [n] səsinə məxsus olan ahəng (резонанс) eşidilir. Digər tərəfdən, burun deliyi qapalı olduğu zaman bu ahəng meydana gəlmədiyindən [n] səsi yerinə [d] eşidilir. Dilin ucu azacıq aşağıya sarkmış olduğu halda hava dişlərin arasından çıxar və bu surətlə dodaq spirantı, isliqlı səs meydana gəlir ki, əgər səs telləri inbisat etmiş isə, [z] etməmiş isə [s] hasil olur: *aza, asa...*

Damaq (palatum) səsləri

Dilin ucu aşağıya, alt çənə dişlərinin cidarına və arxası yuxarıya qalxar və həməndə damağın ön qisminə təmas edər; bu halda ağız boşluğu iki qeyri-müsəvi qismə ayrılır və çıxmaqda olan hava üçün yalnız dar bir kanal qalır. Hava bu kanaldan xürc edərək dilortası, yaxud damaqönü (spirant) çatlaq səslərini meydana gətirir ki, bunlara ümumi fonetika palatalis, rusçada небные təbir olunur. Sədali [y]: türk-tatarcada *ay, yay, say, bay*, almanca *ja, jod, major* kəlmələrindəki [y], [j] bu qəbildəndir. Bu nöqtədə sağır olaraq almancadakı *ich* kəlməsində təsadüf etdiyimiz *ch* (rusca ч) meydana gəlir.

Əgər dilin ucu eyni yerdə qalır və arxası damağın (palatum) arxa qismilə dar bir kanal vücuda gətirəcək kibi bir vəziyyət alırsa, sağır [x] (х) və sədali [g] (r) səsini meydana gəlir. Türk-İstanbul şivəsində *egiz* (egiz, yaxud eyiz), *eger* (eger, eyer), *gerek* (gerek), *gehi, xaxam, xiyar...* bu qəbildəndir. Dilin ucu [s] səsinə tələffüz etdiyimiz zamanda olduğu kibi, альвеоль təbir etdiyimiz üst dişlərə bitişik diş ətərinə təmas edər və arxası eyni zamanda [x, r] səsinə istehsal etdiyimiz zamandakı kibi damaq nəhayi qismilə bir dar kanal vücuda gətirirsə, ciyərlərdən gəlməkdə olan hava eyni zamanda ağzımızın arxa tərəfində [x], ön tərəfdə [s] vücuda gətirir ki, biz də bu iki səsin birləşməsindən hasil olan intibamı kağız üzərinə şüylə qeyd edərək: *m* – ş. Əgər bu zamanda səs telləri də inbisat və ehtizaz edəcək olursa, sövti intiba, *ж* – j olur. Dodaqlar açıq və dişin səslərini tələf-

füz etdiyimiz zamandan daha ziyadə müdəvvər, dilin ucu alt çənə ön sıra dişlərinin arxasına müttəsil, dilin arxası o qədər yuxarıya qalxmış ki, damağın ön nəhayi, yumşaq qisminə təmas edərək səktə (**затвор**) meydana gətirmiş, damaq pərdəsi yuxarıya qalxmış, burun deliyini qapamışdır. Dil hali-təbiisinə rücu edərək səktə açılırsa, eşidilən səsi kağız üzərinə **к** – **k** deyər qeyd edəriz. Əgər səs telləri gərgin və ehtizaz etmiş isə, səs [r – q] olur.

[l – l] və [p – r] səsləri sövtiyyatda xüsusi bir mövqeyə malikdirlər. Bu səslər “dalğalt, yaxud davami samitələr” təsmiyə olunur (**плавные длительные**), çünki bu səsləri qeyri-müəyyən zamana qədər davam etdirmək mümkündür. Halbuki şimdüyə qədər bəhs etdiyimiz samitələrdə bu mümkün deyildi. Bunun üçün onları “ani” (**мгновенный**) təsmiyə edirik. [L – л]-da dilin ucu üst çənədəki ön sıra dişlərin arxasına dayanaraq və dilin arxası yuxarıya qalxaraq yumşaq (**velum**)a yaxlaşmasından ərzani bir kanal hasil olur ki, hava bu kanalın iki kənarından çıxar. Bəzi zaman hava yalnız bir tərəfdən çıxar ki, birinci halda [л]-ın ismi ikitərəfli (**bilateral**), ikinci ehtimalda birtərəfli (**unilateral**) olur. Yalnız hər iki [л] arasında fərq pək azdır ki, qulağa duyulmaz. [ll] ilə [ж] arasında fərq şudur ki, [л]-da kanal ərzani olduğu halda, çox dəfə də tulanidir, [r – p] gəldikdə, bu səsi “ehtizaz, titrəyici” təsmiyə etmələri pək doğrudur. Dilin ucu durmadan iləri-geri gedib-gələrək, yuxarı dişlərimizin arxasına, yaxud (**альвеоль**)-a urar və bu surətlə hava ehtizaza gəlir. Təşəkkül nöqtəsinə görə, [p] səsi [л] səsinə müadildir. Yalnız [p] mükərrər və ehtizaza gələn [л]-dır. Digər bir [p – r] daha vardır ki, kiçik dilin ehtizazilə boğazda təşəkkül edir. Bu [q – r] səsinə pək ziyadə yaxındır. Bunun üçün buna “həlqəvi” (**капталое**) təbir olunur.

Saitələr

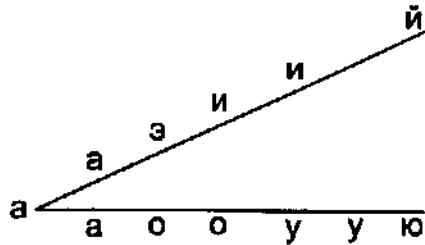
Saitələr öylə səslərdir ki, bunların təşəkkülü zamanında ciyərlərdən və boğazdan gəlməkdə olan hava heç bir dürlü maneəyə təsadüf etməyərək, dürlü şəkillər alan, dodaqlar arasından çıxıyor. Dil heç bir zaman damağa təmas etməyir, yalnız saitələrin istehsalında boğazdan dodaqlara qədər təşəkkül edən kanalın dərinliyi böyük rol oynayır. [Y] səsinə tələffüz etdiyimiz zaman kanal hər zamankından ziyadə uzun oluyor. Almanca Kohl (**ко-уль**) “ləhnə”,

Hot (**Ho-yr**) “zərurət”, fransızca Mot (**moy**) “kəlmə”, cau (**oy**) “su” [sözlərində] təsadüf etdiyimiz [o], yaxud çox səslərinin tələffüzü zamanında məzkur kanal bir az genişlə[ni]r. Yalnız böylə [o] bugünkü türk-tatar lisanlarında yoxdur. Əgər dodaqları bir az açar, dili önə doğru uzadırsa, adı [o] meydana gəlir ki, türk-tatar lisanlarının *yol* (**jol**), *sol* (**sol**), *qol* (**kol**) və sairə kibi gəlmələrində təsadüf etdiyimiz [o] səsi işte budur. Əgər (**ротань**)-ı dodaqları hali-təbiisinə və dili də yalpaklaşdırıb, genişlədib aşağı sıra dişlərin dibinə qədər getirir və bu halda tələffüz edərsək, çıxacaq səs [a]-dır. Demək ki, dil [a] səsinin tələffüzündə hər zamaninkindən ziyadə aşağıda bulunub, halbuki digər səslərin tələffüzü zamanında az-çox müxtəlif nöqtələri yuxarıya qalxmışdır.

Digər saitələrin təşəkkülündə ağız boşluğu tamamilə başqa şəkillər alıyor. Dilin arxa qismi səthiləşiyor və bu surətlə ağzın dilin arxasında qalan boşluğu böyüyür. Dilin ortası yuxarıya qalxaraq, qatı damağa təmas ediyor. Şübhəsiz, dil nə qədər ziyadə yuxarıya qalxarsa, kanal o qədər darlaşıyor. Bu minval üzrə kanal olduqca geniş olduğu zaman [ə], ziyadə darlaşdığı zaman [u] səsi əldə ediliyor. Bundan anlaşılıyor ki, [u] ilə [ə] səsi arasında yaxın münasibət bulunur. Bu münasibət bilxassə türk-tatar lisanlarında pək ziyadə gözə çarpar, çünki bu lisanlarda bir çox kəlmələrə rast gəlirik ki, həm [ə], həm də [u] ilə tələffüz olunur. Məsələn: *geldi* (**geldi**), *gildi*, *itdi* (**itti**), *etdi* (**ətti**), *er* (**ər**), *ir* (**ir**), *erkek* (**ərkek**), *irkək* (**irkek**), *ginc* (**gine**), *gənə* (**gənə**).

Tələffüz etməkdə olduğumuz saitəyə görə, səs tellərinin vəziyyəti də təbəddül edir. Saitə nə qədər dar kanaldan keçərək meydana gəlsə, səs telləri də o nisbətə gərgindir. Ümumiyyətlə, saitələrin iki biri-birindən ayrı sırası vardır: birincisi **a-u** sırasıdır ki, lisanın arxası vasitəsilə ağız dərinliyində və damağın arxa tərəfində hüsula gəlir ki, bunlara arxa saitələr, yaxud dilin, ümumiyyətlə, vəziyyətinə baxılaraq, alçaq saitələr ünvanı verilir. İkincisi **a-i** sırasıdır ki, bunlar dilin uc tərəfi vasitəsilə damağın birinci, yaxud orta qismində hüsul bulur, son və ümumiyyətlə, dilin vəziyyəti yuxarıda bulundugundan bunlara da “yüksək saitələr” təbir olunur. Əgər dili i vəziyyətində bulundugü zaman daha ziyadə yuxarıya qaldırsaq, kanal daha ziyadə darlaşır, *mayor*, *gəliyor*, *gediyor* kəlmələrindəki [y] səsi əldə ediliyor ki, bu səs **a-i** sırasının nəhai

nöqtəsidir. Digər tərəfdən, əgər dil qüvvətli [u] səsini tələffüz etdiyimiz zamankından daha ziyadə arxa damağa qaldırılsa, yerinə [q] səsini eşidiriz ki, bu da a-u sırasının nəhai nöqtəsi olmuş olur. Burada məzkur iki sıranın sxemasını (planını) öz edirik:

Bu sxema eyni zamanda bir saitənin, təbir cəizsə, önündə və arxasındakı qonşularını göstərir. Səslər dəyişdiyi zaman önə və yaxud arxaya doğru hərəkət etdiklərinə görə təhəvvül edəcəkləri saitələr bu sxemada göstərilən nizam ilə hüsul bulur. Yuxarıya qaldırılmış, yəni burun dəliyini qapayan damaq pərdəsi ilə təşəkkül edən saitələr olduğu kibi, aşağıya doğru sarkmış damaq pərdəsi ilə, yəni burun dəliyi açıq bulunduğu halda meydana gələn saitələr də vardır ki, bunlara “burun saitələri” (*nasal*) təbir olunur. Türk-tatar lisanlarında bu növ saitələr nadir olub, yalnız “müzaf ileyh kafi” təbir olunur, yaxud “sağır kaf” namilə şöhrət bulan *qenitivus* ədatı bulunan və əksər türk-tatar sövtiyyatına aid əsərlərdə şu “nq” işarətilə təyin olunan burun [n]-dən əvvəl gələn saitələr *nasal*, yaxud ünfidir. Məsələn: *bununq* (*bununq*), *qayaninq* (*kayaninq*) i.ə... Bəzi lisanlarda isə bu növ saitələr ziyadə çoxca bulunub, lisan burundan söyləniyor kibi bir boya verir ki, fransız lisanı bu cümləndir. Məsələn: *montant* “yüksələrək”, *hon* “cyi”, *chantant* “burlayan, şərqə söyləyən” kibi kəlmələrdəki [o]-lar bu qəbildəndir.

Görək “a-i”, görəksə “a-u” sıralarında təkəllüm üzvləri ibtidadan intihaya yaxlaşdıqca daha ziyadə gərginləşir və daha ziyadə fəaliyyət göstərir. Bununla bərabər, “a-i” sırasını əldə edərkən dil nə qədər yüksəyə qalxarsa, o qədər ziyadə qüvvət sərf etmək lazım gəlir. İştə buna baxaraq, saitələrin qüvvətli, yaxud zəif olduqlarını təyin edirlər.

Filheqiqə, *oda* (ода) kəlməsindəki [a] zəif olduğu halda, *dağ* (даг), *tat* (тат) kəlmələrindəki [a]-lar qüvvətlidir. Dili nə qədər

yuxarıya qaldırır və təkəllümdə iştirak edən üzvləri nə qədər gərginləşdirərsək, ağızda bu sürətlə təşəkkül edən kanal o nisbətə darlaşır və saitə qapalı olur. İştə bunun üçün qüvvətli və zəif saitələri təfriq üçün eyni zamanda “qapalı və açıq” (*ferme-ouvert*) təbirləri qullanılır. Məsələn: açıq və qapalı [ə] *əror* və almanca *schnee hette* “qar”; açıq və qapalı [u]: *var idi*; almançada *hinter* “arxada”, *Biened* “arı”; açıq və qapalı [o]: *Konute* “Ola bilərdi”, *Mond* “ay”; açıq və qapalı [u]: *Bund* “ittifaq”, *Run* “şan”.

Burada bəhs etdiyimiz səslər yalnız həqiqətdə mövcud olanların ən başlıcalarıdır ki, hər əlifba, hər yazı ancaq nə qədər sövti – fonetik olursa olsun, yalnız bunları təsbit edə bilmişdir. Lakin sövti üzvlərimizin vəziyyətində zühur edəcək cüzi bir təbəddül səsləri də təbdil və tənve edərsə, bu növ səslərin cümləsi bizim tərəfimizdən istemal ediləməz. Bəzi səslər vardır ki, yalnız müəyyən dillərə məxsus olub, digər dillərdə bunlara və bunlara məxsus işarətlərə təsadüf ediləməz. Şimdiyə qədər məlumumuz olan mədəni dillərdəki səsləri sanarsaq, səslərin yekunu 95 (doxsan beş) saitə və 128 (yüz iyirmi səkkiz) samitəyə varır. Bunlara, şübhəsiz, bir çox ibtidai millətlərdə və çocuqlarda istemal edilən səslər daxil deyildir. Deyil bizim kibi, doxsan beş saitəyə qarşılıq üç-dörd işarəti (ر , ي , ة) – ərəb əlifbasına görə – olan millətlərdə hətta ən sövti, ən fonetik yazılara malik dillərdə belə, bütün səslərə müqabil və müsavi ədəddə işarət (hərflər) yoxdur. Bunun üçün səslərin təəyyün mahiyyətində biz qəti sürətdə yazıdan ayrılaraq, sövti intibaatımızı nəzəri-etibara almağa və əsas tutmağa məcburuz. Bundan başqa həman hər millətin məktəb sərflərində sövtiyyata aid bir çox yanlışlar vardır ki, bunlardan birisi də “mükərrər sövt” məsələsidir. Bunun üçün əksəriyyəni *Россия, брытъ, грынна* kibi kəlmələrdə [cc], [tt], [nn] səslərini iki səs bəlləyərək yazılışda da eyni hərfləri iki təkrar edirlər. Böylə kəlmələr bizim türkcədə də vardır. *Qattı, yassı, atdı, yatdı, solli, ballı, ilax...* İki [t] səsi istehsal edə bilmək üçün dili yuxarı çənə dişlərinə yapışdırıqdan hava üçün və lüzumi dərəcədə səktə meydana gətirdikdən sonra geriye çəkib, eyni hərəkəti təkrar etmək lazım gəlir. Halbuki yuxarıda zikr etdiyimiz sözlərdə böylə bir hal olmayıb, yalnız dil vasitəsilə meydana gətirilən səktə hali-təbiiyyədən ziyadə davam etdiriliyor və bu sürətlə bu səslər qulağa daha ziyadə şiddətlə inikas edər ki, bunlara

da “modid”, yaxud “şədid səslər” demək daha doğru olur. Ərəb sərfiyyunu böylə kəlmələri “şiddətli” kəlmələr tanımaq və iki kərə yazmayaraq, şiddə işarəti təbir etdiyimiz şu (ˆ) işarətlə təfriq etməklə daha ziyadə doğru və elmi hərəkətdə bulunmuşlardır.

Şimdiyə qədər [ş] səsi istisna edilirsə, yalnız bəsit səslərdən bəhs etdik. Məomafih saitələr arasında da mürekkəb səslər vardır ki, bunun kibi saitələr iki saitə məxsus vəziyyətin tərkibindən doğarlar. Bu növ mürekkəb səslərdən birinciləri türk-tatar lisanlarında pək vase istehsala malik olan və məottəəssüf bizim hənuz qullanmaqda bulunduğumuz ərəb hərflərilə təsvir ediləməyən İstanbul tələffüzilə *üzüm*, *söz* kəlmələrində təsadüf etdiyimiz [ü] və [ö] və yenə eyni şivə ilə *qalın*, *alın*, *salgın* sözlərində bulduğumuz [ı] səsləridir.

[Ö] dil [e] vəziyyətində, boğaz və dodaqlar [o] vəziyyətində bulunduğu zaman, yəni iki müxtəlif sövti vəziyyətin tərkibindən hüsula gəlir; [ü]-də dil [i] və boğazla dodaqlar [u] vəziyyətində bulunurlar; [ı]-da isə dil [u] və dodaqlar [i] vəziyyətində bulunurlar. Bu növ mürekkəb saitələrdən “ciftə saitələri” (**diftong**) təfriq etmək lazım gəlir, çünki bunlar sürətlə bir-birinin arxasından tələffüz edilən səslər olub, bəzən bir-birilə birləşərək, bir səs təşkil etdikləri də nadir deyildir. [Ay], [ey], [au] kibi səslər bunlardandır.

SƏSLƏRİN RUHİYYƏTİ

Biz şimdiyə qədər səslərin üzviyyəti (fiziologiyası) ilə uğraşdıq və səslərin eynən bir musiqi aləti üzərində olduğu kibi nə surətlə meydana gələ bildiyini mütləq etdik. Lakin bu yalnız səslərin nə surətlə hüsula gələ biləcəyi olub, nəsil meydana gəldiyi deyildir; çünki bir səsin meydana gələ bilməsi üçün bütün sövti əzalarını yerində olması kafi deyildir. Bunların müəyyən tərtib və intizam ilə meydana gələ bilməsi üçün bəzi [...] ruhi fəaliyyət də şərtidir.

Biz kəndimizdə birinci dərəcədə yalnız vücudi, üzvi arizələr (**явления**) buluyoruz. Məsələn, məvaddi-qidaıyyətin qəbulu, həzm olunmayan şeylərin müəyyən surətdə ifraz və ixracı, həzm olunanların qana qarışması və bunların əzəlat, hüccyrat və yağ meydana gətirmələri və sairə. İkinci dərəcədə ruhi və üzvi (**психофизическ.**) arizələrdir ki, bu da bütün vücudun və bu arada səs hasil edən əzalarımızın hərəkəti...

Ümumiyyətlə, hərəkət – əlin, lisanın, damaq pordəsinin hərəkəti – daima damaqla, cümleyi-əşəbiyyə ilə bağlıdır. Hər hərəkət üçün damaqda müəyyən bir mərkəz olub, hər hərəkət bu mərkəzdən qonub əzələlərə (**мускул**) vasil olur və burada icraya keçər. İştə hərəkət əmrinin bu surətlə əsəb (**нервы**) vasitəsilə intiqal etməsinə (**инervation**) “fəaliyyəti-əşəbiyyə” təbir olunur. Fəaliyyəti-əşəbiyyə olmadan ən sağlam əzələ belə hərəkətdən məhrum qalır. Əgər vücudumuzun bir yerində əsəb hər hankı bir səbəbdən fəlcə (**paralyse**) uğramış isə, əzəlat nə qədər sağlam, nə qədər qəvi olursa-olsun, hərəkətə müqtədir olamaz... Binaən əleyh bütün hərəkətlərimizin əsas səbəbi fəaliyyəti-əşəbiyyəmizdə aranılmaq icab edər. Hər əzələdən qayət incə iplər şəklində əsəblər müəyyən mərkəzlərə gedərlər ki, bu mərkəzlərdə məzkur əzələnin hərəkətini tənzim və tərtib edərlər. Hər əzanın hərəkətini o əzaya məxsus olan mərkəzi-əşəbi meydana gətirir. Bizdə ayaqların, əllərin, gözlərin hərəkətinə məxsus mərkəzi əsəblər vardır. Bu əşəbi mərkəzlərə “mühərrik mərkəzlər” (**моторные**) təbir olunur. Bunlar arasında nitqin, təkəllümün də mühərrik mərkəzi vardır ki, bütün təkəllüm əzasını hərəkətə gətirir. Mühərrik mərkəzlər təbir etdiyimiz əsəblər damağımızdan hər hankı bir niyyətin icrasını əzələlərə təbliğ

və infaz etdiyi zaman digər bir takım əsəblərdə vücudumuza dışarıdan gələn hər hankı bir təsiri damağımıza isal edərlər ki, bunlara hiss mərkəzləri təbir olunur. Bu surətlə əsəb yollarımız demir yolunun iki relsli xəttinə bənzər ki, bir xətti damaqdan əzələlərə, digəri əzələlərdən damağa doğru işlər. Mühərrik əsəblərin fəaliyyəti nəticəsində hərəkətlər, hissi əsəblərin fəaliyyəti nəticəsində ehsaslar (ощущения) meydana gəlir. Buna da "hissi mərkəz", yaxud "təftiş mərkəzləri" təbir olunur (чувствующие – цензурные). Hər mühərrik mərkəzə qarşılıq bir hissi mərkəz vardır ki, tibqı göndərici və qəbuledici alətləri, aparatları bərabər çalınan teleqrafa bənzər. Bu iki dürlü mərkəz bir-birinə əlallımum pək ziyadə yaxın olub, şüur (сознание) vasitəsilə bir-birinə bağlıdırlar. Məsələn, əlimə sinək qonduğunu hissi e'sab hissi mərkəzə götürür və buradan bu təsir şüura keçiyor, şüurdan mühərrik mərkəzə intiqal edərək bu sonuncusundan çıxan ömr mövcibi əlimi silkələyirəm və sinək uçuyor... Nitqin, təkəllümün mühərrik və hiss mərkəzləri damağımızın nisfi-yəsərində, yəni sol parçasında bulunur.

Damaqda təkəllüm nöqtəsinin təyini fransız alimi Brokaya (Broka) mədyun olduğumuz üçün bu nöqtəyə də "nöqtəyi-Broka", yaxud "mərkəzi-Broka" təbir olunur.

Təkəllüm mühərrik mərkəzinin fəaliyyəti

Hər hankı bir təkəllüm üzvünün müəyyən bir sövti əldə edəcək surətdə hərəkətə gələ bilməsi üçün mühərrik [in] mərkəzdən tənbeh olunması icab edər. Məsələn, [p - p] səsini tələffüz edə bilməmiş üçün əvvəla kafi dərəcədə havanın ciyərlərə daxil olması üçün qəfəs yuxarıya qalxar, "hicabi-haciz" təbir olunan və ciyərləri bağırsaqlardan ayıran yerdə aşağıya enər, qabırğa əzələti gerilər, boğazda səs telləri və damaq pərdəsi intibaha gəlir və nəhayət, dodaqlar bir-birinə yapışaraq havanın qarşısında səktə hasil olur ki, səktə nəhayət bulunca p səsi eşidilior. Hər hankı bir səsini istehsalında nə qədər çox əsəb və əzələtin iştirak etdiyini anlamaq üçün yalnız [p - m] səsinin tələffüzü zamanında on bin (10000) qədər müxtəlif əzələciklər və sinirlər iştirak etdiyini söyləmək kafidir. Əgər bir səsi, hətta ən uzun bir sözü tələffüz etməmiş üçün nə qədər az zaman lazım gəldiyini düşüncək və bu əsnada nə qədər sinir və əzələnin fəaliyyətə gəldiyini də əlavə

edəcək olursaq, o vaxtda lisan üzviyyətinin, təkəllüm aparatının nə qədər dahiyənə və incə quruluşu olduğu məlum olur. Bundan başqa, bir səsi tələffüz edərkən ikinci, yaxud üçüncü səsini tələffüzünə təkəllüm üzvlərini hazır bulunduruyoruz. Məsələn, *pamuc* – kəlməsini söyləmək istəyirik: [p] səsi üçün lazım gələn səktəni yaparkən artıq səs tellərimiz və dilimiz [a]-nın və bundan sonra dər əqəb [r - m] səsinin tələffüzünə dodaqlarımız hazırlanır və ilax. *Kit* (кит) sözünü söylərkən [k] səsi üçün lazım gələn damaq səktəsini dilin sürətlə bundan sonra [i] səsinə keçə bilməsi üçün adətdən ziyadə damağın ön tərəfində meydana gətiririk. Halbuki *kut* sözünü söylərkən [k] səsini damaqda hüsula gələn damaq səktəsini adətdən ziyadə damağın arxa tərəfində təşkil edərək. Bu surətlə [k]-dan sonra gələn [u] səsinə keçmək qolay olur. Lisanda heç bir səs ayrı, kəndi başına bulunmayıb müxtəlif kəlmələr içərisində bulunduğundan heç bir vaxt eyni səsi, tam eyni yerdə təşkil etməyib kəlmənin digər səslərinə görə daima yerini bir az dəyişdirir.

Etyv (этыв) və *eter* (этер) sözlərindəki [e]-ləri bir-birilə müqayisə etmək bu xüsusda kafi dərəcədə fikir verir. Biz hər səsi tələffüz edərkən ondan sonra gələn səs tələffüzünə hazırlanır və bunun üçün bu səsdən əvvəl gələn səsi hər zaman tamamilə ifadə etməyir. Türk-tatar lisanlarında təsadüf etdiyimiz bəzi mürəkkəb sözlərdə bunu pək əyan görürük. Məsələn, *bu gün*, *düğün* kibi sözlər əsasən iki qismdən mürəkkəbdir: *bu*, yaxud *du* və *gün*.

Bu kəlməsini tələffüz etməzdən əvvəl türk *gün* kəlməsinin tələffüzünə hazırlandığımızdan və [u] səsinin tələffüzü üçün lazım gələn vəziyyəti sövt üzvlərinə vermiş bulunduğundan *bu* deyəməyərək, ikinci saitəyi təkrar edərək *bu*-da həkeza düzgün gəlməsinin "toy günü" demək olduğu hər kəsə məlumdur. Burada bir kaç sövti hadisə birdən zühura gəlmişsə də, biz yalnız ikisini alalım. Birisi sövti üzvlərimiz *toy*, yaxud bunun tədilindən hüsula gələn *to* parçasını tələffüz etmədən əvvəl artıq *gün* kəlməsinin tələffüzü hazırlanır. Bundan əvvəl mürəkkəb kəlmənin birinci səsi olan sədasız [r] samitəsi müteəssir olur. Çünki ilk əvvəl [y - y] səsi sədalı bir səs (звонкий) olan [g]-ni tələffüzə hazırlandığından səs telləri birinci səsdən gərgin bulunmuş olur və ehtizaza gələrək [r] səsi [d]-ya münqəlib olur. Digər tərəfdən, eyni surətlə lisan *gün* kəlməsini tələffüz edərək [ü] vəziyyətini aldığından birinci həməni [r] əcələsindən sonra gələn saito də [ü] olur.

Bu surətlə *toy gün*, yaxud *tügün* olması lazım gələn kəlmədən *dügün* hüsula gəlir. Eyni qaydaya təb'iyyətlə almanlar [da] gaben "tün" goben oxunur. Ruslar xalq lisanında bəzən *ладно* kəlməsini [лаино] tələffüz edərlər ki bunlardan birinci misalda [b] dodaq səsinin [n] diş səsinə təsir edərək bunu da dodaq səsi olan [p]-ə təhvili, ikinci misalda isə eyni zamanda diş burun [m] səsinin yalnız diş səsi olan [d] və səktə açıldıqdan sonra ağızda toplanan dodaqlar arasından çıxmaq adət olan *D* səsini [u] səsinə təhvil etdiyi görülür. Türk-tatar lisanlarında bu kibi təsirlərə misallar çoxdur:

İştə bu səbəbdən Kırımın bəzi tatar şivələrində *anlar* sözü yerinə *annar*, *anlamaq-annamaq*, (Osmanlı türkcəsində həkəza *annemi-yormısın?*), *atdı* yerinə *attı*, yaxud *yemişçi* yerinə *yemişçi*, *başdan* yerinə *baştan*, *ayakqa* yerinə *ayakka*, *içdon* yerinə *iştən* və sairə ki, bu misallarda [n]-nın [ɲ], [ɲ]-nın [d], [m]-nın [dʒ], həkəza [m]-nın [d], [k]-nın [g], [ç]-nin [d]... üzərinə təsiri açıqca görülür. Bu hadisə hər lisandan ziyadə türk-tatar lisanlarında olduğuna "ahəngi-əsvat" (*vocalharmonic* – *гармония гласных*) təbir olunan hadisə ayrıca dəlildir. Çünki ahəngi-əsvat əsasən bu növ təsirdən başqa bir şey deyildir. Buna elmi-lisanda "təmsil" (*уподобление, assimilation*) denilir. Təmsil də iki dürlü olur: birincisinə *progressive* təbir olunur ki, bu növ təmsildə müqəddəm bir səs müəxxər bir səsə təsir edər: *anlar* – *annar*, *atdı* – *attı*, *anlamaq-annamaq*, *başdan* – *baştan*, *içdon* – *iştən* və s... buna misal ola bilər. İkincisi *regressive* təbir olunur ki, burada müəxxər sövt müqəddəm sövtə təsir edərək onu kəndisinə bənzədir, yaxud uydurur. Buna da yuxarıda zikr etdiyimiz *bu gün*, *dügün* kibi gəlmələr misal ola bilər. Bundan başqa bəzən iki kəlməni birdən tələffüz edərkən birincisindən əvvəl ikincisini düşünərək ikincisinin bəzi səslərini birincisinə nəql edəriz. Məsələn, əksəriyyəni öcələ qonuşurken *yaşılbaş* yerinə *başıl yaş*, *qara torpaq* yerinə *taraqopraq*, *qarasu* yerinə *saraqsu*, *sağ-sol* yerinə *soğsal* deyiriz.

Digər bir dəfə də bir kəlmənin müəyyən səslərini təbdil edərək əvvəlkişini sonra, sonrakını əvvəl söyləyiriz. Buna da türk-tatar lisanlarında çox misal bulunur. *Əksi* yerinə *aşki*, *topraq* yerinə *torpaq*, *quyruq* yerinə *quryuq*, *köprü* yerinə *körpü*, *bayram* yerinə *baryam* və s. Kırmda kırımçak, türkmən xalqlarında, Türkiyədə,

ermənilərdə bəzi vilayətlərin türk sakinlərində bu kəlmələrin ikinci şəkilləri təbii olub qalmışdır.

Bəzən bir fikri ifadə etmək istədiyimiz zaman cəmi mənəni ifadə edən iki kəlmə birdən hafizəmizdə peyda olur və təkəllüm mərkəzinə hücum edir və bunun nəticəsində hər iki kəlmənin sədaları bir-birinə qarışır. Məsələn, *ərzin* kağız üzərindəki təsvirini, yəni xəritəni ifadə edən bir kəlmə ararkən həm *atlas*, həm də yaxın mənəni ifadə edən *mappa* kəlmələri birdən zəhmimizə hücum edərək nəticədə *maplas* deyə biliriz.

Bu növ hadisələrə xalq "dil qayması, dilim qaydı" deyir. Ruslar *оговорка* təsəmiyə edərlər. Bu dil qaymaları əksəriyyəni heç bir iz buraxmadan qaib olur. Yalnız bəzən də bu növ dil qaymasından hasil olan şəkillər etiyad halına gələrək lisanıda yaşayıb qalır və əsl şəkilləri lisandan çıxarırlar. Yuxarıda tədadi etdiyimiz *körpü*, *torpaq*, *baryam*, *quryuq*... ilax. kəlmələr işte bu növdəndir. İşte bütün bu lisani hadisələr təmsil qanununun dürlü təzahüratıdır. Bir də bir-birinə bənzəyən səslər bir kəlmədə toplandığı zaman bunların bir-biri arxasından təkərrür etməsi mühərrik mərkəzi yorub, ümumiyyətə təkəllüm üzvlərinə ağırlıq verdiyindən, təkərrür edən səslərin yerinə məxrəc (*articulations*) etibarilə yaxın olan səslər iqamə olunur. Bu təmsilin əks bir hadisəsidir ki, bunun üçün təbdil (*dissimilation*) "ayırmaq" təbir olunur. Lakin bu hadisəyə türk-tatar lisanlarında pək nadir rast gəlirik, çünki ahəngi-əsvat (*vocalharmonic*) bu növ təkərrürlərin əda və tələffüzündə hasil olması mümkün olan güclüyü, təbiri-məxsusilə rikakəti ortadan qaldırır. Məsələn, *qararan*, *sararan* *balalar*, *talalamaq*, *mal alan*, *şinanay* kibi kəlmələrin ahəng və yeknesoq saitələrdən dolayı (bu misallarda hər mükərrər hecanın [a] ilə rast gəlməsi digər lisanlarda duyulan güclüyü hiss etdirməyir. Halbuki, məsələn, rus lisanında *коридор* yerinə xalq lisanında *колидор*, *проруб* yerinə *пролуб*, *верблюд* yerinə *вельблюд*... ilax. denilir.

Bütün şimdiki qədər gətirdiyimiz mühərrik mərkəzin təkəllüm hərəkət mərkəzinin ən mühüm fəaliyyətlərindən birisi də onun tonəffüsə (*дыхание*) olan təsiratıdır. Daha açığı, söylədiyimiz şeyin az və yaxud ziyadə mühüm olmasına görə bir az və yaxud ziyadə qüvvətlə söyləyirik, fiziologiya nöqtəyi-nəzərindən alırsaq, biz bozi

sözləri tələffüz edərkən köks qəfəsinin üzvlərini daha qüvvətli fəaliyyətə cəlb edəriz. Kəlmələrin müəyyən parçalarını bu surətlə təmyiz etməmiş sayəsində kəlmələrimiz dürlü ahəng, yaxud vəzn (ритм) sahibi olur. Kəlamın nisbətən qüvvətli olan məhəllərinə “səs çıxıntıları” (звуковые вершины) təbir olunur. Hər səs çıxıntısı ətrafında toplanan səslərə “heca” – (слог) denilir. Məsələn, *Kama* kəlməsində iki səs çıxıntısı, binaən əleyh iki hecası vardır. Hecanın səs çıxıntısı ümumiyyətlə saitə üzərində bulunsun da, bəzən samitələrdə də bulunur. Avropa lisanları içərisində serb və çex lisanlarında [п] və [л] samitələri bəzən bu xidməti görürlər. Məsələn, [спл] və [алк] kibi kəlmələr buna misaldır. Türk-tatar lisanlarında da *sırlamaq, tırnamaq, xırlamaq, zırlı* kibi kəlmələr hər nə qədər “hürufi-imla” təbir olunan saitələr ilə yazıldıqda *sır, xır, tır, zırlı* kibi yazılmaq adət olsa da, bir çox şivələrdə, əz cümlə bana pək iyi məlum olan Kırım-tatar şivəsində birinci səslərdən dərhal [r] səsinə keçilir. Hər sözdə nə qədər heca varsa, o qədər də səs çıxıntısı vardır, – dedik. Lakin hər səs çıxıntısının, yəni hecanın qüvvəti bir dərəcədə olmaz; bir kəlmədə ən ziyadə qüvvətli tələffüz olunan hecaya “urğulu” (ударный) və bu haqla da “urğu” (ударение) təbir olunur. Türk-tatar, hətta Ural-Altay lisanlarında urğu daima son hecada bulunur. Lakin çoxhecalı kəlmələr də ikinci dərəcədə urğuda bulunur ki, bu urğunun da daimi mövqeyi türk-tatar və hətta Ural-Altay lisanlarında birinci hecadır. İkinci dərəcədəki urğunu bu işarətlə (—), baş urğunu da (главное ударение) şöylə bir işarətlə (˘) göstərsək, məsələn, *qardaş, başdan* sözlərindəki urğuları şöylə göstərə bilirik: (—˘). İştə Ural-Altay lisanlarından sayılan macar dilində bu ikinci urğu baş urğuya təhvil etmişdir.

“Nəhyi hazır” təbir etdiyimiz şəkillərdə baş urğu sonundan ikinci hecada bulunur. *Qalma, yazma, basma...* ilax. Halbuki “ismi-fel” təbir etdiyimiz şəkillərdə baş urğu son hecada bulunur: *qalma, yazma, basma...* Bəzən ixtiyari bir urğu daha istəməli olunur ki, buna “məntiqi urğu” (логическое ударение) denilir. Daha ziyadə əhəmiyyətli üstündə durduğumuz hecanı urğu yardım ilə digərlərindən təfriq etməkdir ki, türk-tatar lisanlarında bu nadirdir.

Hərəkət əsəbləri bizə səsləri əldə etməyə imkan verdiyi halda, hissi əsəblər bunların şüura vasil olmasına xidmət edir. Hissi əsəblər hər şeydən əvvəl bizim kəndi hərəkətlərimizi mərkəzə yetişdirərlər və bizdə bu hərəkətlər haqqında şüur olduğu nisbətə bu hərəkətləri qolay və çabıq təkrar edə bilərik. Çocuqların qolaylıqla qonuşamalarına ən birinci səbəb işte bu şüura malik olmalarıdır. Hər hankı bir çocuğun, hətta ehtiyac olmasızın səsləri kəndi-kəndilərinə təkrar etmələrini nəzəri-etibara alırsaq, bu xüsus pək ziyadə aşkar olur. Bundan başqa, hissi əsəblər xarici təsiratı da şüura isal edirlər. Böylə təsirləri qəbul edən əzalardan lisan üçün ən əhəmiyyətli qulaqdır. Xaricdə hüsula gələn hər hankı bir həvə dalğa qulağa daxil və orada fiziologiyanın bizə göstərdiyi əməliyyatı keçərək hasil etdiyi intibaat samie əsəbləri vasitəsilə samie mərkəzinə vasil oluyor. Lakin bu eşitdiyimiz şeyin səs olaraq bizim tərəfimizdən duyulması demək deyildir. Bunun üçün bu intibanın (впечатление) şüur mərkəzinə vasil olması lazım gəlir ki, ancaq bu surətlə lisani bir səs (звук речи) olaraq şüurumuz tərəfindən tanılsın. Bu təqdirdə sövti intiba (слуховое впечатление) eşidən və söyləyən adamın bu sövti intibaya rəbt etməyə alışdığı təsəvvüri, yəni mənanı ifadə edir. Əgər dinləyən adam böylə sövti intibaya heç bir təsəvvür rəbt etməyə alışmamışsa, bu səs onun üçün heç bir məna ifadə etmər və binaən əleyh lisani bir sövt də olamaz. Bəzən insanın samiesi, samie mərkəzi, şüuru tamamilə yerində olduğu halda, söylənilən sözləri eşitməyə bilir. Bu zamanda səs qulağa vasil olur, orada lazım gələn təsiratı hasil edərək samie əsəbləri vasitəsilə samie mərkəzinə keçər. Lakin şüur hər hankı bir fəaliyyətlə məşğul və mərbut olduğundan şüura keçməyərək bu səs də bizim tərəfimizdən məşur olmaz, yəni bilinməz, anlaşılmaz. Bəzən də məşğul olduğumuz fəaliyyətdən zəhn və şüur qurtulduqdan sonra səs şüura girər, bir az əvvəl eşitmədiyimiz səsi eşidib cavab veririk, hətta çox söyləyən bunun fərqi varib sözüne əhəmiyyət verilməyir, – fikrinə qapılmasın deyər, etizərdə bulunuruz. “Əfv edərsiniz, birdən qavrayamadım, dalgınım”, – deyirik.

Digər bir dəfə də istədiyimiz hərəkəti yapamayız. Bu təqdirdə hərəkət mərkəzi zəfə, fəlcə uğramış deməkdir. Buna “hərəkət mərkəzi

zinin fəlci" (двигательная офазия) təbir olunur. Ufaq miqyasda bu hal hər gün vaqe olur. Bizdə hər hankı bir şey haqqında təsəvvür var, lakin ona dəlalat edən kəlməni bulamayırıq, "dilimin ucundadır", deyirik. Lakin bu kəlməni istehsal edəcək üzvlərimizi bulmağa və onları hərəkətə gətirməyə qadir deyiliz. Bunun səbəbi bu kəlmənin bezi səsləri şüurumuzda görəyi kibi yer tutmağı olmasıdır. Bəzən bu kəlmənin baş və son səslərini biliyoruz: məsələn, [a - o]. Bəzən, məsələn, [k] ilə başladığını, bəzən [s] ilə bitdiyini biliyoruz. Bəzən tədai mərkəzilə ассоциационный центр hərəkət mərkəzini lazım olduğu dərəcədə bir-birinə rəbt edəmiyiz. Bu surətlə fikrin tam işarəti kəlməni bulamayıb ona yaxın, yaxud tamamilə uzaq bir kəlmə söyləyirik. Misal "şəmsiyyə" yerinə "baston", "dəvə" yerinə "at", yaxud "alma" yerinə ağac, "su" yerinə "körpü" deyirik. Bütün bu halları əcnəbi bir lisanı qonuşurkən daha ziyadə müşahidə edə bilər, çünki ana lisanında qonuşmağa zamanın keçməsilə o qədər mümarisə, qolaylıq peyda edərək ki, bu növ nöqsanlar pək az vaqe olur. Halbuki ana lisanımız qədər bilmədiyimiz əcnəbi bir lisanda çox dəfə bir fikrin qarşılığı olan kəlməni bulamayaraq yerinə ona yaxın bir kəlmə istemal edər, bəzən monaca uzaq, anlaşılmayan sözlər söyləyirik.

Birinci dəfə əcnəbi bir kəlməni eşitdiyimiz zaman onun tələffüzündə böyük-küçük duyar və mümkün olduğu təqdirdə o kəlməni kondimizə yaxın bir şəkllə cəlb etməyə çalışırıq. Məsələn, kəndisi üçün tamamilə əcnəbi və hafizəsindəki heç bir türk kəlməsilə birləşməyən ələmsəmə sözünü eşidən bir türk eyni qanuna təb'iyyətlə onu kəndisinə daha yaxın və daha ziyadə bəlli "ələyimsəgma" surətinə çevirir. Eyni surətlə ballimus topları balyeməz, Kırım tatarcasında yumel yerinə uçtel, pişqədam yerinə beş qədam, İstanbul yerinə İslambul, türk-tatar lisanlarında əski fars keşab "gccc" yerinə axşam, əski fars saza (100) yerinə yüz və sairə. Bu dəyişdirmə hətta əcnəbi kəlmələr arasında da olur. Şöylə ki, xalq əksəriyyəti əcnəbi lisandan daha əvvəl tanış olduğu bir kəlməyə sonradan aldığı kəlməni uydurur. Kırım tatarcasının Peterburq kəlməsi yerinə xalq ağzında qullanılıb gələn Peterbolq kəlməsi buna açıq dəlildir. Bizdə qulaqdan başqa sövti intibaatı tələqqi və qəbul etmək üçün bir mənbə daha vardır ki, bu da basirə, yaxud gözdür. Söyləyən adamın ağzına baxıb sözlərini eşitmədiyimiz halda ağzına

baxaraq, ümumiyyətlə, nə demək istədiyinin fərqlində oluruz. Söyləyən adamın üzündə və dodaqlarında hüsula gələn əzəlevi hərəkətlər və bu hərəkətlərin bizə məlum olması bu hərəkətlərin səslər ilə rəbt olunmasına imkan veriyor. Ən çox və ən qəti basirəvi intibaatı biz yazıdan alırıq. Bir yazıya baxarkən aldığımız basirəvi intibaat basirə mərkəzinə, oradan şüura vasil olaraq burada sövti intibaat ilə birləşər və yazı "oxunur".

Bütün təkəllüm əzalarımız təkəllüm və nitq vəzifələrindən (функция) başqa həyatı (биологическое) vəzifələri də ifa edirlər. Bu əzalar, məsələn, dodaq, çənə, dil təkəllüm mərkəzindən başqa, kəndi mərkəzlərinə də malikdirlər və bu mərkəzlərdən idarə olunurlar. Bu əzaların əsası, əsl vəzifəsi həyatı olub, nitqi vəzifələr daha sonra və tədricən bu əzalara rəbt olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, insanın üzviyyəti müzaif, iki tərəfli (двухсторонний) olduğundan bütün əzalarımızın mərkəzi hər iki nisf damağımızda (полупарие) bulunduğu halda, nitq mərkəzi, yuxarıda gördüyümüz kibi, yalnız bir tərəfdə, sol nisf damağımızda, yaxud damağımızın sol tərəfində bulunur. İnsanların təkəllüm və yazı mərkəzləri sahibi olaraq bunlardan dodaq, dil, çənə, boğaz və sairə kibi əzalara təsir edə bilmələri hesabsız sənələrin yardım ilə meydana gəlmişdir. Lakin bu gün də nitqi vəzifələrlə həyatı vəzifələr bir-birinə mərbut deyildir. Bunun üçün hər hankı bir üzv nitqi vəzifəsini qəib etdiyi halda, həyatı vəzifəsini sərbəst surətdə ifadə edə bilər. Məsələn, dil [x], [r] kibi səsləri çıxarmağa müqtədir deyil, halbuki yemək xüsusunda heç bir maneə hiss etmədən vəzifəsini bitirir.

Uzun etiyadlar nəticəsi[ndə] insanlar sağ əlilə yazmağa alışmış [lar]. Məlum olduğu üzrə, əsəblər damaqdan çıxarkən və girərkən xaçlaşdığından, yəni damağın sağ nisfindən gələn damarlar sol əli, sol tərəfindən gələn sağ əli hərəkət etdirdiyindən, sağ əlin mühərrik mərkəzi sol tərəfdə bulunduğu bundan anlaşılır. Bunun yaxınında eyni surətlə nitq mərkəzi bulunur ki, bu surətlə damağımızın sol nisfi, ümumiyyətlə, sol tərəfdə mədəniyyət və elm üçün daha ziyadə əhəmiyyət kəsb etmiş bulunur və eyni səbəbdən damağımızın sol tərəfində vaqe olacaq qan hücumu yaxud hər hankı xəstəlik daha ziyadə təhlükəlidir. Yalnız "salaq", "çıplaq", yaxud "solaxay" təbir etdiyimiz adamlarda nitq mərkəzinin də damağın sağ tərəfində bulunduğu anlaşılmışdır.

ŞƏKİLLƏR

Sözlər nə qədər çox, nə qədər mütənəvvə olursa-olsun, biz onların sövti şəkillərinə bir təqım ümumi qisimlər buluruq. Əgər bu ümumi bir-birinə benzəyən qisimlər sözlər vasitəsilə zehnimizdə təkrar ediliyorsa, bunlar yavaş-yavaş ayrılmağa, ayrı bir mövqe işğal etməyə başlarlar və bunun nəticəsində sözlər də dürlü qisimlərə ayrılırlar. Məsələn, *dağlıq, çalıq, düzlük, daşlıq, çöllük, əriklik...* kibi sözlərdə eyni mənəni, məkan fikrini ifadə edən və bir-birinə benzəyən *-lıq, yaxud -lik* sövti qisim, *çocuqdan, ayağdan, başdan, biləkdən, əldən, bizzdən...* kibi sözlərdə isə eyni surətlə sərförimizdə əhvali-isimdən “məful ənh” (exessivus) münasibətini ifadə etmək və bir-birinə şəkilcə benzəmək dolayısı ilə *-dan* və *-dən* qisimləri ayrılır.

Digər tərəfdən, bu sözlərdən əvvəlkiləri *dağ, çalı, düz, daş, çöl, ərik...* kibi sözlərlə ikinciləri, məsələn *çocuğa, ayağa, başa, biləyə, ələ, bizzə, yaxud çocuqla, başla...* ilax. kibi sözlərlə birləşir. Söyləyənin damağında bu sözlərin birinci qismi müəyyən bir fikri, bir mövzunu ifadə etdiyi halda, ikinci qismi isə bu qismin əsası, əslı mənəsini təbdil edən sövti əlavə olaraq təəssüm edər, yəni bu ikinci qisim sövti əlavələrin yardım ilə bir təqım sözlərdən dəyişmiş mənəlarla digər bir təqım sözlər meydana gəlir.

Demək ki, sövti cəhətdən sözlər hər biri müstəqil mənələrə malik qisimlərə ayrılır. Sözlərin bu surətlə mənələrini təbdil edən və hər sözdə təkrar edən əlavənin mənəsinə “şekli mənə” (формальное значение) və mənəsi bu əlavələrlə dəyişən sövti qismin əvvəlki mənəsinə “maddi”, yaxud “həqiqi mənə” (материальное или реальное значение) denilir.

Şekli mənəyə malik olan sövti əlavəyə “şekli əlavə”, yaxud bir sözle “şəkilçi” və maddi mənəyə malik sövti qismə isə “əsl, cizir, kök, damar” təbir olunur.

Əgər bir lisanın sözlərində bu iki qismi bula bilərsək, o vaxt bu lisan söz şəkillərinə malik [dir], – deyirik.

Demək ki, sözün şekli damar ilə ona əlavə olunan şəkilçidən ibarətdir. Burada şimdiki qədər yazılmış olan sərf kitablarımızda əsla diqqət edilməyən şu nöqtəni də nəzəri-etibara almaq lazımdır.

Bu da *-lıq, -lik* əlavə və yaxud şəkilçilərinin *daş, dağ, çöl...* ilax. sözlərinin mənəsində hüsula gətirdiyi təbəddül ilə *-dən, -dan* əlavə, şəkilçilərinin *çocuq, ayaq, baş...* ilax. sözlərinin mənələrində hüsula gətirdiyi təbəddül arasındakı fərkdir. Birinci əlavənin bağlandığı sözün dəlalət etdiyi mövzu, ifadə etdiyi fikir dəyişdiyi halda *daş, dağ, çöl...* ilə *daşlıq, dağlıq, çöllük...* sözlərini müqayisə ediniz. İkinci əlavənin bağlanması ilə sözlərin ifadə etdiyi mövzu, fikir eyni qalmaqla bərabər, yalnız sözlərin əhvalı, yəni digər sözə olan münasibətləri dəyişir.

Filhəqiqə, *Balıq başdan qoxar. Başla çalıq!* kibi cümlələrdə *baş* sözünün *qoxmaq, çalımaq* sözlərinə olan münasibəti *-dan* və *-lə* şəkilçiləri vasitəsilə dəyişib, *baş* sözün ümumiyyətlə ifadə etdiyi fikir və mövzu dəyişməz. İştə bunun üçün birinci şəkilçilərə “sözyapıcı şəkilçilər”, yaxud “əlavələr”, ikincilərinə “sözdəyişdirici şəkilçilər” təbir olunur. Biz sadəcə “yapıcı şəkilçi” və “dəyişdirici şəkilçi” deyəcəyik.

Sözün “cizir” (damar) və şəkilçiyə ayrılma bilməsi üçün, daha doğrusu şekli anlaşıla bilməsi üçün iki şərtin vücudu icab edər:

1. Eyni şəkilçinin digər bir təqım damarlara bağlanma bilməsi.
2. Eyni damarın digər şəkilçiləri də qəbul edə bilməsi.

Məsələn *dağlıq* sözü *dağ+lıq* parçalarına ayrılır, çünki bir tərəfdən *eynilik* şəkilçisi *daşlıq, aşıq, yazlıq* sözlərində bulunduğu kibi digər tərəfdən *dağ* damarı da *dağ-çı, dağ+lı, dağ+dan, dağ-çıq...* kibi şəkilçilərlə də birləşə bilər.

Əgər bu şərtlərdən hər hankı birisi mövcud olmazsa, sözün şekli əldə ediləməz. Məsələn, *qa+ş, da+ş, ba+ş, ya+ş, a+ş* kibi sözləri şu surətlə cizir-damar və şəkilçilərə ayırmaq mümkün deyildir, çünki bu təqdirdə şəkilçi olması lazım gələn [ş] səsi digər damarlara bağlanmadığı kibi, eyni surətlə *da, ba, ya, a* qisimləri də digər şəkilçiləri qəbul edəməzlər.

Binaən əleyh nə birinci və nə də ikinci şərt yoxdur və bu sözlər bizdə ruhi cəhətdən də şüurumuzda bir-birinə benzəyən həmcins sözlər sayılmazlar.

Bir çox gənc və xudai-nabit türk-tatar lisançıları vardır ki, bu cəhəti nəzəri-etibara almadıqları üçün sözləri bir təqım keyfi və səthi nöqtələr ətrafında cəm edərək, gəlişi gözəl bir təqım iştiaqlara vururlar.

Bir sözdə bir kaç şakilçi buluna bilir. Məsələn, *dağlıqdan*, yaxud *daşçılıq* sözlərində bir kaç şakilçi buluruz və şu surətlə parçalarız: *dağ-lı+lıq+dan*, *daş-cı+lıq+ı*. Binaən əleyh ən sonki şakilçiye ondan əvvəlki şakilçilər və cizir damar vəziyyətindədir. Məsələn, *-i* şakilçisinə görə *daşçılıq*, *-dan* şakilçisinə görə *dağlıq* damar olduğu kibi, *-lıq* şakilçisinə görə də *dağlı*, *daşçı* damardır. Dünyada mövcud olan dillərin pək çoxunda sözlər şimdüyə qədər izah etdiyimiz surətdə şəkillərə malikdir. Lakin bununla bərabər, sözləri heç bir şəklə malik olmayan, yəni sözləri damarla şakilçiye ayrılamayan dillər də vardır (Çin, Annam... dilləri kibi).

SÖZLƏRİN BİR-BİRİNƏ BAĞLANMASI

Hər nə qədər yuxarıda əşyanın bir-birinə olan münasibəti şakilçilər vasitəsilə ifadə ediliyor desək də, bəzən bu şakilçilər olmasızın da sözlərin bir-birinə olan əlaqəsini göstərmək mümkündür.

Bir lisanda şakilçilər nə qədər az olursa, bu növ ədatsız, şakilçisiz bağlamalar da ziyadə olur. Sözləri yalnız damarlardan ibarət olub şakilçiləri olmayan cizir-damar dillərində bu üsul sözlərin bir-birinə olan münasibətini ifadə etməkdə yeganədir. Bu təqdirdə sözlərin sıra və tərtibi, urğu və ahəngi şakilçilərin yerini tutar. Məsələn, fransız dilində *Paul aime Pierre* – *Pol Pyeri seviyor* və yaxud biləks, *Pierre aime Paul* – *Pyer Polu seviyor* kibi cümlələrdə Pol ilə Pyer sözlərinin bir-birinə olan münasibətlərini bu sözlərin yerləri dəyişdirildiyi kibi mənə da dəyişir.

Türk-tatar dillərində, ümumiyyətlə, sözlər arasındakı münasibət şakilçilər vasitəsilə ifadə edildiyindən, bu növ qeydə həcət qalmazsa da, bəzi böylə hallara bu lisanlarda da rast gəliyoruz. Məsələn, *Gəmi su aliyor* deyəcək yerdə *Su gəmi alıyor* deyəməyiz. Halbuki şakilçi ilə *gəmlini su alıyor*, yaxud *su gəmini alıyor* deyə biliyoruz.

Lisaniyyatın sözlərin şəkillərilə məşğul olan qisminə “sərf” (*грамматика*) təbir olunur və bunun üçün sözlərin şəklinə də “sərfi hadisələr” denilir. Sözlərin şəkilləri yalnız şimdüyə qədər bəhs etdiyimiz üsul ilə meydana gələməyib, daha bir çox üsullar vardır. Şimdüyə qədər tərif etdiyimiz üsulda damar və şakilçi sözlərin ayrı-ayrı qisimləri bulunuyorlar və bu üsul ilə meydana gələn şəkillərə **affixe**-lər, qoşma şakilçi vasitəsilə söz yapmaq üsulu derlər.

Şekli damarlar zamanın keçməsilə qeyri-şekli olurlar, yəni aldıqları şakilçidən artıq şüurumuzda ayrılamayaraq yekparə bir damar, cizir halına gəlirlər. Məsələn, *yaxın* sözü artıq söyləyənlərin damarında *yax+ın* qisimlərinə ayrılamaz; çünki artıq şüurumuz, məsələn, *qarşıyaxa* tərkibindəki *yaxa* sözünün *yaxla* bir əsildən olduğunu və *alın*, *axın*, *sixin* sözlərindəki eyni *-ın* qisimlərinin şakilçi olaraq təkrar etdiklərini ayıramaz. **Affixe** sözlərin damarlarına əlavə olunan şakilçilərin ümumi ismi olub, bu şakilçi sözün sonuna bağlanırsa, “son qoşma şakilçi” (**suffixe**), başına gəlirsə, “baş qoşma” (**prefixe**), ortasına gəlirsə, orta qoşma (**infixe**) təbir olunur.

Biz şimdiyə qədər yalnız son şəkilçilər, qoşmalarla uğraşdıq, çünki bunlar hər lisanı, bilxassə türk-tatar dillərində ən ziyadə qullanılan şəkilçilərdəndir.

Son şəkilçilər vasitəsilə təşkil olunduğu, yəni bir şəkildən digər bir şəkə keçdiyi kibi, damar səslərinin dəyişməsilə də təşkil oluna bilər. Buna ərəblər "təsrif" və fransızlar flexion təbir edirlər. Buna ən iyi misal hind-Avropa və sami lisanlarıdır. Məsələn, ərəbcədə نصر – yardım etdi, نصير – yardım edildi, منصور – yardım edilmiş, ناصر – yardım edici, yaxud كتب – yazdı, كتب – yazıldı, كاتب – yazıçı, مكتوب – yazılmış... misallarında gördüyümüz kibi heç bir şəkilçi damara əlavə olunmadan yalnız damar saitələrinin dəyişməsilə sözün şəkli və ifadə etdiyi fikir, mövzu dəyişir. Bu hal türk-tatar dillərində, ümumiyyətlə, türkiyyatçıların (türkoloqların) ittifaqına görə, yoxdur. Bununla bərabər, bu dillərdə də damarların dəyişməsilə söz şəkillərinin dəyişməsinə bəzən təsadüf etmək mümkündür. Məsələn:

burmaq – bürmək
qavramaq – gəvrəmək
yaşarmaq – yəşərmək
çovurmaq – çevirmək
başarmaq – becərmək
bulmaq – bilmək

Bütün bu sözlərdə yüksək və yaxud incə saitələrin xəfif, alçaq və yaxud qalın saitələrin daha ağır, şiddətli hərəkət ifadə etdiklərini görüyoruz.

Damarların təkrarı

Sözlerin şəkli damarların təkrarı ilə də dəyişir.

Bu hal hind-Avropa dillərindən qrek-rum dil[lər]ində görülür. Türkcədə də *vara-vara vardı, gədə-gədə getdi, gələ-gələ gəldi* kibi fəllər olduğu kibi, *vara-var, basa-bas, qala-qal...* kibi zərflər də bulunur.

Bundan başqa, yaqut, çuvaş kibi türk-tatar özəyindən çoxdan ayrılmış dillərdə də bulunduğu kibi, türkcədə damarın bir qisminin dürlü-dürlü surətdə təkrarı ilə də söz təşkil olunur. Məsələn, rəng

isimlərində: *bəm-bəyaz, sap-sarı, mus-mur, ap-ağ, qıp-qırmızı, qap-qara, mas-mavi*.

Digər isimlərdə: *büs-bütün, bəs-bəlli, bas-bayağı, həp-iyicə (həpicə), yam-yassı, tər-təmiz, sap-sağlam, sip-sivri, qos-qoca, up-uzun, dop-dolu, yap-yalnız (yapa-yalnız), düm-düz, bom-boş, sır-sığlam, çar-çabuq, çırıl-çıplaq*. Bundan başqa bir-birinə mənalı yaxın sözlərin birləşdirilməsindən söz təşkil olunur: *ana-baba=əbəveyn, qarı-qoca=zövcəyn, alış-veriş=ticarət, alma-armud=meyvə*.

Yaxud sözün, ilk səsinin [m] səsinə təbdil edərək təkrar etmək. Əgər söz [m] ilə başlayırsa, o təqdirdə ikinci saitəsi dəyişdirilir: *at-mat* "at və ona mütəəlliq şeylər", *xəyal-məyal* "az, qarışıq görünən şeylər", *maşa-muşa* "maşa və sairə".

Demək, bu surətlə söz təşkilində üç surət vardır: 1) şəkilçilər yardımı ilə, 2) damarların dəyişməsi, 3) damarların təkrar olunması.

Şəkilçilərin nə vaxt və nəsil meydana gəldiklərini bilmək gücdür. Məsələn, *gəldim, aldım, gördüm...* yaxud *qulaq, sulaq, dayaq, ayaq, adaq, yılan, dovşan, arslan, alıcı, satıcı, yazıçı...* ilax. sözlərdə *-di, -aq, -an, -ci* kibi şəkilçilər nə zaman və nəsil meydana gəldilər. Bunu bu gün artıq, bəlkə, binlərcə illər keçdiyindən heç kimse tərif etməz. Yalnız lisançılar arasında hökm sürən fikrə görə, bu növ şəkilçilərin kəffəsi vaxtilə müstəqil sözlər olub, yavaş-yavaş kəndi mənalarnı qayıb etmişlərdir. Bu fikir həqiqətə yaxındır, çünki bir çox dillərdə hələ bu gün bəzi sözlər öz müstəqil rollarını qayıb edərək, böylə şəkilçilərə təhəvvül etməkdədir. Türk-tatar dillərində buna bir çox misallar vardır. Məsələn, *alıb* sözü Azərbaycan şivəsində *alıb+barmaq=aparmaq*, Krım şivəsində *alıb+gəlmək=akəlmək, alıp+getmək=aketmək*.

Əgər bu növ şəkillər ziyadələşsə, *alıb* sözü kəndi rolunu, müstəqil şəklini qayıb edərək, *a-* şəklində bir baş qoşmaya (prefixe) təhəvvül etmiş olur.

Bundan başqa, bəzi sərf kitablarımızda zərf ümumi namı altında zikr olunan *dışarı, içəri, yuxarı, aşağı, yan, iləri, geri...* kibi sözlər bəzən müstəqil sözlər kibi qoşmalar, şəkilçilər olmaqla bərabər, bəzən də qoşma-şəkilçi kibi sözlərin başına əlavə olunurlar: *dışarı çıxmaq, dışarı getmək, yuxarı getmək, aşağı düşmək, netəkim bunlardan başqa müstəqil şəkilləri də vardır: dışarıya çıxmaq, dışarıya getdi, yuxarı getmək, aşağı düşmək*.

Hər nə qədər türkcədə bu sözlər hənuz baş şəkilçi – qoşma rolunu ifa edəməyirlərsə də, Ural-Altay dillərindən macarcada bu növ sözlərin artıq baş qoşma – şəkilçi olduqlarını görüyoruz: *menni* “getmək”, *kint* “dışarı”, *vent* “içəri”, *fent*, yaxud *fellelt* “yuxarı”, *lent* “aşağı”, *ki+menni* “dışarı getmək”, *be+menni* “içəri girmək”, *föl+menni* “yuxarı getmək, yüksəlmək”, *le+menni* “aşağı getmək, yenmək”.

Bütün bu misallar ki, istənilədiyi zaman hər lisandan daha bir çoxları əlavə edilə bilər – yuxarıda zikr etdiyimiz fikri kafi dərəcədə isbat edir.

DİLLƏRİN ŞƏKLİ TƏSNİFİ

Lisanlarda söz şəkilləri olub-olmadığına, yaxud olduğu təqdirdə bunların istehsal edilməsindəki üsullara görə lisanlar siniflərə ayrılır. Böylə təsnifə “şekli təsnif” (*морфологическая классификация*) denilir. Çünki sərfin şəkillərlə uğraşan qisminə “şəkiliyyat” (*морфология*) denilir. Dillərin şəkilcə bir-birinə uyğun düşməsi onların bir-birinə yaxın olduğuna, yaxud bir-birindən törədiyinə dəlalət edəməz. Çünki nəbatat və heyvanatda eyni coğrafi və daxili səbəblər dürlü qitələrdə eyni fəsilələrdən heyvanlar və otlar meydana gətirdiyi kibi, eyni üzvi və ruhi səiqilər də eyni sərfi şəkillər doğura bilirlər.

Şekli nöqtəyi-nəzərdən dilləri şu surətlə təqsim ediyolar:

I. Cizri, yaxud hecayi lisanlar (*Syllabiques*).

Sözlərində heç bir şəkli və şəkilçi bulunmayan lisanları böylə təsmiyə edirlər. Bu lisanlarda sözlər şəkilçi və qoşmalardan məhrum qisimlərdən, damarlardan ibarətdir. Çin, Siyam və Asiyanın şərq-cənubi dillərindən pək çoxu cizri, yaxud hecayi sinfə giriyolar.

Madam ki, bu dillərdə sözlərin şəkilləri, yəni şəkilçi və qoşmaları yoxdur, binaən əleyh bu dillər sərfdən məhrum olub, bunlarda yalnız nəhv-sintaksis vardır.

Məsələn, Çincə *ta* sözü eyni zamanda həm “böyüklük”, həm “böyük”, “böyülmək” və “qayət, pək” mənalarına gəlir.

Bu növ dillərdə şəkilçilər olmadığından sözlərin mənası cümlədəki mövqeyi, urğusu, ahəngi və sairə ilə təyin olunur.

II. Tərkibi lisanlardır. Şimali Amerikanın yerliləri və ümumiyyətlə Şimali Amerika irqinə mənsub lisanlar bu sinfə girirlər.

Söz təşkili nöqtəyi-nəzərindən bu dillər iltisəqi lisanlara, yəni Ural-Altay zümresinə yaxın olmaqla bərabər, bunların fəzlə olaraq bir xüsusiyyəti daha vardır ki, bu da digər lisanlarda məlum olmayan bir üsulla mürəkkəb sözlər təşkilidir. Türk-tatar dillərində bəzi sözlər vardır ki, bu üsulu xatırladır: *Albasdı*, *Haqverdi*, *Gündoğdu*, *Aydoğdu*. Kırmda bəzi yerlərin isimləri: *Dəvəbağirtan* (keçid), *Nədeyim* (qır), *Tövbəngəldi*, *Gəldibay*, *Danagəldi*, *Hacigəldi*.

Lakin Şimali Amerika lisanlarında bu üsul daha ziyadə ümumi[yyətlə] bütün lisana şamildir. Məsələn, “Bən ət yeyirəm” mənə-

sına olan *ni-nakatl-kva* cümlesini bir söz kibi *ninakakva* tərzində də söyləmək mümkün olur və bu cümlə bir söz kibi digər sözlərə, yaxud eyni surətlə söz rolunu oynayan digər cümlələrə bağlana bilər.

III. Münşərif dillərdir ki, sözlərinin şəkilləri yalnız şəkilçilər və qoşmalar vasitəsilə deyil, eyni zamanda damar səslərinin dəyişməsilə meydana gələn dillər böylə təbir olunur ki, hind-Avropa və sami dilləri bu sinfə girir.

IV. İltisəqi (yapışdırma) lisanlar.

Bu növ dillərdə şəkillər zəif surətdə damara bağlanan şəkilçilər vasitəsilə meydana gəlir. Zəif surətdə bağlanması deməkdən məqsəd şudur ki, hər şəkilçi damara bağlandığı zaman kendi sövti halını, sövti mahiyyətini qayıb etməyərək müstəqil sözlər kibi qalır və digər şəkilçilər də eyni surətlə əvvəlki şəkilçiyə rəbt olunur.

Məsələn, *baba*, *baba+lq*, *baba+lq+lar*, *baba+lq+lar+dan*; *gözl*, *gözl+lik*, *gözl+lik+lar*, *gözl+lik+lar+lə*.

Dünyanın ən çox dilləri bu zümərə daxildir.

Əvvəlcə bütün dillərin bu sayılan dövrləri təkamül yol ilə keçməyə məcbur olduqları zənn ediliyordu ki, bu təqdirdə ən ibtidai dərəcə cizri, ikinci dərəcə iltisəqi və üçüncü, ən mükəmməl dərəcə insirafi dillərin bulunduğu nöqtə idi.

Hüseyn Cahid bəyin sərfində, Cəlal Nuri bəyin "Türkcəmiz" ünvanlı əsərində bu etiqadın yer tutduğunu görürüz. Vaxt macar və alman üləması arasında bunun kibi məsələlər hətta namus davası və mədəniyyət qovğası mahiyyətini aldığı da olmuşdur.

Antropologiya və etnologiyadan zəviyyəyi-vəchiyyəminizin doxsan dərəcədən daha çox uzaq olduğunu öyrənən məyus gənclik buna dilimizin iltisəqi zümərə mənsub olduğunu bildiyi zaman artıq "bizdən adam olmaz" – hökmünü qəti surətdə vermişdi.

Halbuki zəviyyəyi-vəchiyyə məsələsi kibi bu da heç bir elmi əsasa müstənad deyildi. Çünki hər nə qədər hər hankı bir lisanın sərfi təşəkküləti zamanın keçməsilə bir dövrdən digərinə keçə bilirsə də, bunda, zənn edildiyi kibi, ülvyyə və təkamül əsaslarını bulmaq qeyri-qəbildir. Bəzi lisanların iltisəqi dövrdən insirafi dövrəyə keçdiyini fərz etsək belə, digər tərəfdən, biləks, bəzi insirafi lisanlarda sözlərin müəyyən şəkilləri qayıb olaraq yavaş-yavaş cizri lisanlara yaxlaşıyorlar. Məsələn, bugünkü Avropa lisanları arasında "sərfi yox!" – deyə anılan ingilis lisanı artıq insirafilikdən çıxaraq cizriyyə

keçməkdədir. Digər tərəfdən, sinoloqların – çin lisanı mütəxəssislərinin fikrincə, Çin lisanı artıq çoxdan iltisəqi dövrəni keçmişdir.

Lisanların mükəmməlliyəti məsələsinə gəlincə, hər lisan bu dünyə qonuşanların düşüncələrini və bunların əşya arasında görə bildikləri münasibətləri anlatmağa müqtəddir. Lisanların bir-birinə qarşı olan fəaliyyəti, üstünlüyü sərfələrinə və ümumiyyətlə təşəkküllərinə təəllük etməyib, yalnız bu lisanda qonuşan adamların fikri inkişafına və bunun nəticəsi olaraq lüğətlərinin, söz xəzinələrinin zənginliyinə və mücərrəd, dərin, geniş mənalı sözlərin mövcudiyyətinə bağlıdır. Hər nə qədər hər mədəni lisan insanların iradə, ixtiyarına bağlı bir neoluqluq, təcəddüd, təsfiyə və islah dövrü keçirmiş isə də, bu hallarına, yuxarıda söylədiyimiz kibi, bir lisanın bütün sərfi təşəkkülünü dəyişdirməyib, yalnız lüğətəni genişlətmək, qiyasi üsul ilə bəzi sözlər və şəkillər yaratmaqdan ötəyə keçəməz. Hətta istiqbalın beynəlmiləl lisanı olaraq təklif olunan süni-yapma zənn edilən esperanto belə, ümumiyyətlə, hind-Avropa dillərinin sərfi və sövti təşəkkülü əsas alınaraq düzülüşdür.

SÖZLƏR

Ayrı söz

“Ayrı söz” təbiri ilə sözü bir kərə sözün parçalarından, ikinci dərəcədə söz təqimlərindən, qruplarından, yəni cümlələrdən ayırırsınız.

Söz təqimi bir kaç maddəyə təəllük etdiyi halda, ayrı söz – istərsə mürekkəb olsun – bir maddəyə təəllük edir.

Bu surətlə *ay!* (nida) *günəş, bıçaq, daş, doxsan* ayrı sözlərdir. *Doxsan* sözü həqiqətdə *doqquz+on* ayrı sözlərindən mürekkəb olduğu halda, bu gün artıq *doqquz+an* kibi ayrı sözlər dilimizdə bulunmadığından bir söz təqimi sayılmayıb ayrı bir kölmə, söz sayılır.

Halbuki *yüz bin* bir söz olmayıb, iki ayrı sözdən yapılmış bir tərkibdir ki, bunda həm *yüz*, həm də *bin* müstəqil sözlərdir.

Ayrı sözləri təyin edərkən biz sözlərin xarici, dış tərəfini almayıb daxili, iç tərəfini alırıq. Məsələn, *evdə, evi, evə, başa, başı, başdan...* kibi sözlər xarici cəhətdə bir söz olduğu halda, mənə cəhətindən ikişer sözdür.

Səs cəhətindən bir-birinin eyni olan *yer* (ərz), *yer* (“yemək”dən), *el* (məmləkət), *əl* (məəyyən üzvümüz, dəst), *al* (almaqdan), *al* (rəng), *adım* (“bənim adım”), *adım* (addımlamaq) sözləri mənə cəhətdən başqa-başqa kölmələrdir.

Ayrı sözlər:

1) ya tam və müstəqil olurlar; bu təqdirdə bir cümlənin bir parçası, yaxud da bir cümləni ifadə edərlər: məsələn, *yapıyor, getdi, gül...* kibi.

2) yarım və ya qeyri-müstəqil olurlar ki, bunlar bir müstəqil sözə əlavə olunmadan tam bir mənə sahibi olamazlar; şəkilçilər, rabitələr... bu qismə daxildir.

3) nida sözləridir ki, bunlar müstəqil sözlər kibi mütaliə olunmaq lazım gəlir; müstəqil sözlər də: 1) bəsit, 2) mürekkəb olurlar.

Mürekkəb sözlər söyləyən tərəfindən mürekkəb olduğu anlaşılaraq bəsit əczalarına, yaxud damarlara ayrılı bilən sözlərdir. Bununla bərabər, mürekkəb sözün mənası birdir. Tarixi inkişafında mürekkəb sözlər ya sözlərin, damarların bir-birinə qoşulmasından, yaxud damarların təkrarından hüsula gəlir.

Sözlərin qoşulmasına misal: *Yalıboyu, quşqonmaz, imambayıldı, cansaxlar, balyeməz, cavqaytar...*

Bunlardan, məsələn, *yalı* “dəniz kənarı”, *boy* “tul, uzunluq, qamət” mənasında olmaqla bərabər, *Yalıboyu* heç birisi demək olmayıb, Kırım cənubunda məəyyən qitədir. *Quşqonmaz, imambayıldı* – bir növ türk yeməkləri, *cansaxlar* – mühafiz, *cavqaytar* – cəsur, bəhədur, *balyeməz* – bir növ top, silahdır.

Damarlardan yapılan mürekkəb sözlərə misal: *quşbıçaq, quşqu-laq, qarasu, qaraquş, güntabaq, dəmiryol.*

Damarların təkrarından hüsula gələn mürekkəb sözlərə gəlincə, bunları yuxarıda müfəssəl surətdə göstərdiyimizdən burada yalnız bir kaç danəsini zikr etməklə iktifa edirik: *ap-ağ, qap-qara, vay-vay, hay-huy, zər-zər, qu-qu, savsaq...*

Bir çox sözlər vardır ki, bu gün söyləyənin şüurunda bəsit olduqları halda, lisanıyyat nöqtəyi-nəzərindən bunlar mürekkəbdir. Məsələn, *doxsan, səksən, altmış, yetmiş*, hətta *otuz, iyirmi, əlli, qırx, səkkiz, doqquz...*

Səksən, doqquzun “səkkiz+on”, “doqquz+on” dan mürekkəb olduğu qolayca anlaşılır. Halbuki qalanları böylə deyildir. Çünki bugünkü türk-tatar dillərində *on* sözü mövcud olduğu halda, *altmış, yetmiş* sözlərinin ikinci qismi olan *mış* (“on” mənasında) bu gün mövcud deyildir. Halbuki fin-üqor dillərinin bəzilərində bu *mış* sözünün izləri qalmışdır. Öylə görünür ki, bu söz ümumi Ural-Altay sözü olub, bütün bu dillərdə “on” mənasını ifadə edir. Bu təqdirdə *alt+mış=altı+on; yet+miş=yet+on* olur.

Netəkim bir çox türk-tatar ləhcələrində böylə də istifadə olunur. Məsələn, yakutçada və bəzi Altay türk şivələrində *mış* yerinə *on* vardır.

Əlli, otuz, iyirmi, səkkiz, doqquz sözlərini təhlil etmək daha gücdür. Halbuki bunlar da mürekkəbdir. Alahım *əlli* sözünü... Lisançılara məlum olduğu üzrə, türk-tatar dillərində [ş] səsi [l] səsinə münqəlib ola bilər ki, bu hal ən ziyadə çuvaş dilində genişləmiş və dilin xüsusiyyətlərindən birisi olmuşdur.

Bu surətlə *al* yerinə *aş* və eyni sövti dəyişmə qanunlarına müvafiq olaraq *eş* yerinə *beş* qaya biliyoruz.

Li parçasına gəlincə, bu da əsasən *mi* olub – netəkim *iyirmidə* böylədir – birinci [l]-in təsiri altında *li* olmuşdur və bu *midə mışın*

bir parçasıdır ki, bu surətlə *beşmiş* yerinə *bəyalmış*, bunun yerinə *bəyalımı*, nəhayət, *bəyalılı* və *əlli* meydana gəlir.

Təbii, bu dəyişmələrin hər biri yüzlərcə illər istəmişdir.

Şimdi *otuz*, *ot+uz* kimi iki parçaya ayrılıb, bunlardan *ot*, *üç* yerinə qaim olur ki, əsasən [ç] = [t] + [ş] olduğundan sövtiyyatca bu mümkünür və türk-tatar dillərinin tarixini tədqiq edəcək olursaq, buna bir çox misallar bula biliriz. *Uz* parçasına gəlincə, bu da *muş*, yaxud *muş*, *musun* bir parçasıdır, sonudur. Nəkim *əlli*, yaxud *bəyalımı* sözündə bunun başını bulmuşdur. Demək ki, *ut* = *uç*, *uz* = *muş*, *otuz* = *üçmüş* = *üçon*.

*İyirmi*yə gəlincə, burada [ş] = [l] hadisəsini bildiyimiz kimi, [r] = [z] hadisəsini bilməmiş lazım gəlir. Bütün türk-tatar dillərində buna misal vardır. Məsələn, *öküz* = *ökür(mək)*, *semiz* = *semir(mək)*, *göz* = *gör(mək)*, *quduz* = *qudur(maq)*... ilax. həmmən bütün şivələrdə bulunur.

Lakin bu hadisə də hər şivə və lisanın ziyadə çuvas dilində qərarlaşmışdır ki, bu dildə digər türk-tatar dillərinin [z] səsinə qarşı-lıq çox dəfə [r] səsi bulunur.

İştə bu surətlə *yegir* = *yegiz*, yaxud *yekiz* olur ki, əsasən bu gün bildiyimiz *iki* və yaxud *eki* sözünün də bundan çıxması pək mümkünür.

Mi isə artıq *əlli* sözündə rast gəldiyimiz *muş*ın bir parçası olan *midən* başqa bir şey deyildir. Bu surətlə:

Yigirmi = *ekizmi* = *ekizmiş* = *egiz on* = *ekion* olur.

Şimdi *səkkiz* və *doqquzu* alacaq olursaq, burada eston və fin dillərinə diqqət etmək lazım gəlir. Şöylə ki, bunlarda, məsələn, fincədə *uhdekesen* = *doqquz*, *kahdekesen* = *səkkiz* olur ki, *dekesen* fin dilinə girmiş əski german sözü olub “on” mənasına gəlidiyi *on* = *bir*, *kah* = *iki* demək olduğu bizə məlumdur.

Binaən əleyh, *uhdekesen* = *bir on*, yəni *bir – on* = *doqquz*, *kahde – kesen* = *iki on*, yəni *iki – on* = *səkkiz* edər. Türk-tatar dillərinin *səkkiz* və *doqquzu* eynən böylədir.

Sək = *eki*, *iz* = *miş* olduğu təqdirdə, *sək iz* = *sək – iz* = *eki – on* = 8;

Doq = *ek*, *uz* = *miş* olduğu təqdirdə, *doq uz* = *doq – uz* = *bir – on* = 9 edər. *Qırxa* gəlincə, bu, bizim fikrimizcə, moğolca *quyr* = *iki* [+]
quban = *iyirmi* sözlərindən mürekkəbdir ki, bu surətlə *quyrquban* = *quban* iki iyirmi, yəni *qırx* olur. *Quyrquban* şəklindən analogiya yolu ilə *uban* düşərək *quyrq*, yaxud *qırx* meydana gələ bilər.

Bütün bu fikirlər lisanıyyatın və bezi izlərin verdiyi imkandan faydalanaraq qurulan fərziyyələrdir. Bəlkə, yarınkı tədqiqat bunları qüvvətləndirəcək, bəlkə, bəsbütün yıxacaqdır. Yalnız burada bizə lazım olan şudur ki, böylə mürekkəb sözlər vardır və zaman ilə o dərəcə əczaları bir-birinə yapışıyır ki, bu sözlərdəki kimi bir-birindən ayırmaq qabil olmaz.

SÖZLƏRİN SİNİFLƏRİ

Sözləri bu iki qismə ayıra bilirik: 1) mənalarına görə, 2) şəkillərinə görə.

Bu sinifləri bir-birinə qarışdırmaq icab edər.

Birinci sinif, yəni mənalarına görə təqsim hər dilə mütabiq və müvafiqdir, çünki burada insanın fikri təəllüq edən maddələr və bunların təəqübü nəzəri-ətibara alınır, daha doğrusu, birinci təsnif yalnız məntiq üzərinə qurulur.

Halbuki ikinci nöqteyi-nəzərdən, yəni sözlərin şəkillərinə görə təqsimi hər lisanın təşəkkülünə görə ayrı-ayrı olur. Cizri lisanlarda isə ümumiyyətlə şəkil bulunmadığından bu yolda təqsim mümkün olamaz.

Sözlərin mənaya görə qisimləri (qeyri-sərfi qruplar)

Bu təsnif yalnız sözlərin ifadə etdiyi fikirlərin növünə, müşahidə və təxalüfünə istinad edər. Biz hər şeydən əvvəl sifətləri və bu sifətlərə malik olan əşyanı düşünürük. Binaən əleyh sözləri də mənə nöqteyi-nəzərindən ilk əvvəla böylə təqsim edirik: 1) sifət ifadə edən sözlər: *ağ, sarı, bu, getmək, gəlmək, birinci*; 2) əşyani göstərən sözlər: *bən, Asya, ev, dağ*.

Sifətlər və əşyanı da ya ayrı, yaxud digər bir şeyə bağlı olaraq düşünə bilirik.

Bunun üçün sözlər bir də böylə təqsim olunur: 1) yalnız müəyyən bir cümlədə mənə sahibi ola bilən sözlər: *bu, bən, bənim, kimin, hankısı*, 2) cümlədən və digər sözlərdən müstəqil olaraq mənaya sahib olan sözlər: *ağlıq, getmək, türküstan, daş...*

Digər cəhətdən sifətlər də ya vaxta görə dəyişir, hərəkət və hala təəllüq edən sözlər olur, yaxud da zamanın dəyişməsinə bağlı olmaz. Bunlar da bir şeyin vəsfini, miqdarını, fikir mövzularının kəndi aralarındakı münasibətlərini ifadə edən sözlərdir.

Birincilərinə fəli, ikincilərinə qeyri-fəli kəlmələr demək mümkün olur:

- 1) fəli sözlərə misal: *getmək, getmə, gedərək, gedib, gediş*;
- 2) qeyri-fəli sözlərə misal: *ağ, ağlıq, ağıntı, keçid, gözəl, yaman...*

Nəhayət, sözlər mənə cəhətindən yenə iki qismə ayrılırlar:

1) ümumi, yaxud cins sözlərdir ki, bunlar əşya ilə bərabər onların vəsflərini də ifadə edirlər; *günəş, ay* (bir dəne dəxi olsa), *qapı, keçə, ot, ev...*; 2) xüsusi, yaxud fərdi sözlərdir ki, bunlar yalnız mədullarını ifadə edib, onların vəsflərini göstərməzlər: *Əhməd, Əli, Axtım, İsgəndər* (böylə adamların [sayı] çox olsa da), *Ceyhun, Seyhun, Dacla...*

İştə mənə cəhətindən sözlərin qisimləri bunun kibidir. Bu təsnifdə sözlərin şəkilləri nəzəri-ətibara alınmadığından qeyri-şekli, yaxud sərfi sözlərinin yalnız şəkillərilə uğraşdığından "qeyri-sərfi siniflər" də denilir.

Sözlərin şəkillərinə görə təsnifi

Bu siniflərə "şekli, yaxud cümlənin sərfi qisimləri" də denilir. Yuxarıda gördük ki, sözlərin şəkilləri ya sözyapıcı şəkillər, yaxud da sözdəyişdirici şəkillər ola bilər ki, bunlar bir sözün digər bir sözə olan rabitəsini, bağını göstərirlər.

Sözdəyişdirici şəkillərin ifadə etdiyi rabitələr də böylə ayrılır:

1) Mübtəda təbir etdiyimiz failin xəbəre, yəni fəle olan rabitəsidir ki, bunlar da şəxs, fəl növləridir (mazi, müzare, hal, istiqbal, əmri-hazır, qəib... ilax.).

2) Cümlənin ikinci dərəcədəki üzvlərinin əlavələrə (mütəm-mimlərə) olan rabitəsidir ki, isim halları və cəm-müfrəd şəkilləri buna daxildir.

Binaən əleyh sözləri şəkilləri etibarilə böylə təqsim edirik:

- 1) sözyapıcı şəkillərə malik sözlər;
- 2) yalnız söz dəyişdirici şəkillərə malik sözlər;
- 3) hər iki şəkllə malik sözlər;
- 4) hər ikisinə də malik olmayan sözlər.

Sözdəyişdirici sözlərin şəkillərinə görə də aşağıdakı tağımlar ayrılır:

- 1) fəl şəklini havi sözlər, yaxud təsrif olunanlar;
- 2) isim hallarında bulunan sözlər, yəni çəkilənlər;
- 3) hind-Avropa və sami dillərində diş-erkek cinsiyyətinə məxsus şəkilləri havi sözlər.

Türk-tatar lisanlarında biz şu aşağıdakı sərfi və yaxud şekli sinifləri ayırırıq:

1) heç bir dürlü şəklə malik olmayan sözlər, məsələn: *ax, ux, ay, ey, nasıl, dəxi, və, albat, əvat, ya, balkə, gərçi, əgər, isə, bir çox...*

2) yalnız sözyapıcı şəkillərə malik sözlər: *gəlib, gedib, gələrək, gedərək...*

3) həm sözdəyişdirici, həm də sözyapıcı şəkillərə malik sözlər – isimlər, sifətlər, say adları, zəmirilər, ilax...

CÜMLƏ

Hökm və cümlə. Cümlə hökmün lisani ifadəsindən başqa bir şey deyildir. Fikrin tamam olduğuna, hökmün ifadə olunduğuna xarici əlamət səs cümlənin sonunda alçalmasıdır, yeni müəyyən ahəngdir ki, lisani nöqtəyi-nəzərdən cümlənin hüdudunu yalnız bu surətlə bildiririz.

Hökmün əzası, yaxud üzvləri cümlənin əzası, parçaları arasındakı münasibəti təyin etmək üçün şunu bilmək lazımdır ki, hökmə daima iki təəvvür bir-birinə bağlı olub, bunlardan birisi mübtəda, digəri xəbər olduğu halda, cümlədə bunlara qarşılıq bir, iki, üç, yaxud daha ziyadə söz ola bilər. Bunun üçün ruhi mübtəda və xəbəri sərfi olanlar ilə qarışdırmamaq icab edər.

Ruhi xəbər və mübtəda nə ilə təyin olduğu yuxarıda söyləndi. Sərfi mübtəda, xəbər isə ya sözlərin şəklilə, yaxud bunların cümlədə işğal etdikləri mövqə ilə təyin olunur. Məsələn, türkcədə mübtəda daima əhvali-isimdən mücərrəd (*nominativus*) halında bulunduğu halda, fransızcadə yalnız cümlədəki mövqeyi ilə təyin olunur.

Tam və naqis cümlə. Hökmün heç olmazsa bir əzası söz təəvvürü olursa biz hökmü sözlə yalnız o zaman ifadə edə bilirik. Hər ikisi də söz təəvvürü olduğu təqdirdə biz hökmü tamamilə ifadə edə bilirik. Halbuki yalnız bir cüzü [...] söz təəvvürü olub, digəri basirəvi, yaxud samievi bir təəvvür olsa, biz sözdə hökmün yalnız bir qismini ifadə edə bilirik.

Birinci ehtimalda tam cümlə, ikinci ehtimalda naqis cümlə meydana gəlir. Hökmə gəlincə, hər iki halda da hökm tamamilə ifadə edilmiş olur, yeni hökmün hər iki cüzü də ifadə olunur.

Misəl: *Ev satıldı* cümləsində sözlə fikri bu ton ilə ifadə etdim: hökmün hər iki cüzü – *ev* (mübtəda) və bununla bağlanan (*satıldı*) təəvvürü ifadə olunmuş bulunur.

Digər tərəfdən, bir evin yandığını görüb: *Yanğın!* – deyirik. Halbuki evi gördüyümüz zaman bizdə hökmün hər iki cüzü də təəssülüəfkar ruhi qanuni tərqiqlə hasil oldu: “*ev*” və “*yanmaq*”.

“*Ev yanıyor*” – deyəcək yerdə: “*Yanğın!*” deməmişlə hökmün yalnız bir cüzünü ifadə edirik. Halbuki zəhnimizdə hökmün hər iki cüzü də, yeni həm “*ev*”, həm də “*yanmaq*” mövcuddur. Demək ki,

“Yanğın!” – deməklə hər nə qədər lisani cümlənin yalnız bir qismini ifadə etməkdə ruhi cümləni tamamilə ifadə etmiş oluruq.

Quş uçduğunu görüb: “Uçuyor!” – deyiriz. Bu vaxtda zəhnən “Quş uçuyor!” yaxud “Bu şey uçuyor” – deyə düşünürüz.

Bəzən sadəcə “quş” deyirik ki, bu təqdirdə də “Bu uçan şey quşdur” kibi hökmə sahib oluruq. Gərək “Uçuyor!” gərəksə “quş!” hallarında zəhni cümlə tamam olub, yalnız lisani cümlə naqisdir və hər iki halda da zəhni cümlənin xəbəri ifadə olunur. Bunun kibi hər lisanda müstəməl olan *Yağıyor! Soyuq! Al! Get! Gəl!* kibi naqis lisani cümlələr zəhni hökmləri tamamilə ifadə edirlər.

Hökmün və cümlənin üzvləri. Yuxarıda söylədiklərimizdən [belə] çıxır ki, hökmün üzvləri hər zaman cümlənin üzvlərinə, yəni mübtədası mübtədasına, xəbəri xəbərinə uyğun gəlməz. Bir misal alırsaq, məsələ daha açıq anlatılıyır. Qırılan camın səsinə eşidiyorum. Anlıyorum bir şey qırıldı, lakin nə olduğu məlum deyil. Nə vaxt qədəh qırıldığını anlıyorum. “Qədəh qırıldı!” – deyirəm.

Bu cümlədə sərfi mübtədə *qədəh* olduğu halda, zəhni cümlədə xəbərdir ki, şu şəkildə zəhndə təəssüm edir: “Qırılan?.. qədəhdür”.

Eyni surətlə bir az sonra anlıyorum ki, qədəhi qıran kədidir. Bu surətlə söylə bir sərfi cümlə meydana gəlir: *Kədi qədəhi qırdı.* Burada *kədi* sərfi mübtədə olduğu halda, zəhni xəbərdir ki, zəhndə söylə təşəkkül etmişdir: “Qədəhi qıran kədidir”.

Hökmə girən təəvvürlər tərkibləri etibarilə mürekkəb və müxtəlif ola bilərlər. Bu təəvvürlər bir kaç sözlə birləşirlər. İştə bundan cümlənin ikinci dərəcə[li] cüzləri meydana gəlir. Bu ikinci dərəcədə cüzlərin kendilərinə məxsus şəkilləri və sərfi əlamətləri olur.

Çox dəfə iştə böylə ikinci dərəcə cüzlərdən birisi, yaxud bir kaç cümlənin əsas cüzlərilə bərabər topdan mübtədə, yaxud xəbər ola bilər. Məsələn, *Bən yazdım onu* cümləsində sərfi nöqtəyi-nəzərdən mübtədə *bən*, xəbər *yazdım*, ikinci dərəcədə cüz *onu* olduğu halda, əgər müxatibcə “onu”nun nə olduğunu anlamaq məqsəd isə, bu təqdirdə zəhni cümlədə “bən yazdım” mübtədə, “onu” xəbər olur.

Sən göndərdin bazara. Su götürdü köprünü kibi cümlələrdə *bazara, köprünü* zəhni xəbərlər ola bilərlər. Bu təqdirdə bu kəlmələrdə məntiqi vurğu (логическое ударение), – var denilir.

Rabitə. Mübtədə ilə xəbər arasındakı rabitə və münasibət ya müstəqil bir sözlə, yaxud xəbər şəklilə (yəni fel ilə) ifadə olunur.

Mübtədə ilə xəbər arasında böylə bir vəzifə görə ayrı sözə “rabitə” denilir. *Daş mədəndir.* Dünya yuvarlaqdır, yaxud *O da sıcaq idi.* *Babam xəstə imiş* cümlələrində *dir, idi, imiş* kəlmələri bu xidməti görür. Bəzən ümumiyyətlə müstəqil olan sözlər rabitə xidmətini görürlər. Məsələn, *Bütün gün yalnız oturuyorum,* yaxud *Qışda soyuq oluyor* cümlələrində yalnız *oturuyorum, soyuq oluyor* cüzləri mürekkəb xəbərlər olub, bunlardan da *oturuyorum, oluyor* müstəqil sözləri rabitə xidmətini görürlər.

Türk-tatar dillərində ən ziyadə qullanan rabitələr *imək, olmaq, qılmaq, durmaq* və sairədir.

Sərfi və qeyri-sərfi cümlə. Xəbərin mübtədəyə olan münasibəti söz şəkillərilə və söz birliyi şəkillərilə ifadə olunur və yaxud ifadə olunmamış qalır. Sərfi yalnız şəkilləri tədqiq etdiyindən birinci üsulla meydana gələn cümlələrə “sərfi” və ikinci tərzdə yapılan cümlələrə “qeyri-sərfi cümlə” təbir olunur.

Türkcədə *Günəş qalxdı. Qovqa oldu. Bən xəstə idim. O – xəstə* kibi cümlələrdə xəbərin mübtədəyə olan münasibəti zaman şəkillərilə ifadə olunmuşdur. Zaman *-di, -dim* kibi zaman şəkillərilə ifadə olduğu kibi, *O – xəstə* cümləsində bu növ zaman şəklilə bulunmaması da zaman (burada hal-hazır) ifadə edir ki, bu növ şəkli “mənfii şəkil” təbir olunur. Bunun böylə olduğu, yeni hal-hazır ifadə etdiyi *xəstə idim, xəstələnəcəyəm* kibi şəkillərlə qarşılaşdığımız zaman daha ziyadə açıq olurlar. *Yarın – bayram. At – heyvan. Daş – mədən...* kibi cümlələrdə isə xəbərin mübtədəyə olan münasibəti sərfi bir şəkil ilə ifadə olunmadığından cümlə qeyri-sərfi olur.

Cümlələr arasındakı münasibət. Cümlənin cüzləri, üzvləri arasındakı münasibəti ifadə üçün lisani vasitələr olduğu kibi, cümlələr arasındakı münasibəti ifadə üçün də vardır.

“Mütəmmim” təbir olunan ikinci dərəcədə cümlənin baş cümləyə, cümleyi-tamməyə olan münasibəti ya xüsusi kəlmələrlə, yaxud da cümlənin tərtibilə ifadə olunur, məsələn: *O gəlirsə, bən gedirəm,* yaxud *O gəlir, bən gedirəm.*

Bəzən də cümleyi-mütəmmimə ilə cümleyi-tammə arasındakı münasibət xüsusi ahənglə (intonation) ifadə olunur. *Dəniz qabardı, gəmini salladı. Gəmini çəkdilər, sahila çıxdıq...* Burada *qabardı* və *çəkdilər* sözlərinin sonunda səs yavaşlamaq lazım gəlmiş halda, yavaşlamaması birinci və üçüncü cümlələrin mütəmmim olduğuna dəlalət edir.

Nəhvi təhlil. Məktəbdə nəhvi təhlillərdə cümlələrin bir-birinə münasibəti “cümlələrin cüzləri kimə söyləyir”, “nə söyləyir”, “nərdə, nərdən”... ilax. kibi bir taqım suallar vasitəsilə təyin olunur. Böylə üsul göstərir ki, bu növ nəhvi təhlillərdə yalnız fikri göz önündə tutub, cümlənin sərfi, lisani şəkillərinə az əhəmiyyət verilir. Bu surətlə bu növ təhlil, sərfi və lisani xüsusiyyətləri tamamilə ehmal ediyir. Məsələn, “babamın evi” və “evi gördüm” dediyimiz zaman nəhvi təhlildə *evi* sözü birinci halda “müzaf”, ikinci halda “məful” təbir olunur. Halbuki sərfi nöqtəyi-nəzərdən hər iki *evi* arasında heç bir fərq yoxdur.

Məktəb sərfilərində bu ayırma yalnız “nəsi?” və “nəyi?” suallarına cavab aramaqdan iləri gəlir.

Əsl və mütəmmim cümlələri ayırmaqda da eyni hal görülür. Halbuki əsl və mütəmmim cümlələr arasındakı münasibət yalnız məntiqi olmayıb, başlıca sərfi və şəkildir ki, əsl təhlildən də məqsəd bu şəkli rabitəni bulub çıxarmaqdır.

Ruhi, məntiqi və sərfi nöqtəyi-nəzərdən yapılan təhlillər arasındakı fərqi misalla görəlmiş:

Bir çox adamın qanı töküldü cümləsini alacaq olursaq, burada ruhi nöqtəyi-nəzərdən mübtədə ilk ola[raq], zəhndə “bir çox adam” fikrinə müqabil gələn sözlərdir. Halbuki məntiqi cəhətdən düşünəcək olursaq, bu cümlədə söz nə “çox”, nə “adam” üstündə olmayıb, bəlkə, “qan” üstündə olduğundan, *qanı* cümlənin məntiqi mübtədası sayılıyır və məktəb sərf kitablarında böylə yazılıdır.

Halbuki türk dilində mübtədanın sərfi şəklini nəzəri-etibara olacaq olursaq, nə *adamın*, nə də *qanı* mübtədə olamayıb, ancaq *bir çox* olmuş olur.

İştə bu sərfi nöqtəyi-nəzərdir ki, bir dilin dürlü şəkillərini öyrənmək üçün ən doğru üsul da budur. Bunun üçün məntiqi nöqtəyi-nəzərdən *Quyunun suyu yox* ilə *Suyu olmayan quyu*, *Bu adamın parası yox* ilə *Bu adam parasız*, *Getdiyini yerdə qalıyorsun* ilə *Bir yerə gətdinmi*, *qalıyorsan* cümlələri arasında heç bir fərq olmadığı halda, sərfi nöqtəyi-nəzərdən bunları heç bir zaman bir-birinə müsəvi və ya müadil saymaq mümkün deyildir.

LİSANLARIN ŞƏCƏRƏVİ TƏQSİMİ

Ümumiyyətlə, lisaniyyatın vəzifəsi bütün lisanların tədqiqi olduğundan ilk əvvəl yer üzündə yaşamış və yaşamaqda bulunan lisanlar arasındakı qərabət və münasibəti meydana çıxarmaq və buradan insan nitqinin başlıca xətlərini təyin etmək lazım gəlir. Bütün yer üzündə bulunan lisanlar gərəyi qədər elmə belli olmadığı kibi, bunların pek çoxları pek az əsər tərk edərək qayıb olmuşlar, bir taqımları da heç bir əsər buraxmadan silinib getmişlərdir. İştə bunun üçün lisanların şəcərəvi təqsimində pek çox nöqsanlar vardır və yarı da olacaqdır.

Bu günə qədər lisaniyyat müstəqil elm olaraq zühur ediləndən bəri ən ziyadə tədqiq olunmuş lisan ailəsi hind-Avropa namı altında toplanan lisanlar qruppası olduğundan ən bariz və elmi təsnifdə ancaq bu lisanlar üçün meydana gətirilmişdir.

Bütün bu lisan ailəsi bir ümumi lisandan doğmuşdur ki, bu lisana “ana lisan” (праязык) təbir olunur. Bu lisanın ümumi şəkilləri, qaydaları, sərf və nəhvi mövcud olan əsərlərin və yaşayan lisanların ayrı-ayrı və topdan müqayisəli tədqiqi sayəsində artıq gərəyi kibi təyin və izah edilmişdir. Hind-Avropa ailəsi bir çox budaqlara ayrılır ki, şunlardan ibarətdir:

1. *Hind budağı.* Bu budağın ən əski lisani təməli əski hind lisanıdır ki, bunun da şivələri vedda və sanskritdir. Əski hind lisanı bütün hind-Avropa lisanları içərisində ən əskisi olmaqla bərabər, bu ailənin bütün digər lisanları bu lisandan törəmişdir, – yolunda mövcud olan fikir doğru deyildir.

Vedda şivəsinin ən əski əsərləri, ümumiyyətlə, “bilgi, mərifət” demək olan vedda məcmuələridir ki, bunlardan ən əskisi “Reqvedas” (Rgvedas) – “ilahi”, yaxud “şərqi veddaları” olub, bu məcmuədə on risalə halında 1028 qədər şərqi toplanmış olduğu kibi, bunların pek çoxu mütəxəssislərin bəzilərinin fikrinə görə miladi-İsadan 1500 (bin beş yüz) il əvvəlinə aiddir. Bəzləri isə Riyaqubi[nin] – miladi-İsadan 4000-4500 sənə əvvələ aid olması fikrindədirlər. “Reqvedda”dan daha son[ra]kı dövrlərə mənsub üç məcmuə daha vardır ki, bunlar da “Samavedas” (Samavedas), “Vayurvedas” (Vajurvedas), “Atarvedas” (Atharvedas) təbir olunur və dürlü dini təsəvvürləri, fəhmləri, duaları həvədir.

Sanskrit şivəsinə gəlincə, əski Hindistanın ən geniş ədəbiyyatı bu lisanda yazılmışdır. Əsasən sanskrit (**saskrta**) “süni yapılmış” mənasına gəlir. Sanskrit dilinin ən yüksək dərəcə şöhrəti bu lisanda ən ziyadə yazılmış əsərləri yazmış Kaladisa (**Kaladisa**) nam şairin yaşadığı dövrdür ki, zamanca təqribən miladi-İsanın beşinci, yaxud altıncı əsrinə rast gəlir.

Bunlardan vedda və sanskrit lisanlarından başqa, iki qrupa dəxi bulunur ki, bunların birincisinə “hind lisanı” və ikincisinə “yeni hind lisanı” təbir olunur. Bu iki lisan Hindistanın canlı qonuşulan şivələridir ki, bunlara sanskritdən ayırmaq üçün “prakrtam” (**prakrtam**), yaxud “prakrit”, yeni “təbii, sadə dil” denilir ki, Misirin heroqlif və demotik yazılarına və dillərinə təqəbul edər. Çingane dili də hər nə qədər hər yerdə dürlü lisanı ünsürlərlə qarışmış olsa da, hind lisanları zümərəsinə mənsubdur.

2. *İran budağı*. Bu budağın ən əski müməssili ari lisanıdır:

1) Yazı ilə nəqş olunmuş Dara Histasin və onun xələfləri naminə tikilmiş heykəllərin lisanıdır ki, əski parsi lisanı budur.

2) Avesta lisanıdır ki, Zoro-Astra / Zərdüştinin ən mühüm, müqəddəs mətnləri bu lisandadır. Bəziləri bu lisanı “Baktri lisanı” təsmiyə etdikləri kibi, bəzləri də “Zənd lisanı” təbir edər ki, bu yanlışdır. Çünki Avesta lisanının Baktriyadan çıxması dəlilə möhtac olduğu kibi, Zənd isə Avestanın şərh və pəhləvi lisanına tərcüməsidir ki, lisan nöqtəyi-nəzərindən Avesta ilə heç bir alib-verəcəyi yoxdur.

Əski parsi çivi biçim yazılı abidələr ancaq 19-cu əsrdə çözülmüşdür. Bunların həcm etibarilə ən mühümü Bağistan-Bisütun abidələridir ki, bunlarda Xosrov və Daranın müzəffəriyyətlərindən bəhs olunur. Yeni İran lisanlarına yeni fars, kürd, osetin, Pamir şivələri, hind lisanı təsiri altına düşmüş əfqan lisanı daxil olur.

3. *Erməni budağı*. Bu budağın əski müməssili əski erməni lisanıdır ki, miladi-İsanın beşinci əsrindən etibarən ədəbi lisan olaraq məlumdur. Bu dil ədəbi lisan olaraq zamanımıza qədər qullanıla gəlmişdir. Yeni erməni lisanı şərq və qərb şivələri namilə iki şivəyə ayrılır.

4. *Arnavud budağı*. Bu lisan Balkan yarımadasında Arnavudluğun qonuşduğu lisandır ki, “toska” və “hege” namilə iki böyük şivəyə ayrılır.

Bu lisanın ən əski yazılmış abidələri ancaq on yeddinci əsr miladidən qalmadı. Bu lisanda bir çox latın, qrek, slavyan və türk ünsürləri vardır.

5. *Rum budağı*. Bu budağın ən əski lisanı bir çox şivələrə malikdir. Bu lisanın ən əski abidələri Homerin şeirlərilə (“İliada” və “Odisseya”) başlar ki, skelet nöqtəyi-nəzərindən Reqvədlərdən sonra ikinci mövqə işğal edər. Başlıca şivələri:

1) ioni şivəsi, Homer əski, Herodot yeni ioni şivələrində yazmışlardır;

2) dori şivəsidir ki, bu şivənin ən əski əsəri Qurtin abidələridir ki, Krit adalarında miladın beşinci əsrindən qalmadı.

6. *İtaliya budağı*. İtaliya yarımadasında yaşamış lisanlardan ən mühümü latın lisanıdır ki, müəyyən abidələri qəbləl-milad üçüncü əsrdən qalmadı. Ədəbi latın lisanı xristianlıqdan sonra bütün Avropanın ümumi elmi və ədəbi lisanı vəzifəsini ifa etmişdir. Əsasən yalnız ziyadə quzidələrin və münəvvər təbəqənin lisanı idi. Rumlu-ların fəthəti zamanında latın lisanı Avropanın pək çox tərəflərinə yayılaraq oradakı yerli xalqın lisanını yavaş-yavaş sıxışdıraraq onların yerinə qaim olmaqla bərabər, digər tərəfdən, kəndisi də yerli lisanların təsiri altına düşərək Roman lisanları meydana gəlmişdir ki, italyan, fransız, provansal, katalon, espanyol, portuqal, rumın və reto-roman lisanları bunlardır.

7. *Kelt budağı*. Üç qrupa ayrılır: birinci qrupa Qərbi Avropada yayılmış kelt şivələrini əhatə edər ki, bu qrupa artıq roman lisanları tərəfindən sıxışdırılmış olub, bəzi izlərini yalnız ismi-xaslarda, əski klassik əsərlərdə bulunan bəzi mətnlərdə rast gəlinir. İkinci qrupa britan qrupasıdır ki, kimer və on səkkizinci əsrdə ölmüş olan qurz və nəhayət, ən əski abidələri miladi səkkizinci və doqquzuncu əsrdən qalma Bretaniya lisanları bu qrupaya girir.

8. *German budağı*. Qot, Skandinaviya və qərbi german qruplarına ayrılır. Qot qrupasının ən əski abidəsi Vulfiloya (**Вульфилон**) tərəfindən dördüncü əsri-miladidə yapılan Bibliya tərcüməsidir. Krimdə yaşayan ostqotların lisanı da bu qrupaya aid isə də, bu lisandan bizə qalan yeganə əsər hollandiyalı Busbek (**Бусбек**) tərəfindən XVI əsrdə yazılmış yetmiş sözdən ibarətdir.

Skandinav qrupasına gəlincə, bu qrupa bir lisan halında vikinqlər dövrünə qədər (yəni miladi 700-dən 1050-yə qədər) davam

etmişdir. İştə əski skandinav lisanı budur. Vikinqlər dövründə doq-quzuncu əsri-miladidə bu lisan qərbi skandinav (Norveç, İslandiya) və şərq skandinav (İsveç, Danimarka) namları ilə iki qismə ayrılmışdır.

Qərbi german qruppasının budaqları anqlosakson, friz, əski aşağı-frank, əski sakson, əski hoxdviç lisanlarıdır ki, bunlardan anqlosakson lisanının abidələri VIII əsrdən başlar. Friz lisanının abidələri isə XIII [əsrə] əski aşağı-frank dilini, holland dilini meydana gətirib; bu dilin abidələri də XIII-XIV əsrlərdən başlar. Əski hoxdviç lisanında üç dövr olub keçmişdir: VIII əsrdən XII əsrə qədər əski hoxdviç, XII əsrdən reformasyon dövrünə qədər orta hoxdviç, reformasyondan zamanımıza qədər yeni hoxdviç... İştə yeni hoxdviç bugünkü Almanıyanın ədəbi lisanıdır.

9. *Baltik, yaxud Litva budağı*. Bu budağa Litva, latış, XVII əsrdə ölmüş olan prus lisanları girir. Litva, latış lisanlarının ən əski abidələri XVI əsrdən qalmadır.

10. *Slav budağı*. Bu da üç qruppaya ayrılır: 1) cənubi, 2) şərq, 3) qərbi.

Cənubi qruppanın əsas lisanı "əski slavyan" denilən lisandır ki, XI əsrdən Kiril və [Me]fodi tərəfindən bu lisanda Bibliya tərcümə edilmişdir. İkincisi bolqar, serb, xorvat, slovak lisanlarıdır. Şərq qruppasına velikorus lisanı girir ki bunun şimali və cənubi namilə iki şivəsi vardır. Vaxtilə şərq qruppası üç şivəyə ayrılırdı ki, bunlardan şimal şivəsi Novqorod və kreveçlər arasında, orta şivə vyatiçlər arasında, cənub şivəsi cənubi rus qəbilələri arasında cari edilər. Bu sonuncu şivə malorus lisanının əsasıdır.

Qərb qruppasına çeh, slovak, leh və ona yaxın kaşub, Lujitski, şimdi artıq qaib olmuş yulab (Юлаб) lisanları daxil olur. Çeh lisanının ən əski abidəsi XIII əsrdən qalmadır.

URAL-ALTAY AİLƏSİ

Asiya və Şərqi Avropanın geniş bir qismini Ural-Altay ailəsinə girən lisanlar işğal ediyor. Bu ailənin beş budağı vardır:

1) fin, yaxud fin-uqor, 2) samoyed, 3) mancur, yaxud tunquz, 4) moğol, 5) türk-tatar.

1. *Fin-uqor budağı* iki böyük qruppaya ayrılır: 1) uqor, 2) fin.

Uqor qruppasına girən lisanlar şunlardır: 1) ustyax, 2) voğol və 3) macar. Bunlardan mədəni cəhətcə ən inkişaf etmiş və zəngin bir ədəbiyyat meydana gətirmiş olanı macar lisanıdır ki, ən əski abidələri XI və XII əsrdən başlar.

Fin qruppasına şu lisanlar girir: 1) əsl fin lisanı suomi, 2) eston lisanı, 3) lev lisanı (Qurlandiyanın şimalında), 4) kareliya lisanıdır ki, bu dörd lisan Baltik qruppasını meydana gətirir, 5) lap lisanı, 6) votyax lisanı, 7) zıryan lisanı, 8) çeremiş lisanı, 9) iki mordva lisanı (Erzpa və Mokşa). Bu sonuncular da Perm və Volqa qruppasını meydana gətirirlər.

Bunlardan fin lisanının da böyük ədəbiyyatı olub, bu lisanda qonuşanlar bir çox nöqtələrdə avropalılardan heç də geri qalmamışlardır. Fin lisanının ən əski abidələri XVI əsrdən başlar.

2. *Samoyed budağı* samoyed xalqlarının qonuşduqları lisanlardır ki, bu xalqlar Buzlu Şimal Dənizinin Avropa və Asiya sahillərində sakindirlər. Fin-uqor budağı ilə samoyed budağı arasında həm kəlmə təşkili, həm lüğət nöqtəyi-nəzərindən yaxın münasibət vardır.

3. *Tunquz budağına* mancu, Tunquz lisanları və digər daha hənzuz iyicə tədqiq edilməmiş lisanlar girir. Bu lisanda qonuşanlar Kitay içərilərindən Buzlu Şimal Dənizinin sahillərinə qədər otururlar. Mancu xalqı artıq olduqca kitaylaşmışlardır.

4. *Moğol budağına* buryat və kalmık lisanları girir ki, bunların birincilərinə şərq, ikincilərinə qərbi moğollar da denilir. Moğol budağı ilə türk-tatar budağı arasında digər Ural-Altay lisanları ilə olduğundan ziyadə yaxınlıq gözə çarpar.

5. *Türk-tatar budağı*. Ural-Altay ailəsinin ən zəngin budağı budur. Buraya şu lisanlar girir: 1) yakut, 2) Altay türklərinin lisanı, 3) teleut lisanı, 4) komandin lisanı (Obi yuxarısında oturan türk qəbilələri), 5) Yenisey yuxarısındakı türklərin lisanı, 6) Uryanxay

lisanı (Monqolustanın qorbində), 7) parapinlərin lisanı, 8) qırqız lisanı, 9) noqay lisanı, 10) kumuk lisanı, 11) qaraçay lisanı, 12) başqırd lisanı, 13) sart lisanı, 14) özbək lisanı, 15) türkmən lisanı, 16) Osmanlı türklərinin lisanı, 17) tatar lisanı (Qazan, Kırım), 18) Azərbaycan lisanı, 19) çuvaş lisanı, 20) kun lisanı.

Hər nə qədər Avropa və rus türkoloqları bütün türk-tatar budağında bu qədər və daha ziyadə lisan buluyorsa da, bunların pək çoxu lisan olmayıb, ancaq eyni budağın şivələridir. Yalnız tamamilə ayrı morfologiya və leksikona sahib iki lisan vardır ki, bu da çuvaş ilə yakutdur. Digərləri heç bir zaman müstəqil bir sərf və ayrı bir lügət tələqqi olunacaq dərəcədə, hətta digər türklər tərəfindən anlaşılmayacaq mərtəbədə ümumi türk-tatar lisanından ayrılmamışlardır. Burada yalnız şunu demək lazım gəlir ki, 10-12-ci əsrlərdə türk-tatar lisanları iki mühüm budağa ayrılıb, iki ayrı zəngin ədəbiyyat meydana gətirmişdir ki, bunlardan birincisinə "cığatay", digərinə "oğuz türkcəsi", yaxud "rumi türkcə" denilir. Cığatay türkcəsi Orta Asiya və Kaşqar, Sibir, Volqaboyu, Kırım, Kuban tərəflərində yaşayan türklərin, kunların arasında yayıldığı halda, oğuz türkcəsi türkmənlər, azəri türkləri (rus və İran Azərbaycanında), Osmanlı türkləri, səlcuqlar, Rumeli türkləri və türkcə qonuşan əski Osmanlı ölkələrində qonuşulur.

İlk dəfə Ural-Altay lisanları arasındakı qərabət məsələsi bir İsveç zabiti olub Poltava müharibəsində rüslərə əsir düşmüş və Sibiriyyəyə göndərilmiş olan fon Ştrelenberg (von Strahlenberg) tərəfindən iləri sürülmüşdür.

Fon Ştrelenberg 1730 sənəsində "Das Nord und Ostliche theil von Europa und Asia" namilə Stokholmda çıxardığı əsərdə birinci dəfə bu fikri meydana qoymuş və bütün bu lisanları "tatar dilləri" təsmiyyə etmişdir və bunları altı budağa ayırmışdır. İşte bu zamandan etibarən bu nəzəriyyə geniş surətdə yayılıb bütün lisan və etiqiyyat (orkheologie) üləmasının nəzəri-diqqətini cəlb edərək bundan sonra sırasilə dürlü təsniflər və isimlər zühur etmişdir.

Maks Müller (Макс Мюллер) Turan lisanlarının təsnifi haqqında "On the classification of thouranian lanuages" namilə yazdığı əsərdə iltisəq (agglutination) hadisəsini əsas alaraq, bir çox bir-birilə münasibəti olmayan lisanları bir-birinə yaxın elan etmişdir. Maks Mül-lərə qədər Vilhelm Humbol[dt] tərəfindən tədqiq və təsbit [edilən]

iltisəq hadisəsi lisanların bir-birinə yaxınlığını təyino kafi olmadığı kibi, "Turan" təbiri də müəyyən bir el və bölli bir xalqı ifadə etməz. "Turan" deyə əski parslar kondilərinə tabe olmayan xalqları Turan, yəni "qeyri-İran" təbir edərlərdi ki, bu növ xalqların içərisinə ari, sami, türk, moğol nəsindən olan bir çox xalqlar girərdi.

Fin lisan alimi M.Kastren (M.Kastren) "Altay lisanları" təbiri iləri sürmüşdür ki, bu təbir, nəhayət, "Ural-Altay" təbiri ilə dəyişdirilmişdir. Hər nə qədər bu gün "Ural-Altay" lisanları tərəfindən işğal olunmaqda bulunan sahə (Ural-Altay) təbirinin göstərdiyi sahədən daha geniş isə də, Ural-Altay xalqlarının təqribən əski yurdları olduğundan hər halda həqiqətə daha ziyadə yaxındır. Bu günə qədər bütün bu beş budağın bir-birinə yaxın olduğu hənz tamamilə isbat edilməmişdir. Məəfəfi bu məsələ ilə məşğul alimlərdən Vinkler (Vinkler) bütün bu beş budağın bir-birilə yaxın qərabəti olduğunu iddia və bunlara yapon lisanını da əlavə ediyor. Yapon lisanilə digər Ural-Altay lisanlarının qərabəti məsələsilə Vinkler "Yaponca və finca" nam əsərində uğraşiyor. Bütün bu məsələnin tarixini "Fin-uqor tədqiqatı" namilə Helsingforsda intişar edərək fin jurnalında bulmaq mümkündür. Digər tərəfdən, fin-uqor budağının hind-Avropa ailəsinə mənsub olduğuna dair digər bir nəzəriyyə daha vardır ki, bu məsələ də Viklundin (Viklund) "Şərqi aləmi" jurnalında "Fin-uqorca və hind-germanca" nam əsərində müfəssəl surətdə izah edilmişdir. Ümumiyyətlə, Ural-Altay ailəsinin müxtəlif budaqları arasındakı münasibət və qərabəti açıq surətdə izah və isbat edə bilmək üçün əski fin və türk-tatar lisanlarını bulub çıxarmaq və bunları müqayisə etmək lazım gəlir ki, bunun üçün Ural-Altay ailəsi hənz kafi dərəcədə tədqiq və tətəbbü olunmamışdır.

Yuxarıda saydığımız Ural-Altay qruplarının heç birinə girməyən və ümumiyyətlə, hanki ailəyə mənsub olduğu davalı bulunan üç lisan daha var ki, bunları bozi alimlər Ural-Altay zümresinə, digərləri, biləks, ya müstəqil bir ailə, yaxud da mövcud lisan ailələrindən başqalarına mənsub sayarlar. Bunlardan birincisi Şumer lisanıdır.

Mezopotamiyan şumerlər, bəzi alimlərin fikrincə, dünyanın ən əski mədəniyyətini qurmuşlar və ilk tuğlənı yapan, ilk yazını yazan, hətta ilk sapanı yerə soxub cift sürən bunlar olmuşlar və sonradan gələn sami nəsindən qövmlər bunları Mezopotamiyadan qovaraq, onların yerlərini kəndiləri tutmuşlar. O vaxt şumerlərin yazıları gizli

yazı (cryptographic) şəklini almış və lisanlarından qalan kəlmələr də, bəzi müərrirlərin təəyyününə görə, qüruni-vüstada Avropada belə təlsim məqamında kullanılmışdır. Hər nə qədər bütün bu fikirlərin mübaliğə olduğu aşkar isə, Mezopotamiyanın sivilizasiyasının mədəniyyəti, yazını və digər sənəti başqa bir xalqdan öyrəndikləri də artıq təsəvvür olunmuş həqiqətlərdəndir. Oppert, Lefort və son zamanlarda alman alimlərindən Hommel şumer lisanının Ural-Altay ailəsinə mənsub olduğunu isbat xüsusunda çox böyük qeydlər göstərmişlərdir.

Böylə davalı dillərdən ikincisi bir vaxtlar İtaliyada yaşamış etrusk xalqının dilidir. Bu lisanı bir çox kəlmələr hind və Avropa zümərəsinə soxmuşlardır. Məsələn, 1874 sənəsində Korsen (Kopcen) bu lisanı latın, Ovetter, Osik [...] hind və Avropa ailəsindən sanmışdır. Daha sonra Norveç alimi Sofus Buqge (Coqge Byrre) [...] nam əsərində bu lisanı erməni lisanına çox yaxın bulmuşdur. Halbuki etrusk lisanını Ural-Altay zümərəsindən ədd etməkdədir. Orxon abidələrinin yazılarını oxumaqda fəvqəladə məharət və vüquf göstərmiş olan Danimarka alimi professor Vilhelm Tomsenə gəlincə, bu zat "Danimarka Kral Ümumi və Ədəbiyyat Akademiyası bülleteni" – nam cəridədə etrusk lisanının, biləks, Qafqaz lisanlarına (bilxassə ləzgin) daha ziyadə yaxın olduğunu iddia etməkdədir.

Üçüncü davalı lisan olan baskların lisanına gəlincə, bu xüsusda da hələ qəti bir nəticə əldə edilməmiş olub, həm hind və Avropa, həm Ural-Altay, həm də Qafqaz zümərələri içərisində bu lisanı təəllüklü lisanlar aranılmaqdadır.

Şimdi gələlim türk-tatar budağına. Ümumiyyətlə, lisanın verdiyi dillərə dayanaraq türk-tatarların əski vətənlərini təyin etmək məsələsi, hind və Avropa lisanıyyat alimlərini olduğu kimi, Avropa türkoqlarını çox ziyadə məşğul etmişdir.

Pedersen, Vamberi, Munqaçi kimi alimlər Altay dağlarından İranın şimalına, Qafqaz dağlarına qədər türk-tatarların əski vətənlərini araşdırmışlardır. Bu gün də türk-tatar lisanları Asiyanın qərbində və Avropanın Şərqi ölkələrində kullanılmaqdadır. İştə bu qədər geniş bir sahə işğal edən türk-tatar lisanları şərqçilər tərəfindən bir çox qruplara ayrılmışlardır. Bu təsniflər həmişə cümləsi etnoqrafi, coğrafi, hətta idari hədudlar və əlamətləri nəzəri-ətibara alıb, əsl mühüm olan lisan və sövüti nöqtələri tamamilə ehməl edər. Yalnız Vilhelm Radlovun təsnifi coğrafi və etnoqrafi (ırqi) əlamətlərlə bəra-

bər, lisanı, sövüti xüsusiyyətləri də nəzəri-ətibara aldığından nisbətən daha ziyadə doğru sayılmaq lazım gəlir. Bu təsnif bütün türk-tatar lisanlarını dörd qrupa ayırır ki, bunlar da 1) şərq, 2) qərb, 3) Orta Asiya və 4) cənub qruplarıdır ki, bunlardan şərq qrupasına Altay, barabın, Obi, Yenisey şivələri, qərb qrupasına qırğız, Qərbi Sibir, başqır, Volqaboyu tatarları şivələri, Orta Asiya qrupasına tarançı (Kəşqar, Şərqi Türküstan, qolça, sart, özbək (Xivə, Buxara) şivələri, cənub qrupasına türkmən, Azərbaycan, Krım və Osmanlı (Anadolu və Rumeli) şivələri girir. Çuvaş və yakut lisanları müstəqil olub, bu qruplara girməzlər. Yulius Nemet kimi bəzi türkiyyatçılar son zamanlarda türk-tatar lisanlarını sövütiyyat (phonétique) xüsusiyyətlərini nəzəri-ətibara alaraq bu surətlə də təqsimə yeltənmişlərdir. Məsələn, Yulius Nemet türk-tatar lisanlarını sövütiyyat nöqtəyi-nəzərindən iki böyük qismə ayırır: [s] türk, [y] türk. Bu surətlə yakut və çuvaş lisanlarının başı [s] qarşılıq digər türk-tatar lisanlarında [y] bulunur, məsələn:

türk-tatar	yakut	türk-tatar	çuvaş
yer, yir	sir	yürü	süre
yılkı	sılğı	yemiş	simes
yıldız	sulus	ye	si
yeddi	sette	yeş	sisen
yigirmi	surbe	yer	ser
yüz	sus	bilan	selen
		Yazı	sıru
		yüz	ser
		yeddi	sis
		yigirmi	sirem

Lakin bu təqsim səthi olmaqdan xali deyildir, çünki hər lisanın digər bir lisandan ayrılan bir çox yerləri bulunduğu kimi, birləşdiyi bir çox nöqtələr də vardır ki, bu nöqtələri cəmi-lisanların münasibəti-müəqabiləsini tamamilə təyin və izah edəcək bir təqsim

yapmaq üçün hər lisanı deyil, hər şivəni ayrı-ayrı və sonra müqayisəli surətdə tədqiq və tətəbbü etmək zəruridir.

Lakin Radlovun yuxarıda bəhs etdiyimiz təqsimini alacaq olursaq, bu təqsimdə bir çox şivələrin yanlış, aid olmadığı qruppalara düşdüyünü görürüz. Məsələn, qərb qruppasına düşən özbək, sart (Xivə, Buxara) şivələri, digər tərəfdən cənub qruppasına düşən Krımın qismi-özəmi lisanıyyat nöqteyi-nəzərindən bir-birinə daha yaxındırlar. Əsasən, işin açığı, türk-tatar lisanlarında iki böyük qruppa vardır ki, bunlardan birisinə cığatay, digərinə oğuz demək lazım gəlir. Bizim fikrimizcə, lisan nöqteyi-nəzərindən on üçüncü əsrə qədər bu iki qruppanın şivələri, xüsusiyyətləri ola bildiyinə bir-birinə qarışmış idi. Orxon kitabələri, "Kutadqu bilik", "Hibətül-həqayiq" buna açıq dəlillərdir.

Sonra türklərin bir qismi İran və Kiçik Asiya, Qafqaz tərəflərində yerləşdikdən, digər bir qismi də əski yurdda qalıb Kaşqar, Türküstan, Volqa, Qıpçaq ölkələrini bəhimsədikdən sonra artıq yavaş-yavaş oğuz türkcəsi birinci və cığatay türkcəsi ikinci qisim türklərin lisanı olmuşdur. İştə Radlovun dörd qruppasını bu gün daha yaşamaqda bulunan türk-tatar lisanları üçün iki böyük qruppaya ayırdıqdan sonra qalanlarını bu iki böyük qruppa arasında təqsim etmək olur və bu təqdirdə hər iki qruppanın sövti xüsusiyyətlərini bulub çıxarmaq daha ziyadə qolaydır. Öylə isə, fikrimizcə, cığatay qrupppasına şu şivələr girər: özbək, sart, tarancı, Altay, barabın, urpağay, Volqaboyu tatarları, şimali Krım (noqay, yaxud çöl və bunlara yaxın qaraçay, kumuk) və s. Oğuz qrupppasında isə türkmən, Azərbaycan, Osmanlı, cənubi Krım və s. girərlər.

Şimdi türk-tatar lisanlarını tarixi cəhətdən tədqiq edəlim. Türklərin ismi tarix səhifələrində birinci dəfə tukyu tərzində peyda oluyor. Tukyu Altay dağlarından birisinin adı olub, mənası "məğor-kaska" demək imiş. Çin tarixi mənbələri bu türklərin mənşəyi, kəndiləri ilə olan müharibələri haqqında olduqca müfəssəl məlumat verməkdədirlər. Bunların rəvayətinə görə, çinlilərlə olan müharibələrdən birində türklər tamamilə məhv olaraq bir oğlan qalmış və bu oğlanın qurdla (boz qurd – börtəçənə, yaxud şanə) olan izdivacdan türklər bir daha törəmişlər. Bu hekayə Əbülqazi Bahadur xan bin Ərəb Məhəmməd xanın "Şəcərəyi-türki" nam əsərində bir az daha başqa surətdə "Qıyan birlan Neküzinin Erkeneqonqa barub, yurt

qılıb olturğanları" denilən fəslində olduqca təfəsilatlı bir surətdə izah olunur. Erkeneqon türklərin bu fəlakətdə qaçıb qurtulduqları sərbəst, azad yurddur ki, bundan sonra bu qurtuluş günü türklərin ən böyük bayramı olmuşdur. Çinlilərin tukyular haqqındakı ilk xəbərləri VI əsrdən Çin Buğuy xanının bunlara göndərdiyi sifarişin təsvirindən qalmadır.

Hər nə qədər əlalədə türk-tatar lisanlarından bəhs edilərkən bu gün həməni bütün müstəşriqlər türk-tatar ədəbiyyatının ən birinci abidələri deyə yalnız Orxon kitabələrini tanıyorsa da, ta miladi-İsadan əvvəl türk-tatarların yazıları, yazılmış əsərləri olduğuna şübhəlidir. Çünki Orxon kitabələrində təsadüf etdiyimiz lisan və üslub artıq işlənmiş bir lisandır. Böylə bir işlənmə bir əsr içərisində ancaq meydana gələ bilər. Macar alimi Tori Yofefin ifadəsinə görə, uyğurların tarixini miladi-İsadan bir sənə əvvəlki zamanlarından başlayıb qeyd edərlər. Bu vəq'ənəvislər müntəzəməni Çingiz xanın zühuruna qədər çalışmışlardır. Bunun üçün onuncu əsrdə Çin səyyahı Van Yanq Te uyğur elində bir çox ümumi kütübxanə gördüyünü söylərsə, buna şaşılmalıdır. 14-cü əsrdə "Cameüt-təvarix" namilə yazdığı əsərinin bir çox yerlərində Rəşidəddin yuxarıda bəhs etdiyimiz vəqeyenəmələri görmüş və bunlardan istifadə edib, əsərinin sonuna bunları təliq etdiyini yazırsa da, əsərinin yalnız birinci olub, ikinci və üçüncü cildləri hənzur bulunmadığından bu vəqeyenəmələri tədqiq etmək qabil olamamışdır.

İştə bunun üçün, məəttəssüf, türk-tatar lisanı abidələrini biz də Orxon kitabələrindən daha ertə zamanlara götürmək qüdrətindən məhrumdur. Orxon kitabələri yeddinci və səkkizinci əsri-miladiyə aiddir.

Orxon Moğolustanda Selenqa suyunun bir qoludur ki, abidələr də bunun yanında bulunmuşdur. Bu abidələri sibiriyalı rus publisisti Yarımtsev (Ярдынцев) 1889-da bulmuş, lakin bu kitabələri oxumaq şərfi daniyalı professor Vilhelm Tomsenə qalmışdır. Bu kitabələrin mövcudiyyətini bundan əvvəl Cəvini farsı dilində yazdığı və 1252-də əmucəsile birlikdə Menqokaana qədər yazdığı səyahəti təsvir etdiyi "Tarixi-cohangüşa" nam əsərində zikr etmiş isə də, hər nasılsa, nəzər-diqqəti cəlb etməmişdir. Cəvini bu əsərində Ordubalıq ("əsgər şəhər" deməkdir) şəhərinin xarabaları yanında daş üzərinə

xüsusi hürufat ilə yazılmış kitabələr gördüyünü yazmışdır ki, işte bu 731 sənələrində oğuzların işğalı əsnasında Gültəkinin düşdüyü Ordubalıq şəhəridir.

Orxon kitabələrinin qiymətliləri üç danə olub, birincisi Elteres xanın (692 sənəsində vəfat etmişdir) Onqon nəhri kənarındakı məzar daşı üzərindədir. İkincisi, Gögsun – Orxon və Çaydam gölü arasında Qarabalaqasunun (“qara şəhər” deməkdir) şimal-şərqi tərəflərində Elteres xanın kiçik oğlu Gültəkin namilə tikilmiş abidədir ki, 732 tarixindən qalmaqdadır. Üçüncüsü Elteres xanın böyük oğlu Bilgə xan çinlilərlə Pikyakağan, yaxud “Me Ki Lyen” namilə 770-də tikilmiş digər bir abidədir. Vilhelm Radlov bu kitabələri tədqiq və izah xüsusunda böyük qeyrətlər göstərmişdir. Bu kitabələrdəki türk dili bu gün türk ləhcələri arasında “Kudatqu bilik” vasitəsilə bildiyimiz uyğur dilinə ən yaxın türkcədir.

Bu abidələrdə əsəri zamanlardan Bilgə Qaana qədər türklərin tarixi qısa surətdə ərz və izah olunmuşdur. Burada bu abidələrin yazıçısı, müəllifi türklərin Çin mədəniyyəti qarşısında kəndi bənlilərlərini qayıb etdiklərini, kəndi varlıqlarını unudaraq çinlilərə yıldızlı titullar, ünvanlar xatiri üçün qol olduqlarını yana-yaxıla anlatır və Bilgə Qaanın “türk bütünü” xalqını bu xorluqdan, zillət və fəqirlikdən qurtardığını izah ediyor.

Bundan başqa, Şərqi Asiyada Sayan dağlarının şimalına doğru Yeniçay nəhrinin sol sahili üzərində Abaqatsk adası ilə qarşı-qarşıya uzanan qaya üstündə vaxt üç daş üzərinə uyğur hürufatı ilə və siyah boya ilə yazılmış kitabələr görülməkdədir. Bunların fotoqrafı ilə alınmış nümunələrini Jorj Spasski 1857-də “Rus Coğrafiya İmperator Cəmiyyəti yazıları” (Записки Русск. географ. императорск. Общества) nam jurnalın 12-ci cildində nəşr etmişdir. Lakin bu kitabələrin yazıları silinmiş, bəzi yerlərdə boyası getmiş olduğundan şimdiki qədər hankı zamana aid olduğu çözülmədi. Yalnız Berezin Çingiz xan zamanına, yəni 13-cü əsrə aid olduğunu fərz etməkdədir. Bundan sonra Şərqi Türküstana və 11-ci əsrə gələcək olursaq, burada və şu zamanda türk lisanına aid olmaq üzrə zamanımıza qədər qala bilən birinci bir əsərə rast gəliyoruz ki, bu da pək məruf və hər nöqtəyi-nəzərdən pək mühüm olan “Kudatqu bilik” olub, Jozef Hammer tərəfindən İstanbuldan getirilərək, Vyana İmperator Kütübxanasının malı olmuşdur. Uyğur türkcəsində və uyğur yazısı ilə yazıl-

mış olan bu əlyazı nüsxə[s]i Heratda 843 hicri, yəni 1439 miladi ildə vücuda gətirilmişdir. Lakin bu əsl nüsxə deyildir, zira müəllif əsərini ərəb hürufatı ilə yazmış olub, böylə ərəb hürufatı ilə yazılmış bir nüsxəsi də Qahirədə bulunmuşdur. “Kudatqu bilik” müəllifi Yusif Hacıb isminə bir zətdir ki, başqa bir yerdə başladığı əsərini Kaşqarda 462 hicri / 1069 miladi sənəsində bitirmiş və hamisi olan Buğra xan namındakı bəyə ithaf etmişdir. Əsər əsami etibarilə təlimi bir mənşəyə olub, ümumən nəsihətlər verən və hökmdarların icraat və hərəkətlərini idarə edəcək ümdələr vəz edən hər hankı bir çin əsərinin türk əhval və xüsusiyyətinə və türk baxışına uyduurulmuş bir tərcüməsidir. Bu əsər az-çox Makiavellinin “Prinsip” nam əsərinin mündəricə etibarilə qovşağı olduğu kibi, Sədi “Bustan”ına da bənzər. Əsər 83 bəbə bölünmüşdür. Nəsr ilə yazılmış müqəddimə ilə fəhrüstədən başqa qismi çiftə qəfiyəli və on bir hecalı misralardan tərkib edilmişdir. Bu son dərəcə qiymətli lisanı yadigarı ən əvvəl Juber bildirmiş və içindən bəzi nümunələrini “Jurnal Aziatik”in 1723-cü ili əsnasında nəşr etmişdir. Ondan sonra Vamberi ən mühüm qismini 1871-də, ən son zamanlarda isə Vilhelm Radlov 1891-1900 sənələrində tamamilə nəşr etmişdir. Əsərin bir çox yerlərində hərflərin şəklində bəzilər və şübhəli bir halda olduğu kibi, bir çox sözlərin ifadəsi üçün çox yerdə eyni hüruf qullanıyır.

İşte bundan dolayıdır ki, bu gün biz “Kudatqu bilik”in dörd dirlü oxunduğunu görüyoruz. Bunlardan Vamberi ilə Tomsenin oxuyuşları eyni deyilsə də, bir-birinə yaxındır. Radlovunki bunlardan pək əsaslı bir surətdə ayrılmaqda olub, Martin Hartman isə, tamamilə deyilsə də, olduqca Radlovla birləşir. Halbuki Tomsen Radlovun qiraət və nəql surətini şiddətlə tənqid edərək, bunun nə qədər əsassız olduğunu pək aşkar bir tərzdə isbat etmişdir. Uyğurların yurdları “Kudatqu bilik” yazıldığı dövrdə Qaraquruma qədər uzandığı halda, bu gün bunların əhədi yalnız Kaşqar və Şərqi Türküstanda oturmaqdadırlar.

Moğolustan və Şərqi Türküstandan şimdiki Orta Asiyaya gələcək olursaq, burada zühur edən türkcə əsərlər arasında zamanca birincisi tarixi bir əsərdir ki, Əbu Müslimin həyat və cənglərini roman şəklində təsvir və tərif edər. Bu əsər 550 hicri / 1155 miladi sənəsində yazılmış olub, əsasən Vamberinin bir zaman Xivəyə görmüş və iki əsərində bildirmiş olduğu əlyazısı eyni tarixi havidir. Orta Asiya lisanı yadigarlarından ikincisi olan “Yusif və Züleyxa” adlı

monzum əsər Yəqubun oğlu Yusif ilə zövcəsi Potifarın hekayəsini məsnəvi tərzində çiftə qafiyəli ehtiva edir. Hollandiya şərqşünası Houtsma tərəfindən əski türkçə bir şeir namilə nəşr olunmuşdur.

Orta Asiya lisanı yadigarlarının üçüncüsü Rəbquzinin “Qiso-sül-ənbiya” ünvanlı kitabıdır ki, hicrətin 710, yəni miladın 1310 sənəsindən qalmadır. Bu əsəri Mixail İlyinski 1859-da Qazanda nəşr etmişdir.

Orta Asiya və ya digər təbirlə ciğatay türkçəsinə aid dördüncü əsər Xacə Əhməd Yəsəvinin “Hikmət” ünvanlı kitabıdır ki, Türkünstanda təsəvvüf üzərinə yazılmış ilk türkçə əsərdir. Hər nə qədər Əhməd Yəsəvinin nə vaxt öldüyü məlum deyilsə də, Teymurləngin 1397 sənəsində gəlib böyük bir camə və türbə bina etdirdiyinə görə, 14-cü əsrin şair və mütesəvviflərindən saymaq lazım gəlir. Əhməd Yəsəvinin lisanı Xoqənd xanlığında söylənən türkçədir.

Qıpçaq xanlığından üç danə türk dili yadigarı vardır ki, bunlar da 14-cü əsrdən qalmadır. Zaman sırasıyla ilk əvvəlkisi quvartı şəklində 164 yaprağı havi olan latınca “Kodeks komanikus” (“Codex comanicus”) ünvanlı əsərdir ki, şair Petrarkın bir hədiyyəsi olaraq Venedik cümhuriyyəti kütübxanəsinin malı olmuş və bu gün Venedikdə Santa Marqo monastırı kütübxanəsində bulunmaqdadır. Əsər 1303 sənəsi ortalarında yazılmış olub, bu surətlə böyük türk dili yadigarları arasında yeddinci mövqeyi tutur. İstə bu kunlar arasında dolaşan qismən cənubi italyan, qismən alman missionerləri bəzən latın, bəzən alman lisanında əsərlər düzərək kun (koman) türkçəsi kəlimat və ifadəsini öyrənmək istəmişlərdir. Bu əsər Macar[ıstan] Ümum Akademiyası[nı] nəşriyyatı arasında Koven Qeyzanın məsaisilə nəşr edilmişdir.

Bundan başqa, qıpçaq türkçəsindən qalma, uyğur hərflərilə yazılmış 14-cü əsrdən qalma iki ufaqca lisanı əsər qalmışdır: biri Toxtamış xanın 20 mayıs 1393-də Yağayla adlı Lehistan krallarından birinə vermiş olduğu yarlıq, yeni fərman surətidir. Digəri yenə qıpçaq xanlarından Teymur Qutluğun 24 nisan 1398-də Dnepr sahilində yazaraq Kırmda Məhəmməd namında birinə göndərmiş olduğu təxmiyənamədir ki, bunda onların zadəganlıq hüququnu təyid eləmiş və onları hər dürlü vergilərdən məaf tutmuşdur. Yarlıqlar Səad Gərayınkilə birlikdə “Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур Кутлука,

Саадет – Гирей” namilə Qazanda 1851 sənəsində Berezin tərəfindən nəşr edilmişdir.

Burada bilmənasibə əski Bulqar şəhəri xarabaları arasında və ümumiyyətlə Volqa və Kama nəhrləri boyunda bulunmuş olan məzardaş kitabələrini zikr etmək lazım gəlir ki, bu ərəb lisanilə yazılmış kitabələrdə bir çox türkçə sözlər bulunmaqdadır. Klaprot, Berezin, Əhmədov, Aşmarin, Hüseyn Feyzxanoğlunun bulub nəşr etdikləri məzardaşları 14-cü əsrdən qalmadır.

Şimdi Anadolu Osmanlı və səlcuq türkçəsinə gələcək olursaq, birinci əsər Mövlana Cəlaləddin ər-Ruminin oğlu Sultan Vələdin farsı dilindəki “Rübabnamə”sidir ki, 106 beytdən mürəkkəb bir mənzumdur və İran moğollarının hökmdarı Məhəmməd Xudabəndə Ulcaytu xana ithaf olunmuşdur. Bu əsər 1305 ilə 1312 arasında yazılmışdır.

Macar şərqşünası İqnati Konoş 1892-də “Rübabnamə”ni tamamilə şərh və tərcümə etmişdir.

Aşıq Paşa ibn Müxlis ibn Şeyx İlyas 1271 miladi (670 hicri) sonolərində doğmuş və 1332 və yaxud 1333 sənələrində ölmüşdür (733 hicri). Aşıq Paşanın “Qəribnamə” adlı bir əsəri qalmış ki, bu kitab on baba bölünmüş olub, hər babı onar hekayəyə, dastana ayrılmışdır və məcmuən 10000 beyt və ya 20000 misradan ibarət olan bütün mənzumə 11 heca üzərinə mürəttəb və məsnəvi tərzində qafiyələrlə yazılmışdır. Yunus İmrənin 707 tarixlərində (1308 miladi) yazdığı divanı vardır ki, türk professoru Köprülüzadə Məhəmməd Fuadın tərəfindən “Türk ədəbiyyatında ilk mütesəvviflər” namilə nəşr olunan böyük həcmli əsərində gərək Əhməd Yəsəvi, gərək Yunus İmrə və bunların əsərləri haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir.

Nəhayət, türk ədəbiyyatının möbdələrinə dair əsər Əhmədinin “İsgəndərnamə”sidir ki, 1390-cı sənədən qalma Böyük İsgəndərdən bəhs edən bir dastandır. Bu əsər 382 səhifədən ibarətdir.

“İsgəndərnamə” ilk Osmanlı əsəri ədd olunduğundan əhəmiyyəti bir qat daha artır. Eyni surətlə Osmanlı ədəbiyyatının möbdələrinə aid iki əsər daha vardır ki, bunlardan birisi “Rum səlcuqiləri tarixi” ki, İkinci Sultan Murad zamanında, yəni 1421-1451 tarixlərində vücuda gətirilmişdir. Digəri isə “əl-Fərəc bə’dəş-şiddə” adlı hekayələr məcmuəsidir ki, Vamberi tərəfindən nəşr və şərh edilmiş olub, qəti bir surətdə 1451 (855 hicri) tarixini hamildir.

Yaxın Şərq və Cənubi Rusiyanı əllərinə keçirmiş olan moğollar böyük bir miqdarda türk əsirlərə malik oldular ki, bunların pək böyük qismi Dəşti-Qıpçaq, yəni Cənubi Rusiyadan aldıkları türklərdir. Bu əsirləri o zamankı Misir sultanına satdılar. O da bunları kəndi xassə bölüyünə aldirdi. İştə bu türklər bir az sonra o qədər böyük nüfuz əldə etdilər ki, Əyyubilər düşdükdən sonra seltənəti əllərinə keçirdilər və o zamandan bəri yetişən Misir sultanları bunlardan gəlmədir ki, bunlara “köləmən”, yaxud “məmlük”, eyni zamanda “çərkəs sultanları” da deyərlərdi. İştə bu türklərin lisanı üzərinə yazılmış bir kaç əsərlər qalmışdır ki, bunlardan birincisi “Kitabi-məcmui – tərcümani-türki və ərəbi və moğoli [və] farsı” adlı olub, bir nüsxəsi Leyden Akademi[ya] kütübxanəsindədir. 76 vərəqdən mürəkkəb olan bu məcmuə Xəlil bin Məhəmməd bin Yusif ət-Tunusi 1245 sənəsi əvvəllərində istinsax eləmişdir. Bunun lisanı “Kodeks komanikus”da gördüyümüz koman (kun) ləhcəsinin eynidir, çünki gərək “Kodeks komanikus”, gərəkse “Kitabi-məcmui tərcümani-türki və ərəbi...” [...] eyni Dəşti-Qıpçaq kullarının lisanıdır. Bu qiymətədar əsər Houtsma tərəfindən “Bir türkcə-ərəbcə lüğətcə” namilə almanca olaraq 1894-də nəşr edilmişdir.

Yenə Misir məmlüklərinin lisanından iki yadigar da “Kitabül-idrak li-lisanil-ətrak” ünvanlı bir əsərdir ki, bunu Qahirədə yaşayan [Əbu] Həyyan əl-Qərnati namındaki ərəb müəllifi 712 hicri (1312-1313)-də yazmışdır. Bu lisani əsər də 1399 (1801)-də İstanbulda nəşr edilmişdir.

Nəhayət, o zaman türkcəsinə aid üçüncü əsər də əcəm şairi Sədinin “Gülüstan”ının “Kitabi-Gülüstan ba-türki” adlı tərcüməsidir ki, “Gülüstan”dan məcəda bu qocaman kitabda eyni mütərcimin bir taqım şeirləri də vardır. Bu əsərin yeganə nüsxəsi Leyden Akademi[yasının] kütübxanəsində məhfuz bulunmaqdadır.

Sami ailəsi. Bu ailənin budaqları şunlardır:

1) *Assuri budağı*, yəni əski Assuri lisanı ki, miladi-İsadan bir kaç bin sənə əvvəl Ninva və Babilə çivi, yaxud mixi yazı ilə yazılmış abidələri vardır. Bu lisan miladi-İsadan bir kaç yüz sənə əvvəl artıq olmuş idi.

2) *Kənan budağı*, buna yəhudi və finikə lisanları girir ki, yəhudi lisanının ən böyük əski abidəsi Əhdi-ətiq, yaxud Əski İncildir. Hər iki lisan [...] da artıq ölmüşdür. Yəhudi lisanı miladi-İsadan üç əsr

əvvəl ölmüşdür. Yalnız süni olaraq latınca [...] hənuz qullanılmaqdadır.

3) *Arami budağı*, yaxud Suriya lisanıdır ki, Əski İncilin bəzi qisimləri bu lisanla yazılmışdır. Miladi-İsa zamanlarında Fələstində artıq bu lisanla qonuşuyorlardı. Bu lisan hənuz aysorlar arasında qullanılmaqdadır ki, bu aysorlar Rusiya və bilxassə Qafqaziyada bulunurlar.

4) *Ərəb budağı*. Bu budağa islamiyyətlə bərabər, Asiya və Afrikanın şimalında yayılmış və bir çox məmləkətlər və millətlərdə milli lisan olaraq yerləşmiş olan ərəb lisanı girir ki, həbəş lisanı da ərəb lisanına ən yaxın qərabətdə bulunur.

Avropa hind-Avropa və Ural-Altay lisanları tərəfindən işğal edilmişdir. Yalnız başqa vetruskların lisanı bunlardan ayrılıb qalırlar. Qafqazda dürlü qəbilə və xalqlar dürlü lisanlarda qonuşurlar. Bu dillərin bir taqımı kəndi aralarında bəzi bir münasibətə malik isə də, digər bir taqımları bir-birilə qətiyyə münasibətdar deyildir. Bu lisanların kafəsinə “Qafqaz lisanları” denilir. Bir-birinə yaxınlıq göstərən dillər qruzin, mənqrel, svanet lisanları olduğu halda, bir-birilə heç bir əlaqəsi bulunmayan dillər də çərkəs, çeçen, ləzgi və sair lisanlardır.

Bununla bərabər, Qafqazda Ural-Altay ailəsinə mənsub qövmün, bolqar, qaraçay, türk-Azərbaycan, hind və Avropa ailəsinə bağlı osetin və erməni lisanları vardır.

Asiyaya gəlincə, bu geniş qitə Ural-Altay, sami, hind və Avropa lisanları tərəfindən işğal edilmiş olub, bunlardan başqa, hecai və yaxud əsli namilə anılan bir taqım lisanlar da vardır ki, bunların da kəndi aralarında yaxınlıq bulunub-bulunmadığı hənuz izah edilməmişdir. Bunların Çin-Kitay, Siam, bukağır, koryak, qilyak, kamçadal, ayino lisanları da ayrı lisanlar olaraq qalırlar. Nəhayət, yapon lisanı da Ural-Altay ailəsinə mənsubiyyəti haqqında nəzəriyyələr bulunmaqla bərabər, hənuz ayrı bir lisan etibar olunmaqdadır.

Afrikada isə sami lisanlarından olduğunu gördüyümüz ərəb və həbəş dillərindən başqa, sami ailəsinə böyük yaxınlığı olan və hami denilən digər bir ailəyə mənsub bir taqım dillər daha vardır ki, onlar[dan] koşit, nubi, bərbəri, miladi-İsadan 4000 sənə əvvəldən qalma abidələri ilə tanılmış əski Misir lisanı və bunun bir budağı olan qibtli lisanları bulunur ki, bu sonuncular, yəni əski Misir və qibtli lisanı artıq ölmüşdür. Afrikanın cənubunda kaxer ailəsi namilə ayrı bir qruppa təşkil edən dillər olduğu kibi, ayrı turanhuttantu

və buşmen lisanları vardır. Afrikanın ortasına gəlincə, burada şim-diyo qədər pək az tədqiq olunmuş və neqr-zənci ailəsinə mənsub lisanlar bulunur.

Avstraliya qitəsində "Avstraliya dilləri" namilə ayrı bir ailə bulunduğı kibi, adalarda da malay-polineziya dilləri bulunur ki, bun-lar da Polineziya, Melaneziya, malay budaqlarına ayrılır.

Amerikada hind və Avropa ailəsinə mənsub mühacir avropa-lıların lisanlarını saymazsaq, yerlilərin lisani, yuxarıda söylədiyimiz kibi, üzvi cohotdən kəsirüt-tərkib lisanlar cümləsinə daxildir. Bunlar-dan başqa, qütblər sakinlərinin, eskimo və aleutların lisanları vardır.

Lisan və irq. Lisan irqin daimi əlamət fariqəsi deyildir. Binaən əleyh təbəətin "bədəniyyat" (**jomatologie**) təbir olunan qisminin verdiyi məlumat üzərinə təşkil edən Antropologiya – vücuti-bəşər elminin meydana gətirdiyi irqlər təsnifatı ilə lisan ailələrini müvazi saymaq heç də doğru deyildir.

Xülasə, hər hankı bir ailəyə mənsub lisanla qonuşan xalqı müəy-yən bir irqdən saymaq mümkün olamaz.

Lisan mədəniyyət və həyatı-ictimainin ən qüvvətli bir aləti ola-raq, bir millətdən digərinə keçər. Hind və Avropa lisanları arilərin onlardan əvvəl Avropada bulunan və digər irqə mənsub olduğunda şübhə edilməyən yerlilərlə birləşmələrindən hasil olan mələz avro-palılar arasında yayıldığı kibi, türk-tatar lisanlarında qonuşan xalq-lar da moğol, ari, sami və Avropa irqlərə mənsubdur. Daha bir kaç əsr əvvəl fars lisanında qonuşan sartların bu gün artıq türkcə qonuş-duqlarını və türk sayıldıqlarını nəzəri-etibara alırsaq, bu məsələ tamamilə açıq olaraq anlaşılır. İki millət bir-birinə qarışdığı zaman hansının lisani üstün gələcəyini əvvəldən kəsdirmək pək gücdür, çünki bəzən siyasi, bəzən iqtisadi və mədəni və bəzən dini və dürlü cərəyanlar kibi əsri qüvvətlər bu xüsusda təsir göstərirlər. Məsələn, ərəb lisanının türk və ibraniyələrin arasında, bu gün gördüyü-müz kibi, böyük nüfuz sahibi olmasının türklərə görə səbəbi mədəni və iqtisadi olsa, əcəmlərə görə ki, ərəblərdən, şübhəsiz, daha yüksək mədəniyyətə malik idilər – dini, yeni əsridir. Həyəzə türk dili gərə-k səlcuqlar, gərəksə osmanlılar vaxtında Anadolu və Kum elində yaşa-yan irani, ərəb, rum, erməni, kürd, arnavud, bolqar, boşnak kibi qövmləri başlıca siyasi qüvvətlə təmsil etmişdir.

DİLİN MƏNŞƏYİ, DİLİN ÇIXIŞ VƏ QAİB OLUŞU

Bütün Ural-Altay dilləri, əski Ural-Altay dilindən, hind-Avropa lisanları əski hind-Avropa dilindən, sami dilləri əski sami dilindən meydana gəlmişdir.

Bu surətlə hər ailə üçün bir ana lisan fərz edirlər. Şimdi, əcəba, bu ana lisanlar arasında bir münasibət yoxmu, yəni bir ailənin lisan-ları arasında olduğu kibi, bu lisanlar arasında da öylə bir qərabət mümkün deyilmi ki, bu surətlə bu ana lisanları da bir ümumi daha əski bir lisana irca qabil olsun. Burada bütün dillər bir dildənmi, yaxud bir kaç dildənmi çıxmışdır məsələsi qarşısında qalıyoruz. Bu məsələyə lisan elmi daha qəti, kəsdirmə bir cavab verəməz. Bu məsələnin çözü-lməsi üçün bütün ana lisanların kəndi aralarında müqayisə edilmələri lazım gəlir. Lakin böylə bir müqayisənin qarşısında bu gün keçil-məsi qabil olmayan maneələr çıxar. Çünki hənuz bütün mövcud lisanlar müqayisə edilmiş deyildir. Məsələn, Ural-Altay ailəsinin budaqları arasındakı yaxınlıq bu gün daha gərəyi kibi, məsələn, sami və hind-Avropa ailələrində olduğu qədər isbat və izah edilməmişdir.

Bununla bərabər, bütün ölmüş və yaşayan lisanları bir ana lisana irca qabil olsa belə, bu ana lisanda bulunan səslərin, kəlmələrin və bunların birer mənaya dələlet etməsi məsələsi qalır ki, işte bu da ümumiyyətlə lisanın nasıl doğduğu, nəşət etdiyi məsələsidir. Nasıl oldu da insanlar fikir və duyğularını sözlər vasitəsilə ifadə edə bildilər? İşte məsələ buraya gəldikdə daha ziyadə gücləşir.

Çünki ibtidai insanın həyatı, düşüncələri içərisində yaşadığı şərt-lor bizə bu gün artıq gərəyi kibi anlaşılmalıdır. Bu xüsusda pək çox fikirlər söylənmiş, pək çox nəzəriyyələr iləri sürülmüşdür. Təbii, bu nəzəriyyələr arasında وعلم آدم الاسماء الحسنی ayətindən çıxaraq birinci insana lisanın birdən-birə öyrədildiyini və son[ra] bu lisanın Babil vəqiesi ətrafında qəib olub yerinə hər millətə, həftə hər qəbiləyə məxsus lisanlar qaim olduğunu iddia edən nəzəriyyə ilə lisanın əski və ibtidai insanlar arasında daha [çox] tərəqqiyə sahib birisi tərəfin-dən, yaxud bütün insanlar tərəfindən sandal, balta, çəkic və sair alati-sənaiyyə kibi icad edildiyini iləriyə sürən nəzəriyyənin heç bir dəlilə hacət qalmadan əsassızlığı meydana çıxmışdır. Binaən əleyh bunlar-dan uzun-uzadıya bəhs etməyə hacət yoxdur. Bizcə, lisan insanın

daxili üzvü və ruhi fəaliyyətinin nəticəsidir və yalnız bu nəzərə sahib olan adam lisanın nasıl zühur etdiyi məsələsini qavraya bilər.

Birinci nəzəriyyə sövti təqlid nəzəriyyəsidir ki, buna görə lisanla olan sözlər ilə əşyanın təbiəti arasında rabitə vardır. Bu növ əşyanın çıxardığı səsdən hasil olan intibaati təmsil edən sözlər lisanın əsasını təşkil edir. Filhəqiqə, hər lisanla, iylə tədqiq edə-cək olursaq, bir kaç danə, bəlkə, daha ziyadə təqlidi və bu xüsusda əşyanın kəndisilə doğrudan-doğruya bağlı sözlər buluruz. Bu sözlər bəzən digər dillərdən, yaxud ana-babadan, ailədən və digər insanlardan öyrənilməyib, insan kəndi-kəndinə əşya ilə qarşı-qarşıya gəldikdə icad edir və bunları anlamaq o qədər qolaydır ki, bunun üçün o adamların qonuşduğu lisanı bilmək də icab etməz. İştə bu surətlə əldə edilən kəlmələr hər lisanın əsasını təşkil edir. Sonra yavaş-yavaş insan təbiətdən uzaqlaşdıqca kəlmələr əşya ilə doğrudan-doğruya olan münasibətlərini qaib edərək, nəhayət, bu gün gördüyümüz mücərrəd (**abstract**) kəlmələr meydana gəlmişdir.

Lisanların təbii surətdə törədiyini, meydana gəldiyini iddia edən nəzəriyyənin əsası bundan ibarətdir. Bu nəzəriyyə XVIII əsrdən meydana gəlmiş və bu zaman da Şarl de Bross (**Charles de Brosses**). "Dillərin mexaniki təşkilatı haqqında" ("**Traite de la formation mecanique des langues №1765**") təfəssil və inkişaf etdirmişdir. Artıq bundan başlayaraq, lisançılar arasında əhəmiyyət kəsb etmişdir. Lakin bu nəzəriyyə o dərəcə mübaliğəyə götürüldü ki, nəhayət, bütün lisanlara artıq sövti təqliddən nəşət etmiş gözü ilə baxdılar. Hüdudi-təbiisini keçən hər nəzəriyyə mübaliğə və müğaliməyə təhəvvül edir. Sövti təqlid nəzəriyyəsinin böyük bir həqiqət parçası olduğuna heç kimso şübhə etməz. Filhəqiqə, ibtidai millətlərin dillərini alacaq olursaq, orada kəlmələrin pək çoxusunu bu gün də əşyanın kəndisilə doğrudan-doğruya bağlı buluyuruq. Hətta mədəniyyətdə bir çox mərtəbə və mərhələlər keçmiş olan millətlərin belə uşaq lisanında və heyvanata müraciət üçün qullarılan sözlərdə *pis-pis*, *hoşt-hoşt*, *mə-mə*, *hayda*, *hav-hav*, *dom-dom*, *bu-bu*, *cib-cib* və sairə kimi bir çox təqlidi ünsürlərə rast gəliyoruz. Türk-tatar lisanlarında bu gün də belə rast gəldiyimiz *ürkürmək*, *inləmək*, *susmaq* [...] və həkəza latınca *silere* və *silan*, fransızca *silence* "sükut" kəlmələri, *patlamaq*, *gurlamaq*, *pusmaq*, *pusu* (*bis!*), *tüpürmək* (*tful!*), *yaxlamaq*, *ağlamaq* (*yox! ax!*), *dümbələmək* (*düm-düm!*) [buna misaldır].

Şimdi *ana*, *baba*, *ata*, *ağa* kəlmələrini alalım; macarcada: *anya*, *atya*, *apa*; avstraliya lisanlarında: *ado* və *amo*; almançada: *Fater* və *Mutter*; fransızca: *mere* və *pere*; rusca: *мать* və *отец*; farsca: *pedər* və *madər*; ərəbi: *ab*, *ümm*, *im*. Hər *ana*, *baba*, *ata*, *ağa* kəlmələrində gördüyümüz müəyyən sait və samit səslərin variantlarıdır ki, professor Buşman "Təbii sövt haqqında" ("**Über den Naturlaut**") namındakı əsərində bu xüsusda uzun bir cədvəl nəşr etmişdir ki, bundan anlaşıldığına görə, həman bütün lisanlarda *na*, *ta*, *at*, *ap* və *baba* ismlərinin *ma*, *na*, *am*, *an*, *ana* ismlərində təsadüf olunur. Burada [r], [b], [d], [t] hər dodaq və və yaxud diş səsləridir ki, uşaqların əlalümum ilk əvvəl çıxara bildikləri səslər də bunlardır. Uşaq anasını əmərkən ən ziyadə hərəkət edən sövti üzvi dodaqlardır. Uşaq bir hərəkətlə [m], [b], [p], yaxud [d], [t] səslərini çıxara biliyor və bu səslərin təkrarı *aya*, *ama*, *ada*, *ata*, yaxud *mama*, *papa*, *dada*, *tata* kəlmələrini meydana gətirir. Burada *bay*, yaxud *bag*, *bay* sözlərinin əslini də bula biliyoruz. Hindistan dillərində *baba* "pəder" mənasına gəldiyi kimi, *bibi* də "xanım", "madam" mənalarnı ifadə edir. Bu kəlmənin "gözl", "uşaq", "kukla" mənalarnı havi olan *bibi*, yaxud fransız *bebe* "uşaq" lisanı sözlərlə münasibəti aşkardır. Türkcə *bag*, *bay*, *bay* sözlərinə gəlincə, bunların da *bibik*, *bəbək* şəklindən görəməyib *big*, *bag*, *bay*, *bey*, *bay* şəklərinin meydana gəlməsi qayət mümkündür.

Lisanın nida kəlmələrdən meydana gəldiyinə dair olan nəzəriyyə haqqında da eyni şeyi söyləmək lazım gəlir, çünki bu nəzəriyyənin təqlidi sövt nəzəriyyəsiindən fərqi yalnız daha ziyadə dar bir nəzəriyyə olmasından ibarətdir. Ən yeni nəzəriyyə alman alimi Vunda (**Vundt**) aid təkamül nəzəriyyəsidir ki, ifadəvi hərəkət hadisələrinə istinad edir. Bu növ hərəkəti Vund üç sinfə ayırır:

1) Yalnız inikas təbir etdiyimiz hərəkətdir ki, əgər təsir mütəvəssit olursa, hərəkət şiddətli olur, təsir şiddətli olur isə, hərəkət bir an üçün durur, yaxud hər zaman üçün fəlcə uğrar.

2) Üzdəki əzələlərin hərəkəti ki, əlalədə dilimizdə *üzünü əksitdi*, *üzünü bürüşdürdü*, *üzü parladı*, *üzü güldü*, *üzü divar kəsildi*... kimi təbirələr ilə anladırız və bu hərəkətin ümumuna birdən *mimika* təbir olunur. Əksi, acı, dadlı şeylər yeyərkən uşaqların və çox dəfə yaşlıların cəhrəsi bu növ ifadələrdə bulunur.

3) "Pantomima hərəkəti" təbir olunan hərəkətdir ki, bunlarda insan gördüyü əşyanın şəklini, hərəkətini, bəzi xüsusiyyətlərini təqlidə çalışır və bunların yardımıyla təsəvvürlər ifadə olunur. İştə mimika və pantomima hərəkəti sövti hərəkət üçün hazırlıq təşkil edir. Vundun nəzəriyyəsiindən çıxdığına görə, söz lisanına hərəkət lisanı təqəddüm etmişdir. Lakin bundan ötəyə (لوتة يه) lisanın nasıl iləriləyib inkişaf və təkamül etdiyi məsələsi yenə tamamilə həll edilmiş olmayır.

Dilin öyrənilməsi. Çocuq qonuşmağa istedad sahibi olaraq dünya-yaya gəlir. Cizrləri, şəkli əlavələri və tərkib üsullarını hazır olaraq bulur. Bu surətlə çocuğa yenidən lisan etmək zəhməti qalmaz. Ona yalnız yaşlıların tələffüzünə uydurub qonuşmaq lazım gəlir. Bundan anlaşıldığı şudur ki, çocuqların dili öyrənməsində dilin zühurundan bu zamana qədər keçirmiş olduğu təkamül dövrləri təkərrür etməz. Bununla bərabər, çocuqların lisanlarında xüsusiyyətlər vardır ki, ibtidai insanların lisanlarını andırır. Çocuqların kəndilərinə məxsus təqlidi və nida sözləri, çox dəfə bir sözün bütün bir cümlə məqamında qullanılması, məsələn, *dum-dum = su istəyirəm, dah-dah = getmək istəyirəm, mam-mam = yemək veriniz!*.. ilax. kibi kəlmələr ilə yaşlılar tərəfindən başqa kəlmələr ilə iqamə olununcaya qədər çocuqların biricik ifadə vasitələri xidmətini görürlər. Çocuqların doğ[ul]duqları zaman bu, yaxud şu lisanı istedadla malik olduqlarını fərz etmək yanlışdır. Çocuq, ətrafındakılar hankı dillə qonuşsalar, o lisanı öyrənir və o dildə qonuşub gedər.

Dilin üzvi, ruhi və ictimai hadisələrdən mürekkəb bir həyatı vardır. Bundan dolayı, dil eyni zamanda həm bir şəxsə, həm də cəmiyyətə aid bir mülkiyyətdir. Dilin həyatında həm üzvi, həm də ruhi və ictimai amillər rol oynarlar. Lisanın üzvi və ruhi amillərini yuxarıda görmüş idik. Şimdi burada dilin ictimai həyatını tədqiq edəlim. Dilin ictimai həyatı deyər, dilin birləşməsi, ayrılması, ümumi dilin zühuru məsələlərini qəsd edirlər ki, bütün bu hadisələr qonuşan millətin taleyinə, yaşadığı və yaşamaqda olduğu tarixə bağlıdır.

Dillərin birləşməsi və ayrılması. Dillərin şəcərəvi təsnifində gördüyümüz vohlə, bir dil bir çox yaxın doğan dillərə, budaqlara ayrılabilir. Bu hadisə şu surətlə meydana gəlir. Müəyyən bir yerdə yaşayan bir xalq yavaş-yavaş çoxalar və yaxud digər bir səsle bir kaç qəbiləyə ayrılıb ayrı-ayrı vətənlərində ömür keçirməyə

başlarsa, artıq birisində yeni lisanı xüsusiyyətlər bəlməkdə, əskiləri qayıb olmaqda olduğu halda, digərində eyni xüsusiyyətlər eskisi kibi qalır və buna müqabil bir taqım daha başqa hadisələr peyda olur. İştə bu surətlə hər iki və yaxud daha ziyadə yaxın qəbilələrin lisanları arasında olan yaxınlıq, müşabihət azalır və ayrılıq ziyadələnir və nəhayət, bir lisandan bir kaç ayrı müstəqil lisan meydana gəlir. Məsələn, türk, çuvaş, yakut böylə bir sərgüzəşt keçirmişlərdir. Bələks, iki, bu vaxta qədər ayrı yaşamış xalq hər hankı bir səbəbdən dolayı bir yerdə yaşamağa başlasa, əgər bunların dilləri bir-birinə yaxın isə, bir-birinə qarışaraq ümumi bir həyat keçirməyə, ümumi xüsusiyyətlər peyda etməyə başlayıb, nəhayət, bir dil halına gəlirlər. Əgər bu iki xalqın lisanları bir-birinə tamamilə əcnəbi isə, dillərdən birisi – hankısı olacağını, suyei-mədəniyyə, iqtisadi qüvvət, çoxluq, maarif təyin edir – digərini tamamilə sıxışdıraraq qayıb edir və bir zaman sonra hər iki xalq yalnız bir dildə qonuşmağa başlar. Məsələn, türk, bolqar və cənubi slavlarn qarışmalarından bolqar türkcəsi qayıb olaraq hər iki xalq slavca, türk komanlarla macarlarn qarışmalarından komanlar macarlaşaraq macarca və nəhayət, fars[ca] qonuşan sartlarla türklərin qarışmasında sartlar türkcə qonuşmağa başlamışlardır.

Tarix boyunca bu hadisəyə pək çox misal bulunur. Dil bir xalqın böylə coğrafi və mövqei ayrılıqlarından başqa, mədəni ayrılıqlar ilə də parçalanabilir. Məsələn, hər hankı bir xalqda ədəbiyyatın meydana gəlib oxuyan adamların yalnız kitab dil ilə qonuşmağa başlamaları və xalq dilindən ayrılmaları ilə dil oxuyan münəvvər təbəqə və xalq dili təbir olunan iki sinfə ayrılabilir. Nətkim, pək çox mədəni millətlərdə iş bu mərkəzdədir. Şimdiyə qədər söylədiyimiz bütün bu fikirlərdən şu nəticə çıxır ki, insanlar arasındakı ictimai bağın kəvəşəyib dağılması ilə lisan da parçalanır. Bələks, müxtəlif insan qrupları arasında müəyyən qəvi bir ictimai bağ meydana gəlməsilə lisan da birləşir. Əgər hər hankı bir cəmiyyət tamamilə qayıb olursa, lisan tamamilə qayıb olur. Şəcərəvi təsnif bəhsində zikr etdiyimiz şumer, kun dilləri, latınca, misri, qibtı ilax. kibi dillər buna misaldır. Bir-birindən ayrılıb yenə qardaş, yaxın qalan dillər arasındakı münasibət və müşabihəti təyin etmək birdən-birə samie vasitəsilə mümkün olmayıb, çox dəfə lisanıyyat elminin incə təhlilləri vasitəsilə qayıb olur. Türkcə *yıldız, daş, dəniz, öküz* kəlmələri ilə çuvaşca

siltir, çöl, tənğər, vəğər sözlərinin eyni damardan olduğunu əlalədə türkçə, yaxud çuvaşca qonuşan adamlar bilməyib, yalnız lisançılar bilirlər. Bu xüsusda kəsikqulaq adamların mümkün olan şübhəsi, təbii, qəti bilgi yerinə keçməz. Bileks, bir-birinə pək yaxın görünən lisanlar, yaxud kəlmələr arasında heç bir münasibət olmaya bilir. Qonuşma türkçəsini bilən adama tanış sözlərinin çoxluğundan dolayı ərəb və yaxud fars lisanı türkçəyə pək ziyadə yaxın, hər halda çuvaşca, yakutca və macarcadan daha yaxın göründüyü halda məlum olduğu üzrə, bu üç lisan arasında heç bir münasibət yoxdur. Digər tərəfdən, fars *bəd, išan, can*, ərəbcə: *axzər, iman, kütüb, Qur'an* kəlmələri tatarca “yüz”, “səhifə” mənasına *bet*, “inanmaq” mənasına *işanmaq*dan əmri-hazır *išan*, yenə “yan” mənasına *can*, “arışdırmaq” mənasına *axtar, inan! qurmaq*dan ismi-fail siğəsi (“*nomen actoris*”) olan *Qur'an* kəlmələrinə pək ziyadə bənzədikləri halda, aralarında zərre qədər münasibət yoxdur.

İqtibaslar. Dillərin bir-birinə müşabihəti məsələsində iqtibaslar (заимствования) vasitəsilə meydana gələn müşabihəti təfriq etmək lazım gəlir. Bu növ iqtibaslar millətlərin münasibətində zəruridir. Nəsil bu növ münasibət əsnasında bir millətdən digərinə əlbəbə, silah, dini etiqad, siyasi müəssisələr, ideyalar, yazı, alat keçə bildiyi kibi, sözlər də keçər. Türk-tatar lisanlarında, məsələn, *din, qələm, şeyx, Əhməd, Hüseyn...* kibi ərəbcə, *dərya, firiştə, div, novruz* kibi əcəmcə və *samovar, paroxod, peç / peçka...* kibi rusca və hətta *doktor, otomobil, istasyon, republik (respublika)...* kibi fransızca və latınca kəlmələr bulunur, lakin bütün bu kəlmələrin türk-tatar lisanlarının məzkur lisanlarla yaxınlığı bulunduğuna, yəni bir əsldən törədiyinə dəlalət edəməz. Bəzən bu növ iqtibaslar o dərəcəyə varır ki, girdiyi lisana kəndi damğasını urar və eşidən adama kəndisindən iqtibas olunan lisanın bir budağı təsirini buraxır. Məsələn, Osmanlı türkçəsini dinləyən və yaxud oxuyan adam [onu] ərəbcə və yaxud əcəmcənin bir budağı zənn edə bilir. Bu növ iqtibaslar lisanların ən əski dövreyi-həyatlarından başlayıb, bu günə qədər ola gəlmişdir və iləridə də olacaqdır. Məsələn, türk-tatar lisanlarında bəzi kəlmələr vardır ki, arilərle təmas dövründə, yəni miladi-İsadan kaç bin sənələr əvvəl iqtibas olunmuş bənzərlər. Alahım yüz (100) kəlməsini. Bu kəlmənin, bir tərəfdən, *satəm (satəm)* və *katəm (katəm)* təbir olunan hind və Avropa dillərinin başlıca budaqlarına

satəm (satəm), santəm (santəm) və yaxud *kento (kento), kentum (kentum)*, farsidə *sada (səd)*, fransızcadə *san (cent)*, ruscada *sto (cro)* şəklində bulunduğunu nəzəri-ctibara alır və digər tərəfdən, fin lisanında *sata (sata)*, eston dilində *sada (sada)*, macarcada *saz (szaz)* şəklində bulunduğunu nəzəri-ctibara alırsaq, türk-tatar yüzünün bütün bu şəkillərlə sıxı qərabətdə olduğu aşkar meydana çıxar. Çünki [s] səsinin [y] səsinə və [d], yaxud [t] səsinin [z] səsinə keçə biləcəyini türk-tatar sövtiyyatı qanunları ilə isbat etmək pək qolaydır. [...] Bu növ inqilablara dair əlimizdə çox misallar vardır. Şimdi məsələnin əks cəhətinə gələcək olursaq, müxtəlif zamanlarda türk-tatarlarla qomsuluq yapmış dürlü millətlər də türk-tatarlardan pək çox kəlmələr almışlardır. Bunlardan ən birinci mövqedə macar, rus və digər slav, əcəm və hətta ərəb lisanı bulunur ki, bu lisanda qonuşan millətlərin aldıkları türkçə kəlmələr bəzən o qədər çoxdur ki, rumın, bolqar, serb, alman, macar, rus və fars lisanlarında olduğu kibi, bunları toplarsaq, məzkur lisanlarda ayrı bir lüğət təşkil edərlər. Bizim bildiyimizə görə, bu xüsusda ən gözəl əsər macar lisanında bulunan türk-tatar sözlərini və bunların keçirdikləri müxtəlif dövrləri göstərərək, macar alimi Zoltan Qumbuts tərəfindən “Macar lisanında bulunan bolqar-türk iqtibasi sözlər” namilə qayət elmi bir tərzdə təlif olunmuş əsərdir. İqtibas olunmuş sözlərin tədqiqi tarix nöqtəyi-nəzərindən fəvqələdə qiymətli və əhəmiyyətli. Çünki iqtibas olunmuş sözlərin arxasında bir adət, bir fikir, yaxud bir alət, nəhayət, bir sənət və bir müəssisə olduğuna [görə] lisani iqtibaslar bizi mədəni iqtibasların izinə götürərək və şu millətlərin münasibəti, alış-verişini təyin etdirər. Məsələn, rus lisanında *деньги = tenge*, yaxud *тənəge; конейка = köpek; казна, казначей, казенный = xəzinə, qazna; чин, чиновник = çin; бык = biğa; тварог = tvaroq* (penirin bir növü) türk-tatar sözləri[ndən] [...] hökumət işlərində və ziraətdə tatarlar və türklərin ruslar üzərinə təsir etdiyini görmək mümkün olur. Bileks, bugünkü Rusiya türkləri lisanlarında təsadüf etdiyimiz *respublika, avtomobil, tramvay* kibi sözlər bu şeyləri ruslar vasitəsilə avropalılardan aldığımızı, görüb-öyrəndiyimizi isbat edir. Bəzən hər hankı bir lisanda bulaçağımız tarixi bir kəlmə, əgər gözəl, ətraflı surətdə tədqiq olunursa, qosqoca bir panteon, yaxud Neynəva xarabəsindən ziyadə ifadəli bir tarixi bürhan ola bilir.

Bilxassə, türk-tatar millətlərinin mədəni tarixini yazacaqlar üçün bu xüsusda daha ziyadə əhəmiyyət vermək lazım gəlir. Çünki türk-tatar qövmləri ələləksər köçəbə olduqlarından və mədəniyyətləri bəzən qonşularınıkindən qat-qat yüksək olmaqla bərabər, digər qövmlərdə olduğu kimi, daş və tuğla üzərində iz buraxmayıb, yalnız lisanında silinməz əsər tərk edib getdiyindən, lisanımızı elmi və incə tədqiqlə mədəniyyətimizin mənşə və şəkillərini bulub çıxara bilərik.

İqtibas məsələsində bir də şunu zikr etmək lazım gəlir ki, əcnəbi lisanlarda bulunan kəlmələr əksəri əski şəkillərini mühafizə etdiklərindən türk-tatar lisanlarının tarixi nöqteyi-nəzərdən, məsələn, rus, rumın, macar və ilax... lisanlarındakı türk-tatar kəlmələrini tədqiq və təftiş etmək fəvqəladə mühüm vəzifələrdən birisidir.

Dillərin qayıb olması. Bir dildə qonuşanların qayıb olması ilə o dil də ortadan qalxar. Lakin bununla bərabər, bir dilin qayıb olmasında cəbr və ya bu dildə qonuşanların bir cəng, yaxud qətalda qayıb olduqlarını təsəvvür etmək doğru deyildir. Bu günə qədər qayıb olduğunu bildiyimiz dillər sülhi bir surətdə, hətta qonuşanlar fərqi nə etmədən qayıb olmuşdur. Bunun da səbəbi əvvəlcə bu dildə qonuşanların, sonra yavaş-yavaş başqa bir mədəniyyət və bu mədəniyyəti daşıyan, ifadə edən dilin təsiri altına düşmələridir.

Türk-tatar dillərindən kun dili işte bu surətlə qayıb olmuşdur. Bu xalq on birinci və on ikinci əsrlərdə Romaniya və Qaliçiyadan Macarıstan və Balkanlara yayılaraq orada bir qismi slav, böyük bir qismi də macarlar arasında qayıb olmuşdur. Vyana professorlarından Ober Hummerin 1917-ci sənədə nəşr etdiyi almanca "Türklər və Osmanlı dövləti" namilə yazdığı əsərində qeyd etdiyinə görə, künca bilən ən sonu kuman on səkkizinci əsrin sonlarına doğru ölmüşdür.

Halbuki kunlar bu gün də Macarıstanda macar dilində və katolik məzhəbində olaraq irqi və hətta ənənəvi nöqteyi-nəzərdən ayrı bir kütlə halında Macarıstanın köbəyində yaşamaqda və sayları bir kaç milyona varmaqdadır.

Eyni surətlə əski bulqar və Misir köləmənləri lisanı da qayıb olmuşdur.

Ümumi və ədəbi dil. Mədəni ehtiyacların ziyadələşməsi ilə insanların birləşməsi, bir-birinə yaxlaşması və bundan bir dildə qonuşmaları lazım gəlir və bu surətlə dürlü şivələr ortadan qalxır. Bu növ birləşmələr əksəriyyət dövlət, din, ədəbiyyat, ümumiyyətlə,

iqtişadi mərkəzlər ətrafında olunur. Bu birləşmənin nəticəsi ümumi dildir.

Türk-tatar həyatında həm dövlət, din, həm də ədəbiyyat ətrafında ümumi dillər çıxdığını biliyoruz. Bu dillər əcnəbi dillər ola bilər. Məsələn, türk-səlcuq dövlətinin divan dili farsı olduğundan o vaxtın ümumi dili də, yəni məmurların, şairlərin, alimlərin, sarayın dili də farsı idi. Buna Səlcuq dövlətinin dövlət dili, rəsmi dili deyirik.

Digər tərəfdən, islam ərəblərdən çıxıb ərəblər vasitəsilə və ərəb lisanında inkişaf etdiyindən müsəlmanlığın, cəmə və yaxud məscidin dili və bunun ətrafında toplanan üləma və mədrəsələrin ümumi dili də ərəbcə idi.

Ərəb ədəbiyyatı, fəlsəfə və ülmünün heç olmazsa dördü biri bilxassə Bağdad-Abbasi dövründən bu tərəfə türklər – zəməxsərilər, ibn sinalar, birunilər, buxarilər... tərəfindən yazıldığı halda, ərəbcədir.

Bursalı Məhəmməd Tahir bəyin "Osmanlı müəllifləri" və "Kırım müəllifləri" namilə nəşr etdiyi əsərlərində təlifatla bərabər zikr etdiyi üləma, fəlasifə və şüəranın mühüm bir qismi əsərlərində ərəbcə yazmışdır. Binaən əleyh ərəbcə türklərin müəyyən bir dövr üçün ümumi din və elm dili olmuşdur.

Nəhayət, yazının İstanbul, Bağdad, Konya, Qazan, Səmərqənd, Daşkənd və sair mərkəzlərin bazarlarında görülməsi və buradakı türklər tərəfindən bənimlənməsi ilə ətrafına milyonlarca türkləri topladan və onlara xidmət edən uyğur, cığatay, Osmanlı ədəbi dilləri meydana çıxmışdır. Lakin yavaş-yavaş mədəniyyətin alçalması, mərkəzlərin yıxılması ilə uyğur, cığatay kimi ümumdəbi dillər də qayıb olaraq, yalnız ortada bir çox şivələrə buluşmuş türk-tatar xalq şivələri qalmışdır. Avropa millətlərini alacaq olursaq, onlarda da hal böylə olmuşdur. Xristianlıq dövründə, yəni qüruni-vüstadə İncilin Septante (Septante) namilə tərcümə edildiyi dil olan latınca bütün Avropa millətlərinin yeganə ümumi dili olmuş və milli lisanlar ancaq İntibah və Humanizm dövründən sonra ədəbi və hökumət lisanları şəklini qazana bilmişdir. Əgər ədəbi və ümumi lisanlar əcnəbi olmayıb, xalqın kəndi lisanı isə, məhəlli şivələrdən birisinin yazı və ədəbiyyat vasitəsilə ümumiləşməsindən doğar və bu zamanda da əksəriyyət mərkəzin qonuşduğu şivə olur.

Rus ədəbi lisanı Moskva və ətrafında qonuşulan şivə olduğu kimi, Osmanlı ədəbi lisanı da İstanbul şivəsidir.

Ədəbi lisan, hər dürlü ümumi dil kibi, öyrənilməsinin təmamilə şüri olması, doğru və yanlış, səhih, qələt gözü ilə daima müəyyən qanunlar və nizamlara uymağa çalışması ilə xalq lisanından ayrılır.

Xalq lisanı pək çabuk dəyişdiyi halda, ədəbi lisan pək az təbəddülə uğrar. Xalq lisanının yeni hadisələri, dəyişmiş şəkilləri ədəbi lisan tərəfindən çox dəfə heç də nəzəri-ətibara alınmaz. Bu da qayət təbiidir. Çünki bir ədib, bir şair, yaxud bir alim hər hankı bir şivəni nəzəri-ətibara aldığı təqdirdə digər şivələrdə qonuşan adamlara xitab etmək, onlar tərəfindən anlaşımaq fürsətini əldən qaçırmış olur. İştə bundan dolayı ədəbi lisanlar xalq lisanının təbiiliyinə qarşı süniliklə təmayüz edərlər.

Bununla bərabər, ümumi ədəbi dil hər hankı bir şivədə bulduğundan qat-qat ziyadə fikir, duyğu və hətta əşya işarətinə, yeni sözlərə möhtac olduğundan hər şivədən bir taqım xüsusiyyətlər, xüsusi ifadə tərzləri, müəyyən, digər şivələrdə bulunmayan sözləri bulub çıxarır və bunları hər kəs üçün ümumi, bəlli bir hala gətirir.

Hər ədibin, şair və ya alimin kəndinə məxsus, digərlərində bulunmayan bir taqım sözləri, lüğətləri, ifadə üsulları, nəhayət, üslubu vardır ki, o adamın xalq arasında qazandığı müvəffəqiyyət dərəcə-sində xalq dilində, ümumun ifadəsinə girər. Bu gün qullandığımız mədəni, sənai təbirlərin həmə cümləsi bu surətlə böylə şəxslər tərəfindən bulunub çıxarılmış sözlərdir.

İştə bu hal on səkkizinci əsrdə bir çox lisançılar xalq lisanını adiləşmiş ədəbi dil deyə tanımağa sövq etmişdir. Şübhəsiz, digər bəhslərdə öyrəndiyimiz şeylər bunun təmamilə yanlış olduğunu sizə kafi dərəcədə göstərir.

Ədəbi lisan daima dilin çabuk dəyişib parçalanmasına mane oluyor. Şimali Amerikaya köçən ingilislərin qonuşma dilində pək çox dəyişmələr olduğu halda, daima lisanı ingilis ədəbiyyatı ilə müvazi bir surətdə gedən Amerika ingilis ədəbiyyatı ayrıca bir Amerika dili çıxmasına mane oluyor. Ədəbiyyat və mədəniyyəti geridə qalmış millətlərdə lisan daha çabuk dəyişiyor və daha ziyadə parçalanıyor.

LİSANIN ÖMRÜ

Vilhelm fon Humboldt[t]dan başlayaraq, Fransua Bopa qədər, bu sonuncusu da daxil olmaq üzrə, lisanların ömrü haqqında şöyle bir fikir doğmuşdu.

Humboldt lisanların ömrünü ikiye ayırırdı: birincisi lisan şəkillərinin doğduğu, yaradıldığı, ikincisi bu şəkillərin yavaş-yavaş qaib olmağa başladığıdır. Humboldtun fikrincə, şimdiki lisanlar bu ikinci inhitat dövründə bulunuyorlardı. Bopa gəlincə, bu zat daha böyük qətiyyətlə hind-Avropa dillərinin bir vaxtlar sağlam, gərəklər bir-birinə və gərəksə ana lisana qarşı vəziyyətləri müəyyən və mütbəddil olduğu halda, bu gün artıq bu vəziyyət qaib olmuş və hind və Avropa lisanlarının durmadan eski şəkillərini qaib edərək bir taqım yeni şəkillər meydana gətirməyə başlamaları inhitat, inqiraz, süqut əlamətləridir [fikrini irəli sürür].

Bu fikirlər, bir tərəfdən, hənuz daha ortadan qalxamayan mazi təbəddünün və digər tərəfdən də, lisanın təbii, ağac, ot, heyvana müşabəh bir üzviyyətin görülməsindən və lisanın ömründə də, digər üzviyyətlərdə olduğu kibi, gənclik, ixtiyarlıq və ölüm dövrlərinin bulunmasına olan imandan iləri gəlirdi. Bu gün artıq bu fikrin yanlışlığında heç şübhə edilməz. Çünki lisan insanın üzvi və ruhi fəaliyyətinin bir nəticəsi olduğundan bu nəticəni hüsula gətirən hesabsız səbəblərin hər zaman, hər gün az-çox dəyişməsi ilə lisan da dəyişiyor, ömrünün bir dövründən digərinə intiqal edər.

Lakin bu intiqallar heç də xəstəlik, inhitat əlaməti deyildir. Binaən əleyh bizdə də lisançılar arasında pək ziyadə yayılmış olan “pozulmuş lisan”, “xəstə lisan” kibi sadəcə yuxarıdakı nəzəriyyələrin inikası olan təbir və fikirləri tərək edib, lisanın hər dürlü dövrünə, hər dürlü xüsusiyyətinə təbii nəzərlə baxıb tədqiq etmək lazım gəlir.

Lisanda zühur edən təbəddülləri əlalümüm əvvəlcə mövcud lisani xüsusiyyətlərin təbəddülü, bunların qaib olması və yerinə yenilərinin qaim olması kibi qisimlərə ayırdığımız kibi, lisanın dəyişmə-sini digər nöqtəyi-nəzərdən bir sövti, zahiri, bir də daxili, mənai cəhətlərdən təqsim edərik. İştə şimdi bu nöqtəyi-nəzərlərdən dilin ömrünü tədqiq edəlim.

Lisanın sövti dəyişmələri. Lisanın sövti dəyişməsi iki dürlü və iki səbəb altında hüsula gələ bilər:

1) Səslər sövti əzalarımızın fəaliyyətində, yəni bu səslərin tələffüzündə hüsula gələcək təbəddüllər təsirlə dəyişirlər.

2) Bəzi sözlər ruhi tədai və təxəttür xasiyyəti (**association**) dolayısı ilə bir-birlərinin şəklini alır və yaxud bir söz digərinin şəklinə uyduqluqla dəyişdirilir.

Birinci növ təbəddülə “sövti” (**фонетический**), digərinə “qeyri-sövti” (**не фонетический**) təbir olunur.

Sövti təbəddüllərdə iki sinif hadisəni bir-birindən ayırmaq lazım gəlir:

1) kəndi-kəndinə, binəfsə, xaricdən heç bir təsir olmayaraq sözdə, yaxud sözlərin tərkibində hüsula gələn təbəddüllər,

2) bir taqım sövti qanunların, sözün başında, sonunda olduğuna görə urğu (**ударение**) ahəng təsirlə hüsul bulan təbəddüllərdir.

Şimdi bir kaç misallar gətirsək, məsələ daha ziyadə izah olunmuş olur. Məsələn, türk-tatar söz başı [a] səsinin çuvaşda [u] səsinə keçdiyini alalım:

türk-tatar	çuvaş
alma	ulma
ala	ula
altı	ulta
at	ut
ay	uy
yan	sun

Yaxud türk-tatar [ş] səsinin çuvaşda və əski bulqarda [l] səsinə təhəvvül etdiyini alacaq olursaq, məsələn:

türk-tatar	çuvaş
yemiş	sitməl
gümiş	kemel
eşik	alaq
diş	dutul
qış	xel

Bu təbəddül əski türk-tatar dilində olub, heç bir dış səbəb təsiri altında, məsələn, yanaşadakı səslərin və yaxud sözlərin təsiri altında meydana gəlmiş deyildir.

Birinci a > u hadisəsi, bəlkə, ümumiyyətlə türk-tatar lisanlarında gördüyümüz tələffüz mərkəzinin (**Base d'articulation**) boğazdan qalxaraq damağa, palatuma köçməsi və saitələrin [u] – [a] sırasından [i] – [a] sırasına, yəni damaqarxası, qapalı saitələrdən damaqönü, açıq, yüksək səslərə intiqal etməsi olduğu kibi, ş > l dəyişməsinin səbəbi də digər bir təsirlə olmayıb, yalnız [ş] ilə [l] arasında pək çox nöqtələrdən müştərəklik olmasına (sövtiyyət bəhsinə baxınız [...]) binən bu və bunun kibi təbəddüllər kəndi-kəndinə pək çox meydana gəlmiş və bütün bu təbəddüllər ümumi şəkil alaraq və digər bir taqım təbəddüllərlə birləşərək, türk-tatar dillərinin müəyyən şivələrini və hətta yakut, çuvaş lisanları[nı] meydana gətirmişdir.

İşte bunlar binəfsə meydana gəlmiş sövti təbəddüllərdir.

Bəlli qanunlara tabe sövti təbəddülə şü misal ala bilirik. Türk-tatar dillərində şü qayda vardır: əgər bir sağır samit iki saito arasına düşərsə, sədalı samitə təhəvvül edər. Məsələn:

çocuq – çocuğu	q – ğ
tabaq – tabağı	q – ğ
yüksək – yüksəgi	k – g
dip – dibi	p – b
ayaqqap – ayaqqabı	p – b... ilax.

Bu dəyişmələrin səbəbi birinci sözlərdə bulunan sağır samitələrin ikinci sözlərdə iki saito arasına düşməsi, yəni lisaniyyət təbirilə beynəs-saiteyn (**intervocal**) vəziyyətdə bulunmasıdır.

Qeyri-sövti təbəddüllərə, yəni nümunə və qiyas təriqilə meydana gələn təbəddüllərə misal olaraq xalq analogiyası təriqilə hüsula gələn təbəddülləri göstərə bilirik.

Təmsil və təhlil. Təmsil və təhlil yolu ilə meydana gələn sövti təbəddüllər ayrı hadisələr halında ikinci dərəcə, yəni müəyyən qanunlar təsiri altında hüsula gələn dəyişmələr sinfinə aiddir.

Təmsil (**assimilation**) bir səsin qomsu digər bir səsin təsirlə dəyişməsidir ki, bu təqdirdə təmsil olunan səs ya tamamilə təmsil edən səsə təhəvvül edər, yaxud da ona yaxın bir səsə münqəlib olur.

Birinci təqdirdə tam təmsil, ikinci halda naqis təmsil meydana gəlmiş olur. Yuxarıda sövt bəhsində söylədiyimiz kibi, türk-tatar lisanlarında təmsil qanunu o qədər ümumi və sabit bir qanundur ki, bu lisanların vəsfi-müməyyizini təşkil edir (ahəngi-əsvat qanunu bir təmsildən başqa bir şey deyildir).

İki saitə arasında sağır samitənin sədai samitəyə təhəvvül etməsi və yaxud, biləks, çox dəfə sağır samitədən sonra gələn sədalı samitə sağır müqabilinə təhəvvül etməsi (məsələn, başdan=baştan; ayağda=ayağta; məscid=məcit (ağ məcit); getdi-getti; atdı=attı və s.) həp təmsil hadisələri olub birincisi iləri (**progressiv**), ikincisi geri (**regressiv**) təmsil hadisəsi təbir olunur.

Təhlil (**dissimilation**) hadisəsinə gəldikdə, bu təmsilin əksidir. Bu hadisə sayəsində bəzi səslərin təkrarından, yaxud əski sərf və nəhv kitablarımızda "tənafürü-əsvat" denilən hadisədən qurtuluruq. Məsələn, Kırmda *balalar* yerinə *ballar*, *babam* yerinə *baam*, *Seyid Yəhya* yerinə *Setiya*, *Fatimə tata* yerinə *Fatimə tətə* və sairə kibi bəzi hallar görünür.

Yalnız ahəngi-əsvat hər dürlü tənafürü ortadan qaldırdığından türk-tatar dillərində təhlil hadisəsinə nadir rast gəlinir.

Ümumiyyətlə, sövti təbədüllər tamamilə müntəzəm və qanuni bir tərzdə hüsula gəlirlər. Yəni filan səs filan dövrdə filan şərtlər arasında filan şəkildə olmuşdur, – tərzində verdiyimiz hökm işte sövti qanundur.

Sövti qanunların istinası yoxdur. Bununla bərabər, lisanda bəzi hadisələr sövti qanunlara zidd kibi görünür.

Böylə zabiri istisnalar ya

1) **analogie** təsirilə meydana gəlir, yəni tənazür və müqayisə təsirilə hər hankı bir qanunun hökmilə bir dürlü olacaq şəkil digər bir dürlü olur;

2) yaxud müəyyən bir qanunun hökm etdiyi zaman hər hankı bir söz dəyişmək üçün lazım gələn şərtləri havi deyildir;

3) və yaxud istisna təşkil edən söz əcnəbi dillərdən alınmışdır.

Səslərin böylə daimi təbəddülü nəticəsində lisanın sövti tərkibi dövrdən-dövrə başqa dürlü olur. Bəzi səslər tamamilə qaib olur.

Türk-tatar lisanlarının pək çoxundan (osmanlıca, Azərbaycan, Kırım, Qazan şivələrindən) əski qalın burun [nq] [...] [samiti] qaib olmuşdur. Məsələn, artıq *donquz*, *qonquz*, *yanquz*, *konqül* kibi sözlər

yerinə bu gün [...] *domuz*, *donuz*, *dombuz*, *qonuz*, *yalınz*, *yanğız*, *kömül* [...] şəkillər[ində] təsadüf edirik.

Eyni surətlə [k] boğaz səsi, həlqəvi [ق] da qaib olmuşdur. Buna müqabil [j], [h (ا)] kibi yeni səslər yeni iqtibaslarda lisana girmişdir və artıq bir çox türkcə sözlər də ərəb sözlərinə müqayisə yolilə [h (ا)] səsinə almağa başlamışdır. Məsələn, Osmanlı türkcəsində *eqbe* yerinə *hegbe*, *heybe*, *ürkeç* yerinə *hürkeç*, *avuç* yerinə *havuç*, *hekim* (حكيم), yaxud *ekim* (اكي), yerinə *hekim* (هكيم)... bu qəbildəndir.

Səslərin dəyişməsinə əsl səbəb tələffüz mövqelərinin, təcvid təbirilə söyləyəcək olursaq, məxrəclərin (**articulation**) dəyişməsidir. Məxrəclərin dəyişməsi də lisanın nəsildən-nəslə keçdiyi zaman vüqu bulur.

Yaşlılardan lisanı alan uşaq, nə qədər diqqətlə öyrənirsə öyrənsin, yenə də gərəyi kibi ata və analarının məxrəclərini və binaən əleyh onların lisanındakı səsləri əldə edəməzlər. Hər nə qədər bu fərq birinci və hətta ikinci, üçüncü nəsilə pək o qədər gözə çarpmazsa da, bir az daha uzaqlaşdıqdan sonra fərq, ayrılıq böyüyür və açıqca görünür.

MƏNALARIN DƏYİŞMƏSİ

Hər hankı bir fikrin mövzusu digər bir təqım təsvirləri, tədəi qanunu (association) mövcibi çağırır və bunun da arxasından bu təsəvvürlərin xarici ifadəsi, işarəti olan sözlər gəlir. Bunun üçün biz qonuşurkən əksəriyyəni düşündüyümüz şeylərə dəlalət edən sözləri deyil, bəlkə, o şeylərlə, yəni o fikirlərin mövzularilə birlikdə zəhni-mizə gələn təsəvvürlərin işarəti olan sözləri qullanırız. Bu təqdirdə biz sözləri kəndi, əsl mənasında deyil, məcazi-intiqali mənasında (переносное значение) qullanırız. Əgər *şam ağaclarının fisiltısı* tərkibindəki *fisiltı* kəlməsində olduğu kibi məcazi mənada qullandığı bizə bəlli isə, o təqdirdə məcazi demək mümkün olur; çünki məzkur tərkibdəki *fisiltı* kəlməsi bizim əsl düşündüyümüz şeyin doğrudan-doğruya işarəti olmayıb, bəlkə, burada “uğultu”, yaxud “gurultu” yerini tutar və *fisiltı* kəlməsi *insanların fisiltısı* tərkibində əsl yerindədir. Lakin burada *fisiltı* və *gurultu* arasında müşabihət olduğundan, bu növ nəql caiz qurulur. Digər tərəfdən, *bir kaç baş heyvan* təbirində *baş* sözü ki, əsasən məqsud olan mənənin – heyvan[ın] bir qismini ifadə etdiyi halda, arada yalnız sınır, hüdud fərqi olduğundan, burada *baş* kəlməsinin mənəsi genişləmiş olur.

Bu surətlə kəlmələrin mənasının bir mövzudan digər bir mövzuya nəqlində ya müşabihət, yaxud sınırdaşlıq iştirakı bulunmaq lazım gəlir. Müşabihətə görə mənaların bir mövzudan digərinə nəql olunduğuna türk-tatar dillərindən şu misalları irad edəriz: *kəsmək* – *baş kəsmək*, *söz kəsmək*; *ağır* – *ağır yük*, *ağır söz*, *ağır başlı*, *ağır qoxu*, *ağır xəstə*; *köçmək* – *yerdən köçmək*, *axirətə köçmək*; *doğmaq* – *anadan doğmaq*, *gün doğmaq*, *fikir doğmaq*; *yataq* – *su yatağı*, *xırsız yatağı*, *bala yatağı*; *baş* – *ordu başı*, *hökumət başı*. Sınırdaşlığa görə: *ocaq* – *aile*, *məktəb*, *ordu*; *su axmaq* – *su axıyor*, *qovqa axıyor*; *kağız* – *məktub*, *vəsiqə*; *dövlət* – *dövlətli*, *dövlət sahibi*, *başına dövlət qondu*; *qələm* – *qələmi var*, *qələmə gediyorum*, *qələmi qüvvətli*; *qapı* – *qapısı açıq*, *əl qapısı*, *hökumət qapısı*, *qapıdan-qapıya gəzmək*; *patlamaq* – *tüfək patladı*, *qazan patladı*.

Bu surətlə bir kəlmənin uzun zaman məcazi-intiqali mənada qullanılması, nəhayət, həqiqi əsl mənə kibi görünür. Hər lisanın tarixi tədqiq olunacaq olursa, anlaşılar ki, bir çox kəlmələrin əsl mənəsi

intiqali mənadan doğar. Məsələn, göy kəlməsi əsasən “mai”, yaxud “mavi, lacivərd” mənalarında olduğu halda, göy *tanrı* “mai səma” tərkibində qullanılması ilə yavaş-yavaş səma mənəsinə gəlmişdir. Orxon kitabələrində *Özə gög Tanrı asraya qızıyer* təbirində gög “mai” və bu gün “Allah” mənəsinə gələn *Tanrı* təbirini “səma” mənəsinə bulunuz ki, bu surətlə gög = “səma” və *Tanrı* = “Allah” mənaları bu kəlmələrin intiqali mənadan doğmuş əsl mənalarıdır. Bunun kibi *bud* “Hibətü-həqaiq”də “vücut” mənəsinə gəlmiş halda, bu gün bu günün, vücutun müəyyən üzvünü ifadə edər. *Bayat* “əski”; *ok* “əql”; *tanquq*, *tansuq* “əcib”; *tel* “parça”; *qız* “nadir”, “bahalı”; *yazuğ*, *yazıq* “qəbahət, günah”; *yağı*, *yaq*, *yaqa* “düşmən” mənalarına gəlmiş halda, bu gün, məsələn, türkcədə eyni kəlmələr, *bayat* – “əkməyin təzə olmayanı (bayatlanmış əkmək)”; *ok* “oxumaq” [...] *yanımaq tansımaq* “nadir” *til* – “dil, lisan”, *qız* – “doxtər”, *yazıq* – “təəssüf”, *yaxmaq*, *yaxa* – “tərəf (qarşıyaxa)” mənalarını ifadə edər ki, şübhəsiz, bu sonuncu mənalarımız üçün kəlmələrin əsl məqamına keçmiş intiqali mənalarıdır.

Orxon kitabələrində *apa* “baba”; *bükünmək* “öymək; meyl etdirmək”; *tekin* “prins”; *törü* (törü) “qanun”; *budun* “millət; xalq” *öd/öt* “zaman” əsl mənaları ki, bəlkə, bunlar da o zaman artıq əsl yerinə keçmiş intiqali mənalarlardır. Zamanın keçməsilə bu gün *apa* – *abla* “böyük qız qardaş”; *bürümüş* – *bütün* “həp”; *bükünmək* – *çokunmaq* “xristianların xaç çıxarması, istavruz yapması”; *təkin* – “təkin deyil” təbirində “tilsimiz”; *törü* – *tuğra* “tura və yaranın məlum tərəfi”; *öd/öt* – macarcada “mama” (“ötmək” felində), *ötə* və *ötəki* təbirində “keçmiş” və “keçənki” mənalarına gəlir ki, bu son mənalar məzkur kəlmələrin artıq əsl halına gəlmiş intiqali mənalarıdır.

Bir dürlü istemaldan digər bir dürlü istemala nəql kəlmələrin mənasını müxtəlif istiqamətlərdə təbdil edə bilər. Bu təbdil ya kəlmənin mənəca genişlənməsini, yaxud darlaşmasını icab etdirir. Mənə darlaşmasının misalları: şəhər yanında oturan bir adam. *Şəhərə gediyorum*, – dediyi zaman müəyyən şəhəri qəsd edər və yaxud iki köydaş bir-birilə rast gəlmişdi zaman: *Köydən nə xəbər?* – sualındakı köy kəlməsilə müəyyən “köy” anlaşılar ki, hər iki halda köy və şəhər kəlmələrinin mənaları darlaşmış olur. *Əcza* sözü ümumiyyətlə “parçalar, qisimlər” mənəsinə olduğu halda, *əczaxana* təbirində “ələc dairəsi” mənəsinə ifadə etməklə burada mənəsi darlaşır.

Həkeza *papuş/paypuş* əsasən “ayaqqabı” demək olduğu halda, bu gün türk-tatar lisanlarında bu ad ayaqqabının müəyyən növünə veriliyor. Eyni vəchlə *qızıl* – “altın”, *göy* – “səma”, *qara* – “yer”, *yol* – “din, məzhəb”, *onluq* – “müəyyən onluq para”, *dəda* – “sufi, şeyx” mənalarına gəlidiyi zaman mənaları darlaşmış olur. Ümumiyyətə, ismi-cinslər ismi-xass olduğu zaman mənaları darlaşır, məsələn: *Teymur*, *Çanaq* (Çanaqqala şəhəri), *Abudağ*, *Çatırdağ* (Kırım dağları), *Qarabağ* (Azərbaycanın bir qismi), *Dağıstan* “Dağlıq” (müəyyən ölkə), *Səgistan* yaxud *Sacistan* “Köpəklik” (İranın müəyyən qismi), ilax.

Məna dəyişməsinin misalları: *Firon*, *Yəzid*, *farmazan* (*farmason*) kəlmələri xalq dilində “xain, münafiq, yolsuz, kazak, moskovlu rus”. *Doğmaq* və *batmaq* günəş və ay haqqında qullandığı zaman bu kəlmələrin mənaları genişləmiş olur. Bu babda əcnəbi lisanlardan alınıb da ana dilinin sövti qanunlarına uydurulan kəlmələr də bir növ intiqal hadisəsi keçirirlər. Lakin çox dəfə bu halda nə darlaşma, nə də genişləmə olur. Məsələn, *uçitel* yerinə *uçtel*, *pişqadəm* yerinə *beş qadəm*, *səbzəvat* yerinə *zarzavat*, *övrət* yerinə *arvad*, *babi-ali* yerinə *baba ali*, *nüsxə* yerinə *musqa*, *vapur* yerinə *yapur*, *pamyur*, *sikkə* yerinə *sirkə*, *fürsət* yerinə *fursant*, *qiblənamə* yerinə *qiblənamə*, *kəlmeyi-tövhid* yerinə *kərmə devit*, *cəhrən təsbəh* yerinə *cirən təşbi*, *pirdarül-əziz* – *pərdaləziz*, *novruz* – *navruz*, *Xızır İlyas* – *Xızirləz*, *rövzə* – *uraza*, *Məhəmməd* – *Mambet* / qaraçaylarda *Bambet*, *Bammat*, *zuban* – *mərdiyun*, *mövlana* – *monla*, *molla*, *Qütbəddin* – *Qurrəbədin*, *Camaləddin* – *Cüməmədin*, *xacə* – *uca*, *ustad* – *usta*, *ərgəvan* – *ərilğan*. İştə bu hadisəyə “xalq qiyası” (народная этимология), yaxud “yalançı qiyas” (ложная этимология) [denilir. Burada] kəlmələrin mənası onların sövti təbəddüllərindən ayrı olaraq dəyişiyor.

Tərkib halında kəlmələr kəndi müstəqil mənalarını qayıb edərler. Məsələn, *mən*, *sən*, *biz*, *siz* zəmirləri fəllər və isimlər sonunda kəndi müstəqil mənalarını qayıb edərək əlavə halına gəlir: *gəlirəm*, *evim*, *gəlirsən*, *alırısan*, *evin*, *eviniz*, *gəldiniz*, *alırız*, ilax. Həkeza *yoldaş*, *qərindəş*, *küydaş* təbirlərində *eş-qoşaq* sözü artıq müstəqil mənasını qayıb edərək, yalnız “arxadaşlıq, ciftlik, qoşaqlıq” mənasını ifadə edən bir şəkli əlavə olub qalmışdır.

Gülcük, *başcıq*, *qaracıq*... sözlərində *-cük* və *-caq* əlavələri vaxtilə müstəqil kəlmələr idi: *kiçik*, *kiçi* şəklində. Məsələn, İbn

Bettutə “Səyahətnamə”sində özbək xanının qızının adını *İtkiççik* surətində buluyoruz ki, “itmək” mənasını ifadə edər. Sonra *kiçük*, *kiçi* (macarcada *kiçe*) surətlərində hər türk-tatar lisanında bulunuyor. Halbuki yuxarıdakı misallardan gördüyümüz kibi, müstəqil kəlmələrə əlavə olunduğu zaman təsfir mənasını verən şəkli əlavə olmuşdur.

Həkeza *-lar*, *-lər* yaxud cəm ədatı vaxtilə *ol + hər*, yaxud *ol + ar* qisimlərdən tərəkküb etmiş mürekkəb bir kəlmə olduğu və, məsələn, *aldılar* = *al + d + ol + ar*, *qaldılar* = *qal + d + ol + ar* demək olduğu və bundan ahəngi-əsvat qanunu mövcubincə xəfif “l” ilə *ol + er* meydana çıxdığı halda, bu gün artıq *-lar*, *-lər* kəndi müstəqil mənasını qayıb etmiş, qoşulduğu sözlərə cəm mənasını verən bir əlavə halına gəlmişdir.

[Burada] *-ar* və yaxud *-ər* ədatının *macar*, *tatar*, *avar*, *xəzər*, *kimar*, *sumar*, *bulqar*, *mişar*... kibi qəbilələrin adlarında bulunduğunu zənn edilməkdədir.

Eyni surətlə *-cik*, *-caq* fəli-müstəqil ədatının *çağ*, *çaq* “zaman”, “dur” və *-di*, *-du* fəli-mazi ədatının *idi*, *idü* (macarcada *idu*) “zaman” müstəqil sözlərindən meydana çıxması möhtəməldir.

Yuğalmaq = *yuq + almaq*, *azalmaq* = *az + almaq*... Əski sözlərin qayıb olub, yerinə yenilərinin gəlməsində ən təbii səbəb bu sözlərin dəlalət etdiyi mövzuların, maddələrin qayıb olaraq, yerinə yenilərinin peyda olmasıdır. Lakin sözlər çox dəfə dəlalət etdikləri maddələr qayıb olduğdan sonra lisanda qalır və yeni maddələrin adları ola bilər ki, bu təqdirdə məna nəqli meydana gəlmiş olur.

Digər tərəfdən, yeni maddələr olmaqsızın da əski maddələrin təsmiyəsi üçün yeni sözlər peyda olur. Əski türk-tatar dövlətlərinin məmuriyyəti üçün yeni sözlər peyda olur. Əski türk-tatar dövlətlərinin məmuriyyət və müəssisə adları olan sözlər bu məmuriyyət və müəssisələrin ortadan qalxması ilə artıq qayıb olmuşlardır: *yeniçəri*, *ağ oğlu*, *tarxan*, *kağan*, *quşçu*, *barsçı*, *tamğaçı*, *suyurğal* (imtiyaz), *tümən* (on bin kişilik ordu və ölkə) *bukavul* (səhiyyə məmuru), *tutqavul* (polis), *tartanaqçı* (mizançı, ölçülər müfəttişi), *yasavul* (yasaqçı, vergi məmuru, ə'sar katibi), *qaravul* (qaraqul), *axtaçı* (xəzinədar, miraxur).

İyə sözü əsasən “ev pərisi” mənasına gəlidiyi və bu gün artıq bu sözü etiqad qayıb olduğu halda, *iyə* sözü bu gün bir çox şivələrdə “sahib” mənasına olaraq hənzuz yaşamaqdadır.

Eyni surətlə *biv* və *bivləmək* sözləri “tilsim” və “tilsim etmək” mənalarına gəldiyi və bu növ etiqad qayıb olduğu halda, türk-tatar dillərində *biv*, *bivləmək* tərzlərində, Qazan tatarcasında *bimək* “dans etmək” mənasında hələ yaşıyor. Əsasən *tilsim etmək* sözündə hər iki mənə də var idi. Çünki *biv* – *sehr*, *tilsim yapan* şamanlar o vaxtda xalqın həm böyüyü, həm də yadıqları mərasim, oyun, dans ilə qarışmış olduğundan həm də artist-dansorları bulunuyorlardı və yenə *ocaq* sözü “odcaq, ot yaxılan məhəl” olduğu halda, bu gün ocaqsız evlər və yerlərə də *ocaq* denilir: *türk ocağı*, *yeniçəri ocağı*. Nəhayət, *otaq/oda* sözləri də *od* damarından gəldiyi halda, bu gün “od, atəş” nəzəri-etibara alınmayaraq müəyyən şəraiti – qapı, pəncərə, divar, tavan haiz hər məhələ “oda” denilir.

Bundan başqa, yeni maddələrdən, məsələn, *jurnal* – *мәҷмӯә*, *parlamento* – *мәҷлис*, *ministr* – *назир*, *universitet* – *дарүлфүнун*, *doktor* – *табиб*, *professor* – *мүдәррис*... ilax. kibi məfhumlar əski sözlərlə təsmiyə olunmuşdur. Lakin bu kəlmələrin həmən cümləsi ərəbcə olması bütün islahi-lisan, təsfiyə-lisan, dili türkcələşdirmək gürultularına rəğmən ərəbi, farsı sözləri son zamanlarda azalmamış, biləks, çoxalmışdır.

Əski mövzulara, maddələrə isə şu kəlmələrdə yeni isimlər verilmişdir: *yalavac* yerinə *peyğəmbər*, *budun* yerinə *xalq*, *tura* yerinə *qanun*, *yazüq* yerinə *günah*, *yarlıq* yerinə *zaman*, *bərat*, *əni* yerinə *qardaş*. Burada türk-tatar dillərinin ərəbləşdiyinə, əcəmləşdiyinə bir daha şahid buluyoruz.

Yeni sözlər. Yeni sözlər lisanı [...] əcnəbi lisanlardan alınır, yaxud lisanın kəndi ünsürlərindən meydana getirilir. Əcnəbi dillərdən alınan sözlərə bir çox misallar gördük. Yalnız burada şunu demək lazım gəlir ki, əcnəbi lisanlardan gələn kəlmələr ələləksər girdikləri lisanın qayda və qanunlarına, tələffüzünə təbiiq olunurlar.

Lisanın kəndi ünsürlərindən meydana getirilən yeni kəlmələrə gəlincə, bu da:

1) məlum bir damara məlum bir şəkli əlavənin bağlanmasıyla meydana gəlir ki, bu surətlə yeni bir növ kəlmənin cüzləri olmayıb, yalnız bunların biri-birinə bağlanmasıdır. Məsələn, *-qıç* və *-ğic* əlavələrinin *aç*, *uç*, *dal* damarlarına birləşmələrindən *açğic* “anaxtar”, *uçğic* “təyyarə”, *türk-tatar*, *millət*, *inqilab*, *əksinqilab*, *makina*, *alış-veriş*, *iş* damarlarına *-çi* əlavəsi ilə *türkçü*, *tatarçı*, *millətçi*, *inqilabçı*,

əksinqilabçı, *makinaçı*, *alış-verişçi* kibi kəlmələr meydana getirilmişdir;

2) bir damarla digər bir kəlmənin, rəbtindən meydana gəlir, məsələn: *alış-veriş* “ticarət”, *atıb-tutmaq* “hiddətlənmək”, *alib-qaçmaq* “sui-təfəhhümdə bulunmaq” və sairə;

3) bəzən də yeni kəlmə əcnəbi kəlmələr nümunə alınaraq meydana gəlir, məsələn [...] qazanlılarda *avıl xocalığı* – *сельское хозяйство* yerində qullanılır.

Kəlmələrin şəkli dəyişdirməsi. Kəlmələrin şəkli ümumiyyətlə damarla şəkli əlavəyə ayrılmaq xassəsindən ibarət olduğundan kəlmələrin şəkli dəyişməsi də bu ayrılmaq xassəsində hüsula gələn təbəddüldən ibarətdir. Kəlmənin müəyyən şəklini, yeni müəyyən surətdə ayrılmaq xassəsini qayıb etməsi, digər tərəfdən, yəni şəklin törəməsi də əski damarın, yaxud əski şəkli əlavənin yenisi tərəfindən işğal olunması olur.

Şəkillərin qayıb olması. Vaxtilə türk-tatar lisanlarında *-vul* şəkli əlavəsilə meydana gələn bir çox kəlmələr var idi. Məsələn, *bokavul*, *qaravul*, *tutqavul*, *çəndavul*... kibi kəlmələrdə, buluyoruz ki, daima məmuriyyət, vəzifə ifadə edərdi. Bu gün artıq *qaravul*, *davul*, *avul* kibi kəlmələrdə bu şəkli əlavə qayıb olaraq, bu kəlmələrdə əski şəkli əlavə ilə bərabər, damar halını almışdır. Həkeza *yaxın*, *alın*, *yalın*, *axın* kəlmələrindəki *-ın* şəkli əlavəsi artıq qayıb olmuşdur, çünki bu kəlmə artıq türkcə söyləyənlərin şüurunda, məsələn, *axın* + *çı*, *yaxın* + *lıq*, *konğuz*, *dəngiz*, *keyit* // *keyim*, *binat* // *binək*, *yüklət* // *yükçü*, *umut*, *öğüt*, *yengit* // *yengiçi* (?) *kiçit*, *sığıt* kəlmələrində olduğu kibi, iki qismə – damar və şəkli əlavəyə ayrılmaz. İştə bu surətlə *-vul* və *-in* şəkli əlavə ilə meydana gələn şəkillər artıq qayıb olmuşdur.

Yeni şəkillərin meydana çıxması. – Yeni şəkillərin meydana çıxmasına misal *baxsana*, *getsənə*, *gəlsənə*, *varsana*... nidaı fel şəkilləri ola bilər.

LİSANİYYATIN MÖVZUSU: VƏZİFƏLƏRİ VƏ ÜSULLARI

Lisan elmində tədqiq mövzusu insanların nitqi, lisanıdır. Lisan isə ən ümumi və geniş mənada hiss və fikirlərimizi ifadə edən işarətlərin öylə bir məcmusudur ki, bunları həssələrimiz vasitəsilə fəhm və tələqqi etmək və eyni zamanda iradəmizlə təkrar istehsal etmək mümkün olur. Halbuki hisslər və fikirlərimizi dürlü yollarla ifadə edə biliriz. Bunun üçün dürlü dillər ola bilər: jest lisanı (hərəkəti-əza), mimika lisanı (ifadəyi-vəchiyyə). Lakin lisaniyyat söz lisanını tədqiq edir. Çünki söz lisanı insanın ən ziyadə alışdığı və zehni, ruhi inkişafı üçün ən ziyadə xidmət edən ifadə yoludur. Söz lisanının iki cəhəti vardır: 1) xarici, üzvi cəhəti – sözlərin səsləri, 2) daxili, ruhi cəhəti – sözlərin mənaları.

Dilin əsrlər, hətta illər boyunca bir yerdə durmayaraq daima dəyişdiyi, təbəddül etdiyi artıq hər kəsə məlumdur. Bu dəyişmə həm xarici səslər, həm də daxili mənə cəhətdən olur. Bu təbəddül hadisəsi hər nə qədər çoxdan bəri məlum idisə də, bu dəyişmədə təsadüflük görməkdən vaz keçib, lisanın hər əvvəlki dövrlə son[ra]ki dövrü arasında qanuni və təbii rabitələr buluncaya qədər bu təbdilin elmi, həqiqi mənə və qiymətini verməkdən aciz bulundular. Daha həqiqi tədqiqatdan lisanların müəyyən qanun və nizam altında dəyişdiyi anlaşıldığından son[ra] elmin lisanı nasıl tədqiq etməsi lazım gəldiyi açıqca göründü. İstə bu surətlə lisan elminin ən ümumi vəzifə və mövzusu lisanın tarixidir.

Lisaniyyatı, lisanın tarixini və bundakı qanunları araşdıran bir elm olaraq təyin etdikdən sonra onu lisaniyyatı digər sınırdakı elmlərdən ayırmaq lazım gəlir.

Ruhiyyat (**Psychologie**) bizə ümumiyyətlə lisani hadisələr, sözlər nasıl meydana gəldiyinə, son bu sözlərin nə surətlə müəyyən mənələrə dəlalat etdiyinə cavab verir. Digər tərəfdən, anatomiya (təşrih), fiziologiya (elmi-vəzayifil-əza) bizə sövti, səs çıxaran üzvlərimizin quruluşu, onların nə yolda hərəkətə gəldikləri haqqında məlumat verir ki, bu məlumatı fizik[anın] [...] “məbhəsi-sövt” (**acoustique**) təbir olunan qisminin verdiyi məlumata əlavə etdikdən sonra artıq

səslərin növü, cinsləri, təbiəti arasındakı fərqləri də tətəbbü və mütalə edə biliriz.

Bununla bərabər, lisanın tədqiqi ilə filologiya da uğraşır. Lisaniyyat ilə filologiyanın hədudu nədə?

Bu məsələni çözmək üçün filologiyanın nə olduğunu bilmək lazım gəlir. Filologiya alimlərinin əksəriyyəti bu elmi bir millətin, yaxud bir-birinə yaxın qrup millətin mədəniyyət tarixlərini tədqiq etmək, – deyər anlırlar. Lakin mədəniyyət tarixi qayət geniş mövzu olduğundan bununla uğraşan alimlər arasında təqsimi-ə'mal və vəzayif lazım gəlib, bəziləri ədəbiyyat və lisan ilə, digərləri də mədəniyyət tarixinin digər məsələləri ilə uğraşırlar. Klassik filologiya əski qrek-Roma, əski german, əski slav və s. mədəniyyətlərlə uğraşırlar. Filoloq üçün lisan hər hanki bir mədəniyyətin daxili həyatına girmək üçün anaxtar vəzifəsini gördüyü kimi, ümumiyyətlə hər hanki bir mədəniyyəti tədqiq edən adam; o mədəniyyətin sahibi olan xalqın lisanını tədqiq etmədən kəndisinə tam bir fikir hasil edəməz. Nasıl ictimai həyatı tədqiq etdiyi zaman filoloqa ictimaiyyatçı olmaq lazım gəliyərsə, lisanı mədəni bir hadisə olaraq mütalə edərəkən lisaniyyatçı olmaq gərəkdir. Filoloqla hər hanki bir mütəxəssis arasında üsul nöqtəyi-nəzərindən heç bir fərq olamayıb, yalnız tədqiq etdikləri mövzuya münasibətləri, yəni tədqiqdə olan məqsədlərlə yek-digərindən ayrılırlar. Əks təqdirdə filologiya bir elm olamaz.

Hər nə qədər bu lisan denildiği zaman hər şeydən əvvəl söz lisanını anlıyarsaq da, insanların fikirlərini ifadə üçün qullandıkları digər vasitələrə qarşı tamamilə laqeyd qalamayız.

Yuxarıda söylədiyimiz kimi, lisaniyyat lisanın hadisələrini keçmiş və şimdiki – eğer bu sonuncusu var isə – dövrləri arasındakı təbəddüllər nöqtəyi-nəzərindən çarpışdırmaq, qarşılaşdırmaq üsulunu tutduğundan lisaniyyatın üsulu bu təqdirdə müqayisə üsulu olmuş olur. Ancaq hər hanki bir dilin ömrü boyunca keçirdiyi dürlü dövrləri, onun şivələrini və nəhayət, nəşet etdiyi ana dili bir-birilə müqayisə etmək tərifi ilə bu lisanın ömründə təbəddül və təkamülündə hökm etmiş olan ruhi və üzvi qanunları bulub çıxarırsınız və bu surətlə qarşımızda bir-birini təqib edən müxtəlif dövrlərin geniş lövhəsi açılır ki, bu lövhədə artıq insanın ən əsrarəngiz, ən təlsimli bir şeyi olan lisanın taleyi açıqcasına gözümüz önündə tərəssüm edər.

İştə bu surətlə lisanıyyat elminin başlıca əsası bir-birinə yaxınlığı, qərabəti olan lisanların tarixi müqayisə üsulu ilə tədqiqidir. Digər tərəfdən, yalnız bir-birinə yaxın olan lisanlar deyil, ümumiyyətlə yer üzündə mövcud olan bütün lisanların təşəkküləti, üzviyyəti arasında pək çox müsəvi və müşəbihe nöqtələr bulunduğundan bir-birinə yaxın olmayan lisanları bir-birilə müqayisə etmək lisanıyyat elminin ən əsaslı tələblərindən biridir. Bununla bərabər, yaxın və uzaq müxtəlif lisanlar arasında hər zaman cari ola gələn iqtibas hadisəsini nəzəri-ətibara almaq lazım gəlir. Burada lisanların qərabətinə müstənəd müşəbihət ilə bundan tamamilə ayrı bir məsələ olan iqtibas bir-birinə qarışdırmamaq icab edir.

LİSANİYYAT TARİXİNİN MÜHÜM NÖQTƏLƏRİ

Lisanıyyat, yaxud elmi-lisan (*la linguistique*) son şəkildə on doqquzuncu əsrdə başlar. Buna qədər bir çox millətlər digər məsələlər arasında lisanıyyatın daireyi-ıştığalına giren məsələlərdə uğraşıdılarsa da, ya lisan və onun sifət və mənşəyi haqqında yanlış fikirlərə sahib olduqlarından və yaxud tədqiqlərini lazım gələn istiqamətdə alıb götürəmədiklərindən, bəklənildiyi kibi, elmi və doğru səmərələr əldə edəmədilər. Bununla bərabər, bizə görə Şərqdə, görə Qərbdə 19-cu əsrə lisan və lisanıyyat haqqında hökm-fərma olan dürlü nöqtəyi-nəzərlərlə və nəhayət, 19-cu əsrdə lisan haqqında elmi məfhumların nə surətlə, nə kibi şərtlər altında doğdu-ğilə tanış olmaq icab edir. Çünki 19-cu əsrə qədər lisana olan nəzər hənzut tamamilə Qərbin və bilxəssə Şərq məktəblərindən bu xüsusda yazılan məktəb kitablarından çıxarılmış olmayıb, bəlkə, bu növ əsərlər tamamilə İsgəndəriyyə məktəbinin, Bəsre və Kufə üləmasının yanlış nöqtəyi-nəzərlərinə tamamilə qucağını açmışdır. Digər tərəfdən, hənzut məsələlərlə uğraşmış olan qüdəmanın lazım gələn ibtidai xam maddələri toplamaq, onları təqsim və təsnif etmək əsasına qurulmuş olan böyük xidmətlərini inkar da qəbil deyildir.

İnsanlar pək ertə vaxtlardan bəri lisan və onun mənşəyi haqqında düşünməyə başladılar. Lisanların ixtilafı, ayrılması, qəib olması, unudulması haqqında ibtidai mədəniyyətə malik insanların bir taqım masallar – legendalar tərədiyini onların bizə qədər qalmış, yazılmış əsərlərindən, abidələrindən istixrac ediyoruz. Gərəkdir Babilon (Babil) qülləsi ətrafında [...] tanrı tərəfindən bir afət, lüğət əsəri olmaq üzrə dillərin qarışdığına dair olan hekayə, gərəksə Qur'anda *وعلم آدم الاسماء الحسنی* və sairə ayətlərinin və bunda təfsir yazan din üləmasının ifadə etdiyi vəchlə Adəm peyğəmbərə Allah tərəfindən hər şeyin ismi öyrədildiyi haqqındakı iddialar lisan elminin birinci nəzəriyyələri yerinə qaim olmaq lazım gəlir. Bilaxirə gələn yəhudi, ərəb və Avropa üləması bu nəzəriyyələri izah və təfsir etməklə bir çox əsrlər keçirdilər. Yazının təsviri (*ideographique*) haldan hərfi (*alphabetique*) dövrə gəlməsinə qədər keçirdiyi təkamülə müvazi olaraq lisana olan nəzəriyyə tədrici bir taqım təkamüllər keçirdi. Həqiqətən nitqin topdan tam bir cümlə, bitmiş

bir məfhum olaraq anlaşılmasından bu cümlənin ayrı qisimləri, ünsürləri sözlər olduğuna və nəhayət, sözlərdə müəyyən ünsürlər təkrər etdiyinə dair (məsələn, türkcədə, *qal, qıl, qövl, qul* kəlmələrində [q] və [l] təkrər ediyor) müəyyən və vazeh fikirlər hasil oluncaya qədər pək uzun fasilələr lazım gəlmişdir.

Yazının hecai (*syllabique*) dövrədən (bu dövrədə yazı bir hərflə bir hecanı ifadə edərdi) sövti (bu dövrədə artıq bir hərflə bir sövt ifadə olunur) dövrə keçməsilə lisanın hecaları (eciklər) səslərə ayrıldı.

Lakin yazıda və lisanın təhlilində hüsula gələn bu təkamül hər millətə sirayət edənməmişdir. Yazının yuxarıda göstərdiyimiz təkamülilə lisanı olan nöqteyi-nəzərlərin inkişafı müvazi getməmişdir. Lisanın hadisələrinə artıq doğrudan-doğruya mənası və təşkilatı anlaşılmayan keçmiş nəsillərdən qalma dini, mədəni əsərlərin tədqiq və təfsiri ehtiyacı və yaxud lisanın mənşəyi haqqında daima əski fəlsəfə və filosofları işğal edən məsələ qarşısında yavaş-yavaş dəyişmişdir.

Ağ dəniz hövzəsi ətrafında mədəniyyət sahibi olmuş millətlər içərisində hər kəsə məlum olduğu vəchlə, həməən ən birinci mövqeyi qreklər işğal ediyor.

Bunlar Şərqdən aldıkları mədəni əsaslarını Asiyayi-suğrada birinci qrek şəhəri olan Miletədə Fales, Herodot kibi müərrixləri vasitəsilə Şərq mədəniyyətlərinin hər dürlü qevamizinə vəqif olduqdan son[ra] kəndilərinə məxsus əski orijinal bir mədəniyyət meydana gətirmişlərdir.

Bu əsnada törəqqi edən yunan fəlsəfəsi cəyni zamanda dil və onun ömrünə də nəzər çevirmişdir. Ən əski qrek filosoflarını işğal edən birinci məsələ "Kəlmələrlə əşya arasında bir gizli rabitemi var? Yaxud bu gün bizim gördüyümüz rabitə ənənə, bir taqım şərtlər, nəhayət, insanlar arasında uyusma nəticəsini meydana gəlmiş?" – məsələsiydi. Bu məsələ qayət canlı münaqişələrə səbəbiyyət verdi. Qrek sofistləri lisan məsələləri ilə daha ziyadə uğraşdılar. Hətta bunlardan Prodik (Προδικ) müteradiflər məsələsilə uğraşmışdır. Çünki, sofistlərin fikrincə, [sözlə] əşya arasında zəruri bir irtibat olması lazım gəldikdən sonra bir kaç sövti tərkibə malik kəlmələrin həp bir mənanaya gəlməsi qeyri-qabil idi.

Əqsami-kəlam haqqında birinci dəfə məlumat verən Arisqot, kəlmələrlə mövzular, əşya arasındakı irtibatın yoxluğuna qane olmuş-

dur. Lakin ondan sonra gələn stoiklər təkrar bu növ irtibatın varlığını iddia etmişlər və kəlamı, nitqi bir çox siniflərə (*categories*) ayırmışlar və bu siniflərlə məntiqi sinifləri müvazi görmüşlər. Halbuki hər lisanı bir kəlmə çox dəfə bir kaç mənanaya gəlir. Stoiklərin nəzəriyyəsi mövcibi bu olmamaq lazım gəlirdi. Digər tərəfdən, hind və Avropayı və sami lisanlarında bulunan hərfi müzəkkər və müənnəs cinslərinə təbii erkək və dişilik arasında qəti surətdə müvafiqət bulunmaq lazım gəlirdi halda, həqiqətən bu mövcud deyildi. Əflatunun "Dialog"unda Kratil də bu fikirdə bulunur [...]. Əgər kəlmələrlə əşya arasında bir irtibat olsa idi, dürlü lisanlar və şivələr olurmu? – sualına şöyle cavab veriyor: "Pək əla! Öylə isə lisan insanlar arasında bir uyusma və ənənə nəticəsində doğmuş, lisanı icad edən Adəm, əlbəttə, hər şeyə ad verirken əşyada bulunan sifətləri göz önündə tutmuşdur". Bu nəzəriyyə mövcibi lisanı doğru yapılan kəlmələr, yeni sövti cəhəti ilə mənası arasında irtibat olanlar olduğu kibi, yalnız uyusma nəticəsi olan kəlmələr də vardır ki, işte bu sonuncuları hər lisan başqa-başqa olduğundan hər lisan bir-birindən bu surətlə ayrılır. Əski alimlər kəlmələr arasında, bir tərəfdən, bu kəlmələrin ifadə etdiyi əşya arasında da, digər tərəfdən, müəyyən rabitələr olduğunu gördülərsə də, kendi lisanlarından başqa dillərlə və kendi lisanlarının keçmiş dövrlərlə əşina olmadıqlarından lisanın ömrünü göröyü kibi anlayamadılar və bu gün elmi-lisanın bulub çıxardığı qanunları bulamadılar.

Bu zamana qədər qrekləri təbiətin, insanın və lisanın mənşəyini bilmək arzusu sövq etdiyi halda, qəbləl-milad üçüncü əsrdə buna başqa bir səbəb daha qoşuldu. Qreklərin milli dastanı olan Homerin əsərləri artıq yavaş-yavaş anlaşılmağa başladı. Çünki qəbləl-milad üçüncü əsrdə yunanların ədəbi dili atika dili olduğu halda, Homerin əsərləri əski iyuni lisanında qaldılar. Ümumiyyətlə, qreklərin mədəni ömründə pək böyük mövqe tutan İsgəndəriyyədə qrek qrammatikasının işlənməsi üçün lazım gələn əsaslar vəz edildi. Bu da Homerus şəirinin izah və təfsiri arzusundan nəşet etdi. Bu alimlər çalışarkən əksəriyyəni əsas olaraq məntiqdən ziyadə lisanı aldıklarından iyicə mühüm nəticələr əldə etdilər və bilxassə nəhv-sintaksisdə parlaq müvəffəqiyyət göstərdilər. Sonra qrek mədəniyyətinin romalıları keçməsi ilə bu qazanclar da romalıları intiqal etdi və Roma imperatorluğunun inqirazi ilə yeni Avropanın malı oldu.

Ögər bugünkü məktəb hərflərini alacaq olursaq, orada İsgəndəriyyə məktəbindən qalma sərfi və qeyri-sərfi şəkillərin qarışdırılmasını görürüz. İsgəndəriyyə lisan üləması iki böyük bir-birinə müxalif və zidd cərəyana ayrılırlardı. Birinci cərəyana tabe üləmaya “tənazürçülər” (*analogistes*) denilirdi ki, bunların fikrinə, bütün lisanda hökm edən tənazür qanunu (*analogie*) lisanın müxtəlif qisimləri arasında ahəng və yeknəsəqlik meydana gətirir. Tənazür sözlərlə fikirlər və bunların mədulları olan əşya arasındakı müvazilikdir. Tənazürçülərin başında namdar Aristarx (*Aristarch*) bulun-yordu. Bunların müxalifi olan cərəyanı təzadçılar [...] (*anomalistes*) təşkil edərlərdi ki, bunların başında da məşhur stoik filosof Krates (*Kparec*) bulunurdu. Təzadçılar lisanda tənazürçülərin iddia etdiyi söz və mövzu müvaziliyinin mövcudiyyətini inkar edərlərdi. İsgəndəriyyə məktəbində bu iki cərəyanın qovğası, yek nəzərdə zənn oluna biləcəyi kibi, heç də faydasız olmadı. Çünki tənazürçülərin qeyrəti nəticəsi bütün lisani hadisələr siniflərə və qisimlərə ayrıldı, təzadçıların müxalifəti sayəsində isə lisanda bir taqım müstəsna şəkillərin, hadisələrin bulunduğu tanıldı və nəhayət, tənazür qaydasına müxalif kəlmələrin lisandan atılması [kibi] bihudə və qeyri-mümkün təşəbbüsdən vaz keçildi. Hər nə qədər bugünkü lisaniyyat nöqtəyi-nəzərindən bu nəticələr pək az, pək cüzi görünüyorsa da, birinci təcrübə və ilk addım olaraq lisanın tədqiqi sahəsində o zaman üçün bu nəticələrin pək böyük səmərə[li] sayılması lazım gəlir.

Yunanilərindən ayrı olaraq, Hindistanda da lisanın hadisələrini tədqiq işi alimlərin nəzərini cəlb və verdiyi səmərələr yunanilərindən heç də aşağı qalmadı. Dini, ilahi mətnlərin xalqın doğru-dan-doğruya qullandıkları dildən uzaqlaşması nisbətində bu mətnlərin təfsir və şərhinə lüzum görüldü. Bu mətnlərin sərfi şəkillərini artıq müasirlər üçün anlaşılamayan lüğətlərini izah edərək tərtib olunan beş kitabdan ibarət bir məcmuə zamanımıza qədər qalmışdır ki, bunun da müəllifi Paninidən əvvəl yaşamış olan Yaskidir. Paniniyə (*Panini*) gəlincə, bu zat miladi-İsadan dörd əsr əvvəl yaşamış və kəndisindən əvvəl gəlib-keçən alimlərin yazıb-buraxdıqları əsərləri dərəcəyi-təkmillə gətirmişdir. Bilxassə səslərin üzviyyəti, kəlmə şəkillərinin ümumi qanunları haqqında verdiyi məlumat fəvqəladə diqqəti cəlibdir. On üçüncü əsri-miladidə Panininin əsərini Vopadeva (*Vopadeva*) tamamlamış və bununla sanskrit hər tərəfdən tədqiq

olunmuşdur. Sanskrit, bundan sonra gələcək bəhslərdə də görülcəyi vəchlə, Hindistanın ədəbi lisanıdır. Yaski, Panini və Vopadevanın sanskrit ədəbi lisanı haqqında buraxdıqları tədqiqatdan mədə qonuşma – təkəllüm lisanı, yaxud xalq lisanı olan praqrit haqqında da miladi VI əsrdə yaşayan Vararuçi (*Vararuçi*), miladi XII əsrdə yaşamış Qemaçandri (*Темачандри*) tərəflərindən yazılmış tədqiqat zamanımıza qədər qalmışdır.

Şimdi təkrar Avropaya dönməzdən əvvəl bir az da bizim Şərqi – Müsəlman Şərqi tədqiq edəlim. Türk-tatar lisanlarının nə vaxt yazıya çəkildiyini yuxarıda söyləmişdik. Lakin islamiyyətdən əvvəl türk-tatar lisanlarına aid nə bir lüğət, nə də bir sərff və yaxud nohv kitabı bulmaq mümkündür. Türk-tatar dillərinin tədqiqi islamiyyət və bilxassə ərəb filologiyası ilə sıxı-sıxıya bağlı bulunduğundan bu xüsusda bir az məlumat verməyi lüzumlu bulduq.

Ərəb filologiyası İsgəndəriyyə məktəbi və digər bir ehtimalla görə, şimdi söyləyib-keçdiyimiz Hindistan sərffiyununun təsiri altında ancaq miladi səkkizinci əsrə doğru doğmağa başlayır. Ərəb filologiyasının doğmasına iki böyük səi xidmət etdi ki, bunlardan birisi artıq əməvilər dövrünün sonlarına doğru ərəb lisanının hökumət divanlarında rəsmi dil olaraq qəbul olunması, digəri də Qur'anın bəzi müəlləq, qarışıq nöqtələrinin anlaşılması və bilxassə doğru oxunması ehtiyacları idi. Bu xüsusdakı rəvayətlərdən biri 699 sənci-miladisində ölən Bəsərlə Əbül-Əsvədin ərəb hürufatını islah etdiyini xəbər veriyor. Digər bir rəvayətdən də əməvilərin ilk dövründə yeganə elm və mədəniyyət xadimlərindən biri olan Həmmadın Qur'andan başqa, islamdan əvvəl zühur edən ərəb şairlərinin klassik əsərlərini, yeddi müəlləqəni toplayıb zəbt altına aldığı öyrəniyoruz ki, bunun arxasından artıq bu yolda çalışanların ədədi getdikcə çoxalmışdır və nəhayət, Səqəfi, Əbu Ömər, Yunis kibi alimlərin qeyrəti sayəsində ərəb filologiyası üçün lazım gələn material toplanmışdır. İştə bu surətlə ərəbcəyə pəhləvi lisanından hindlilərin çaqqallar haqqındakı masallarını “Kəlilə və Dimnə” namilə, eyni vəchlə farsidən “Şah-namə”ni və rumcadan Aristotun fəlsəfi əsərlərini tərcümə edən İbn əl-Müqəffa eyni zamanda kəlamın isim, fəl və əczai-müavinə namilə üçə təqsim olduğunu ərəblərə öyrətmişdir.

Abbasilər dövründə gərək əcəm və bunlar vasitəsilə hind fəlsəfə və ühumi, gərəkse rum filosoflarının əsərləri ərəblərə daha

ziyadə bəlli və tanış olduğundan artıq İmam Xəlil (791-də ölmüşdür) və bunun tələbəsi irani Sibəveyhi ərəb sərfinin təməlini qurmuşlardır ki, bundan sonra gələn müəlliflər üçün əsas olmuşdur. Eyni İmam Xəlil tərəfindən ərəb vəznı də üsul altına alınıb, ərəz vəznı doğmuşdur ki, zamanımıza qədər ərəb, İran, türk-tatar şairləri üçün təməl olub gəlmişdir. İştə bu İmam Xəlil ilə Sibəveyhinin açıqları cığıra “Bəsriyyun məktəbi” təbir olunur. Bir az sonra bunlara qarşı ikinci bir qruppa daha törəmişdir ki, bu da Kufiyyun məktəbi meydana gətirib, başlarında Kisai bulunmuşdur (805-də ölmüşdür).

Bəsriyyunun müəlləqat, Qu’ran və sair ərəb klassik əsərlərini ərəb sərfinə yeganə əsas tutub, xalq lisanını və ədəbiyyatını tanımaqda göstərdikləri təəssübə qarşı Kufiyyun sərfələrində lisanı tədqiqlərin xalq lisanını da nəzəri-ətibara almağa uğraşmışlardır. Bu sonuncular tərəfindən bədəvi qəbilələrin folkloru, ədəbiyyatı ərəz və əmiq tədqiq edilmişdir. Onuncu əsrə doğru hər iki məktəb (Kufiyyun və Bəsriyyun) bir-birinə qarışaraq, bunlardan Bağdad məktəbi meydana gəldi. Sayları yüzləri keçən bu filoloqlar arasında bir çox təfsir və tibyana aid əsərləri və “əl-Müfəzzəl” namilə yazdığı sərf və nəhvi ilə məşhur Xivəli Zəməxsəri (1074-1143), “Miftahül-ülum” ilə zamanımıza qədər adı qayıb olmamış Səkkaki (1160-1229), Sibəveyhini təfsir və izah edən Cürəni (?-1078) və şairləri kibi bir çox türk-tatar lisançıları varsa da, məəttəəssüf, bunlar və əsərləri şimdiki qədər tədqiq olunmamışdır. Bütün ərəb və fars ədəbiyyatının mühüm bir qismi türk və tatar üləma və şüərasının səyi nəticəsidir.

Qüruni-vüstada Avropa millətlərində olduğu kibi, yaxın zamanlara qədər bizdə də hər münəvvər oxumuş adam fikirlərini, duyğularını ərəbcə, yaxud farsı yazmağa çalışmış və bu surətlə bizdə ərəbcə, farsı yazmış qayət böyük bir alimlər və şairlər silsiləsi meydana gəlmişdir. Avropa millətləri ədəbiyyatlarının latınca qismini latın ədəbiyyatı saymayıb, kəndi ədəbiyyatlarının xüsusi bir dövrü ədd edərler, nəsil ki, ruslar da bolqarca, əski slavca yazılmış rus ədəbiyyatını rus ədəbiyyatının məbdəi, başlanğıcı saymaqdadırlar. Hər nə qədər lisan etibarilə bu növ əsərlər türk ədəbiyyatının inkişafına xidmət edəməmişlərə də, mündəricatı etibarilə müəlliflərinin mənsub olduqları xalqların duyğu, səviyyə, ictimai həyatlarından bir çox şeyləri ehtiva edərler və bu surətlə xüsusi bir damğa daşırlar. Bu məsələnin nə qədər mühüm olduğunu qiymətli

türk alimi və kitabıyyatçısı “bibliographe”nın “Osmanlı müəllifləri” əsərini tədqiq edənler deyil, səkkizinci əsrdən on üçüncü əsrə qədər Əməvi və Bağdad xilafətləri zamanlarında yazan türklərin, hətta Osmanlı dövlətində doğub ölmüş və türk gəncliyinin tərbiyəsi, türk xalqının idarəsi kibi mühüm məsuliyyəti və məmuriyyətləri yüklənmiş olan türk üləmasının belə üçdə ikisinin ərəbcə və farsı yazdığına şahid olurlar. Bütün bu geniş ədəbiyyatı tədqiq edərək, türk-tatar ədəbiyyatına rəbt etmək işi Avropa elmi üsullarıyla mücəhəz yeni qafalar, gənc və yorulmaz ürəklər bəkləyir. Bununla bərabər, türk-tatarların daha yeddinci və səkkizinci əsrlərdən ərəb və İran təsirindən azadə olaraq, bəlkə, Çin və hind mədəniyyətləri təsirləri altında kəndi lisanlarını yazdıqlarına dair Orxon kitabeləri və Turxan abidələri kibi qəti dəlillər bulunuyor. Demək ki, türklərin yazılı ədəbiyyatı islam ərəblərindən bir-iki əsr əvvəl başlayır. Hər halda bu növ yazılarla bərabər, lisanı tədqiqat da yol almağa başlamış idi. Lakin böylə tədqiqatı ehtiva edən əsərlər artıq büsbütün qayıb olmuşdur, yaxud da hənz bulunamamışdır. Hər halda altıncı və yeddinci əsrlərdə qayət işlənmiş bir üslub ilə yazı yazan və tarixi-ələmdən xəbər verən bir xalqın məşhur türkoloqlardan macar alimi Turi Yojefin (*Thury Jozsef*) dediyi kibi, bir kaç əsrlər əvvəl yazıya başlaması və çoxdan bəri ədəbiyyatını işləməsi lazım gəlir. Filhəqiqə, onuncu əsrdə uyğurlara səyahət etmiş olan çinli Van Yanq Te buralarda bir çox ümumi, xalq kütübxanələri gördüyünü söyləyir. Bu məsələ türkoloji ilə uğraşan şərqilərin boynuna borc olan mühüm mədəni vəzifələrdən birisidir.

İslamiyyətdən əvvəl türk-tatar lisanları üzərinə olan tədqiqatdan qəti məlumatımız olmamaqla bərabər, islamiyyətdən sonra vəqə olan tədqiqlərdən pek çoxu haqqında qəti məlumatımız vardır ki, bu haqda yazılmış əsərlərin pek çoxu bu gün əlimizdədir. Bunların birincisi və ən mühümü Abbasi xilafəti dövründə xəlifə Əbülqasım Abdulla bin Məhəmməd əl-Müqtədə bi-əmillah zamanında (1075-1094) Mahmud bin əl-Hüseyn bin Məhəmməd əl-Kaşqari tərəfindən yazılmış “Kitabü-divani-luğatit-türk” adındakı əsərdir. Bu əsər türk lisanının qaydalarını və lüğətini ərəbcə izah edər. Müəllif kitabının dibacəsində kəndisinin türk, türkman, oğuz, çikil, yağmayi, qırğız lüğətini və qafiyəsini, yəni dillərini və ədəbiyyatını bildiyini söyləyir.

Buxara və Nişaporda eşitdiyi şöylə bir hədisi zikr ediyor:

تعلموا لسان الترك فان لهم ملكا طويلا

yəni “Türkcə öyrəniniz, çünki türklər uzun müddət hökumət sürəcəklərdir”. Dövlət günəşinin türklərin səmasında, türk bürcündə doğduğu bir zamanda Mahmud Kaşqari türkcə öyrənməyi hər kəsə vacib və lazım buluyor. Üç cild olaraq türkidə Maarif Nəzarəti yardımilə Əhməd Rifət bin Əbül-Kərim tərəfindən 1333 [hicri] sənəsində İstanbulda nəşr olunmuşdur. Mahmud Kaşqari bu əsərdə bir çox türk şivələrini qarışdırmışdır. Yaxından tədqiq edilib qullandığı təqdirdə bu cəhət əsərin nöqsanı deyil, bəlkə, fəziləti olur. Divanın hər yerində kəlmələrin nasıl qullandığını göstərmək üçün bir çox cümlələr və bir çox yerlərdə də beytlər, qitələr getirir.

Türk-tatar lisanları üzərində tədqiqatda bulunmuş zatlardan birisi də Əcəmistanda yaşamış ərəb sərfçilərindən Məhəmməd bin Qeysdir ki, 1220 sənəsində vəfat etmiş olan son Xarəzm şahı Qütbəddin Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin Mənkoburni [...] ərəb lisanında türkcəyə dair bir əsər yazmışdır. Lakin bu əsər zamanımıza qədər qalmamışdır, yaxud hənzur bulunamamışdır. Bununla bərabər, bu əsərin mövcudiyyəti haqqında qəti məlumatımız vardır. Çünki farsı, türkcə və moğolcanın lüğət və sərfini ərəbcə izah edərək

كتاب حليه الانسان و حليه اللسان

namında bir əsər yazmış olan əs-Seyyid Cəmaləddin ibn əl-Mühənnə kitabının doxsan üçüncü səhifəsində bir münasibətlə şöylə deyir:

قال محمد بن قيس في كتابه الذي صنّفه الجلال الدين خوارزمشاه ملك خراسان...

“... İştə bu ibarətdən yuxarıda verdiyimiz məlumat tamamilə çıxmaqdadır. Məhəmməd bin Qeysin bu əsəri haqqında Platon Melioranski 1900 sənəsində Peterburqda “Türk dili haqqında bir ərəb lisançısı” namilə nəşr etdiyi əsərində mütaliə yürütməkdədir.

Şimdi yuxarıda zikr etdiyimiz İbn Mühənnanın kitabına gələcək olursaq, bu kitab üç qisimdən (farsı, türkcə, moğolca) ibarət olduğu kibi, professor Melioranski xəbər verdiyinə görə, bu əsərin üç nüsxəsi Oksfordda Bodlean Kütübxanəsində, birisi Berlin şəhəri Kral Kütübxanəsində, birisi də Paris şəhərində Milli Kütübxanədə bulunuyor. Halbuki digər bir nüsxəsi də Londonda bulunub, 1240 sənəsində Xəlil bin Məhəmməd bin Yusif əl-Qunusinin istinsax

elədiyi bir nüsxəni “Bir türkcə-ərəbcə lüğətcə” namilə Houtsma 1894-də nəşr etmişdir.

Bu nüsxədə artıq kitabın ünvanı və müəllifin adı var. Lakin tarixi-təlifi yənə də məlum deyil. Kilisli Rifət bəy bu zatın [hicri] 828-də Kirməndə vəfat etdiyini digər bir əsərə istinadən yazıyorsa da, kəndisi də ayrıca bir sirahətin lüzumuna qail oluyor. Krimda bu xüsusu izah edəcək məlumatla sahib olmadığımızdan, bu qədərində iktifaya məcburuz. Bu əsərin lisanı hər halda Orta Asiya və Gültəkin türkcələrindən alınmış və orada digər kitablarda bulunub müəllifin məlumu olan məvadda sığışdırılmışdır. Bunun üçün bu lüğət və sərfi müəyyən bir şivəyə mənsubdur, – demək mümkün deyildir. İbn Mühənnə kitabında Məhəmməd bin Qeysdən türkcə üzərinə yazılmış üç lisan kitabından daha xəbər veriyor ki, bu da şunlardır:

1) كتاب نادر الدهر على لغة ملك العصر	(səh. 78)
2) كتاب يحيى الملك yaxud كتاب حلى الملك	(səh. 96)
3) كتاب تحفة الملك	(səh. 129)

Bu üç əsər, isimlərinə anlaşıldığına görə, hər hankı bir padşahlar və sultanlara ithaf olunmuş əsərlərdir. Bəlkə də, bunlardan birisi Məhəmməd bin Qeysin əsərinin ünvanıdır.

Bundan sonra on beşinci əsrdə türk dilinin və ədəbiyyatının ən böyük və şüurlu müdafiələrinin birincisi və şübhəsiz, ən böyüyü olan Mir Əlişir Nəvaidir ki, “Mühakimətül-lüğəteyn” (“İki lisanın müqayisəsi”) (farsı və türkcə) namındaki əsərilə bütün bir dövr doğurmuş və lisani tədqiqatda yeni bir cığır açmışdır. Bu əsərini Nəvai 1399-da yazmışdır. Nəvai türkcənin genişliyini, zənginliyini isbata çalışaraq, hər şeydən ziyadə mütəradiflərə (синонимика)ya əhəmiyyət vermişdir. Onun əsərini bunun üçün ufaq fərqlər, nüanslarla bir mənaya dəlalət edən kəlmələri sıralanmış bir halda buluyoruz. Məsələn, “ağlamaq” mənasına *yiğlamaq, xısamaq, yiğlam-sınmaq, sinkərmək, inkirəmək, sıxtamaq, ögürmək, ehkirmək* mütəradiflərini irad edər ki, məlum olduğu üzrə, bu kəlmələrin qismisə’zəmi bu gün də pək çox türk-tatar şivələrində bir parça sövti təbəddülə mövcuddur. Eyni vəchlə (mononyme)ləri, yeni bir şəkə malik olduğu halda, bir çox mənalara dəlalət edən kəlmələri toplamışdır. Məsələn, *at* kəlməsi “at” və “atmaq”dan əmri-bazır, *gök* kəlməsi “damar”, “səma”, “mavi”, “şərqi” (“köy”) mənalarına gəlir.

Bundan başqa, bugünkü türk-tatar hərflərində belə hənəmən-hənəmən tamamilə ehmal edilmiş olan və hər lisanın ən əsaslı məsələlərindən birisi olan kəlmə təşkili (*morfologie*) məsələsilə də ayrıca uğraşılıb, bu xüsusda da qayət mühüm məlumat verir. Bu xüsusda ayrı bir əsərlə ərəbi-marağı tanış etmək lazım gəlir.

İştə Nəvainin bu əsərindən sonra cığatay türkcəsində tədqiqi bütün Şərqdə adətən moda şəklində yol alaraq bu xüsusda pek çox əsərlər meydana getirildi. Bundan sonra yenə cığatay türkcəsi haqqında adı məchul bir müəllif 16-cı əsrdə "Abuşqa" namilə bir kitab meydana getirdi. Lügət "zövc, qoca" mənasına gələn *abuşqa* kəlməsilə başladığından böylə yad olunmuşdur. Burada məchul müəllif cığatayca Osmanlı türkcəsilə izah edir və bundan başqa, lüğətin bir çox yerlərində cığatay şairlərindən misallar gətirir. Macar alimlərindən Turi Yojef bu lüğəti ilk sistemətik və elmi cığatay lüğəti saymaqdadır. Bundan sonra Vamberi tərəfindən Budapeştdə nəşr olunmuş digər "Abuşqa" lüğəti gəlir ki, bunun əslisi isimləri "Lüğəti-Mövlana Nəvai", "Lüğəti-Nəvaiyyə vəl-ıştihadatıl-cığataiyyə" və s. namlarını daşıyır.

Bunun da müəllifi məchul isə də, bunun da, əvvəlkisi kibi, Anadolu da yazıldığı zənn ediliyor.

Bunun ən əski nüsxəsinin 1552 sənəsində bitdiyinə dair tarixi havi olduğuna baxılırsa, bunun da digərilə təqribən eyni zamanlarda meydana gəldiyinə şübhə yoxdur. 959 hicri içində bulunan cığatayca sözlərin sayısı iki binə varıyor. 1862-də macar əncümən dənisi tərəfindən Vamberinin tərcüməsi və Yojef Budentsin müqəddiməsi və şərhilərlə nəşr edilmişdir. Bundan məda tamam mətnini Velyaminov-Zernov 1864-də Peterburqda "Cığatay türkcə lüğəti" namilə nəşr etmişdir.

Turi 1576 / hicri 983 sənələrində meydana getirilmiş və Leyden Akademi[yası] kütubxanəsində bulunan digər bir lüğəti daha zikr edir ki, bunun da adı "Kitabül-lüğət Abuşqa" olub, 1552-də yazılan "Abuşqa" lüğətinin bir zübdəsi, xülasəsidir. Yenə bunlar tərzində cığatay və bilxassə Nəvainin əsərlərini izah və nəşrə uğraşan iki lüğət daha vardır ki, bunlardan birisi "əl-Lüğət əla lisani-Nəvai", digəri də "Lüğəti-Nəvai" ünvanını haizdir ki, hər ikisinin də zamanı və sahibi-təlifləri məlum deyildir.

Artıq pek çox sonra, yeni on yeddinci əsrin sonlarına doğru Fəzlullah xan namilə bir zat Hindistanda Baburun xələfi və Hindistan hökmdarı Məhəmməd Övrəngzibin oğlu namilə "Lüğəti-türki" ünvanilə fars dilində bir əsər təlif etmişdir.

Bu əsərdə sərfe aid bir mədxəl var ki, müəllif burada fə və isim, ədat və lahiqələrindən bəhs ediyor. Bu lüğət Məşi Əbdürrəhim tərəfindən 1852-də "Risaleyi-Fəzlullah xan" namilə Kəlküttədə nəşr edilmişdir. Bu əsər Britiş Muzesində bulunuyor. Fəzlullah xan ilə müasir bulunan digər bir hindli alim Məhəmməd Yəqub Cəngi "Kitabi-zəbani-türki" adında [...] kəzalik fars dilində bir lisan kitabı vücudə getirmiş, bu da Britiş Muzesindədir. 17-ci əsrdən olduqca həcmli yenə bir cığatayca lüğət vardır. Britiş Muzesindədir. 18-ci əsrdə Hüseyn şah səltənəti zamanında (1694-1709), yəni 1705 sənəsində məchul bir müəllif Nəvainin əsərlərini izah üçün "Bədayeül-lüğət" namilə bir əsər vücudə getirmişdir.

Nəqşbəndi təriqəti müntəsiblərindən Şeyx Təbib Buxari Orta Asiya türkcəsi haqqında "Əlfazi-cəliyyə fi bəyani-lüğəti-türkiyyə" ünvanlı fars dilində lüğət, sərif və mükəlimə qisimlərindən ibarət bir əsər meydana gətirərək Hindistan hökmdarı Məhəmməd şahə ithaf etmişdir.

1740 və 1759 sənələrində bitirmək üzrə Nadir şahın vəq'ənəvisi Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astarabadi yenə Nəvainin əsərlərini izah və təfsir üçün cığatayca və fars "Sənglax" ("Daşlıq") namilə böyük bir lüğət meydana getirmişdir.

"Sənglax" da müəllif digər cığatay şairlərilə bərabər, Nəvainin 12-si mənzum və 9-u mənsur 21 əsərindən istifadə etmişdir ki, bunların başlıcaları şunlardır:

"Cəhar divan", "Həyrətül-əbrar", "Fərhəd və Şirin", "Leyla və Məcnun", "Səbəyi-səyyarə", "Səddi-İsgəndəri", "Lisanüt-teyr", "Ərbein", "Nəzmül-cəvahir", "Məhbubül-qulub", "Mizanül-övzan", "Xəmsətül-mütəhəyyirin", "Nəsaimül-məhəbbə", "Tarixi-mülki-əcəm", "Məcalisün-nəfais", "Münacat" və "Qəfaeyi-mədrəseyi-ixlasiyyə". Bunlardan 2500 beyt qədər misal getirmişdir.

XIX əsrin ilk nisfəndə Məhəmməd Xoyi İran hökmdarı Fətəli şahın oğlu Abbas Mirzənin tövsiyəsi [ilə] və onun namına olaraq "Xülasəyi-Abbas" ünvanlı cığatayca fars lüğəti təlif eləmişdir. Bu lüğətdə müəllif əsas olaraq "Sənglax"ı almışdır. Bundan başqa, əcəm

alimlərindən Şeyx Məhəmməd Saleh İsfahani Nəsirəddin şah səltənəti zamanında (1849–1896) “ot-Töhfeyi-Nasiri” ünvanlı cığataycadan farsiyə bir lüğət buraxmışdır. 1841 sənəsi isə türk əslindən olan Qacarlar arasında yetişmiş olan Fətəli Qacar Qəzvini cığatay türkcəsində ən geniş və həqiqətən ən iyi lüğətini meydana gətirmişdir. Bu da əsasən Nəvainin əsərlərini izah və təfsirə həsr olunmaqla bərabər, digər cığatay şairlərindən də bir çox misallar gətirir. Bu əsər “Behcətül-luğət” ünvanını daşıyıb, son dövrün ən iyi lüğətlərindən birisi sayılmaqdadır. Burada müəllif Orta Asiyanın coğrafi və tarixi əhvalına dair də çox qiymətli məlumat verir. Bunun yeganə nüsxəsinin kəndisində bulunduğunu müəvəffi macar professoru Turi Yojef söyləyir.

Bunlardan başqa, Orta Asiya türkcəsi üzərinə yeddi lisan əsəri daha vardır ki, bunlar XVII və yaxud XVIII əsrlərdən qalmadır. Bunlardan birisi Hindistanda yaşayan Qas bin Birbal namındakı müəllifin fars dilində yazmış olduğu “Həft əxtər” ünvanlı cığatay sərifi, ikincisi yenə fars dilində Aşur bəy bin Niyaz bəyin “Fəvayehi-türki” namilə yazdığı cığatay sərifidir ki, müəllif burada İrani, qızılbaş, rumi, kaşqari, noqay dillərini bir-birilə müqayisə etmişdir.

Üçüncü əsər Kələmətullah bin Xacə Rəhmətullah bin Xacə Nemətullah Mirzə Qütbəddinin əmrilə “Nisabi-Qütbiiyə” ünvanilə bir Orta Asiya türkcəsi lüğəti nəşr etmişdir. Məchul bir müəllif “Sərf və nəhv mə lüğəti-türki” ünvanını haiz bir əsər meydana gətirmişdir ki, burada türkmən, noqay və kaşqar şivələrindən bir təqim sərifi və lüğəvi misallar göstərir. Nəhayət, iki məchul müəllifdən birisi “Lüğəti-türki” namilə bir lüğəti vardır ki, oymaqların cığataycasını və türkmən dilini öyrətiyor. Digəri isə “Zübdətül-əsmait-türkiyə” namilə qısa bir lüğətcə də vardır ki, Orta Asiya türkcəsini mövzu zümərələrinə görə ayırıb, fars lisanını da izah etməkdədir. On iki yapraqdan ibarət olub, Britiş Muzesində saxlanılır.

Eyni mahiyyətdə olan ikinci lisanı yadigar da Qahirədə yaşayan [Əbu] Həyyan əl-Qərnati namında bir ərəb müəllifinin 712 hicri [də] (1312–13) yazdığı “Kitabül-idrak lilsanil-ətrak” namındakı əsəridir ki, bunda müəllif qıpçaq və türkmən dillərini öyrədir. 1309 (1891–92) sənələrində İstanbulda nəşr olunmuşdur.

Sonra Buxaradan nəşot etmə Şeyx Süleyman əfəndi Osmanlı türkcəsində “Lüğəti-cığatay və türkiyi-Osmeni” namilə bir cığatay-

Osmanlı lüğəti təlif eləmiş olub, İstanbulda 1882-də nəşr edilmişdir. Bu zat İstanbulda özbəklər təkyəsinin şeyxi bulunuyordu. Lüğəti kəlmə sövti cəhətinə heç də əhəmiyyət verməz. Yalnız bu surətlə yazdığı lüğətdə 8000-ə qədər kəlmə bulunur ki, bunun bir qismi kəndisinin elmi bir surətdə bildiyi cığatayca, özbəkcədən, bir qismi həmsəhirlərdən və xalq ədəbiyyatından aldığı kibi, digər bir qismi də Nəvai, Əhməd Yəsəvi və Şir Məhəmməd Yunusi kibi şairlərin əsərlərindən və nəhayət, yuxarıda söyləyib-keçdiyimiz 1552-də təlif olunmuş “Abuşqa”, “Xülasəyi-Abbasi” və 1876-da Əhməd Vəfiq paşanın “Ləhcəyi-Osmeni” ünvanı ilə yazdığı lüğətdən iqtibas etmişdir. Lüğətin müqəddiməsində 9 səhifədən ibarət bir də kiçik bir sərf vardır ki, bunda Şeyx Süleyman əfəndi fəlsəfələrindən, kəlmə təşkilindən, kəlmənin qisimlərindən bəhs edər. Təbii, qayət naqisdir.

Nəhayət, ən son zamanlarda, 1896-da (1314) İstanbulda “Üssi lisani-türki” namilə Orta Asiya türkcəsinin sərfinə aid 74 səhifəlik İstanbulda müvəllid Məhəmməd Sadiq əfəndinin bir əsəri nəşr olunmuşdur. Bu zatın böyük pədəri Buxara həvalisində doğmuş və Üsküdərdə bulunan özbəklər təkyəsi şeyxi Ədhəmdi. Müəllif işte şu təkyədə Orta Asiyadan gəlmiş dərvişlərlə təmasda bulunaraq, Orta Asiya türkcəsini tədqiq etmiş, bundan sonra bu lisanın sərfinə dair kəndisi altı baba ayıraraq bir əsər təsnif etmişdir. Lakin sərfində Məhəmməd Sadiq əfəndinin Orta Asiya türkcəsini gözəlcə bilmədiyini, bələks, həmsəhirləri tərəfindən çox dəfə yanlışlıqlara sövq olunduğu görülür. Bu sərifi Martin Hartman 1902-də Haydelberqdə “Məhəmməd Sadiqin “Üssi lisani-türki” sərifi” ünvanı ilə nəşr eləmişdir. Şimdi Orta Asiya türkcəsini bununla ikmal edərək Osmanlı türkcəsinin tədqiqinə gələcək olursaq, şübhəsiz, bu xüsusda əlimizdə bulunan ədəbiyyat az və daha yenidir. Bursalı Məhəmməd Tahirin bir çox türk şair və alimlərinin ərəbcə və yaxud farsı yazmalarının bir səbəbini türk-Osmanlı qəvaidinin tədvin olunmamasında görür ki, pek doğrudur. Yalnız bu qəvaidin tədvin olunmaması da yalnız səbəb olmayıb, eyni zamanda nəticədir.

Şimdiyə qədər bildiyimiz ən əski Osmanlı sərifi 937 hicri sənəsində, yeni Süleyman Qanuni dövrü-səltənətində [...] Bərqəməli Qədri namında bir zat tərəfindən yazılmış olub “Meyserətül-ülüm” ünvanını daşımaqdadır.

Berqameli Qədri əsərini Sultan Süleymanın müqtədir və maarif-pərvər vəzirini olan İbrahim paşaya ithaf edərək, kitabına şöyle bir qəsidə ilə başlayır:

Məhəbbət sirri bu dildə neçə yadın qıla izmar,
Olur bir gün anı aşiq edər bixtiyar izhar.
Nəzər qılsa göz ucilə səadət yüz dutar ol dəm,
Əgər əgmazi-eyn edə, olur iş ol zaman düşvar.
Gecə olsa, bu yıldızlar salarlar yerə həp pərtöv
Ki, istərlər ki, başına ədunun qaxələr mismar... və ilax.

Bundan sonra Qədri əfəndi "Səltənətə dua üçün bir ecibə nüsxə eyleyim ki, kimsə dəxi bu meydana at sıçratmamış ola" [yazır] və yaxud əsərinin türkcə yazılması səbəbini böylə izah ediyor: "Anın üçün türki lüğətdə yazıldı ki, bu dil əhlinə faidə eyləyə. Sair lüğətləri dəxi buna qiyas eyləyib, anlarda dəxi alim ola. Məvaddı bin, müqəddəmatı vazeh, tələbləri tezcek murada yetişdirir. Cəmi-ömründə səyiləyir edib, elm öyrənməyənlərə qayət faidə eylər. Mütaliə eyləyib, faidəsinin tərtibin anlıyan təsdiq eyləyibdir ki, bu bir hiylədir, fili bir qıl ilə çəkər, böyük dağları bir kökilə yerindən oynadır, zira hər tayifə kəndi lüğəti qaidəsinə tez anlar, ta ki sonra sair lüğətləri kəndi lüğətinə qiyas edib, səhl zamanda çox iz'ana yetişir. Bu risaləcik hər kimin xidməti-şərifəsini yetişir isə, lütf edib taliblərdən diriğ eyləmiyə. Nola hər kimsə əhli-fəzl olsun, aləmdə nuraniyyət bol olsun. Dünyanın xud şərfi elmin qüvvəti və zə'fi həsbilədir".

Əgər bu müqəddiməciyi tədqiq edəcək olursaq, Berqameli Qədrinin artıq Süleyman Qanuni zamanında bir türkcə lüzumunu və bunun başlıca səbəblərini pək gözəl anladığı əyan-bəyan görünüyor. Kazım Nami bəyin xəbər verdiyinə görə, bu əsər yüz səksən üç kiçik səhifə tutar. Müəllif ləfzi iki qismə ayırıyor: 1) kəlmə, 2) möhməlat ("Kəlmə bir ləfzdür ki, söyləməkdə andan bir mənə anlama, möhməlat oldur ki, bir quru söz ola, mənəsi olmaya. Kəlmə üç qisimdür: isim, fel, hərf").

Bütün bu qisimləri ərəbcə ilə izah ediyor, məsələn:

Bildi – علم	bilir – يعلم
(mazi)	(hal)
bilə – يعلم	bilmək – علم
(müstəqbel)	(məsdər)... ilax.

Sonra felləri məlum və məchul namilə iki qismə təqsim ediyor. Fellərin tərifini bitirdikdən sonra isimlərə keçiyor: "Bunlar da iki: ismi-cins, ismi-şəxs, sonra ismi-ədəd, müzmerat gəliyor".

Zəmirilər iki qisimdür: münfəsil (şəxsi zəmirilər: *siz, biz...*) kibi, müttesil (sair zəmirilər: *m, mız, sın, in...*) kibi. İsmi-zərf: zərifi-məkan, zərifi-zamana ayrılıyor. İsmi-istifham (*mi, qəndə*) ədatları ilə təşkil ediyor.

"Tərkibi-izafini" yalnız türkcə qaydasilə göstəriyor. Fail və məfuldan ayrıca bəhs ediyor: "Beş türlü məful var: məfuli-bih, məfuli-mütəq, məfuli-fih, məfuli-ləh, məfuli-məə". Bunlardan sonra mübtəda ilə xəbər, kəlam ilə cümlədən bəhs edərək cümlələri: "ismiyyə", "feliyyə", "zərifiyyə", "şərtiyyə" deyə dördə ayırıyor. Kitabını hürufu, yeni ədatları saymaqla bitiriyor. Yalnız məəttəəssüf Kazım Nami və Bursalı Məhəmməd Tahir bəylər burada Qədri əfəndinin nasıl ədatlardan bəhs etdiyini izah etməyirlər. "Meyserətül-ülüm" şair xəyalının bir qəzəlini ədəbi və lisanə təhlil yapa-raq nəhayət buluyor. Burada Qədri əfəndi kitabında zikr etdiyi qəvaidi tətbiq ediyor və kəndi zövqi-səliminə dayanaraq, türk üslubiyyətinin, bələğətinin əsaslarını təyine çalışıyor. Şübhəsiz, "Meyserətül-ülüm"ün ehtiva etdiyi əsaslar Osmanlı türklərində türk lisanı tədqiqatının başlanğıcı olmaq üçün pək ziyadə kafi olduğu halda, bu əsər hər nədənsə rəğbətə məzher olamayıb, sonradan gələn alimlər üzərinə heç bir təsiri görülməmişdir. Demək ki, Qədrinin (bu kitab hər kimin xidməti-şərifəsinə yetişir isə, lütf edib taliblərdən diriğ etməyə) ricası yerinə yetirilməmişdir. Yeganə nüsxəsi yalnız Məhəmməd Tahir bəydə olduğunu öyrəndiyimiz bu əsərin nəşr olunub-olunmadığından məlumatımız yoxdur. Yuxarıda verdiyimiz qısa izahatdan bu kitabın yazılışında eyni cinsdən ərəb sərf və nəhvinin əsas olduğuna heç şübhə yoxdur.

Demək ki, birinci ərəb üsuli-sərfini istilahları ilə bərabər osmanlıcaya tətbiq edən Berqameli Qədridir.

937 sənəyi-hicriyyəindən 1263 sənəyi-hicriyyəsinə qədər Osmanlı türkcəsinin qəvaidi haqqında yazılmış bir əsərə təsadüf ediləməz. 1262-də Xacə Əbdürrəhman Fevzi namında kütahiyəli bir zat "Miqyasül-lisan və qəstasül-bəyan" isminə mətbu bir əsərilə Osmanlı lisanının qəvaidini yenə ərəb üsulu ilə şərh və izah etmişdir. Bundan bir az sonra artıq Osmanlı türklərinin məşhur alim, ədib, müərrixlə-

rindən sayılan Lüfçeli (1311-də vəfat etmişdir) və "Tarixi-Cövdət" namilə tarixin müəllifi Cövdət paşa Fuad paşa ilə birlikdə 1268 sənəyi-hicriyyəsində "Qəvaidi-Osmaniyyə" [adlı] bir lisan kitabı meydana gətirmişdir ki, bu zamanda yazılmış bir nüsxəsi İstanbulda Kitabxaneyi-Ümumidə bulunur. İstə bu əsər bütün sonra yazılan qəvaid kitablarının təməli və nümunəsi olmuşdur.

Əhməd Cövdət paşanın Sədəddin Təftəzaninin "Meani-müxtəsər" şərhini məxəz olaraq meydana gətirdiyi "Bələğəti-Osmaniyyə" namında digər bir kitabı daha vardır ki, bunda müəllif türk üslubiyatının Şərq üsulunda təməllərini vəz etmişdir.

Bunlardan başqa, Məhəmməd Tahir bəy "Osmanlı müəllifləri"ndə Cövdət paşanın lisana mütəəlləq şu əsərlərini də zikr edir:

1) "Mədxəli-qəvaid", 2) "Qəvaidi-türkiyyə".

Avropa tərbiyə və ürfanına malik türk darülfünunun ilk sənələrinə "Hikməti-tarix" müdərri və "Şəcərəyi-türkiyyə"ni şərq türkcəsindən İstanbul türkcəsinə tərcümə etmiş olan Əhməd Vəfiq paşa 1876-da İstanbulda "Ləhcei-Osmani" ünvanilə Osmanlı türkcəsinə aid ən iyi lüğətlərdən birisini nəşr etmişdir. Eyni Əhməd Vəfiq Paşa türkcə xalq zərbül-məsəllərini "Atalar sözü" ünvanilə 1871-də nəşr etmişdir ki, bunda 4230-a qədər atalar sözü toplanmışdır.

Əhməd Vəfiq paşa, Süleyman əfəndi, Cövdət və Fuad paşalar əsərlərinə məxəz olaraq, şərqiyatçılardan "Osmanlıcanın müqayisəli sərfi" namilə əsər yazmış olan Rudhausu (**Radhaus**) göstərməkdədirlər. Bu adamın əsəri 1846 sənəsində qismən Osmanlı türkcəsində olaraq təb olunmuşdur. Yuxarıda dediyimiz kibi, Süleyman əfəndi, lüğətinə kəndindən əvvəl keçən "Abuşqa", "Xülaseyi-Abbasi", "Ləhcei-Osmani"dən almış, Əhməd Vəfiq paşa həm Osmanlı, həm də cığatay məxəzlərini doğrudan-doğruya istifadə etmiş, Cövdət və Fuad paşaların sərfinə gəlincə, buna da şimdiki qədər olduğu kibi, doğrudan-doğruya ərəb sərfi əsas və nümunə olaraq alınmışdır. Bu surətlə Rudhausun doğrudan bu əsərləri kəndi əsərindən kopya sayması heç bir əsasa malik olamaz. İstə qüruni-vüstada Şərq üsulilə, daha doğrusu, şərqililərin rumlular və hindlilərdən aldıkları üsul ilə türkcəmiz haqqında icra edilən tədqiqat bu mərkəzdə idi.

Ural-Altay və türk-tatar lisanlarının xülasə son dövr tədqiqi [ilə] elmi-lisan və filologiyanın Avropada qüruni-vüstadan zamanımıza qədər keçirdiyi təbəddüllər, istihalələr sıxı-sıxıya bağlı bulundğun-

dan romalılarından sonra bu elmlərin Avropada uğradığı tərəqqiyyatı və onun başlıca nöqtələrini tədqiq edəlim.

Qüruni-vüstada elmi-lisan Avropada pək az iləriyə getdi. Ümumiyyətlə, professor Fridrix Reydel Avropa qüruni-vüstasını "yelqovansız bir saata" bənzətdiyi zaman pək incə bir təşbehlə pək doğru bir fikir söyləyir. Hər tərəfdə hərəkət, münazirə, mücadilələr, dürlü elmi məsələlər üzərinə münəqişələr... Yalnız nəticə, istiqamət yox... Müəyyən bir cərəyan yox... Bu zamanda Avropada iyidən iyi, dərəndən dərən yerləşmək istəyən xristianlıq Avropanın yerli qövmlərinə görüşməyə, onları kəndi tərəfinə almağa, onlar içərisində onların ana lisanında təşviqat etməyə məcbur olduğundan məhəlli dillərə əhəmiyyət verildiyini görüyoruz. İncilin IV əsrdə [latın], V əsrdə erməni lisanlarına tərcüməsi, XIII əsrdə latın missionerləri tərəfindən "Müqəddəs qız" (**Ave Maria**) sudini şərqisi komancaya tərcümə olunmuş və koman xalq ədəbiyyatından şərqilər, bilməclər toplanmışlar və "Kodeks komanikus" (**Codex comanicus**) namilə bir məcmuə meydana gətirmişlərdir. Lakin bu əsərlər tərcümədən o taya keçib məzkur lisanların təşkilatı, üzviyyəti, yəni sərfi, nəhvi və digər cəhətlərilə uğraşmamışlardır. Çünki qüruni-vüstanın Avropa münəvvər təbəqə[si] kibi həp latınca yazmağa və söyləməyə yeltenib məhəlli lisanlara yazı yazmaq onların kari deyildi; onlar bu lisanlarda bir hadisə, bir elm mövzusu deyə baxmayıb, yalnız xristianlığın nəşri üçün bir alət, vasitə deyə baxarlardı.

Sərfi və nəhvi tədqiqata gəldikdə, Avropaya bu elmlər romalılarından, bu sonunculara da, yuxarıda gördüyümüz kibi, rumlardan intiqal etmiş idi. Zamanımıza qədər bir kaç qismi qalmış olan ən birinci sərfi əsər xristianlığın birinci əsrindən Varronun (**Varron**) latın dili haqqındakı əsəri olub, bundan sonra miladi IV əsrdə Donatın (**Donat**) sərfi və daha sonra VI əsrdən Prissianın (**Приспиан**) "Vəsəyayi-sərfiyyə" nam əsəridir ki, bu sonuncu əsər sonra gələnlərə təməl olmuşdur. Burada sərfdən məqsəd, bizim anladığımız mənada sərf olmayıb, bəlkə, yalnız lisanın tədqiqidir. Çünki Şərqdə olduğu kibi, üslubiyyat məsələləri ilə daha ziyadə məşğul olan qüruni-vüsta Avropası ən ziyadə cümlə təşkilinə, nəhvə, bələğətə, fəhəməyə əhəmiyyət vermişdir.

İntibah (**Renaissance**) dövründə böyük coğrafi kəşfiyyat lisan tədqiqatı üzərinə birdən-birə təsir etmişdir. Yeni-yeni məmləkətlər

və yeni lisanlarla tanışlıq avropalıların hər tərəfdə nəzər-diqqətini cəlb etmiş və bu hal elm üçün mühüm nəticələr doğurmuşdur. Bəzi lisanlar arasındakı açıq yaxınlıq da gözdən qaçmadan hələ Babil qülləsi nəzəriyyəsinə etiqad edən İntibah dövrü və ondan bir az sonrakı alimlər bu dillərin əsasən bir ümumi dildən törədiyini zənn etməkdə gecikmədilər. Bu ümumi dil də, yenə eyni alimlərin fikrincə, yəhudi lisanı idi. Əsasən xristianlığın başlarında Avropada böyük bir qeyrətlə tədqiq olunub, sonra unudulan yəhudi lisanı intibah dövründə təkrar hər kəsin nəzər-diqqətini kəndisinə çevirmişdir. Lakin bir-birinə bənzəyən dillər arasında Amerika yerlilərinin lisanı kibi öylə lisanlar bulundu ki, bunlar heç bir dürlü sinfə girəməyirlərdi. Elm o vaxtlarda geridə olsa da, o vaxtın üləması bunu duydular. On yeddinci-on səkkizinci əsrlərdə yaşamış olan Hadrian Relandus Amerika yerliləri lisanlarını kəndi hərbi qurumlarını və komandalarını anlatmamaq üçün qəsdən pozmuşlar, – fikrini iləri sürdü. Çox keçmədən alimlər bütün dilləri bir ümumi lisana irca təşəbbüsündə yə'sə düşdülər. İştə bu surətlə yezuıt Lorençe Hervas dillərin dürlüdürlü mənbələrdən gəlib bir əslə irca edilmələri qeyri-qabil olduğunu söyləyir. XIX əsr yavaş-yavaş müxtəlif lisanları bir-birilə müqayisə edərkən bir baxışda gözəçarpan müşabihətlər üzərində durmayaraq, hər lisanın təşəkkülünə daha müdəqqiqanə, dərin baxmaq lazım gəldiyi qənaətinə irişdilər. Məşhur filosof Laybnic eyni zamanda [...] lisanlar[ın] tədqiqi əsnasında onun keçmiş dövrlərini və bu dövrdən qalan əski yazı abidələrini də nəzəri-etibara almaq lazım gəldiyi fikrini iləri sürdü. Nəhayət, XIX əsrin başlarında artıq lisana əski baxış təməlinə dəyişmək lazım gəldi. Artıq bu zamanda xalq lisan və ədəbiyyatına başqa gözərlə baxıb, onda yalnız pozulmuş bir ədəbi lisan mahiyyəti bulmaqdan vaz keçdilər. Bu nöqtəyi-nəzərin qəti surətdə elmi sənət və mahiyyət kəsb etməsi məşhur alman filosoflarından Şelling və Hegel zamanlarında vüqu buldu. Bu filosoflardan birisi (Şelling) üzvi təkamül haqqında iləri sürdüüyü nəzəriyyəsilə, digəri də (Hegel) mənəvi, ruhi həyatın hadisələri rabitəsiz, təsadüfi hallardan olmayıb, bunlar arasında qayət müntəzəm, qəvi, qanuni münasibətlər bulunduğu haqqındakı nəzəriyyəsilə ümumiyyətlə üləmi-mənəviyyə və ictimaiyyətdə yeni cığır açdılar. Bundan başqa, eyni zətlər tərəfindən əvvəlki nəzəriyyələrinə əlavə olaraq iləri sürülən mənəvi varlıqla maddi varlıq arasındakı müvazilik və

bağlılıq nöqtəyi-nəzəri, bütün məsələlərə olduğu kibi, lisani hadisələrdə yalnız əqli-küllü və şəkli-mütləq (**forme absolue**) nöqtəyi-nəzərlərindən, yeni yuxarıdan, əvvəldən hazırlanmış fikir və qərarla yanaşmaq yolunu tutan əqliyyə (**rationalesiue**) məsləki sahiblərinin tutduğu istidlali (**deductiv**) üsulunu yıxaraq, nəhayət, hadisə və məlumatdan yuxarıya çıxmaq, bəsitdən mürəkkəbə, yaxından uzağa getməkdən ibarət istiqrai, yaxud təcrübi (**inductiv**) üsulunu qurdu.

Bütün bu elmi üsuli (**metodique**) təbəddülatdan başqa, Avropa alimlərinin lisan elmini bu gün getməkdə olduğu yola düşürmələrinə digər bir hadisə daha xidmət etdi ki, bu da bunların sanskritlə olan aşinalıqlarıdır. Artıq XVI əsrdə italiyalı Sasseti sanskrit haqqında Avropaya birinci məlumatı yetişdirmişdi. Bundan sonra bir taqım missioner cəmiyyətləri sanskriti dəfələrlə tədqiq etmişlərsə də, Hindistanda Ost-hind ingilis kompaniyası meydana gəlincəyə qədər ciddi bir nəticə əldə edilməmişdir. İngilislər əski bir mədəniyyət və geniş bir ədəbiyyata malik Hindistanı gözəlcə tədqiq etmədikcə idarəsi qeyri-qabil olduğunu duyduqlarından bu xüsusda heç bir fədakarlıqdan çəkinmədilər. İştə 1786-da Benqalda hakimlik memuriyyətində bulunan ingilis alimi Cons sanskritin gərəklüğə, gərəksə təşkilatında Avropa lisanlarına yaxın olduğunu və bunların artıq mövcud olmayan bir lisandan törəmələri ehtimalını iləri sürdü. Çox keçmədən, XIX əsrin ibtidasında alman alimi Fridrix fon Şlegel "Hindlilərin lisanı və hökmiyyəti haqqında" (**Über die Sprache und Wbeisheit der Indier**) namındakı kitabı çıxdı. Bu əsərlə artıq Consun meydana atdığı qərabət nəzəriyyəsi sanskritlə Avropa lisanları arasındakı yaxınlığı açıq bir surətdə meydana çıx[ar]maqla bərabər, bu lisanların müfəssəl və üsuli tədqiqinə olan zərurət aşkar bir surətdə göründü. Bu zərurətə də Fransua Boppun (**Francois Bopp**) kitabı dərhal cavab verdi. Fransua Boppun birinci lisaniyyətə aid əsəri "**Über das Conjugations system der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen sprache**", yəni "Sanskrit lisanının rum, latın, fars, german lisanlarınkilə müqayisə edilmiş fəlsəfi sistemi" ünvanını daşıyır ki, 1816-da nəşr olunmuşdur.

Fransua Bopp bu zaman Almaniyadan Parisə gəlmiş, burada Şərq lisanları məktəbində (**Ecole des Langues Orientales**) çalışmağa başlamışdı. Parisdə daha on dördüncü əsrdə ortaya atılan bir

fikir – Şərq lisanlarını və ələlümüm Şərqi tədqiq məktəbi, müəssisəsi meydana gətirmək fikri artıq on beşinci əsrdə əmələ keçirilmişdi. Paris Darülfünununda (Sorbon) bu zamanlarda Şərq dillərini tədqiq və tədris kursları ehdas olunmuşdu. Lakin XIX əsrə qədər Şərq dilləri altında yalnız Bibliya və İslam dillərini anlayırlardı. Bu zamanda ərəb lisanının birinci professoru Giyom Postel olub, bu zat on doqquzuncu əsrə qədər Avropada rast gəldiyimiz müəyyən ixtisası olmayan və bir lisandan digərinə atlamaqdan usanmayan tipdəki şərqiyatçıların babası sayılmaq lazım gəlir. Bu zat Çinə qədər bütün Şərqi tərcümansız keçə biləcəyini və buralarda yaşayan millətlərlə qolayca anlaşıla biləcəyini söyləmiş. Bu xüsusda “Avropa şərqiyatçıların tarixi” (**G.Dugat. Histoire des Orientalistes de l'Europe**. Paris, 1868 p.) namında bir əsər vardır.

İştə Giyom Postel əski tip şərqiyatçıların, ciddi isə Bopp [...] ələlümüm elmi-lisanın olduğu kibi, geniş mənasilə şərqiyatın – (**востоковедение**) da yeni tipdə babalarından birisi sayılmaq lazım gəlir. Bundan sonra Bopp 1833-də hind və Avropa lisanlarının müqayisəli sərfini nəşr etdi.

Bununla bərabər, elmi-lisanın böyükələrindən və müəssislərindən Vilhelm fon Humboldt və Yakob Qrimmi zikr etmək lazım gəlir. Yakob Qrimm 1819 sənəsində kəndisinin alman sərfini nəşr etmişdir ki, bu əsərində miladi dördüncü əsrdən başlayaraq dürlü nöqtələri təsbit olunan alman lisanının tarixini tədqiq edir. Burada Qrimm alman lisanının tarixini alman xalqının mədəniyyəti və tarixilə rəbt etmişdir. Bu əsər ilk üsuli, tarixi sərf olub, burada alman lisanının bütün dövrlərində səsələrinin müəyyən qanunlara tabe olaraq təbəddül etdiyi anlaşılmışdır ki, bu hadisə elmi-lisan üçün pək mühümdür. Burada şunu da qeyd etmək lazım gəlir ki, məktəb sərfini (**gram. scolaire**), tarixi sərf (**gram. historique**) və müqayisəli sərf (**gram. compare**) arasında şü fərq vardır: məktəb sərfini, yaxud təsviri sərf (**gram. descriptive**) bir lisanın müəyyən bir zamandakı vəziyyətini alaraq onun təşkilatını, lüğətini tədqiq edir. Tarixi sərfe gəlincə, bu da yenə bir lisanı alaraq bu lisanın müxtəlif dövrlərdə keçirdiyi təhəvvülat və təbəddülatı tədqiq və müqayisə edərək, bütün dəyişmələrdə hakim olan qanunları bulub çıxarır. Burada ən ziyadə xidmət edən şey lisanın müxtəlif dövrlərini təsbit edən yazılı ədəbiyyatdır. Yazılı ədəbiyyatı olmayan bir lisanın tarixi sərfini yazmaq həmə-

həmə qeyri-qabildir. İştə bundan anlaşıldığına görə, məktəb sərfini lisanın coğrafiyasına təşbeh etsək, tarixi sərf təbəqatısı (**geologie**) olmuş olur.

Vilhelm fon Humboldtla gəlincə, bu zat kəndisini daha ziyadə lisanın ümumi məsələlərini – fəlsəfi cəhətlərini cızmaqda məhərət və qüdrətilə göstərmişdir. Onun başlıca əsəri “Dillərin təşkilatında görülen ixtilaf və bunun ruhi təkamülə olan təsiri” ünvanını daşıyır. Humboldt bu əsərilə lisan və mədəniyyət və dil və insana aid məsələləri fəlsəfə və məbə'dət-təbiə (**methaphysique**) sahəsindən qaldıraraq ruhiyyətə (**psychologie**) rəbt etmişdir. Bu minval üzrə on doqquzuncu əsrin birinci çərəyində müqayisəli və elmi lisanıyyat təməli qurulmuş və bu üsul bu gün birinci dərəcədə hind və Avropa lisanları və bunların arxasından sami və Ural-Altay lisan ailələri tədqiq edilmiş və edilməkdə bulunmuşdur. Bunlardan son yeni üsulla lisan tədqiqatında bulunanların sayısı hər məmləkətdə o qədər çoxalmışdır ki, bunlar bütün bir nəsil təşkil edirlər. On doqquzuncu əsrin sonlarına doğru Almaniyada Bopp, Humboldt vəz etdiyi üsulu daha ziyadə əsriləşdirmək yoluna düşən bir qruppa törəmişdir ki, bunlara “gənc sərffilər” (**Jun grammati**) təbir edirlər. Bunların başı yenə alman lisançılarında Frayburq Darülfünunu alman lisan və ədəbiyyatı professoru Herman Paveldir (**Hermann Paul**) ki, “Tarixi-lisanın əsasları” (**Principien der Sprachgeschichte**) namini daşıyan əsərilə şöhrət bulmuşdur. Bu əsrin birinci təbi 1880-də, dördüncü təbi isə 1909-da vüqu bulmuşdur. Pavel elmi-lisana Herbartın psixoloji sistemi nöqtəyi-nəzərindən yanaşır və tədqiqatını onun üsullarını əsas alaraq yürüdür. Kitab bu gün hər nə qədər bir az əskimışsə də, hər halda elmi-lisanın prinsipləri ilə aşına olmaq istəyən gənc alimlərin rəhbəri yerini tutmaqdadır. Bundan başqa, fransız alimlərindən M.Breal (**MBreal**) yalnız mənə təbəddülatı (**semaciologie**) ilə uğraşmışdılar. “Mənəviyyat əsasları” (1897) yenə lisanıyyatın qayət mühüm bir şöbəsi olan sövtiyyat (**phonetique**) bəhsilə, bilxassə səsələrin üzvi mahiyyətləri ilə uğraşanların ən başlıcalarından birisi yenə fransız alimi Russelo (**Russelot**) olub, bu zatın əsərilə fonetika müstəqil bir əhəmiyyət kəsb etmişdir.

İştə Avropada dövri-intibah və humanizm sayəsində doğmuş olan bu yeni üsul çox keçmədən Ural-Altay lisanlarına tətbiq olunmuşdur. Başlıca türk-tatar lisanı abidələrindən və bunların tədqiqi tarixindən

aşağıdakı qisimlərdə bir dərəcə bəhs olunduğundan biz burada yalnız türk-tatar dillərinin tətəbbüsündən birində məlumat verəcəyiz.

Avropada Şərq dillərinə və bu cümlədən türk-tatarcaya aid birinci əsərin çıxması yeni üsuldə ümumi lisanıyyatın doğması ilə bağlıdır. Lok fəlsəfəsinin təsiri altında lisanıyyat məsələlərində, yuxarıda gördüyümüz kibi, qayət sağlam və doğru fikirlər doğurmuş olan filosof Laybnic Avropa lisanlarını o vaxtlarda mövcud olan məlumata istinadən tənzim və moğol, fin, türk, macar lisanlarının yaxınlığını qəbul etdikdən sonra 1713 sənəsində Dəli Petroya və hələ prinses olan Yekaterinaya müraciət edərək, lisan məsələləri haqqındakı plan və fikirlərinin inışarına yardım etmələrini rica etmişdir. Bu isə o vaxtlar ingilis faktoriyası kapellanı bulunan **Dyumareskə** həvalə olundu ki, bunun da nəticəsində Peterburqda “Şərq dillərinin müqayisəli lüğəti” namilə bir lüğət meydana gəldiyi kibi, 1786-da “İmperator lüğəti” adında digər bir lüğət daha tərtib olunur ki, bunda 285 söz 51 Avropa, 149 Şərq dilinə tərcümə olunur.

Parisdə Şərq dilləri tərcümamı və türk dilləri professoru olan fransız alimi Amede Jüber keçən əsrin ilk nisfndə ilk dəfə olmaq üzrə 1832-də Parisdə “Türk sərfinin məbadisi” namilə nəşr etdiyi əsərində “Təzkirətül-övliya” və “Bəxtiyarname”nin bəzi parçalarını işləmişdir.

Bundan bir az sonra ingilis Lümli Devids “Türkcənin sərf və nəhvi” namilə (1832, Londra) [əsərində] yenə Orta Asiya türkcəsini Jüberin materialına Əbülqazi Bahadur xanın “Səcərəyi-türki”sindən və Nəvainin “Məcalisün-nəfais”indən aldığı materialları əlavə edərək işləmişdir.

1846-da isə yenə ingilis şərqşünaslarından Rodhaus (**Radhaus**) “Osmanlı dilinin müqayisəli sərfi” namilə qismən Osmanlı türkcəsində bir əsər nəşr etmişdir.

Bundan sonra fransız müstəşriqlərindən böyük bir elm və şöhrət sahibi olan Etyen Katermer cığatay lisanını on beş sənə qədər tədqiq və müəlisə edərək, bir ərəb-ecəm-cığatay lüğəti meydana gətirmək istəmiş isə də, ömrü yetişməyərək, bu böyük əsərinin inışarından əvvəl vəfat etmişdir. Sonra bunun əlyazısını, Şərq məcmuələri ilə pək ziyadə zəngin kütübxanəsini Bavariya kralı Mişel Münix Saray və Hökumət Kütübxanəsi hesabına satın aldı. Ondan sonra Tsenker bundakı həməz işlənməmiş kəlmələri alıb ikicildlik bir lüğət yapmaq üzrə istifadə etmişdir.

1846-da Qazanda Mirzə Ağasəlim bəy Kazım bəy “Türk-tatar ümumi sərfi” namilə bir əsər nəşr etmişdir ki, bu əsər 1848-də Tsenker tərəfindən almancaya tərcümə olunub, Leypsiqdə nəşr olunmuşdur. Kazım bəy bu əsərində yeni məvad verməmiş, bəlkə, “Məracname” və “Təzkireyi-övliya”nın o vaxta qədər artıq məlum olan parçalarını əsas alaraq, daha ciddi surətdə işləmişdir. Yenə eyni sənədə İ.Berezin tərəfindən “Kazım bəyin türk sərfinə əlavə” namilə “Rus məarif nəzəreti jurnalı”nın 11-ci nömrəsində o vaxt üçün faydalı bir təqim əxtar və məlumatla böyükce bir məqalə nəşr etmişdir.

1857 sənəsində o vaxta qədər heç də tədqiq olunmayan həcrə iki türk-tatar şivəsini (Quybal və Karaqas) tədqiq və tətəbbüs edərək, Peterburqda “Quybal və Karaqas sərfinə bir təcrübə” namilə bir əsər nəşr etmiş, 1859-da isə N.İ.İlinski Xəzər dənizi sahillərində Yumut və Esen eli türkmənləri arasında gəzərək bunların ləhcələrinə aid topladığı məlumatı 1860-da Peterburq Ümum Akademiyası bülleteninin birinci cildinə yazmışdır. Əsəri əvvəla sövtiyyata aid mülahizələri, sonra isimlər və bəlxassə fəllərin təriflərini, sonra da bəzi mükalimə parçaları ilə zərbi-məsəlləri və nəhayət, bir lüğətcəni ehtiva edər.

İştə bu yol açan izlərdən sonra Vamberi Armin kəndini göstərmişdir. Buna da Orta Asiya türkcəsinə aid nəşr etdiyi əsərləri ilə müvəffəq olmuşdur. Bu sahədəki məsaisinə 1862-də vaxtilə ancaq bir-iki şərqşünasçı tərəfindən namı zikr olunan 1552 tarixli “Abuşqa” lüğətini macarca tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etmək surətilə başlamışdır. Məəmafih bu yolda əsas quran əsəri 1867-də Leypsiqdə nəşr edilmiş olan “Cığatay lisan tədqiqləri”dir ki, Orta Asiya türkcəsini o zamana qədər daha ziyadə məlum olan Osmanlı türkcəsindən ayrıldığı nöqtəyi-nəzərindən mövzu bəhs ediyor. Xüsusilə Xivə, Buxara, Xoqənd xanlıqlarının dillərini öyrətiyor və bundan maəda Azərbaycan, türkmən, qaraqalpaq, qırğız, Şərqi Türküstan ləhcələrində bəzi lisani məvad alıyır. Bütün əsər başlıca üç qismə ayrılmışdır:

1) Orta Asiya türkcəsinin sərfi bir təsləğidir ki, bu da əvvəla Orta Asiya həvalisində söylənən türk ləhcələrinə ümumi bir nəzər və bunlarda doğmuş ədəbi məhsulatin tədad və təşrihi ilə bitir.

2) Müntəxəbat qismidir ki, bunda da 112 zərbi-məsəldən maəda bütün bir alay Orta Asiya müəlliflərinin mənzum və mənsur əsərlərini əsl mətn və tərcümələri ilə birlikdə buluyoruz.

3) Almanca və fransızca lisanlarında qarşılıqlı istilahları ilə bərabər təqribən beş bin (5000) kəlməni ehtiva edən bir lüğətdir.

Müəllif bu əsərini yazarkən mənbə olmaq üzrə kəndisinin elmi lisan məlumatı, sonra yerli bir özbəyin, kəndisi ilə bərabər Budapeştəyə götürmüş olduğu Molla İshaqın doğrudan-doğruya bildiyi məlumat, nəhayət, Şərq müəlliflərinin "Abuşqa", "Bədayeül-lüğət", Fəzlullah xanın "Lüğəti-türkiyyə"si, "Xülaseyi-Abbas", Nəvai əsərləri kibi əsasları var idi.

Vamərinin üçüncü bir dövr açan əsəri 1879-da türkmən dilindən bahis olub, 18-ci əsrin ikinci yarısında yaşamış olan türkmən şairi Məxdumqulunun dərvişanə və aşiqanə, əski türk igidliyini tərənnüm edən şeirləri ilə əsl mətninin macarca tərcüməsini və türkmən dilinin sərf və nəhvi təşrihatını həvidir. Məxdumqulunun divanını kəndi ifadəsi vəchilə "Alman Şərq Cəmiyyəti məcmuəsi"nin 1879 sənəsinə aid otuz üçüncü cildindən alaraq, Şeyx Möhsün Fani Osmanlı türk-cəsinə şərh və şairi səthi surətdə Əlişir Nəvai və Əhməd Yəsəvi kibi digər Orta Asiya şairləri ilə müqayisə edərək, yenə eyni məcmuənin 1889 sənəsinə aid alınmış üçüncü cildindən nəql etdiyi Yusifin qardaşları tərəfindən quyuya atıldığı müəvvər və

*Tarixnin altı yüz otuzundan
Bu zəif bu kitabı tüzdü indi*

ibarəsindən anlaşıldığı vəchilə altı yüz hicri sənəsindən qalmış olduğu anlaşılan digər bir mənzumə ilə birlikdə 1340 hicri sənəsində İstanbulda nəfis kağız və ərəb hərflərilə nəşr edilmişdir.

Artıq 1744-də Orenburqda tərcüman yetişdirmək üçün tatar-kalmık məktəbi (татарско-калмыцкая школа) meydana gətirilmiş idi. Orta Asiya və Sibirin işğalı və zəbt olunan yerlərin tədqiqilə (В.Бартольд. История изучения Востока, стр. 196) uğraşan Rusiyada Şərqə bir çox səyahətlər yapıldığı, bunun nəticəsi olaraq bir çox əsərlər yazıldığı kibi, heç şübhəsiz, o vaxt Rusiyanın göz dikdiyi Şərq məmləkətlərinin əsl xalqları olan türk-tatarların lisanları haqqında da bir çox əsərlər yazılmış isə də, bunların pək çoxu uyezd və quberniya arxivlərindən və hər zaman məhəlləçiliklə təmayüz edən məhəlli cəmiyyətlərin təhti-təsərrüfündən çıxıb bütün elm aləminin istifadə edə biləcəyi surətdə nəşr olunmamışdır.

Bu növ sərfərdən birisi benim mülkümə olub, Peterburq 1801 tarixini həvidir. Bu əsər Tobolsk baş məktəbi tatarca müəllimi və Sofya baş kəlisəsi (собор) rəhibi Yusif Qıqanov (Юсиф Гыганов) tərəfindən tərtib olunmuş və port mollaları tərəfindən təshih olunmuşdur. Filhəqiqə kitabın sərf qisminin sonunda: "Əziz və uluq padşahımız Pavel Əvvəl həzrətlərinə xidmət bulsun üçün uşbu qrammatikada Usuf İbanoviçka yardım qıldım. Bilməşçə təftiş etdim. Xəta yollarını səvab etdim. Dəxi hom kiylür vaxtlarda haqq buyursa, cəhd qılırəmən bu türkalı mən Samancı Par Məhəmməd oğlu cəni surətlə tobollu Samit Baqi Atnemet oğlu, Tobol okruqunun Savıskan avulunun Məhəmməd Baqi Söydük oğlu, Toboltun sərtilarının istərşinası Dosbaqi Şeyx oğlu Məhəmmədşah şeyx və nəhayət, Şadrin əski uyezdinin İçkün portunun üçüncü kanton əski Əmir Surmata və komandasının Taqlı avılının Molla Əmir Marat oğlunun bu sərfi gözədən keçirib kəndi nöqtəyi-nəzərlərindən xəta bulamadıqlarına dair əl qoyduqlarını" oxuyuruq.

Bu əsər yüz iyirmi üç sənəlik bir yaşa malik olmaqla bərabər, müəllifinin kitabda təqib etdiyi üsulun aydınlığı, verdiyi məlumatın genişliyi ilə hətta bugünkü sərfərin yüzdə doxsanına fəiqdir. Kitabda mühərrir o vaxtın rus sərfələrində bulduğu üsulu tatarcaya tətbiq etməklə bərabər, tatarcanın sövtiyyat, imlası haqqında qayət doğru məlumat vermiş, bilxassə kəlmə təşkili (произведение слов) bəhsində pək geniş surətdə tatarca, sərta, başqırca şivələrindən mürək-kəb bir türk-tatar materialını tədqiq etmişdir. 157 səhifə qədər tutan sərf qismindən sonra kitabla bir də 75 səhifəlik lüğətcə əlavə olunmuşdur. Burada tatarca kəlmələr həm ərəb, həm də rus hərflərilə göstərilmişdir.

Yulius Teodor Tsenkerin "Türkcə-ərəbcə-farsca əl lüğəti" ünvanlı ikicildlik böyük lüğəti (Leyspiq, 1866-1876) Orta Asiya türkcəsi kəlmələrini TO, yəni "türk-oriental" = "Şərq türkcəsi" işarətilə ehtiva etməkdədir. Lakin Fəzlullah xanın Kəlküttə təbi və "Xülaseyi-Abbasi"nin Paris Kral Kütübxanəsindəki son dərəcə bərbad bir halda yanlış nüsxəsi kibi məxəzlərə istinad etdiyindən lüğətin bu qismi o qədər şayani-etimad deyildir.

Yenə cəni zamanda, yəni 1869-1871 sənələrində Peterburqda Lazar Budaqovun (Л.Будагов) "Türk-tatar ləhcələri müqayisəli lüğəti" nəşr edilmişdir ki, bu zat da Tsenker kibi, Kəlküttə lüğəti və

“Xülasəyi-Abbasi” misilli mənbələrdən istifadə etdiyindən əsərinə eyni surətlə ehtiyatla yanaşmamız lazım gəlir.

Fransa şərqşünaslarından Kollej dö Frans türk dili professoru Pavede Korney 1870-də “Şərq türkcəsi lüğəti” nam ilə fransızca bir lüğət nəşr etmişdir ki, Nəvai, Babur, Əbülqazinin əsərlərindən toplanmış bir təqım lisanı məvaddı ehtiva etməkdə olub, yalnız cığatayca kəlmələrin nəqlini, yəni tələffüzlərinin təyini göstərir. Başlıca məxəzləri Vambərinin “Cığatay lisan tədqiqatları”, 1552-də nəşr etdiyi “Abuşqa” və “Xülasəyi-Abbasi” olub, bu son iki əsəri tamamilə əxz etmişdir.

Bütün bu alimlər arasında türkiyyat-türkoloji elminin əsasını vəz edənlərin birincilərindən olan Radlovun namı böyük bir yer tutar. Bu zat 1837-də Berlində doğmuş olub, sonra Barnaulda uzun müddət bulunmuş, bilaxirə Qazan müsəlman məktəbləri müfəttişi, 1884-də Peterburq Asiya Muzesi müdiri, Rus Ülm Akademiyası əzası və s. olmuşdur. Kendisinin sayca pək çox varan əsəri içində “Bütün türk ləhcələri lüğəti təcrübəsi”, “Şimal türkcəsinin sövtiyyatı”, “Türklərin xalq ədəbiyyatından nümunələr”, “Əski türk ləhcəsi haqqında”, “Kutadqu bilik”, “Kodeks komanikus”un türkcəyə aid məvaddı” və sairə başlıcalarıdır.

Burada Radlovun hər halda dövr açan əsərlərinin tənqid və şərhinə girişməməklə bərabər, yalnız şunu demək lazım gəlir ki, bu böyük və çalışqan almanın topladığı geniş material yalnız birinci elm süzgəcindən keçirilmiş olub, qabili-istifadə bir hala gəlmək üçün daha çox işlənmək və ələnmək istər.

Şimdi türk-tatar lisanlarının son dövrdə türklər və tatarlar tərəfindən tədqiqinə gəlincə, yuxarıda Əhməd Vəfiq və Əhməd Cövdət paşaların əsərlərindən bəhs etmiş idik. Bundan sonra Türkiyədə Şəmsəddin Sami bəyin “Qamusı-türki”-sini zikr etmək lazım gəlir. Sami bəy hər nə qədər qamusunun başında “Kaffeyi-lüğəti-türkiyə ilə lisanı-türkdə müstəməl kəlimat və istiləhatı-ərəbiyyə və farsıyyə və əcnəbiyyəyi cəmə olaraq lisanımızın mükəmməl lüğət kitabıdır” – deyirsə də, lüğəti-türkiyə yalnız türk ədiblərinin kitablarından və İstanbul xalq şivəsindən toplanmışdır. Hər halda Müəllim Nacinin lüğətinə görə Sami bəyinki daha elmi və daha qiymətli sayılmaq lazım gəlir. Çünki Sami bəy lüğətinə xalq lisanı ünsürlərini əlavə etdiyi və canlı lisandan misallarla izah etdiyi halda, Müəllim Naci materialını yalnız ədəbi əsərlərdən toplamışdır.

Türk sərflərinə gəlincə, bunlar ümumiyyətlə iki sinfə ayrılıb, birinci sinif ərəb üsulilə, ikinci sinif sərflər də ələlümum Avropa və bilxassə fransız sərflərini əsas olaraq yazılmışdır.

Bunlardan birincilərə darülfünun və məktəbi-mülkiyyəyi-şahane müdir müavini Əli Nəzima əfəndinin “Lisani-Osmani”, “Müəllimi-sərfi-türki” namındakı kitabları ilə Şeyx Vəsi əfəndinin mərifətilə xüsusi bir komissiyon tərəfindən tərtib olunan “Müfəssəl yeni sərifi-Osmani” əsəri gözəl misal ola bilər. Bu növ əsərlər yalnız ədəbi lisanı alıb, bunları oxuyub anlamaq üçün zəruri olan qaydaları verir və əsərlərin müəlliflərinə görə, sərff və nəhv lisanı doğru oxuyub yazmağı öyrədir. Bu növ sərflərin onda doqquzu ərəbi, fars qəvaidinə həsr olunub, türk lisanının qaydaları, həyatı kəlmə təşkilatı pək az yer tutur. Bu sərflərin ümumiyyətlə lisanların təməl daşı olan sövtiyyat haqqında duyğuları belə yoxdur. Yazılı lisanla uğraşan bu sərflər, pək təbli olaraq, sövt yerinə hərff görürlər. Az-çox nəzər-diqqəti cəlb edən bir bəhsli olsa, o da fəl bəhsidir. İkinci, Avropa məktəb sərflərini nümunə olaraq yazılmış türk sərflərinə gəlincə, bunlarda da təməl ərəb sərfləri olub, elmi üsulların qaydalarının əsəri belə görünməz. Bu növ sərflərə misal olaraq Hüseyn Cahid bəyin 1324 sənəsində nəşr olunan bir kaç qisimdən ibarət “Türkcə sərff və nəhv”-ni, tədqiqatı-lisaniyyə əncüməni əzasından Əhməd Cavad bəyin 1333-də nəşr olunmuş bir kaç qisimdən ibarət “Osmanlı lisanı” namındakı əsərlərini ala bilərik. Bunlardan Hüseyn Cahid bəyde yalnız mənai-cüziyyə, intiqaq, aileyi-kəlimat, kəlimati-mütəradifə bəhsli hər nə qədər kitabına bir az ruh veriyorsa da, sansız misalları canlı xalq lisanını ehmal etməsilə əski qalıb, sərflərə görə pək böyük bir addım atmış sayılmaz. Gərək Hüseyn Cahid və gərəkse Əhməd Cavad bəyə hənz hərflərdən başqa bir də səs olduğu və lisanın təməlini bunlar təşkil etdiyi və bu səslərin tabe olduğu qanunların dəyişməsilə lisanların da tədrici surətdə dəyişməkdə olduğu həqiqəti hənz kəşf olunmuş deyildir. Hər iki sərffdə lisanı cəhətdən bir artıqlıq daha varsa, o da əski sərflərin heç qeyd etmədikləri qanunu ahəng, yaxud ahəngi-tələffüz namı altında zikr etmələridir. Bu sərflərin ən böyük tərəqqisi tərbiyyəvi cəhətdən bir təqım təmrinlər, mumarəisələrlə ehtiva etdikləri məvaddı bənimləməyə qolaylıq göstərmələrinədir. Bütün bu zatlar da hər nə qədər bir çox cəhətlərdən nöqsan olsa da, hər halda lisaniyyat elminin son qaydalarına görə işlənməmiş olan Yehliçkanın

“Osmanlı lisanını öyrənməyə rəhbər” adlı əsərini nümunə olaraq tövsiyə edərdik. Bu əsər professor Qordlevski tərəfindən rusçaya tərcümə olunmuşdur (Руководство для изучения Османского языка Египчяка. Переработал по-русски В.А.Гордлевский. Москва, 1916 г.).

Rusiya türk-tatarlarına gəldikdə, zənn edirik ki, ilk dəfə Rusiya türk-tatarlarının lisanları ilə uğraşan 1824-cü ildə Qazan quberniyasının Juye uyezdi Yuxarı Şərdan aulunda dünyaya gəlmiş və 1902-ci ildə ölmüş olan Kayum Nasiri bu zətin məəttəəssüf ölümündə bulunmayan “Tatar lüğəti” və “Ənmuzəc” namındakı imla, sərf, nəhv haqqında yazmış olduğu qanunlarını tədqiq etmək etibarilə hər halda birinci əsər sayılmaq lazım gəlir. Kayum Nasiri Rusiya türkləri arasında hələ qəti bir surətdə həll ediləməyən ümumi ədəbi dil davasında məhəlli şivələrin və bu babda Qazan-tatar şivəsinin tərəfdarı olub, Qazanda on doqquzuncu əsrdə doğan ədəbiyyatın müəssislərindən və otuz beş il İstanbul türk şivəsinin bütün dünya türk-tatarları üçün ümumi ədəbi dil olması üçün “dildə birlik” şüarını durmadan elan və müdafiə etmiş olan Qasprinskiyə qarşı çıxmış ən qüvvətli müarizlərdən birisi və bəlkə, birincisi idi¹. İştə bu tarixdən sonra Rusiyada dürlü türk-tatar ellərində bir çox məktəb sərf və nəvhləri meydana gəlmişdir. Bunlardan bir qayını xülasəyi-zikr etməyi kəndimizə borc sayırıq. Kayum Nasirinin və bilxassə Qazanda o vaxtlarda Radlov, Katanov və sairə kibi müştəşriqlərin toplandığı Qazan Darülfünunun təsirilə olmalı bu xüsusda ən çox əsər yazanlar yenə qazanlılar olmuşdur. Lakin bütün bu sərfərin tarixi sırasını, bütün sayısını nəql etmək məəttəəssüf mümkün deyildir. Qazanda başlayan və Qazan-tatar şivəsinə tədqiq edən sərfərdən birisi Əhməd Hadi Məqsudinin 1910-cu sənədən “Yıldız” qəzetəsinə əlavə olaraq nəşr etdiyi “Türki sərfi”dir. Bu sərfin üzərində müəllif əsərini ərəb, fars, rus və fransız qramerlərinə qiyas ilə meydana gətirdiyi xəbər veriyor. Filhəqiqə, kitabının içərisində artıq lisan məsələsinə az-çox üsuli baxışa dəlalət edən bir müqəddiməciyə və sonra hərflərin dürlü növlərə təqsimi, hərflərin təbəddülləri (almaşuları) kibi yeniliklər görüyoruz ki, bu gün bunlar rus qramerinin təsiri olsa gərəkdir. Lakin türk-tatar lisanıyyatının Kolumb yumurtası hələ Hadi Mənsuri tərə-

findən bulunmuş deyildir. Bu da lisanın əsas hərflər olmayıb, səslər olduğudur ki, əgər müəllif bu qəziyyəni iyicə qavramış olsaydı, hərflərin yazılışındakı təbəddüllər, dəyişmələrlə səslərin dəyişməsi məsələsinə bir-birinə qarışdırmaz idi. Müəllim Əbdürrəhman Sədinin “Öz dilimizcə mükəmməl sərf-nəhv” əsərinə gəldikdə, Əhməd Hadi Məqsudin sərfindən daha zəif olub, yeganə məziyyəti məktəb tələbələrində qolaylıq üçün bir çox mümarisə və təmrinləri həvi olması, bir də bəzi sərf və nəhv istilahaatının ərəbcədən tatarçaya çevrilmiş olmasıdır. Bu əsər 1915 sənəndə Qazanda təb olunmuşdur.

Qalimcan İbrahimovun yenə Qazanda 1914-1915 sənələrində təb olunan “Tatar sərfi və tatar nəhv”ini alacaq olursaq, burada da müəllifin hərfi səsdən, lisanı yazıdan ayıramadığını, binaən əleyh tamamilə yanlış nöqtədən hərəkət etdiyini görüyoruz. Qalimcan İbrahimovun türk-tatar sərfçilərinə məlum olan xasiyyəti az-çox müvəffəqiyyətlə tatarcadan sərf və nəhv istilahları düzmosidir.

Kırım tatarcasına gələcək olursaq, bu xüsusda, şübhəsiz, bütün nöqsan və yanlışlarına rəğmən nisbətən ən doğru, ən elmi bir sərf kitabı varsa, o da professor A.N.Samoyloviçin “Kırım-tatar sərfi təcrübəsi” (Опыт крымско-татарской грамматики) namınakı əsəridir ki, 1916-cı sənədə Kırım zemstvası hesabına Petroqradda nəşr olunmuşdur. Samoyloviçin sərfində məktəb sərfi yazacaq müəllimlərimiz üçün ən ziyadə mühüm cəhət onun əsərində təqib etdiyi üsuldur. Yoxsa verdiyi material dəvədən qulaq qəbilindən olub, Kırım tatarcası və onun həyatı haqqında pək az fikir verə biliyor.

Bundan sonra Samoyloviçi Kırım tatarcası ilə aşına etməkdə və ümumiyyətlə Kırım-tatar maarifinin üsuli-cədid dövründə əhəmiyyətli rolunu oynayan müəllimlərimizdən Yəhya Bayburtlu tərəfindən 1918 sənəndə Ağməcsiddə “Kırım ocağı” mətbəəsində nəşr olunan “Tatar sərfi” yazılmışdır. Burada artıq əski sərfərimizə görə böyük bir addım atılmış və nəhayət, səs ilə hərflər bir-birindən ayrı olaraq tədqiq edilmişdir. Lakin bununla bərabər, bu sərfin də qüsurları pək çoxdur. Bunların ən birincisi də sərfin adının göstərdiyi kibi Kırım-tatar sərfi olmayıb, biləks, daha ziyadə Osmanlı-türk sərfi olmasıdır. Daha doğrusu, müəllif burada tərcüman lisanının sərfini yazmaq istəmişdir. Bundan başqa, sərfinin pək çox yerlərində əski sərfərdən ayrılmamış və son elmi üsula uyaraq əsərini lazım gələn qisimlərə ayıraraq tam bir fikir, mükəmməl bir tədqiq

¹ Kayum Nasiri məcmuəsi. Qazan, 1922 (redaktor: Heyət).

verməkdən hər nasılsa uzaq qalmışdır. Hər halda müəllifin, digər məktəb kitablarının olduğu kibi, bu sərfinin də Krım[ın] maarif həyatında olduqca qiyməti vardır.

Burada təməmiyyət xatiri üçün ismindən dəlalət etdiyi vəchlə türkcənin kiçik bir sərfindən başqa bir şey olmayan və 1914 sənəsində Baxçasarayda "Tərcüman" mətbəəsində M.Əbdülqadirin əsəri olaraq basılmış olan "Qəvaidi-lisani-türki"ni də zikr etmək lazım gəlir. Bundan mədəda Krımın yeganə darülmüəllimliyi olan Tutayköy tərbiyə ocağı türk-tatar lisanı müəllimlərindən Şövqi Bəyturənin "Tatarca sarf və nəhv"ını da zikr etmək lazım gəlir ki, bu əsər təbiratının, istiləhatının sadəliyi və lisanının qolaylığı və bezi lisanıyyat qayda və üsullarını tətbiq kibi məziyyətləri həvi olmaqla bərabər, pək əcələ yazılmış bir əsər məhiyyəti daşımaqla bir çox nöqsanlara malikdir. 1922 sənəsində Ağməsciddə basılmışdır.

Son zamanlarda şuralar hökumətinin tərkibinə giren türk-tatar cümhuriyyətlərində hər sənə maarif idarələri tərəfindən yeni-yeni üsullarda bir təqım sərflər yazılmaqdadır. Bunlardan əlimizə keçən və "Til kural" adını daşıyan qırğız sərfələri hər bir cəhətdən nəzərdiqqəti cəlb etməyə layiqdir. Bayturs oli (oğlu) Ahmet tərəfindən tərtib olunan və 1923-24 sənələri Orenburqda təb olunan dörd kitabçadan birincisi qazaxca əlifba, ikincisi sövt – dəbə və onun qisimləri, üçüncüsü söz və onun əqsamı, dördüncüsü cümlə (söylə) və onun əqsamı, yeni əlifba, sövtiyyat, sərf və nəhv qisimlərinə ayrılmışdır ki, artıq bu təqsimin kondisi Bayturs oli Ahmetin elmi-lisana əski sərfçilərdən daha ziyadə aşına olduğunu isbat ediyor. Digər tərəfdən, müəllif kitablarında kitabı, ədəbi lisan deyil, xalq lisanını işləmişdir ki, bu da pək böyük bir məziyyətdir. Bundan mədəda kitabında "isim" sözündən başqa, həməh-həməh heç bir əski təbiə və ümumiyyətlə ərəbcə, yaxud farsı sözə rast gəlinməz.

TÜRK-TATAR DİLLƏRİNİN BUGÜNKÜ MƏSƏLƏLƏRİ

*Lügət və istiləhat. Təsfiiyi-lisan. Ümumi və ədəbi dil.
İmla və yazı. Dilin inkişafı üçün tədbirlər.*

Yavaş-yavaş on altıncı əsrin ibtidasından bəri Avropa millətlərinin təfəvvüqünü hiss etməkdə və o zamandan etibarən renessans, humanizm və ələlümüm Avropa mədəniyyətinin təsirini duymaqda olan Şərq məmləkətləri və ələlxüsüs türk-tatar xalqları o zamandan bizim günümüze qədər, türk mühərriri Göyalp Ziya bəyin dediyi kibi, Uzaq Şərq mədəniyyətindən çıxıb Yaxın Şərq mədəniyyətindən keçərək Qərb mədəniyyətinə girmədə davam ediyorlar.

1908 inqilabında və ona qədər olan islahatda türk mütəfəkkir və ictimai xadimlərinin qarşısında yalnız renessans və Fransa inqilabi-kəbiri bulunduğu halda, bugünkü türklüyün otuz milyonluq bir kütləsi rus böyük inqilabı məktəbindən dərs almaqdadır. Hər halda bu gün türk-tatar xalqları Qərb ictimai həyatının hissədarı və Qərb mədəniyyət ailəsinin, iyi-fəna bir üzvü sayılmaq icab ediyor.

İştə bu hal, yeni gərək hərr və gərəkse əsir və müstəmləkə hahında bulunan türk-tatar məmləkətlərinin və xalqlarının Qərb iqtisadi şəraiti, makinə, fabrika, şəhər məişətilə təmas etmələri nəticəsində gərək şəhər və gərəkse köylərində böyük-böyük inqilab və təbəddüllər meydana gəlməkdədir.

Bunun nəticəsi olaraq məktəblərdə reforma, islahat başlamış və Qərb elmləri yavaş-yavaş türk-tatar dillərinə keçirilməkdədir. Lakin Qərbdə xanədan və zadəgan sinfinin yıxılaraq onun yerinə burjuazi, yeni hər halda daha geniş təbəqələrin qaim olması, Rusiyada işə işin tamamilə rus köylü və işçisinə keçməsi və Almaniya, Fransa, İngiltərə... kibi məmləkətlərdə işə keçməkdə bulunması Şərqdə də iqtisadi, siyasi və nəhayət, elmi həyatda geniş köylü kütlələrini hərəkətə gətirmiş və əvvəldən "elm fərzi-kifayədir" – deyən türk-tatar mollaları yerinə "Avropa üsulu hər kəs oxumalıdır və yazmalıdır" – deyən türk-tatar gəncliyi qaim olmuşdur.

Avropa elmlərinin türk-tatar lisanlarına keçməsi və onun milyonlarca türk-tatar kütlələrinə yayılması lüzumu ortaya istər-istəməz

bir dil məsələsi çıxarmışdır. Bu lisan məsələsinin birinci şiqqi lüğət-söz məsələsidir. Hər hankı bir məsələdən bəhs etmək üçün əlinə qələm alan türk-tatar mühərriri fikirlərini, duyğularını anlatmaq üçün söz arayır, istilah araşdırıyor və döşətli bir söz qıtlığı hiss ediyor.

Sərfdən başlayaraq, fəlsəfəyə, ədəbiyyata, elmə, siyasət və idarəyə varıncaya qədər bizdə hər şey ərəbcə, rusca, fransızca...

Yeniden yapılan təbirlər də çul tutmayı. Türkiyədə, Qazanda, Azərbaycan və Krimdə olan təşəbbüslər həp nəticəsiz qaldı. Demək ki, bu surətlə iki, hətta üç sual və məsələ qarşısında bulunuyoruz:

1. Tatar və türk dillərində söz qıtlığının səbəbləri nədir?
2. Bu qıtlığın qarşısına nasıl çıxmalı?
3. Şimdiye qədər görülən səbəblər nə üçün nəticəsiz qaldı?

Bu məqalədə qısdan birinci suala cavab verməyə çalışacağız.

Hər hankı bir məhsulun qıtlığı o məhsulu yetişdirən, bəsləyən toprağın, zəminin pozulmasından iləri gəlidiyi hər kəsə məlumdur. Dil, lisan işə insanların daxili, ruhi çalışmalarıdan, fəaliyyətlərindən iləri gəlir. İnsanlarda fikri, hissi, xəyali həyat olmasaydı, bunların dışarıya əksi demək olan lisana da hacət qalmaz idi.

Digər tərəfdən, yalnız fikri, daxili həyatda yetişməz. Bundan başqa, insan fikirlərini başqalarına anlatmaq ehtiyacını da duymalıdır. İnsan kəndi-kəndinə qonuşurkən belə birisiylə etibar bir dialoq-mühavirə yapar. İştə bu surətlə dil, bir tərəfdən, fikri, mənəvi, digər tərəfdən də, ictimai ömrümüzün bir nəticəsidir. Bundan başqa, şübhəsiz, səs çıxaran əzələrimizin də dilin meydana gəlməsində böyük rolu vardır. Demək ki, fikri, ictimai həyatımızda və yaxud səs çıxaran əzələrimizdə hüsula gələcək ufaq bir dəyişmə, dəprənmə səslərə, sözlərə, bütün dil üzərində təsirini göstərməkdən geri qalmaz. Türk-tatar aləmində binlərcə illərdən bəri meydana gələn inqilab və təbəddüllər nəticəsi olaraq iyirminci əsrdə tatar və türk dillərində şu iki böyük və bir baxışda gözəçarpan halı görüyoruz:

- 1) iyirmi qədər şivəyə bölünmüş;
- 2) köylü və çoban lisanı olaraq qalmış.

İyirmi[yə] qədər böyük və yüzlərcə kiçik, yaxud ikinci dərəcədə şivələrə bölünməsi[nin], ayrılması[nın] yazılı ədəbiyyatın və bunu doğuracaq mərkəzin (siyasi, fikri, iqtisadi, sənai ...ilax.) yoxluğundan və köylü-çoban dili olaraq qalması[nın], ümumiyyətlə iqtisadi həyatın türk-tatarlarda bu dərəcədə olmasından iləri gəldiyinə

şübhə yoxdur. Böyük cəhan şəhərləri yerinə kiçik qəsəbələrdə, böyük miqyasda ticarət mərkəzləri yerinə rayon bazarlarında, makinə sənəti yerinə alət sənəti ətrafında toplanan, yaşayan, alışan türk-tatar da təbii olaraq lisanda bulundu, parçalandı.

Ordubalıq (7-ci əsrdən) Qaraqurum (13-cü əsr), Səmərqənd (14-15-ci əsrlər), Saray (14-15-ci əsrlər) kibi mərkəzləri bulunduğu zaman türk-tatarlarda lisan şimdikindən daha ziyadə geniş, zəngin idi.

Bugünkü lisanımızda ən ziyadə əskik olan sözlər şunlardır:

- 1) mücərrəd (асотракт) sözlər;
- 2) sənəət, elm və fənlərə məxsus təbirlər;
- 3) ictimaiyyət və hökumət təşkilatına aid kəlmələr.

Müjərrəd sözlər əskidə yuxarıda saydığımız mərkəzlər bulunduğu zaman daha çox idi. Məsələn, 13-cü əsrdən qalma "Hibətül-həqayiq" namındaki əsərə baxacaq olursaq, onda bugünkü türk-tatar lisanlarında bulunmayan *ahun* "dünya", *ank* "idrak, fəhm", *ertem* "fəzilət", *onk* "zəfər", *dirənk* "vaxt, zaman", *asıq* "fayda", *bud* "vücut, varlıq", *tuqal* "tam, mükəmməl" ... kibi müjərrəd sözləri bulduğumuz kibi, Orxon kitabələrinə Əlişir Nəvainin, Mahmud Kaşqarının əsərlərinə baxacaq olursaq, orada elm və fənlərə məxsus bu gün artıq qaib olmuş bir çox təbirlər buluruz.

İctimaiyyət və hökumət təşkilatına aid sözlərə gəlincə, məsələn, Toxtamış, yaxud Kutluq Teymur 13-cü əsrdən qalma və Berezin tərəfindən nəşr olunmuş yarlıqlarını və yaxud yuxarıda zikr etdiyimiz əsərlərdən hər hankı birisini alacaq olursaq, *yasavul* "yasaqçı", *qaravul*, *bunavul* "səhiyyə məmuru", *tutqovul* "polis", *yamçı* "postaçı", *şusuncu* "maliyyə müdiri", *budun* "millət", *uzala* "faiz", *yalavac* "peyğəmbər", *su* "əsgər", *bitikçi* "katib" ... ilax. sözlər buluyoruz. Təbii, bu sözlərin dəlalət etdiyi məfhumlar bu gün də türk-tatar xalqlarına məlum olmaqla bərabər, bu məfhumların adları əcnəbi kəlmələridir. Bunun da səbəbi, məlum olduğu üzrə, şu əcnəbi mədəniyyətlər təsiri altında bulunmamızdır. Buraya qədər söylədiklərimizi xülasə edəcək olursaq, şimdiye qədər dilimizin fəqirləşməsinə səbəb:

- 1) iqtisadi, fikri, siyasi mərkəzlərdən məhrum olmamız;
- 2) ana lisanımızdakı hökumətlərin yıxılması;
- 3) əcnəbi dinlər və mədəniyyətlərə girmiş və girməkdə bulunmamızdır.

Burada iki dürlü çarə təklif olunuyor: 1) təsfiyəi-lisan (dilə sadələşdirilməsi, əcnəbi ünsürlərdən təmizlənməsi); 2) yeni sözlər icadı.

Əski latın dilinin təhəkkümi altından qurtulmağa çalışan Avropa dilləri həp böylə bir vəziyyət qarşısında bulunmuşlar və həp böylə bir çarəni təvəssül etmişlərdir. Lakin latın lisanı ilə digər Avropa lisanları arasında təşəkkülət və üzviyyət etibarilə heç bir fərq olmayıb, biləks, həpsi bir ailədən – hind-Avropa olduğu halda, bu gün türk-tatar lisanlarına girmiş olan kəlmələr ya farsı-ari ailə[dən], yaxud ərəbi-sami ailədən olmaq etibarilə dilimiz ilə bu kəlmələrin tabe olduğu qanunları haiz olduğu şəkillər arasında heç bir münasibət yoxdur. Avropa lisanlarında latın məsələsi bir ədəbi lisan məsələsindən ibarət olduğu halda, bizdə ərəb və əcəm kəlmələri məsələsi öz ana dilimizə sahib olub-olmamaq məsələsi yerini tutmaq və tutmaqdadır. Ruhi nöqtəyi-nəzərdən bir əcnəbi kəlmə heç bir zaman doğan kəlmənin yerini tutamaz. Məsələn, türk-tatar münəvvərləri *nəcasət, fahişə...* ilax. kibi təbirləri ərəbcə söylərlər və bu zaman bu şeylərə təlmih, yəni işarə olunub, doğrudan-doğruya söylənməmiş sayılıyor. Halbuki bunların türkcə-tatarca qarşılıqlarını söyləyəcək olursaq, dərhal qabalıq damğası basılıyor və zəhnə bütün çirkinliyi ilə bərabər, bu kəlmələrin mədulları hütlul edər. Təbii, məntiqi cəhətdən böylə təxfifedici əcnəbi kəlmələrin istemalı bir şey deyilsə də, digər tərəfdən, bütün ərəbcə və farsı kəlmələrin böylə xəfif, donuq mənalı olması, əlbəttə, lisanın mənaca qiymətindən pək çox şeylər qaib etdirər. Məsələn, *fəzilət, müriyyə, hümmət, həyəcan, itminan, qənaət, təşəbbüs...* kəlmələrinin bu gün ən yüksək, klassik ərəbcə tərbiyə almış türk münəvvərinin qafasında hasil etdiyi [...] *nəcasət...* kibi müstəhci təbirlərin hasil etdiyi şey intibadan ziyadə deyildir. Türk münəvvərlərinin, türk xətiblərinin sözlərinə diqqət ediniz. Heç bir kəlmənin müəyyən sabit bir qiyməti, yəni mənası yoxdur. Əksəriyyət bilmədən bir kəlmənin müxtəlif mənələrdən anlaşılmasından böyük bir münəqişə doğar. Dua qazanılır, yaxud bir kaç kəlmə ətrafında həcmən böyük bir ədəbiyyat meydana çıxar.

Türk saray ədəbiyyatının gül və bülbül mövzularını və bunun ətrafında yazılan əsərləri nəzəri-etibara alacaq olursaq, burada əcnəbi kəlmələrdə olan bu mənə donuqluğunun nə qədər böyük şairlərə mane olduğunu və yaxud nə qədər kiçik şairlərə böyük namlar qazandırdığını görürüz. Mənə cəhətindən bu surətlə zəif olan əcnəbi kəlmələr şəkil cəhətindən öylə qalırlar. Şekliyyat bəhsində gördüyümüz vəchlə zəhnimizdə ayrıca bir söz tədaisi hüsula gəlir ki, bunun nəticə-

sində türk-tatar sözlərini təsrif və təbdil edə biliyoruz. Məsələn, *görmək, gəlmək, getmək, görücü, gedici, gəlici...* ilax. tədailərdən (*association*) *gör, get, gəl* kibi cizrlər, damarlar və *-mək, -ci* kibi də ədatlar əldə edəriz. Halbuki *fəzilət, inkisar, asra, üləma, qəmgin, doxtar, pədar, zəngin* kibi ərəbi və farsı kəlmələrin türkcədə hər hankı bir kəlmə ilə ailə təşkil etmələri qabil deyildir. Bunun üçün xalq daima əcnəbi kəlmələri öz dilinin sözlərinə şəkil və mənaca uydurub söyləməyə çalışıyor. “Xalq analogiyası”, yaxud “xalq etimologiyası” denilən şey işte budur. Halbuki bizdə münəvvər təbəqə böylə bir halı yalnız cəhalət nəticəsi olaraq dadmış və xalq ağzında türkləmiş olan ərəbi və farsı sözləri qaba sayaraq, ədəbiyyata soxmamışdır, böylə sözləri qələt yapmış saymışdır. Əcəba bunun səbəbi nədir? Nə üçün türk-tatar lisanları böylə bir xəstəliyə tutulmuşdur? Türkcədə əvvəldən bəri bir çox əcnəbi sözlər bulunduğuna şübhə yoxdur. Məsələn, *yüz* (100) kəlməsi ari *sada*, yaxud *satadan* gəl-diyyəne inanmaq mümkündür, çünki eyni kəlmə *sata, sada* şəkillərində Ural-Altay ailəsinin fin-uqor budağından olan eston və fin lisanlarında, *sada, saz* şəklində macar lisanında bulunmaqdadır.

Bu növ sözlər gözəlcə tədqiq olunduğu zaman pək çox bulunur. Çünki millətlər qəblət-tarix zamanlarda da bir-birlərilə görüşmüş və qarışmışlar və qarışmanın nəticəsi olaraq, bir çox şeylərlə bərabər, kəlmələrini də dəyişmişlərdir. Ən saf sayılan Qur’anda və “Şəhnəmə”də belə mühərririn farsı, yaxud ərəbi zənn etdiyi bir çox əcnəbi kəlmələr bulunduğu artıq təəəqqüq etmişdir. Lakin bütün bu kəlmələr yalnız cizr (damar) halında bulunmaqdadırlar. Yeni türk-tatar, yaxud ərəbi, farsı şəkli əlavələrini qəbul etmişlərdir ki, bu surətlə artıq girdikləri lisanın malı olmuşlardır. Əcnəbi kəlmələr bu hala xalq etimologiya və analogiyası sayəsində daxil olurlar. Binaən əleyh əgər ana lisanımızı əsas alacaq olursaq, əcnəbi bir kəlmə böylə türk-tatar şəkli əlavəsi alıncaya qədər qələtdir, yəni hənuz əcnəbidir. Lakin islamiyyəti qəbul etdikdən sonra artıq ərəbi və farsı lisanları divanlara, saraylara, məktəb və mədrəsələrə girərək kəndilərinə türk-tatar lisanları qarşısında bilamünəqişə böyük bir haqq nüfuz qazanmış və bir çox dəfələr, məsələn, Teymur, səlcuq... hökumətlərinin lisanları artıq ərəbi, farsı olmuşdur. Nəhayət, türkcə yazılmağa başlandığı zamanda türk şüərası farsini nümunə olaraq *cəhd kərdən, fəhm kərdən* yerinə

cəhd etmək, fəhm etmək deyirmişlər və bu surətlə lisanda ərəbləşi vermişdir... Farsi sözlərə gəlincə, hər şeir yazan türk, yaxud tatar əcəm şairlərinin fikirlərini deyil, kəlmələrini əzbərləmiş və bu surətlə üç lisanın tərkibindən, əcəmistandan keçərək islamıyyəti qəbul edən türklərin lisanı hasil olmuşdur. Şübhəsiz, bu ədəbi lisan-dır. Xalq lisanı az-çox bu təsirdən azad qalmışdır. Xalq lisanında rast gəldiyimiz əcnəbi sözlər əksəriyyət etibarilə dini və yeni əşyaya rəbt olunmuş isimlərdir ki, bunlar da əksəriyyət etibarilə əslə türk-tatar sözlərini lisandan çıxaramamışlar və imdi, nəhayət, türkləşmişlərdir.

Türk-tatar ədəbi lisanını əcnəbi kəlmələrin hücumundan qurtarmaq üçün mazidə bir kaç kərələr qeyrət olunmuşdur. Bu növ qeyrətlərin birincisi Mir Əlişir Nəvai tərəfindən yapılmışdır; bunun dəlili də şairin “Mühakimətül-lügəteyn” namındaki əsəridir.²

Bu əsərində Nəvai türk dilini farsı ilə müqayisə edərək, türkcənin əcəm dilinə nəzərən daha zəngin, daha gözəl və ədəbi lisan olmağa ziyadə layiq və olverişli olduğunu isbata çalışıyor və bu vəsilə ilə kəndi ana dilinin pek çox lisanı və üslubi xüsusiyyətlərini ayırıb göstərir. Nəvai bu məqsədinə vasil ola bilmək üçün bir sürü mütəradif və mütəşabih, sinonim və mononim kəlmələr buluyor və nəhayət, bunlar arasındakı incə və əcnəbilər üçün duyulmayan fikri izah ediyor. Məsələn, “ağlamaq” mənasını andıran *yığlamaq* kəlməsindən başqa yeddi fel daha bulub çıxarıyor: *yuxsamaq, yığlasınmaq, sinqrəmək, inqrəmək, sıxtamaq, ögürmək, incgirmək*... Digər tərəfdən, səscə bir, menaca başqa, yəni mütəradif kəlmələri sıralayaraq türk-tatar lisanının və kəlmələrinin menaca qoyuluşunu, kəsafətini bildirmək istəyir. Məsələn, *at* kəlməsi “at” və “atmaq” (*at-*), *gög* kəlməsi “damar”, “mai”, “səma”, “təbəqə” və “musiqi” (qazancada “köy”) mənalarına gəldiyini və sair bunun kibi bir çox misallarla məqsədini o zamana görə açıq və elmi bir tərzdə şərh və izah etdikdən sonra türk şairlərini əcəmcəni buraxaraq türkcə yazmağa dəvət ediyor. Nəvainin bu dəvəti tosirsiz, nəticəsiz qalmamışdır.

Nəvainin dövrü Orta Asiya cığatay ədəbiyyatının altın dövrü sayılmaq lazım gəldiyi kibi, kəndisindən sonra cığatayca Hindistan, İran,

Çin və nəhayət, Rum türklərinin bir çox zamanlara qədər yeganə ədəbi lisanı sayılmış və bu lisanda yazılmış əsərlər bu iqlimlərdə yazı yazanlarda əsrlərcə nümunəlik xidmətini göstərmişlərdir. Nəvainin amirane və dərin fəryadilə türk-tatar lisanları uzun bir zaman oyanmışlar və qiymətli bir ədəbiyyat meydana gətirmişlərdir. Nəvai olmasa, bəlkə, bu gün türklərin bir qismi büsbütün ərəbi, böyük bir qismi də farsı yazmış və yazmaqda bulunacaqdı. Nəvai bizi ədəbi əsərdən qurtaran qılıcsız, atsız, gürzsüz, qalxansız yeganə, mənəvi, mütələq və tam qəhrəmanımızdır. Türk-tatar gəncləri Nəvaini tədqiq etsələr, pek çox qüsurlarını düzəldir, pek çox faydalı, dərin fikirlərin sahibi olurlardır. Bütün Rusiya miqyasında bir “Nəvai ocağı” yapmaq pek münasib olurdu.

İkinci böylə bir təcrübə və qeyrət 1271 [-də] (670 hicri) doğmuş və [...] 1332-də (732) ölmüş olan Şeyx Aşiq Paşa bin Xils bin Şeyx İlyas tərəfindən yapıldığı görülüyor. Bu Aşiq Paşa Osmanlı-türk ədəbiyyatının birinci müəssisi və pirlərindən birisi olub, kəndisi təhsil və mərifəti əcəm dilində və təsəvvüf yolunda almışdır. Kəndisinin xəbər verdiyi vəchlə, 1329-30 sənələrində “Qəribnamə” adında bir kitab meydana gətirmişdir ki, bu nəsr müqəddiməsində şu beytlərə rast gəliyoruz:

Qemu dildə var idi zəbti-üsul,
Bunlara düşmüş idi cümlə üqul.
Türk dilinə kimsənə baxmaz idi,
Türklərə hərgiz könül axmaz idi.
Türk dəxi bilməz idi ol dilləri...
Bu “Qəribnamə” anıçün gəldi dilə
Kim, bu dil əhli dəxi mənə bilə,
Türk dilində yəni mənə bulalar.
Yol içində bir-birini yürməyə,
Dilə baxıb, mənayı xor görməyə.
Takı məhrum qalmaya türklər daki,
Türk dilində anlayalar ol haqqı.³

² Bu əsərin mətnini fransızca tərcüməsilə birlikdə Katerme 1842-də Parisdə “Şərq türkcəsi” müntəxəb atında nəşr etmişdir. Osmanlı türkcəsinə tərcüməsi isə Əli Seavi efəndinin Parisdə nəşr etdiyi “Ülüm” qəzetinin 1870-ci ilində mövcuddur (Turi Yojefdən).

³ Milli tətəbbölər məcmuəsi, sayı 4. Türk dili yadigarları. Turi Yojef.

Hər nə qədər Aşiq Paşanın bu əsərində Nəvaide olduğu kibi əsas məqsəd türk dilinin işlənməsi olmayıb, bundan əvvəl Vələd Sultanda ("Rübabname" sahibi) olduğu kibi, bu əsrlərdə Anadolu türk münəvverləri və hakim təbəqə arasında fəvqəladə rəvac bulan təsəvvüfün qara xalq arasında etmək işi də, hər halda Aşiq Paşanın kəndindən sonra gələnlərə yaptığı təsir Nəvaide az olmamışdır. Yunus İmrənin, "İsgəndərname" sahibi Əhmədinin, "Xosrov və Şirin"-in müərcimi Şeyxi və "Cəngnamə" müəllifi Əhməd Dainin türkçə yazmasına yol açan və ümumiyyətlə, bəlkə, o dövrün birinci müməssili olan Aşiq Paşadır. Bu yolda üçüncü təməl daşını Bərqameli Qədiri əfəndi 937 hicri sənəsində: "Sultana dua üçün bir əcibə nüsxə icad edəyim ki, kimə dəxi bu meydana at sıçratmamış ola" – dediyindən də anlaşıldığı üzrə, ilk dəfə olaraq Əlişir Nəvainin yaptığı kibi, türk lisanının bəbə olduğu qaydaları ərəb sərfiyyununa təqlidən təsbit və izah etməyə çalışıyor. Lakin ərəb, əcəm və Bizans əhatəsində qalıb, yalnız qaranlıq və zülm sıraları içərisində sıxışmış olan elm müntəzəm bir yolla böyüyəməyir, çiçək açsa da, meyvəyə yetişməyir. Bundan sonra yalnız 1263 hicri sənəsində, yəni üç yüz kaç sənə sonra Kütahiyəli Xacə Əbdürrəhman Fevzinin yazmış olduğu "Miqyasül-lisan və qəstasül-bəyan" nam əsəri yenidən Osmanlı türk lisanının ərəbi üsullə tədqiq və mütaliosinə və Cövdət, Fuad, Əhməd Vəfiq paşaların tədqiqatına yol açıyor və Avropada ekzotizm, xaricə maraqlı ümumi və mühüm hiss cümləsindən doğan türklərə və türk məmurlarına və şiveyi-məişətinə qarşı⁴ olan incizab və təmayül kor-korudan keçərək, türkoloji türk-tatar mədəniyyətinin elmi surətdə tədqiqi dövrəsinin doğması ilə Rusiya türk-tatarlarında 1824-də doğub, 1904-də ölən Kayum Nasiri və Osmanlı türklərində isə 1827-də doğaraq, 1871-də ölən İbrahim Şinasinin şəxsiyyəti ilə türk-tatar ədəbi lisanını ərəbi və farsinin təhəkkümündən qurtarmaq cərəyanı başlayır. Kayum Nasiri bu təhəkkümü Osmanlı türk lisanının Qazana girməsində bulduğundan onu çıxararaq və bir az da cığataycadan faydalanaraq yerinə təmiz Qazan xalq tatarcasını gətirməyə çalışdığı bu yolda çalışan Şinasi, Namiq Kamal və arkadaşları ədəbi türkcədən, başlıca "təmtəraqı" və "müsəccə" denilən yazma üsulunu, uzun cümlələr və nəhayət, olur-olmaz ərəb və əcəm şair və ya mühərririnin belə tanımadığı, bilmədiyi

o vaxta qədər pək məqbul olan əməldən qalmış ərəbcə və farsca təbirləri qaldıraraq atmaq oldu. Təbii o vaxtdakı türk ictimai şəraiti içərisində bu da bir şey, həm də türk ədəbiyyatı və həpsinin iləri getməsi nöqtəyi-nəzərindən olduqca qiymətli bir şey idi. Lakin başlanılan cərəyan bununla iktifa etmədi. Bundan sonra artıq Şəmsəddin Sami "Qamus-i-türki" namilə türk lisanlarının lüğətini tərtib etdi isə də, Vələd Çələbi əfəndinin bəyanatına görə təsəvvür etdiyi türk lisanlarının müqayisəli lüğətini tərtib etməyə ömrü vəfa etmədi.

Bu esnada Türkiyədə darülfünun və əncüməni-danış vücudə gəldi. Bundan sonra yuxarıda zikr edilən zətlərlə bərabər, "Sərfi-türki" və "Tarixi-ələm" namilə məlum əsərlərin sahibi olan Süleyman paşaya zikr etmək lazımdır. Burada ayrıca Azərbaycan türkcəsində və Azərbaycan həyatından alaraq əsli və qiymətli məzhəkələr yazan Mirzə Fətəli Axundovla Kırmda otuz illik zaman içərisində türk-tatar dünyasının ən məşhur bir qəzetəsi olan "Tərcüman" nəşiri İsmail Qasprinski unutmamaq lazım gəlir. Bunlardan birincisi Azərbaycanda ayrıca bir ədəbiyyat və bir ədəbi nəsil doğurduğu kibi, ikincisi də ümum türk-tatar dünyasının iləriyə doğru maarif və ədəbiyyat, hətta qəzetəçilik sahəsində qayət mühüm və qiymətli addımlarla iləriləməsinə xidmət etmişdir. İsmail Qasprinski otuz il qədər bir müddət "Tərcüman" qəzetəsinin sərlövhəlik yerində və fürsət düşdükcə məqalə və konfranslarında türk-tatar xalqları üçün "dildə, fikirdə, işdə birlik" lüzumunu elan edib düzmüşdür. Dildə birliyi Qasprinski nə surətlə təsəvvür etdiyi haqqında son dəqiqlərinə qədər qəti heç bir şey yazmamış və söyləməmişdir. Bununla bərabər, mütarədif olaraq qullarılan Qasprinski lisanı və sadə lisan təbirlərinə görə kəndisi və gərəksə bu fikrin müəqibləri tərəfindən verilə gəlmiş bəzi bir qeydlər az-çox onun lisan təsfiyəsi gurultuları içində nə kibi bir vəziyyət tutduğunu pək əla göstərir. Bunu, bu qeydləri anlamaq [üçün] "Tərcüman"-ın məqalə və bəndlərini diqqətlə gözədən keçirmək kifayət edərdi ki, o təqdirdə gözülməyə cərpacaq şeylər şunlardan ibarətdir:

- 1) türkcədən mümkün mərtəbə əcnəbi lisan və qaydalarını çıxarmaq;
- 2) oxur-yazarlar tərəfindən anlaşılmayan ərəbi və fars təbirləri qaldırmaq;
- 3) hər şivədə pək qaba olmayan məhəlli kəlmələri Osmanlı türk təsrifinə uyduraraq qaldırmaq.

⁴ Bu məsələni professor Kırmski az-çox elmi bir tərzdə "История Турции и ее литература" nam əsərinin ikinci cildi sonunda əlavə olaraq izah etmişdir (səh. 152).

Əsasən bu qaydalar heç bir yerdə açıqca söylənmiş olmayıb, sadə lisanla bulmaq hər şairin və ya mühərririn zövqi-solimına bağlı bir şey olub qalır. Təkrar Türkiyəyə gələcək olursaq, burada get-gedə məsələ ifrat tərəfinə meyl edərək “İqdam” qəzetəsi ətrafında toplanan təsfiyəçilər və bunların başında bulunan Fuad Raif bəy ərəbcə və farsı kəlmələrinin peydərpey türkcədən atılaraq, yerinə əski türkcə sözlər bulunub gətirilməsini və əski türk ədatları əhyə edilərək, bunlardan yeni kəlmələr yapılmasını təklif etmiş isə, bu cərəyan çox vaxtdan əksül-əməl meydana gətirmişdir. 1908 inqilabından sonra Səlanikdə təşəkkül edən Yeni Həyat Cəmiyyəti və bu cəmiyyətin naşiri-əfkari olan “Gənc qələmlər” jurnalı artıq Türkiyədəki təsfiyəçilik cərəyanını az-çox başqa bir cığıra soxmuşdur ki, gənc qələmlərin Əli Canib və Ömər Seyfəddin bəylərin ilhamı ilə nəşr etdiyi “Milli jimnastik” məcmuəsində bu qrupun proqramları şu surətlə xülasə edilmişdir:

1. Ərəbcə, farsca tərkib və cəm qaydaları əsla qullanılmayacaq. İstilahlarla müfəd məqamında olan cəmlər müstəsna: *sədri-əzəm, əxlaq, kainat...* kibi.

2. Ərəbcə, əcəmcə ədatlar qullanılmayacaq; *əmma, şayad, lakin, yəni* kibi türkcələşmiş və təkəllüm lisanına girmiş olanlar müstəsna.

3. Ərəbcə və əcəmcə kəlmələrin şimdilik əski imlaları mühafizə olunacaq, qonuşurkən söyləmədiyimiz ləfzlər mümkün olduğu qədər tərk olunacaq.

4. Təkəllüm lisanı bir çox türklər tərəfindən anlaşılan lətif, dadlı İstanbul türkcəsi nəzm və nəsrə bidaətə misal və miqyas ədd olanaqdır.

İşte bu qayda və qeydləri çox keçmədən “Vətən təhlükədə!” şeiri ilə tanınan Məhəmməd Əmin şeirdə tətbiq etməyə başlamış, yeni tərtibdə “Müxtəsər Osmanlı sərfi”, “Mükəmməl sərf və nəhvi-Osmani” və sair bunun kibi əsərlərlə tanınmış olan lisançı Necib Asim bəy bu qaydaları elmədən doğru bulmuş və türk ictimaiyyətçisi Göyalp Ziya bəy isə “Türkçiliyin əsasları” nam ilə 1339 sənə Ankarada nəşr etdiyi əsərində artıq müəyyən və qəti surətdə bu qaydaları təsfiyəçilik cərəyanının son sözü və Əli Canib ilə Ömər Seyfəddini bu yolda son müctəhidlər saymaqdadır. Bundan başqa, Göyalp Ziya bəy bütün bu lisanıyyat cərəyanlarını türkcülükə bağlamışdır ki, bu xüsusu da ayrıca qeyd etmək icab edər. Halbuki P.Rejal “Türklər milli bir ruh peşində...” nam məqaləsində bütün bu cərəyanı daha ziyadə həqiqətə müvafiq

olmaq üzrə Avropa mədəniyyətinin türklərə nüfuzu nəticəsi olaraq göstərməkdədir ki, ümumiyyətlə bu məsələ ilə tanış olan Avropa müstəşriqləri Vamberi, Qordlevski, Yulius Nemet... bu fikirdədirlər.

Böylə islahat nöqtəyi-nəzərindən zərəcə əhəmiyyəti olmayan çocuqca qeydlərin heç bir xidməti olmamışdır, – demək mümkündür. Buna ən açıq misal Türkiyə Maarif Nəzarətinin son zamanlarda təlif və tərcümə qismi qələmi adından nəşr etdiyi dürlü-dürlü qamuslar[ın] və yaxud təlif və tərcümə qələmi, məsələn, Maarifi-ümumiyyə Nəzarəti istilahati-əlmiyyə əncümeni tərəfindən nəşr olunan istilahat qamuslarını gözədən keçirəlim. Bunlardan sənaye-nəfisədə mövcud kəlimat və təbirat üçün vəz və tədvini tənsib olunan “İstilahat məcmuəsi” Cəlal Əs’əd bəy tərəfindən cəm və tərtib olunaraq, 1331 sənəsində nəşr olunmuşdur. Bu qamus digərləri arasında nisbətən xalq lisanına, daha doğrusu, türkcəyə daha ziyadə yaxındır, hətta bunda bəzi fransızca memari təbirələr doğrudan-dogruya türkcəyə tərcümə olunmuşdur. Məsələn: *başlıq tablesi abaque, sivrisini almaq abafage, yığıntı abafis, işıq basan abat, səs çevirən abat-sov...* Bununla bərabər, bu qamusun da yüzə otuz mündəricəsi ərəbcə və baxışus farsidir. Halbuki yenə istilahati-əlmiyyə əncümeni tərəfindən nəşr olunan (1332) “Qamusi-istilahati-əlmiyyə”yə gəlincə, bunun ərəbi və farsı təbiratının ədədi nisbəti fəvqəladə böyük və içəri-sində rast gəlinən təbirlərdən bir çoxları qərindən qərib və türk dilinə pək yabənçidir. Məsələn, *mişvəkül-qovqaa, Dalaamudiyyat, layatəbəddəl, ədimatül-hüveysəl asabi...* ilax. kibi qərībələr bulunduğu kibi, Rza Tofiq bəyin 1336-1337 sənələri nəşr etdiyi “Müfəssəl qamusi-fəlsəfə” başdan-aşağıya ərəbcə doludur. Osmanlı türklərində təsfiyə-lisan məsələsi yalnız tərkib öldürməklə bitdiyi bir halda, digər türk-tatar xalqlarında, məsələn, Qazan tatarları və bilxassə qırğızlar tamamilə buna əks bir cəbhə hökm sürməkdədir. Məsələn, orada yazılmış olan bəzi kitabları, bilxassə sərf və nəhv kibi əsərləri alacaq olursaq, bunlarda bütün sərfi və nəhv təbiratın tatarlaşdırılmış və yaxud qırğızlaşdırılmış olduğunu görürüz. Məsələn, Qazan-tatar mühərrirlərindən Qalimcan İbrahimovun sərfini alalım; burada şu istilahları görürüz:

Heca yerinə icək, müfrəd və cəm yerinə birlik və köblik, ədəd, san, əhvali-isim ədatları, qoşma, zəmir, almaş, ədat, yardımlik... ilax. denilir. Qırğızlara gəlincə, Rusiya böyük inqilabından sonra bunlar

daha ziyadə iləri getmişlər və bu xüsusda qırğız lisanının təmizliyi, qırğızların az-çox ərəb və əcəm ədəbi və mədəni təsirlərindən digər türk qövmlərinə görə daha ziyadə uzaq qalmaları onların bu xüsusda daha ziyadə əməliyyatla çalışmalarına və iləriləmələrinə xidmət etmişdir. 1924 sənəsinde Orenburqda Qazaxıstan Məmləkət Başba Söz Bölmü tərəfindən nəşr olunan Baytursen oli Ahmetin "Til xural-dil silahı" namındaki əsərinin birinci, ikinci və üçüncü cüzlərini müxtəsərən gözden keçirmək kifayət edir. Mühərririnin lisanıyyat əsaslarına heç də yabançı olmadığını açıqca göstərən bu əsərin birinci qismi "dəbəs-davus-səs", ikinci "söz", üçüncü "söyləm, cümlə", yeni nəhv haqqında yazılmışdır. Burada *heca* yerinə *boun*, *adat* yerinə *cornak*, *sifət* yerinə *sən*, *ədəd* yerinə *san* [işlədilmişdir].

Məf'ulların adlarını şu surətlə təyin ediyor:

- 1) ilk calğav (ilknev) – inq, dək,
- 2) bars calğav (barstav) – ğa, qa, gə, kə,
- 3) tabs calğav (tabstav) – nı, di,
- 4) caş calğav (catstav) – da, də,
- 5) cəğs calğav (cəğstav) – dan, dən, nan, nən,
- 6) kəvitə calğavları (cəm) – lər, dar, dər.

Bu iki, bir-birinə zidd hadisənin səbəbləri məlumdur. Cənub türk-tatarları İrandan keçərək və ümumiyyətlə türk-tatar beşiyi olan Tür-küstan[dan] ayrılaraq islamıyyəti qəbul etdikləri halda, digər Şimali və Vüsta Asiya türk-tatarları görək ərəb, görək əcəm və görək sair əcəbi cərəyanları səlcuq, Osmanlı türklərinə görə daha ziyadə həzm edərək qəbul etmişlərdir. Bundan başqa, Rusiya türk-tatarlarında bu gün doğmaqda olan yeni ədəbiyyat, osmanlılarda olduğu kimi, əski klassik ədəbiyyatın təmiri və xəlqləşdirilməsindən ibarət olmayıb, həqiqətən xalq lisanı və xalq ədəbiyyatı üzərində qurulmuşdur. Qazanda cığatay klassik ədəbiyyatı Kayum Nasiri üzərinə az-çox təsirini göstərmiş isə, bundan sonra gələn şair və mühərrirlərdə cığatay ədəbiyyatının heç bir dürlü təsiri görülməməkdədir. Qırğız ədəbiyyatına gəlincə, hənz doğmaqdadır. Demək, qırğız-Qazan-özbək təsfiyəçiləri Türkiyədə Fuad Raif bəyin fikrindən daha iləri getmiş oluyorlar, çünki Fuad Raif əsas olaraq İstanbul məmur şivəsini aldığı və bunlarda bulunan ərəbi, farsı kəlmələrin yerinə yenilərinin

yapılmasını təklif etdiyi halda, Rusiyadakı türk-tatar təsfiyəçiləri əsasi olaraq xalq lisanını alıb, ona yetişməyən istilah və təbirləri yenə o lisandan bulub-çıxarmağa, yaxud yapmağa çalışıyolar.

Bütün bu cərəyanların təhlil və yaxud tənqidinə keçməzdən əvvəl bir kaç söz də digər bir əsri məsələmiz – dil birliyi haqqında söyləmək icab edir.

Əcəba, hər hankı bir millətin lisani nöqtəyi-nəzərdən bir, yek-nəsəq lisanı olmuşmudur və ola bilirmi? Bunu iddia etmək lisan elmi-nin ən bəsit qaydalarına aşına olmamaq deməkdir. Heç bir millət yoxdur ki, onun yekparə, yek-nəsəq lisanı olsun. Hətta daha ziyadə sıxı surətdə təftiş edəcək olursaq, hər fərdin kəndisinə məxsus bir taqım lisani etiyad və xüsusiyyətləri vardır ki, bunların heyəti-məcmuəsi onun şəxsi lisanı, üslub, sərf və nəhvini təşkil edir. Hər hankı bir məmləkətdə müəyyən tərz-i-tələffüz və yaxud təbirlər bir adamın hankı mühit, sənət və həvalidən olduğunu göstərir. Hər gün qula-nılan, hər gün aşınan, durmadan dəyişən sözlərdən mürəkkəb canlı lisandır ki, bu lisanı süni surətdə dəyişdirmək, öyrənmək mümkün deyildir.

Lakin lisanın müəyyən bir dövrdəki vəziyyətini qeyd və təsbit edərək onu süni surətdə, yəni məktəblər, mətbuat, teatro, ictimaiələr, cəmiyyətlər vasitəsilə nəşr etmək tamamilə başqa bir şeydir.

Yalnız böylə bir lisanı öyrətmək, dəyişdirmək, bəzi sözlərini atmaq, bəzi tamamilə yeni kəlmələr icad edərək bu lisana idxal etmək qabil olur. Lakin bunun üçün istilah fabrikanı halma gələn və fransız mərkəziyyət ruhunun təmsali olan Fransız Akademiyası kimi fəvqəladə səlahiyyət və vilayət sahibi olmaq və yaxud hər kəsin təqlidinə layiq bir şair, filosof və yaxud mühərrir olmaq lazım gəlir və nəhayət, hökumət aparatları, müəssisələrinə dayanmalıdır. İştə bu şərtlər olmadıqca heç bir zaman ümumi ədəbi lisan meydana gələməz. Qaspi-rinski dildə birlik fikrini iləri sürdüüyü zaman burasını heç də düşün-məmişdir, – deyə bilirik, çünki kəndisində nə məktəb proqramlarını tövhid edəcək bir cəmiyyət təşkilinə, nə də mətbuatı bir tavan altında çalışdıracaq bir dil, bir üslub və bir istiqamətlə yazdıracaq bir təşkilat əhdasına təmayül görməyirik. Kim nə deyirsə-desin, türk-tatar xalq lisanları, hətta qırğız da daxil olmaq üzrə bir-birindən tamamilə ayrılmış lisanlar halına gəldiyi yoxdur. Türk-tatar lisan qruppasından ayrılıb, müstəqil lisan halına gəlmiş yalnız çuvaş ilə

yakut lisanları vardır. Bunun üçün bütün türk-tatar xalq lisanlarının lüğət, kəlmə təşkili, nəhayət, nəhv və üslubunu bir yerə toplamaq imkanı az deyildir və böylə bir təşəbbüs türk-tatar xalqlarının mədəniyyətə girmələri, qüvvətli mədəni mərkəzlərə malik bulunmaları üçün fəvqəladə yardım edəcəkdir. Şübhəsiz, bu xüsusi qalxıb, İstanbul şivəsini və yaxud Qazan lisanını ümumi və bütün türklərə şamil bir lisan olmaq üzrə təklif etmək bəhəddir. İstanbul şivəsi Rusiya türk-tatarlarının ümumi lisanı olmaq üçün çox dəyişmək və Anadolu xalq lisanına yaxlaşmaq lazımdır. Qazan şivəsinə gəlincə, onun inkar olunmayacaq dərəcədə digər şivələrə təsiri olmaqla bərabər, böylə bir vəziyyətə hakim olmaqdan çox uzaqdır.

Müxtəlif şivələrdən ayrı-ayrı ədəbiyyat, məktəb, mətbuat meydana gətirmək sövdası türk münəvvərlərindən pək çoxunun keçdiyi dar bir koridordur. Halbuki bu mümkün deyildir. Bu gün Danimarka, İsveç, Norveç kimi millətlər belə lisanlarını digər böyük millətlərin lisanlarına yaxınlaşdırmağa çalışmaqdadırlar.

Bundan başqa, imla və yazı məsələsi də lisan təsfiyəsi və ümumi ədəbi lisan məsələləri kimi bütün türk-tatar dünyasını işğal edən məsələlərdən birisidir. Türk-tatarların lisanları şimdiki qədər Orxon, uyğur, siri, yəhudi, rum, erməni, rus, latın, qot, ərəb, Çin hərfləri ilə yazılmışdır.

Lakin müxtəlif dövrlərdə bu yazıları qullanan adamlar heç bir vaxt türk-tatar sözlərinin xüsusi nöqtələrini nəzəri-ətibara almamış kimi görünürlər.

Bütün bu yazılar on üç-on dörd əsrlik bir müddət içərisində kullanılmışdırlar ki, işte bu xüsusiyyət türk-tatar xalqlarının köçəbə məişətlərinin bir nəticəsi kimi görünür. Bu gün gözümüz önündə türk-tatar səslərini yazmaq üçün ərəb yazısının kifayətsizliyi aşkar surətdə görünməkdədir, çünki ərəb yazısı türk-tatar lisanlarının digər bir çox lisanlara görə pək ziyadə mütənəvvə olan və sözdə ahəngi-əsvat ümumi qanunu mövcubincə təqribən hər samitədən sonra gəlmək məcburiyyətində olan saitələri yazmaq üçün pək ziyadə azdır.

Məlum olduğu üzrə و, ا, ی, ۋ hərflərindən başqa saitə təsviri üçün hərflər ərəb yazısında yoxdur. Digər tərəfdən ع, ث, ذ, ص, ظ, ض, ط kimi hərfləri də müəyyən türk-tatar saitələrinə qarşılıq kafi miqdarda hərflər bulunduğu təqdirdə tamamilə faydasızdır.

Türk-tatar dillərini yazmaq üçün ümumi tipləri alacaq olursaq, [a], [o], [u], [ə], [e], [i], [ɨ], [ö], [ü] kimi səsləri yazacaq hərflər icad etmək lazımdır. İşte burada ərəb yazısının ən böyük qüsuru meydana çıxır.

Ərəb yazısı bir çox əsrlər zərfində dürlü təbəddüllər keçirmiş olduğundan gəlişgözlə yazılacaq bir hərflər endi olmaqdan heç bir zaman qurtulamayır. Bunun üçün şimdiki qədər gərək Müəllim Nəci, gərəkse Milaslı İsmayıl Həqqi və qazanlılar tərəfindən yapılan təcrübələrin heç birisi böyük bir müvəffəqiyyətə nail olamadı.

Bunu gören və yazının islahı peşində gəzən bir çox şərqilər ərəb yazısından vaz keçmək fikrinə düşmüşlərdir ki, bunun yerinə bəziləri latın, bəziləri də rus əlifbasının qəbulunu təklif etməkdədirlər.

Latın əlifbasının ən ziyadə tərəfdarı Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən himayə gəren azəri-türk müəllim və münəvvərlərinin bir qismi olub, bunlar son zamanlarda "Yeni yol" namilə türk əlifbasına uyduraraq qəbul etdikləri latın hərfləri ilə bir də ufaq bir jurnal çıxarmaqda və bu əlifbanı məktəblərə soxmağa, oxumaq-yazmaq bilməyənlərə öyrətməyə böyük bir qeyretlə çalışmaqdadırlar.

Elm nəzərində ərəb yazısı ilə latın yazısı arasında heç bir fərq yoxdur. Hər ikisi də heroqlif yazısından çıxaraq, birisi Şərqə, digəri Qərbə doğru inkişaf etmişdir. Ən ideal vəziyyət bir dildə bulunan səs qədər hərflər icad etməkdir ki, bu dərəcəyə hənz heç bir əlifba varmamışdır və dilin durmadan inkişaf və təkamül etdiyini nəzəri-ətibara alırsaq, varmaq imkanı da yoxdur.

Türkiyədə də latın hürufatı tərəfdarlarının günbəgün artmaqda kimi görünməsi və nəhayət, Qazanın islah edilmiş hürufatına latıncaın daha açıq və qolay bir iş olması Qazan islahçılığına qarşı Azərbaycan latınçılığına təfəvvüq verməkdədir.

Həç şübhəsiz, Azərbaycan latın, yaxud yeni türk əlifbası tamamilə mükəmməl deyildir. Bu da hənz heç bir türk-tatar məmləkətində müəyyən bir ədəbi şivənin qəbul edilməməsindən iləri gəlir.

Çünki bu halda nə qədər səsle yazmaq lazım gəldiyi məsələsi anlaşılmamışdır. Yeni bir əlifba düzmək lisanıyyəi və xəttatlıq işidir və qolaydır. Lakin onu xalq kütlələrinə qəbul etdirmək və ömrə keçirmək üçün siyasi, ruhi, ictimai, iqtisadi məsələləri də göz önündə tutmaq lazım gəlir.

Burada son söz Osmanlı türklərinindir. Onların ədəbiyyatı daha geniş, münəvvərləri daha çox və mətbuatları daha müntəzəm olduğundan atacaqları hər hanki bir addım Rusiya türk-tatarları arasında başlamış olan əlifba cərəyanlarından hankısının qalib gələcəyini qəti surətdə təyin edə biləcəkdir.

Bu xüsusda Ağazadə Fərhad Şərqlinin "Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?" əsəri 1924 sənəsi Bakıda, S.Ağamalıoğluğun "Bizim yolumuz hansı yanadır?" namındakı əsəri 1924 sənəsi Tiflisdə nəşr edildikdən və bu məsələlər ətrafında hər dürlü cərəyanın mümsəssilləri tərəfindən zamanımız mətbuatında bir çox məqalələr çıxmış və çıxmaqda olduğundan sonra artıq daha ziyadə məlumata bu mənbələrdən almasını oxucuya tövsiyə edərik. Yuxarıda lisan təsfiyəçilərinin, bir lisan tərəfdarlarının fikrini qısdan izah etmiş idik. Əcəba, bu fikirləri qüvvədən fəle keçirmənin imkanı varmıdır? Heç şübhəsiz, vardır. Kendi siyasi, iqtisadi, ictimai həyatlarını dəyişdirə bilən insanlar lisanlarına da təsir edə bilirlər. Yalnız bu dəyişmə ehtiyacı hər kəs tərəfindən duyulmaq və hər kəsə duyurulmaq şərtinə.

Avtomobil, aeroplan, fonograf görməmiş köylüyə bu sözlərin də lüzumi olmadığı kibi, fikircə zənginləşmədikcə, hissəcə dərinləşmədikcə heç bir zaman yeni sözlər, mücərrəd və elmi, fəlsəfi təbirlər sahibi olmaq ehtiyacını duymaz.

Bunun vüqaya gələ bilməsi iqtisadi vəziyyətin, mədəni, ictimai mövqeyin düzəlməsi, yüksəlməsinə bağlıdır.

Söz təşkilinə gəlincə, bu xüsusda endi bir təqim forziyyələr və şəxsi icadlar ortaya çıxmadan əvvəl lisanın morfologiyası, lüğətiyyatı, leksikologiyası iyidən iyi tədqiq olunmaq icab edər. Xalq etimologiyası, xalqın "yalançı analogiya", "yalançı qiyas" denilən əcnəbi sözləri kendi lisanına uydurmaqda olan istedad və məharəti purist və neoloq, yəni təsfiyəçi və icad tərəfdarı olanlara böyük xidmətlər görür və faydalı işlər gördürür.

Bu xüsusda eskimiş lüğətləri həvi "Divanü-lüğətit-türk", İbn Mühənnə lüğəti, "Kutadqu bilik", "Kitabi-Dədə Qorqud", Məhəmməd Babur və Əlişir Nəvai əsərlərinin müəliəsi pək böyük sərmayə verə bilər. Hər nə qədər bu növ sözlər eskimiş sayılsa da, onların təşəkkülatı, əsli, məcazi mənalı hənzür türk-tatar lisanlarına tamamilə uzaq və bu dillərdə qonuşanların lisani vicdanına, tədaisinə büsbütün yabançı deyildir.

Bundan başqa, bu gün lisanlarımızda mövcud şəkli əlavələri təsnif və hər birinin ayrı-ayrı lisanımızda gördüyü xidməti təyin icab edər ki, bunun üçün türk-tatar dillərinin bir iştiqاق qamusunu tərtib [etmək] lazımdır.

İşte bu elmi hazırlıq dövrünün əməli nəticələri kendi-kəndiliyindən görünüb başlar. Bir çox yeni söz, yeni istilah lüğətçələri tərtib olunur və nəhayət, bütün bu işləri idarə etmək üçün bütün türk-tatar dünyasının maarif xadimlərindən mürekkəb daimi bir maarif əncümeni və mətbuat bürosu lazımdır ki, bu müəssisələr hər addımda özəmi ümumiyyət və şümuliyyət qanunlarını bulub, maarif proqramlarından bütün ayrı-ayrı yaşamaqda olan şivələrin birləşməsi cərənlərini meydana çıxarır. Yoxsa parça-parça mətbuat və ədəbiyyatla türk-tatar xalqları əvvəlkindən daha ziyadə iləriyə gedəməzlər, çünki oxuyucu bulamazlar və çox bahalıya oturlar. Əsasən türk-tatar xalq dilləri bir-birinə yaxın olub, yalnız dürlü mədrəsə və dillərdə təhsil görən münəvvər təbəqənin dili bir-birindən ayrı və uzaqdır. Demək ki, arzu edildiyi təqdirdə mədəni bir ədəbiyyata, əsri bir mətbuata vəhəsil ictimai və iqtisadi həyatın ən böyük təməl və vasitələrindən birisini əldə etməmizə, kəndimizdən başqa heç bir ciddi maneə yoxdur.

KİTABİYYAT

Əsərimizin sonunda mədxəldən keçərək türkoloji tədqiqatına daha ciddi surətdə sarılmaq istəyənlərə bu elmə aid əsərlər haqqında bir nəbzə məlumat verməyi münasib gördük.

I. Ümumi lisanıyyata aid məxəzlər

1. Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern, 2-te Auflage, 1890-1899. Steinthal ("Rumlar və romalılarda lisanıyyat". Şteyntl).
2. Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland. Munchen, 1898. Benfey ("Almaniyada şərq filologiyasının və lisan elminin tarixi". Benfey).
3. Introduction a l'étude comparative des langues indo-européennes 3-ème édition, 1912. A.Meillet.
4. Meyye. Hind və Avropa dillərinin müqayisəli tədqiqinə mədxəl (Daha müfəssəl kitabıyyat məlumatını bu əsərdə bulmaq mümkündür).
5. Die Grammatischen Schulen der Araber. Die Schulen von Basra und Kufa und die gemischten. Schulen, 1862. Gustav Flugel.
6. Qustav Flugel. Ərəblərin lisan məktəbləri. Bəsrə, Kufə və müxtəlif məktəblər (Şərq Alman Cəmiyyətinin əlavələrində, II, №4).
7. А.Крымский. Семитские языки, ч. III. Арабский язык. Москва, 1911. Труды по востоковедению Лазаревского Института, вып. V, ч. 3. (Sami lisanları. 3-cü qism. Ərəb lisanı. A.Krımski).
8. Principien der Sprachgeschichte, 1909. Hermann Paul (Herman Paul. "Dil tarixinin əsasları").
9. Einleitung in das Sprachstudium 5-te Auflage, 1908. Leipzig. Delbruk (Delbruk. "Lisan tədqiqatına mədxəl").

II. Ural-Altay dilləri tədqiqatına aid mənbələr

10. Das nord und östliche Theil von Europa und Asia. Stockholm, 1730. Von Strahlenberg (Fon Ştralenberq. Avropa və Asyanın şərq və şimal-şərq).
11. Der Ural-Altaische Sprachstamme. Das Finnische und Japanische, 1909. V.Vinkler.
12. Finnisch-ugrische und Indogermanische. V.Viklund.
13. Die Ural-Altaische Sprachen. Finnische-ugrische Forschungen, 1901. O.Donner.
14. Entwurf einer vergleichenden Grammatik der Altaischen Sprachen, 1895. Grunzel.
15. Grammatik der Samojedischen Sprachen, 1885. A.Castreu.
16. On the classification of the turanian languages. Max Müller (Turan dilinin təsnifi. Maks Müller).

III. Türk-tatar dillərinə aid məxəzlər

17. Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition Finnoise 1890 publiées par la société Finno-Ougrienne. Helsingfors, 1892.
18. "Древности Сибири" в "Сибирском вестнике". Спасски, 1818.
19. Памятник в честь Кюль-Тегина. С.-Петербург, 1899. П.М.Мелиоранский.
20. Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. Von H.Vambery. Leipzig, 1870.
21. Кудатку Билик (факсимиле уйгурской рукописи). В.В.Радлов. СПб, 1890.
22. Miradj-nameh, publiée, traduite et annotée par A.Pavet de Courteille.
23. Cagataische Sprachstudien. Von H.Vambery. Leipzig, 1867.
24. Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour khan, publiée, traduite et annotée par baron Des maisons. St.-Petersbourg, 1871 et 1874.

25. Baber-nameh. Ильмиский. Казань, 1856.
26. Словарь Джагатайско-Турецкий. Вельяминов-Зернов. СПб, 1868.
27. Uber Altürkische Dialecte. Von W.Radloff. St.-Petersbourg, 1890.
28. Codex comanicus bibliothecae ad templum divi Morci Venetianum primum ex integro edidit Comes Geza Kuun, Budapestini, editio Scient. Academiae. Hung., 1880.
29. Das Türkische Sprachmaterial des Codex comanicus Von dr. W.Radloff. St.-Petersbourg, 1887.
30. Oszman-torok nepkotesi gyujtemeng. Dr.Kunos Ignacz. Budapest, 1887.
31. Общая грамматика турецко-татарского языка. Мирза Казым-бек. Казань, 1846.
32. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий Л.Будагова. СПб, 1869 и 1871.
33. Образцы народной литературы тюркских племен В.В.Радлова. СПб, 1870.
34. Материалы по казакско-киргизскому языку. И.Лаптев. Москва, 1900.
35. Uber die Sprache der Jakuten von Otto Bohtlingk. St.Petersburg, 1848. Text.
36. Uber die Sprache der Jakuten von Otto Bohtlingk. St.Petersburg, 1851; Jakutisch-deutsche Worterbuch. Jakutische Grammatik.
37. Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre. Von A.Kastreu. St.-Petersburg, 1857.
38. Грамматика алтайского языка составлена членами алтайской комиссии. Казань, 1869.
39. Словарь алтайского и аладагского наречий. В.Вербицкий. Казань, 1869.
40. Материалы для исследования чувашского языка. Казань, 1898. Н.И.Ашмарин.
41. Опыт исследования чувашского синтаксиса. Казань, 1903. Н.И.Ашмарин.

42. Опыт краткой крымско-татарской грамматики. Петроград, 1916. А.Н.Самойлович.
43. Абду-с-Сеттар Казы. Книга рассказов о битвах текинцев. Тюркменская историческая поэма XIX века. С.-Петербург, 1914. А.Н.Самойлович.

IV. Şərq dillərində türkçəyə aid bəzi əsərlər

44. Divanü-lügatit-türk. Üç cild. Mahmud əl-Kaşqari, hicri 446.
45. Məhəmməd bin Qeys. Cəlaləddin Münbəkrəti namina, 13-cü əsrin ilk yarımında.
46. "Kitabi-Hilli əl-Məlik" və [ya] "Kitabi-töhfətil-məlik", eyni zamanlarda.
47. İbn Mühənnə lüğəti. Əs-Seyyid Cəmaləddin bin Mühənnə. 13-cü və 14-cü əsrlər.
48. Mir Əlişir Nəvai. Mühakimətül-lüğəteyn (cığatayca), 1499.
49. "Abuşqa" lüğəti (osmanlıca), 16-cı əsr ibtidalarında.
50. Meysərətü'l-ülüm. Bərqəmeli Qədri (osmanlıca), 937 hicri sənəsində.
51. Diger "Abuşqa", 969 hicri.
52. "Kitabü-lüğəti-Abuşqa", 983 zilhiccə.
53. Lüğəti-Nəvai.
54. Fəzlüllah xan. Lüğəti-türki.
55. Münşi Əbdürrəhim. Risaleyi-Fəzlüllah xan, 1852-də, Kəlkütə.
56. Məhəmməd Yəqub Cəngi. Kitabi-zəbani-türki, 1658-1707.
57. Cığatayca-farsi lüğəti, 17-ci əsrdə.
58. Bədayeül-lüğət, 1117/1705.
59. Şeyx Təbib Buxari. Əlfazi-cəliyyə fi bəyani-lüğətit-türkiyyə, 18-ci əsrin ilk yarısında.
60. Nəzrəli, Tale Hərəvi, Fəraci. Cığatayca lüğətləri. Mirzə Əbdülcəlil Nəsiri, 16 və ya 17-ci əsrlərdə.
61. Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astarabadi. Sənglax. Cığatay-farsi, 1760 sənəsi.
62. Xacə Əmir xan. Türkçə lisan kitabı. Cığatay-farsi, 1760.

63. Xacə Əbdürrəhman Fevzi. Miqyasül-lisan və qəstasül-bəyan (osmanlıca), hicri 1263.
64. Məhəmməd Xoyi. Xülasəyi-Abbasi. Cığatay-farsi, 19-cu əsrin ilk nisfində.
65. Şeyx Məhəmməd Saleh İsfəhani. Ət-Təmğayi-Nasiri. Cığatay-farsi, 1848-1896.
66. Fətəli Qacar Qəzvini. Behcətül-luğat. Cığatay-farsi, 1861.
67. Qas bin Birbal. Həft əxtər. Cığatay-farsi.
68. Aşur bəy bin Niyaz bəy. Qəvaidi-türkiyyə. Cığatay-farsi.
69. Kələmətullah bin Xacə Rəhmətullah. Nisabi-Qütbiiyyə.
70. Sərf və nəhv məə lüğəti-türki.
71. Lüğəti-türki.
72. Zübdətül-əsmait-türkiyyə.
73. Əhməd Vəfiq paşa. Ləhceyi-Osmeni, 1876.
74. Şeyx Süleyman əfəndi. Lüğəti-cığatayi-türki-Osmeni, 1882.
75. Məhəmməd Sadiq əfəndi. Üssi lisani-türki, 1896.
76. Şəmsəddin Sami, Qamus-i-türki, 1318 sənələrində.

TÜRK-TATAR DİALEKTOLOJİSİ

*Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin
nəşriyyatı tərəfindən 1927-ci ildə Bakıda buraxılmış
kitab əsasında nəşrə hazırlanmışdır*

BASLANGIC

Lisaniyyat sahəsində canlı şivələrin tədqiqi birinci yeri tutmaqdadır. Hind və Avropa lisaniyyatı meydanında canlı şivələrin tədqiqinə verilən əhəmiyyət və bu tədqiqlərin ətrafında doğan dürlü nəzəriyyələr getdikcə artmaqda və inkişaf etməkdədir. "Lisan coğrafiyası" namilə ayrı və geniş bir elm şöbəsi təşkil etmiş olan bu növ tədqiqlər bir-iki əsrdən bəri türk-tatar canlı şivələri dairəsində də yapılmamış deyildir. Bileks, artıq hər şivə haqqında – kitabımızın bibliografi qismində az-çox vazeh bir surətdə görülecəyi vəchlə – yapılan tədqiqlərin yekunu gözə görünəcək dərəcədədir. Lakin bu tədqiqat Avropaya yayılan və yayılmaqda olan eyni növdən tədqiqlərlə müqayisə elədiyi təqdirdə türkoloqların bu xüsusdakı fəaliyyətini təsadüfi və ibtidai saymamaq mümkün deyildir. Burada türkoloji sahəsinin hənz gəncliyi və türkoloji elmi müəssisələrinin yoxluq və yaxud kifayətsizliyindən başqa, bir çox coğrafi və maddi maneələr də rol oynayır.

Oktyabr inqilabından sonra türk-tatar şivələrindən bir çoxunda tədrisi, elmi və bədii ədəbiyyat doğmağa başlaması bu şivələrin tədqiqindəki əhəmiyyəti bir qat daha artırmışdır.

Azərbaycan Şərq fakültəsində iki saatlıq bir seminardan ibarət olan türk-tatar dialektolojisi kursu canlı mətnlər və çox dəfə dürlü şivələrdə danışan tələbələrin öz ana şivələrindən topladığı material üzərində yapılan lisani və mümkün olduğu qədər müqayisəli təhlil üzərinə qurulmuşdur.

Şərq fakültəsi kütübxanəsinin hənz yek ibtidai vəziyyətdə bulunması, tələbələrin əksəriyyət etibarilə əcnəbi dillərə vəqif olmaları zamanımıza qədər yapılan işlərdən onların uzaq və xəbərsiz qalmasını mövcub oluyur. Bu dərddə müvəqqəti və cüzi bir dərman olmaq üzrə bu əsəriyi onlara təqdim etməyə qərar verdik. Gərəklə mədxəl və gərəklə bibliografi və materialda onları kursumuzun həcmi gözədən qaçırmayaraq, ən lüzumlu və zəruri cəhətlərlə tanış etməkdən başqa məqsəd təqib etmədik. Bu surətlə bilə-bilə bir çox qüsurlara da razı olduq və bu yolda həpimizin qarşısında böyük bir ehtiyac şəklində duran türk-tatar dialektolojisinə aid daha elmi və ciddi əsərlərin təlifini türkoloqlarımızın və türkoloji sahəsinin daha ziyadə artması zamanına qədər təəxxür edəcəklə bir vəzifə olaraq tanıdıq.

Bakı, 1927, 16 mart

DIALEKT VƏ DIALEKTOLOJİ

Dialekt nədir?

Dialektləri meydana gətirən amillər – dil coğrafiyası.

Dil hadisələrini hər hankı nöqteyi-nəzərdən tədqiq edən adam dilin mürəkkəb və müxtəlif ictimai amillərin təsiri altında meydana gəldiyini görəcəkdir. Bu cəhətlər oxuyucumuza artıq məlum olan bir çox əsərlərdə müfəssəl surətdə şərh və izah edildiyi üçün burada bu nöqtə üzərində durmağa həcət görmüyoruz (mühərririn “türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” namındakı əsərinə müraciət edildiyi təqdirdə lazım gələn mənbələr burada bulunacaqdır).

Türk-tatar dillərini meydana çıxaran və mənsub olduqları daha geniş Altay lisan ailəsindən ayıran amillər nə isə, türk-tatar şivə və ləhcələrini də meydana gətirən amillər eynidir. Bu soy amilləri başlıca üç qrupda toplaya bilərik: üzvi, coğrafi və ictimai. Bu amillərin təsiri altında ayrı üzvi imtizaclardan (qan qarışımlarından), yurd-vətən dəyişdirmələrdən ictimai parçalanmalar (segmentation), sinfi təşkilatdan doğan lisanı nəticələri anlıyoruz. Bu coğrafi, üzvi və ictimai hadisələrdən hər hankı birisi öz təsir və mahiyyətini daimiləşdirə bildiyi təqdirdə lisan da bu vaxta qədər görülməmiş bir qrup xüsusiyyətlər meydana gəlir. Bu xüsusiyyətlər bu amillərin təsir etdiyi dairələr içində doğmaqla bərabər, ictimai və insani münasibətlərin genişlənməsi ilə bu xüsusiyyətlər də öz dairələrindən çıxaraq daha geniş miqyasda yayıla bilirlər. Bu surətlə bu xüsusiyyətlər bunları meydana gətirən şərtlər müsaidsə bir şəkildə inkişaf etdiyi təqdirdə ayrı və müstəqil dillər doğura bilirlər.

Türk-tatar xalqlarının həyatında daimi mühacirətlər nəticəsində Çin, İran, islav, qrek, rum, sami, italyan... xalqları ilə bir çox ölkələrdə nəticələri etibarilə lisanıyyat və irqiyyət nöqteyi-nəzərindən qayət mühüm ixtilatlar, qarışımlar vüqaa gəlmişdir.

Tahyunq-Nular zamanından başlayaraq on yeddinci əsrin sonlarına qədər başlıca türk-tatar xalqları böyük məsafələr keçərək yurd dəyişdirməkdə bulunmuşlardır. Bu zamanlardan sonra türk xalqları əsas etibarilə öz yurdlarında qalmışlarsa da, bu dəfə qonşularında bir çox yeni əcnəbi xalqlar peyda olmuşlardır. Bunların da türk ləhcələri üzərinə bir çox cəhətlərdən təsiri olmuşdur.

Tukyuların birinci türklərin şimali-cənubi, yaxud şərq-qərbi olmaq üzrə ikiye ayrıldıqlarını, iki ayrı ölkədə iki dövlət meydana gətirdiklərini biliyoruz. Bunlardan şərq, yaxud şimali tükylərə aid olan Orxon kitabələrində daha bir çox qırğız, doquzoğuz, türkeş... kibi bir qrup türk-tatar qəbilələrinə rast gəliyoruz. Bunlar içərisində Orxon kitabələrində əks edən siyasi hadisələrdə rol oynayan bir çoxlarının daha mövcud olduğunu fərz edə bilərik. Bütün bu hallar türk-tatar şivələrinin daha yeddinci əsrdə və bundan da əvvəl təşəkkül etmiş bulunduğunu söyləməyə bizə kafi dərəcədə haqq veriyor.

Aşağıda daha müfəssəl surətdə görəcəyimiz kibi, on birinci əsrə doğru bir-birindən olduqca açıq lisanı xüsusiyyətlərlə ayrılmış ləhcələrin mövcudiyyətini qəti surətdə biliyoruz. Bütün bu şivələr daha ziyadə üzvi (fizioloji) və coğrafi amillərin təsiri altında meydana gəlmişdir.

Bundan başqa, bir də şivələrin ictimai iş bölməsi nəticəsində meydana çıxmasını nəzəri-ətibara almalıyıq. Məlum olduğu üzrə, dürlü sənədlərə mənsub adamların, dürlü məişət şəkillərinə malik xalqların ləhcələri bir-birindən ayrılır. Köçəbə ilə köylü və şəhərlilərin lüğət, sərf və fonetik cəhətindən dilləri, şivələri bir-birindən fərqlənir.

“Divanü-lüğət-türk” sahibi Mahmud Kaşqari bu cəhəti öz əsərində ayrıca qeyd etməkdədir, netəkim türk şivələrinin fəhəhət və təmizliyindən bəhs edərkən şöyle deyir:

افصح اللغات لمن لا يعرف الا لسانا واحدا و لم يختلط بالفارسي و لم يتعود
نزول البلاد و من كان ذا لسانين و اختلط باهل المدن ففي الغايه تدخل الركة

“Lüğət (ləhcə və şivə)lərin ən fəsihi bir lisandan başqa lisan bilməyən, farslarla qarışmayan, şəhərlərə enmək adətində bulunmayan xalqlar da bulunur. İki lisanda qonuşan, şəhər xalqı ilə ixtilatda bulunan xalqların dilində rəkət, qarışıqlıq bulunur” (“Divanü-lüğət-türk”, I cild, səh. 29).

Müxtəlif sifətlərlə məşğul adamların xüsusi ləhcələri bulunur. J.Vandries (Vendryes) kibi bəzi lisanıyyat alimləri böylə ləhcələri “xüsusi dillər” (“*Lanque speciale*”) adlandırmıqladırlar. Netəkim professor Vandries “lisan” (“*Le langage*”) namındakı əsərində böylə

xüsusi dillərin tərifini şu yolda veriyor: "Xüsusi dil xüsusi şərtlər içərisinə qonulmuş şəxs qruplarının dilidir".¹ Dini və hüquqi dili də bunlar arasına idxal, tələbə və sənətkarlar və külxanbəklərinə, xırsızlara məxsus olan arqoları da bunlara əlavə ediyər.

İctimai siniflərin də özünəməxsus tərz-i-fadə və lisanı xüsusiyyətləri vardır. Zadəgan, burjua, köylü və işçilərin, əsnaf xəlinin özlərinə məxsus şivələri bulunur. Ədəbi dil, təbir etdiyimiz dil çox dəfə hakim sinfin şivə və yaxud ləhcəsindən başqa bir şey deyildir.

Ləhcə ilə dil arasındakı fərqi göstərmək lisançılardan ən ziyadə müşkilata uğradıqları nöqtələrdən birisidir. Bunun üçün bir çox lisançılar şivə və ya ləhcələrin həqiqətdə bulunmadığı fikrində idilər. Bu küçüli doğuran səbəblərdən başlıcası şivələrin fonetik cəhətdən alındığı zaman bir vəziyyətdə, morfolojik və leksikoloji cəhətlərdən alındıqları zaman daha başqa münasibətlərdə bulunmasıdır. Deyəlim "a" şivəsi fonetik xüsusiyyətləri ilə "b" şivəsinin qomşusu və yaxını kibi göründüyü halda, morfolojik cəhətdən "d" şivəsinin leksikon-lüğət cəhətindən "c" şivəsinin yaxını olub çıxar. Məsələn, Qaston Pari (Gaston Paris) və Pol Meyer (Paul Meyer) kibi alimlər fransız şivələrinin hədudlarını təyin etmək qabil olmayacağını iddia ediyordılar. Bunlardan birincisi açıqdan şu fikirde bulunuyor: "Şimali fransız şivəsi ilə cənubi fransız şivəsini heç bir həqiqi hədud bir-birindən ayırmır. Milli toprağın (sol national) bir ucundan o biri ucuna qədər fransız dili geniş bir xalı kibi serilmişdir ki, bunun üzərində şivələr duyulmayacaq kibi bir-birinə qarışan, dəyişici rənglərdən başqa bir şey deyildir".²

Yohann Şmidin (Johann Schmidt) "Dalğa nəzəriyyəsi" ("Vellenthyorie") namilə məlum olan fikri də bundan başqa bir şey deyildir. Bu nəzəriyyə mövcubincə, hər lisanı hadisə hər ölkə üzərində bir dalğa kibi yayılır və hər dalğa yavaş-yavaş, duyulmaz bir hərəkətlə, heç bir hədud hasil etmədən qaib olur.

A.Meyye (A.Meillet) bu fikirlərin doğru olmadığını hind və Avropa dilləri üzərində yaptığı dərin tədqiqatı ilə pək gözəl surətdə isbat etmişdir.³ Meyye göstərdiyi hind-Avropa ümumi dili qaib

olalıdan bəri ləhcələr təşəkkül etməkdədir. Bir yerdə birgə kaç və yaxud daha ziyadə lisanı xüsusiyyətlər, yaxud lisanı hədudlar meydana gəlmişdir; burada ləhcə və yaxud şivədən bəhs edə bilirik. Hətta iki qomşu lisan sahəsi arasında bəzi dalğalı hədud çizmək lazım gəlsə belə, birisində olan xüsusiyyətlər digərində bulunmadığı üçün bu sahələri ayrı-ayrı ləhcələr kibi tələqqi etmək qabildir.

Doğrudan da, türk-tatar şivələrini alacaq olursaq, qazax ilə qırğız, özbək ilə tarançı, qumuk ilə qaraçay... arasında müəyyən lisanı bir hədud çizmək pək ziyadə gücləşiyor.

Bununla bərabər, bütün bu şivələri bir-biri ilə qarışdırmaq da qabil deyildir. Hər halda hər hankı bir sövti, şəkli, lüğəvi... əlaməti-hadisə ilə bu şivələr bir-birindən ayrılır. Buna əlavə olaraq hər böylə hadisənin özünəməxsus müəyyən coğrafi sahəsi, başqa tarixi, iqtisadi, etnoqrafik müvazi əlamətləri də vardır. Məsələn, qaraçay şivəsini aldığımız zaman bunu müəyyən coğrafi sahə və tarixi yol üzərində meydana gəlmiş bir şivə olaraq izah edə bilirik. Balkar rayonunun ayrılığı, xalqın şüurunda yaşayan bir taqım ayrı-ayrı lejand və ənənələr iki şivə arasında mövcud olan lisanı ayrılıqları daha açıq bir şəkildə qoyar.

Bir kaç söz də dialektolojinin əhəmiyyəti haqqında söyləmək icab edər. Son zamanlarda ümumiyyətlə dialektoloji sahəsində böyük qeyrət və canlılıq göründüyünü qeyd etməliyiz. Bu tədqiqlərin nəticəsində Fransada böyük bir lisanı atlas, xəritə məcmuəsi meydana gəlmişdir ki, bu kolleksionda əlli xəritə vardır.⁴ Bu xəritələrin tədqiqi bugünkü Fransa toprağında 638 canlı şivənin bulunduğunu göstərmişdir. Bu xəritədə yalnız sövti deyil, eyni zamanda lüğəvi və şəkli material da veriliyor. Yəne eyni ölkədə bundan başqa ayrı-ayrı məhəllər, rayonların xəritələri də nəşr olunmuşdur. Bu xəritələrin tədqiq və izahı lisanıyyatda qayət mühüm bir şöbə açmışdır ki, bunun adı lisanı coğrafiyasıdır (Лингвистическая география).⁵ Fransız lisanı atlasını cəm və tərtib etmiş olan Jül Giyeron namındakı lisançı son zamanlarda dillərin təkamülü, lisanıyyatın tədqiq üsulu doğrusunda lisan coğrafiyasının verdiyi məlumata isti-

¹ J.Vandryes. Le langage, Paris, 1921, page 293.

² Le langage, page 291.

³ A.Meillet. Linguistique historique et linguistique gynyrale, Paris, 1921 (Differentiation et unification des langues, page 110-129).

⁴ Atlas linguistique de la France. J.Gillieron et Edmont (Paris, 1900-1912).

⁵ La Geographie linguistique. Albert Dauzat, Paris, 1922. Bu esərdə lisan coğrafiyası üsulundan bəhs edilməkdədir.

nad edərək, tamamilə yeni bir takım nəzəriyyələr ortaya atmışdır.⁶ Almaniyaya gələcək olarsa, orada Fransadan çox əvvəl canlı şivələrin xəritə vasitəsi ilə göstərilməsinə təşəbbüs edilmiş isə də,⁷ şimdiyə qədər ancaq Şvab şivəsinə aid bir atlas nəşr olunmuşdur.⁸ Ümumiyyətlə, bütün Avropa məmləkətlərində bir çox zaman əvvəl başlamış olan canlı şivələr tədqiqi keçirməkdə olduğumuz əsrin başlarına doğru, dediyimiz kibi, lisan coğrafiyası şəklində təkrar dirilmişdir və daha konkret, elmi bir şəkil almışdır.

Türk-tatar şivələrinin tədqiqi, aşağıda bir az daha müfəssəl surətdə göstərdiyimiz kibi, olduqca canlı surətdə başlamış və şimdiyə qədər görülən işlər olduqca mühüm bir yekuna vasil olmuş isə də, Jan Deninin bəsit xəritəsindən başqa əlimizdə hələ heç bir şey yoxdur.⁹

TÜRK DİALEKTOLOJİSİ TARİXÇƏSİ

Türk şivələrinin mövcudiyyəti haqqında, yuxarıda qeyd etdiyimiz kibi, çox əski zamanlardan qalmış olduqca qəvi və açıq izlər və dəlillərə malik olmaqla bərabər, bu şivələrin mahiyyəti, genişliyi, başqa şivələrlə olan münasibəti haqqında əlimizdə bulunan ədəbiyyat pək ziyadə fəqirdir (Şərq filoloji məktəbləri daha ziyadə ədəbi dillərlə məşğul bulunduqlarından öz zamanlarının canlı türk şivələrindən pək o qədər əhəmiyyət verməmişlərdir). Ərəblər, farslar, türk-tatarlar daha ziyadə ərəb-fars klassik ədəbi əsərlərini təhlil və şərh etməklə uğraşmış, xalq dillərinə, ədəbi əhəmiyyəti olmayan şivələrə qulaq asmamışlardır.

Bununla bərabər, oxucumuz: Şərqdə türk dialektolojisini tədqiq yolunda heç bir şey yapılmamışdır, – fikrinə sahib olmasın! Bileks, həman on birinci əsrdən başlayaraq son zamanlara qədər türk-tatar ləhcələrinin tədqiqi ətrafında bəzən zəif, bəzən qüvvətli, fəqət daimi bir fəaliyyət bulmaq, təqib etmək mümkündür.

Doğrudan da, on birinci əsrdə Abbasi xəlifəsi Əbülqasim Abdullah bin Məhəmməd əl-Müqtədi Biəmrillah zamanında türk-tatar şivələri xüsusunda ilk tədqiq yapılmışdır. On birinci əsr türk-tatar xalqlarının islam mədəniyyəti, xilafət dövləti içində böyük əhəmiyyət qazandıqları zamandır. Türklərin İran, Anadolu və Orta Asiyada qüvvətlənmələri, sonrakı siyasi rollarına zəmin hazırlamaları dövrü olan bu zamanda, heç şübhəsiz, türk xalqları içində elm və sənətin hər meydanında xatiri sayılacaq alimlər, sənətkarlar yetişmişdir. Hindistandan Anadoluya qədər sərpilmiş olan mədəniyyət əsərləri dediklərimizin şahidi ola bilər.

Yalnız bütün bu dediklərimizə ən canlı və ən qüvvətli şahid: 466 hicri sənəsində yazılmış olan "Divanü-lügətit-türk"dür. Bu əsər¹⁰ üç böyük cildlik bir həcmə malik olub, mündəricəsi etibarilə pək ziyadə zəngindir. Mündəricə cəhətdən bu əsərdə başlıca şu qisimləri buluyoruz:

1. Türk-tatar xalqlarının məişəti, adətləri və başqa xüsusiyyətləri haqqında məlumat;

¹⁰ Mahmud Kaşqarının "Cəvahirün-nəhv fi lügətit-türk" adlı bir əsəri daha olduğu "Divanü-lügətit-türk"də zikr olunmırsa da (birinci cild, səhifə 24), hələz bulunmamışdır.

⁶ J. Gillieron. *Pathologie et Therapeutique verbais*. Paris, 1915-1921.

⁷ 1876-77 sənələrində Georg Wenker tərəfindən ilk dəfə böylə xəritə tərtib edilmişdir.

⁸ Hermann Fischer. *Atlas zur Geographie der Schwäbischen Mundart*. Tübingen, 1895.

⁹ La Grammaire turque: Y. Deny, Paris, 1921. Bu əsərə bir də xəritə əlavə edilmişdir.

2. Türk-tatar şivələrinin sərfi xüsusiyyətləri;
3. Türk-tatar şivələrindən nümunələr.

Mahmud əl-Kaşqari bu əsərlərində ərəb sərfələrinin əsasi qanun və çərçivəsini əsas olaraq almaqla bərabər, türk-tatar şivələrinin on birinci əsrdəki vəziyyətini canlı və ətraflı surətdə göstərməkdə olduqca böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Mahmud əl-Kaşqarinin əsərində türk-tatar şivələrinin bir-birinə olan qarşılıqlı münasibəti kafi dərəcədə açıq surətdə təsvir edilmişdir. Bu cəhətləri bu əsərimizdən ayrı bir əsərdə daha ziyadə təfəssilli bir surətdə izah etmək niyyətində olduğumuzdan, burada mövzumuza pek o qədər dəxli olmayan fəzlə təfəssilata girişməyə həcət görmüyoruz. Mahmud Kaşqarinin əsəri haqqında şimdiyə qədər yazılan tədqiqnamələr pek ziyadə bəsit və səthidir.¹¹ Halbuki bu əsər ciddi bir tədqiqçiyə gələməkdədir. Üsulu və materialı etibarilə öz zamanına görə nümunə sayıla biləcək bu əsər "Divanü-lügəti-türk" nasılsa daha sonrakı zamanlara qədər öz təsirini duyuramamışdır. Buna səbəb olaraq ancaq on üçüncü əsrdə zühur edən moğol istilasına və iki-üç əsr davam edən dürlü ixtilallar göstərilə bilər. "Divanü-lügəti-türk" kibi, ola bilsin ki, iləridə bir çox şimdiyə qədər elm aləminə məlum olmayan əsərlər bulunsun.

Türk-tatar şivələrinin tədqiqinə aid ikinci əsərlə "Divanü-lügəti-türk" arasında zaman cəhətdən aşağı-yuxarı iki əsrlik bir zaman vardır. Bizə məlum olan ikinci bir əsər Məhəmməd bin Qeys tərəfindən miladi 1220 sənəsində ölmüş olan Qütbəddin Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin Münkəburni namına yazılmışsa da, zamanımıza qədər qalmamışdır. Bununla bərabər, bu əsərin mövcudiyyəti haqqında qəti məlumatımız vardır. Çünki digər bir lisançı əs-Seyyid Cəmaləddin ibn Mühənnə "Kitabü-hilyətil-insan və həlbətil-lisan" namilə yazdığı kitabın doxsan üçüncü səhifəsində bu xüsusda şu sözləri yazıyor:

ليت و لعل قال محمد بن قيس في كتابه الذي صنّفه لجلال الدين خوارزم شاه
ملك خراسان

Bu ibarədən Məhəmməd bin Qeysin Cəlaləddin Xarəzmşah namına ithaf edərək bir türk dili kitabı yazdığı anlaşılıyorsa da,

əsərin adı və mündəricəsi zikr olunmıyır. Burada, doxsan üçüncü səhifədə ليت و لعل Məhəmməd Qeysin dediyinə görə, türklərin dilində bunu ifadə edə biləcək söz yoxdur. Yalnız "atla" sözü buna yaxın bir mənə verə bilər. Məsələn: *Bəyimiz bu gün atlanmasın. Tavuk (filan) yaran gəlsün ardı.* Zənn ediyorum, ya Məhəmməd Qeys, ya İbn Mühənnə, yaxud da Kilisli Rəfət burada az-çox bir xəta buraxdılar. Çünki ليت و لعل mənasını gətirilən cümlələrdə "ardı (irdi – idi)" sözü veriyor və cümlədə "atla" kibi müstəqil sözə rast gəlinmıyır.

Eyni surətlə İbn Mühənnə kitabının yüz birinci səhifəsində Məhəmməd bin Qeysə müraciət ediyor. İştə bu surətlə miladi on üçüncü əsrin başlarında türk ləhcələrinin o vaxtdakı vəziyyətinə dair olduqca mühüm bir əsər daha meydana gətirilmişsə də, zamanımıza qədər gəlməmiş, yaxud hələndə meydana çıxarılmamışdır. Bu əsər Cəlaləddin Münkəburni namına yazılmaq etibarilə onun məiyyətinə bulunan və mühitində söylənilən türkcə ilə aşına bir adamın səyi məhsulu ola bilər. Bu surətlə o vaxtdakı Xarəzm və Xorasan türklərinin dilinə, ləhcəsinə dair qiymətli bir vəsiqə olurdu. Cəmaləddin bin Mühənnənin əsərində eyni surətlə nüsxələri şimdiyə qədər bulunmamış olan üç əsərdən daha bəhs olunuyor ki, bunlardan birincisi "Kitabü-nadirid-dəhr əla məlikil-əsr"dir ki, müəllif bunu kitabının 72-ci səhifəsində zikr ediyor. Müəllifi və tarixi-təlifi haqqında heç bir qeyd yoxdur. Kitabın "Əla lüğəti-məlikil-əsr" ünvanını daşmasına görə hər hankı bir türk padşahının şərəfinə yazıldığı anlaşılır. Eyni surətlə "Kitabü-Yəhya əl-məlik", yaxud "Kitabü-Hilli əl-məlik" namını daşıyıb müəllifsiz və tarixsiz, Cəmaləddinin əsərinin 96-cı səhifəsində və "Kitabü-təhfətil-məlik" namını həvi olub, əsərin 129-cu səhifəsində zikr olunan əsərlər də aşağı-yuxarı bu zamanlarda türk ləhcələri haqqında yazılmış olan və ünvanlarından anlaşıldığına görə, hər hankı türk əmir və yaxud sultanlarına bağışlanan kitablardır.

On üçüncü əsrdə əs-Seyyid Cəmaləddin ibn Mühənnə namında bir müəllif "Kitabü-hilyətil-insan və həlbətil-lisan" namilə bir əsər təlif etmiş və bu əsər bir kaç nüsxə olaraq zamanımıza qədər qalmışdır. Şimdiyə qədər bu əsərin altı nüsxəsi məlumdur ki, bunlardan üçü Oksford şəhərindəki Bodlean Kütübxanəsində, birisi Berlin Kütübxanəsində, birisi Paris Milli Kütübxanəsində, birisi də

¹¹ Bu əsərlər xüsusunda kitabımızın bibliografi qisminə baxınız.

İstanbul Ümumi Kütübxanəsində bulunmaqdadır. Digər nüsxələrinə nə müəllif ismi, nə də təlif tarixi mövcud deyilsə də, bu sonuncu İstanbul nüsxəsində artıq müəllifin ismi vardır ki, əs-Seyyid Cəmaləddin ibn əl-Mühənnadır. Bu əsəri nəşr etmiş olan professor Melioranski müəllifin yeddinci ilə doqquzuncu hicri əsrlər arasında yaşadığını qeyd etməkdədir ki, son dəfə (1338) İstanbulda bu əsəri nəşr edən Kilisli Rüşfət mütaliələri də bu təxmini qüvvətləndirməkdədir.

Bu əsər üç qismə ayrılabilir: sövti qeydlər, sərfi xüsusiyyətlər, lüğətçə. Müəllifin Misir və Suriya türklərinin ləhcəsindən bəhs etdiyinə şu ibarəsi az-çox qüvvətli dəlil olaraq alınabilir: اعلم ان اللغة التركية منشأها بالاصالة عن اهل تركستان كما العربية عن الحجاز olun ki, türk lüğətinin mənşəyi, ərəbcəninki Hicaz olduğu kimi, Türküstandır.¹²

Müəllifin türk dili xüsusiyyətinə dair bəyan etdiyi bezi nöqtələri gələcək bəhsimizdə başqaları ilə müqayisəli surətdə mövzui-bəhs edəcəyiz. Eyni surətlə və aşağı-yuxarı eyni əsrlərdə türk dili haqqında olduğu qədər diqqətəlayiq bir əsər yazmış olan başqa bir ərəb lisançısı Əbu Həyyan əl-Qəmatidir. Əsərinin ismi "Kitabül-idrak li-lisanil-ətrak"dır. Əbu Həyyanın bundan başqa bir kaç əsəri daha var isə də, zamanımıza qədər gəlməmişdir. Əbu Həyyan da, İbn əl-Mühənnə kibi, özündən əvvəl türk sərfi yazmış olan bir çox müəlliflərdən bəhs ediyorsə da, bunların əsərləri hənzəldə edilməmişdir. Bu əsərini Əbu Həyyan əl-Qəmati Qahirədə 112 hicri / 1312-13-də yazmışdır ki, bu surətlə qıpçaq türkcəsi ilə türkmən ləhcəsinə aid lisanə əsərlərdən birisi sayıla bilər. Bu kitab 1309-da / 1891-92-də İstanbulda təb edilmişdir.¹³

Bu iki əsərin dili, macar şərqşünası Yojef Turinin (Jozsef Thury) haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, on dördüncü əsrin başlarında yazılmış olan "Koman məcmuəsi"nin (Codex comanicus) dilinə pək ziyadə yaxındır.

Bu məcmuə quvartu şəklində 164 səhifədən ibarət və latın hürufatı ilə yazılmış, bir çox cəhətlərdən qiymətli bir məcmuədir.

¹² "Kitabül-hilyətül-insan və həlbətil-lisan", səh. 73.

¹³ Əbu Həyyanın başlıca əsərlərindən əlimizə keçməmişləri şunlardır: 1) "Zühərül-məlik fi nəhv-it-türk", 2) "Kitabül-əf'al fi lisanit-türk", 3) "Əd-Dürretül-məzinə fil-lüğət-it-türkiyye".

Bu əlyazması məşhur italyan şairi Petrarkın hədiyyəsi olaraq Venedik Cümhuriyyəti Kütübxanəsinə verilmiş və buradan Santa-Marqo monastırı kütübxanəsinə düşmüşdür. Bu əsərin ilk səhifəsində "MCCCCIII die july" ibarəsindən 1303 miladi sənəsinin ortalarında, təmmuz ayında tərtib edildiyi anlaşılır.

Bir vaxtlar Krimda, Qara dəniz sahillərində yaşamış və bilaxirə Macarıstan ovalarında yerləşmiş olan hunların arasında gəzən italyan, alman missionerləri tərəfindən düzüldüyü zənn edilən bu əsər mənzum və mənsur olmaq üzrə olduğu zəngin lisanə material verməkdədir. "Koman məcmuəsi" 1880 sənəsində Kon Geyza tərəfindən Budapeştdə nəşr edilmişdir. Bundan əvvəl məşhur filosof Laybiniç, macar Korindes, M.Y.Klaprot "Kodeks komanikus" haqqında yazmış idilər. Klaprot 1828 sənəsində birinci dəfə nəşr etmişdir. Demək ki, Kon Geyza nəşri ikinci dəfədir.

"Koman məcmuəsi" hər halda qıpçaq ləhcə qrupuna aid lisanə əsərlərin ən mühümlərindən birisi sayılmaq lazım gəlir.¹⁴

On beşinci əsrdən on doqquzuncu əsrə qədər cığatay, Osmanlı türklərinin ləhcələri əsas olmaq üzrə bir təqim tədqiqlər meydana gətirilmiş isə də, türk-tatar tarixi abidələri haqqında çıxacaq digər bir əsərimizin mövzusu olacaq olan bu cəhətləri şimdilik məskut keçəcəyiz. Bütün bu bəhsdə şindiye qədər müxtəsərən söylədiklərimizdən oxuyucu türk-tatar şivələrinin on birinci əsrdən başlayaraq başlıca xüsusiyyətləri və qarşılıqlı münasibətləri ilə bizə məlum olduğu nəticəsini çıxara bilər.

¹⁴ Bu komanlar on dördüncü – on beşinci əsrlərdə öz dillərinə tamamilə sahib olduqları halda, artıq on altıncı əsrin sonlarına doğru öz dillərini bütün-bütünə unutmuşlardır. Öylə ki, bu əsrlərdə Macarıstanı işğal edən Osmanlı türkləri buralarda türkcə danışan xalqa rast gəlməmişlərdir. Komanca, yəni türkcə bilən Varro namındakı son koman 1770-də ölmüşdür. Lakin komancadan macar lüğətinə bir çox sözlər keçmişdir. (Klaproth, Voyage au mont Caucase et en Georgie, t. I, p.89).

TÜRK-TATAR ŞİVƏLƏRİNİN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTİ VƏ TƏSNİFİ

Ural və Altay dillərinin qarşılıqlı münasibəti.

Mahmud Kaşqari, Korş, Radlov, Samoyloviç təsnifləri.

Türk-tatar şivələrinin öz aralarındakı münasibətə keçmədən əvvəl bu şivələrdən tərkəkbü edən türk-tatar dili ilə başqa dillər arasındakı bağ, rabitə doğrusunda da bir kaç söz söyləmək icab edər.

On səkkizinci əsrin başlarında isveçli fon Ştralenberq (*Von Strahlenberg*) həman birinci dəfə olaraq, konkret bir surətdə türk-tatar dillərinin təşkil etdiyi tərkib və başqa dillərlə olan münasibətləri haqqında fikir yürütdü. Ştralenberq "*Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia, etc.*" ünvanı ilə 1730 sənəsində Stokholmda nəşr etdiyi əsərində "tatar" ümumi namı altında topladığı bu dilləri və xalqları başlıca altı qruppaya ayırdı: 1) uyğur (fin-uqor), barabin və hunlar; 2) türk-tatar; 3) samoyed; 4) monqol və mancur; 5) tunquz; 6) Qara və Kaspi dənizləri arasında oturan xalqlar.

Ştralenberqdən əvvəl filosof Laybnic (*Leibniz*) 1713 sənələrində türk-tatar və fin-uqor dillərinin bir-biri ilə əlaqəsi olduğunu iləri sürmüş və bunların müqayisəli surətdə tədqiqini tövsiyə etmiş isə də, bunların tədqiqi ilə uğraşmadığı kibi, bu xüsusda daha ziyadə iləriyə gedib konkret müaliələr ortaya qoymamışdır. Fon Ştralenberqin türkoloji və hətta türk-tatar dialektolojisi üçün mühüm və unudulmaz xidməti onun, bir tərəfdən, türk-tatar dilinin böyük-küçük bütün budaqlarını müqayisəli surətdə tədqiq üçün yol açması, digər tərəfdən, zamanımıza qədər müaqlbləri bulunan Ural-Altay dil ailəsi nəzəriyyəsini iləri sürməsidir.

Hər nə qədər fon Ştralenberqin on səkkizinci əsrin başlarında gördüyümüz vəchle iləri sürdüyü nəzəriyyə öz zamanında alimlərin gərəyi qədər nəzər-diqqətini cəlb etməmiş isə də, bir çox zaman sonra pek böyük qüvvətlə təkrar canlanmış və bir çox zamanlar sarsılmaz bir qənaət şəklini aldıqdan sonra ancaq zamanımızda qüvvətini qayət edərək, yalnız tarixi qiymət və əhəmiyyəti haiz bir nəzəriyyə şəklini almışdır. Danimarkalı Rask (*R. K. Rask*) namındakı alim 1834 sənəsində yazdığı əsərində, yəni Ştralenberqdən təqribən bir əsr sonra eyni nəzəriyyəni alaraq, əvvəlcə Ştralenberq

tərəfindən zikr olunan dil qruplarına Qrenland, Şimali Amerika, Asiya və Avropan, İspaniya və Qallıyanın hind və avropahlardan əvvəlki sakinlərini, Qafqaz xalqlarını əlavə etdi və bütün bu geniş dil ailəsini "skif dilləri" adlandırdı.

Maks Müllər (*Max Müller*) 1896-da Laybziqdə (*Leipzig*) nəşr etdiyi "*Essays*" namındakı əsərində saitələr ahəngi (*Vocalhar-morie*) və iltisəq (*agglutination*) lisan xüsusiyyətlərini əsas alaraq "Turan dilləri" təsmiyə etdiyi dillərə Siyam, Tibet, Cənubi Hind, Malay adaları dillərini də əlavə etmişdir.

1875 sənəsində Parisdə nəşr etdiyi "*La langue primitive de la Chaldee et les idiomes touraniens*" namıyla nəşr etdiyi əsərində Lenorman (*Lenormant*) bunlara əski akkad dillərini də əlavə etdi.

Bundan sonra Kastren (*Castryn*) və Şott (*Schott*) Ural-Altay nəzəriyyəsini fin – samoyed – türk – moğol – tunquz çərçivəsinə irca etdilər. Lakin bu dillərin müqayisəsi, aralarındakı rabitənin meydana çıxarılması işi bundan sonra getdikcə ikinci dərəcəyə düşərək, bunun yerinə fin-uqor, yeni Ural, türk-moğol, yeni Altay müqayisəli lisaniyyəti öz yolu ilə getdi. Hind və Avropa elmi lisaniyyətinin son üsulları və tədqiqatı ilə gərəyi kibi aşına olan fin və macar alimlərinin qeyrəti ilə Ural müqayisəli lisaniyyətinə aid işlər həman kəmalına gətirilmiş olduğu halda, türk-moğol, yeni Altay qruppasına aid lisani tədqiqlər yalnız bəzi avropalı alimlərin həmiyyəti ilə ancaq bəzi Avropa elmi müəssisələrində özünə mütəvaze və nisbətən naçiz bir diqqət və maraq bula bildi.¹⁵

Ural-Altay nəzəriyyəsinin qəti surətdə canlanması və yaxud gömülməsi Altay dilləri, bilxassə türk-tatar lisaniyyəti sahəsində ciddi və daimi tədqiqat meyvələrinin meydana gəlməsini bəkləməkdədir.

Türk şivələrinin və türk dili tarixi abidələrinin tədqiqi işinə böylə çox geniş və çox mühüm nəticələrə götüre bilməsi etibarilə də birinci dərəcədə əhəmiyyət və diqqət veriləcək vəzifələrimizdən birisi və başlıcasıdır.

Türk-tatar şivələrinin qarşılıqlı münasibətinə birinci dəfə əhəmiyyət verən zat yuxarıda bir kaç dəfə ismi keçən Mahmud ibn

¹⁵ Ural-Altay nəzəriyyəsinin tarixi inkişafı və bugünkü vəziyyəti haqqında N.N.Poppenin (*N.N.Poppe*) Bakıda 1926-da olan türkoloji qurultayındakı məruzəsinə baxınız (Срен. отчет, стр. 104).

Hüseyn ibn əl-Kaşqaridir. "Divanü-lügatit-türk"ün birinci cildində müəllif böylə qarşılıqlı lisanı münasibətlər üzərində olduqca müfəssəl surətdə durmaqdadır. Türk-tatar ləhcələrinin bir-birinə münasibəti məsələsində hər dövrdə birinci olaraq bu şivələrdə söylənənlərin bir-biri ilə anlaşıb-anlaşmamaları cəhəti alınmışdır.

N.A.Aristov (Н.А.Аристов) "Türk xalqlarının irqi tərkibi haqqında qeydlər, ilaxır" namilə "Живая старина" məcmuəsinin üçüncü və dördüncü qismlərində (1860) yazdığı məlum və məşhur məqaləsində bu məsələ haqqında böylə deyir: "Oxot dənizindən, Buzlu okeanından Adriatik dənizinə qədər uzanan pək geniş bir topraq üzərində iskan edən iyirmi altı milyon qədər türk xalqı dürlü ləhcələrə ayrılan bir dildə söyləşirlər. Öylə şivələr ki, Orta Asiya türkü Osmanlı türkünü anlaya bilir. Akademik Bötling (Beöthling) yakut dili xüsusiyyətlərinin əhəmiyyətini lüzumundan ziyadə böyütmüş olmağına məşhur Sibir səyyahı Ermanın (Эрман) Lena sahilində doğmuş yakut türkü İstanbul türkünü zəhmətsiz anlar, – yolundakı müəllifini şiddətlə rədd ediyir. Lakin Bötlingə yakut dili materialının bir qismini vermiş olan Midendorf (Мидендорф) səyyahəti əsnasında qaraqırğızla yakutca anlaşıdığını söyləyir. Digər tərəfdən, Vamberi (Vamberry) "Türk xalqı" ("Das Türkenvolk") namındakı əsərində (1885, səhifə 466) bir az diqqətlə Anadolu türkünün şərq türküstanlımı anlaya biləcəyini iddia ediyir".

Mahmud Kaşqari "Divanü-lügatit-türk"ün 31-ci səhifəsində şu sözləri yazıyor:

اصل اللغات فلما يختلف فيه و إنما يقع الاختلاف في بعض الحروف بالتبديل و الحذف
"Dilin əslilə çox az dəyişir, dəyişmə yalnız bəzi hərflərin (səslərin) təbdil və həzfəndən ibarətdir".

Bütün bu münaqişələr və fikirlərin dialektoloji nöqtəyi-nəzərindən pək o qədər böyük əhəmiyyəti yoxdur. Çünki bütün bu ümumi və müşabəh cəhətlərin mövcudiyyəti eyni zamanda fərqlərin, həm də qayət mühüm və maraqlı ayrılıqların bulunmasına mane olamaz. Dialektoloji üçün başlıca məsələ bu lisanilə sövti – şəkli ayrılıqların bulunub meydana çıxarılmasıdır.

Türk-tatar dillərini şimdiki qədər tədqiq edən lisançılardan hətta heç birisi bu qədər ki, bu cəhətə diqqət etməmiş, az-çox qətiyyətlə bu ayrılıqları bulub çıxarmamış olsun.

Netəkim anlaşıldığına görə, cənubi türk, türkmən şivəsinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərində əs-Seyyid Cəmaləddin ibn əl-Mühənnə "Divanü-lügatit-türk"ə görə, qayət müxtəsər olmaqla bərabər bir-iki sözlə bu cəhətləri qeyd ediyir:

اعلم ان اللغة التركية منشأها بالاصالة عن اهل تركستان كما العربية عن الحجاز و شان الناطق بها سرعة التكلم و انطلاق النطق و اختلاص حروف و قلة المد و كثرة الهمز و قد نجد في اللغة التركستانية لفظا استعماله اهل بلادنا بلفظه آخر
"Bilmiş ol ki, türk dili əslilə Türküstandan nəşət etmişdir, nəsil ki, ərəbcə Hicazdan. Bu dildə qonuşan, söyləşən adamın xüsusiyyəti sürətlə tələllüm, hərflərin (səslərin) idğam və həzfi, məddə və həməzlərin azlığıdır. Türküstən lüğətində bulunan bəzi sözləri bizim ölkə əhli başqa sözlərlə dəyişdirmişdirlər".¹⁶

Türk dilinin iltisəqi xüsusiyyətini də bu müəllif əsərində qeyd etmişdir. Məsələn, yenə eyni 73-cü səhifədə şöylə bir cümləyə rast gəliyoruz:

و اعلم ان اللغة الترك زوائد تلحق باواخر الاسماء دالة على التصغير و الجمع و النسبة و غير ذلك و باواخر الاعمال دالة على الماضي و المستقبل و المصدر و اسم الفاعل و المفعول و الامر والنهي و المخاطبات و غير ذلك
"Bilmiş ol ki, türk lüğətində – dilində bir takım zəvaid ədatlar vardır ki, təşğir, cəm, nisbət və başqa bunun kibi hallara dəlalət etmək üzrə isimlərin sonuna, mazi, müstəqbel, məsdər, ismi-fail, məful, əmr, nəhy, müxatib siğələrinə meydana gətirmək üzrə fəllərin axırına əlavə olunur".

Yenə İbn Mühənnanın fikrinə, türkcədə ف ط خ و يoxdur. Bunları müəllif şəklində toplayır. Eyni surətlə türkcədə müzəkkər-müənnəs, müərrəf-münəkkər müsavidir, yəni böylə ayrılıq yoxdur.

Mahmud Kaşqari üç böyük cildə ayrılan müfəssəl əsərində on birinci əsrdəki türk-tatar şivələrinin bir-birinə münasibətini daha ətraflı və daha aydın bir surətdə göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Sonrakı, yəni bugünkü şivələrin təsnifi və qarşılıqlı münasibəti məsələləri ilə müqayisəyə meydan verməsi etibarilə burada müxtəsər surətdə Mahmud Kaşqarının bizə verdiyi məlumatdan bir qismi ilə oxuyucumuzu tanış etmək fəidədən xali olmaz fikrindəyiz.

Başlıca türk qəbilələrini Mahmud Kaşqari şunlardan ibarət olaraq göstəriyir:

¹⁶ "Kitabü-hilyetül-insan...", səh. 73.

بچنک، قفچاق، اغز، يماک، بشغرت، بىمل، قاي، يياقو، تئار، قرقز، چکل،
(Mahmud Kaşqarının imlasile). تخسى، بىغما، اغراق، جرق، چىل، اغز، تىکت، ختاي، ماصين

Müəllifin bu adlar üzərinə qoyduğu hərəkələrin yardımı ilə bu adları şu surətlə oxumaq lazımdır: bəçənək, qıfçak, oğuz, yamak, başqırt, kay, yubaku, tatar, kırkız, cigil, tuxsu, yağma, ığrak, caruk, cumul, uyğur, tankut, xitay, masin. Bütün bu xalqların şivələrini Mahmud Kaşqari şöyle təsnif ediyor:

- 1) uyğur
- 2) kay, yubaku, tatar, basmıl
- 3) kırkız, qıfçak, oğuz, tuxsu, yağma, cigil, ığrak, caruk
- 4) yamak, başqırt
- 5) bulqar, suvar, bəçənək (cild I, səh. 29-31).

Bu xalqların hər biri haqqında bu əsrlərin, yaxud daha əvvəl və sonrakı müəllif və səyyahların əsərlərində az-çox məlumat bulunmaqdadır. Bu məlumata baxaraq, Mahmud Kaşqarının verdiyi şu təsnifin o vaxtdakı idari, siyasi və iqtisadi qruplara da uyğun gəldiyini təsbit edə bilərik.¹⁷ Mahmud Kaşqari bu şivə və şivə qruplarından bəzilərinin lisanı xarakteristikini də veriyor. Bu son qeydləri doqquz nöqtədə toplamaq mümkündür:

1. Sözlərin başında bulunan [y-] səsi (Mahmud Kaşqaricə ی hərfi) səsi quz və qıpçaqlarda ya tamamilə düşər və yaxud [c-] səsine çevrilir:

Türkçə	Quz və qıpçaqda	
yelkən	elkən	"müsafir"
yılığ	iliğ	"sıcaq"
yıncu	cıncu, incu	"inci"

Bu nöqtədə bu gün də şimal və cənub türk-tatar şivələrinin ayırma cizgisini görüyoruz. Məsələn, qazax, Anadolu və Azərbaycan şivələrini aldığımız təqdirdə bu üç sövti xasiyyətin üç şivədə bulunduğunu görüyoruz:

¹⁷ Bütün bu qəbilələr haqqında az-çox müfəssəl məlumat almaq və kitabiyat mənbələrini öyrənmək üçün oxuyucu Köprülüzadənin "Türk ədəbiyyatında ilk müəssəvviflər" əsərinə müraciət edə bilər (səh. 143-160).

Qazax	Anadolu	Azərbaycan
cigit	yigit	igit
cil	yıl	il
cilan	yılan	ilan
cıldız	yıldız	ıldız

2. Türkçədə sonunda [-y] ى bulunan sözlərin argu türklərində axırında [-n] vardır:

Türkçə	Arguca	
koy	kon	"qoyun"
kayu	kanu	"hanı"
cığay	cığan	"fəqir"

Bu cizgi də bugünkü şimal və cənub şivələri arasını ayıran xüsusiyyətlərdən birisidir. "Kayı" sözü, məlum olduğu üzrə, şimal şivələrində bu şəkildə olduğu halda, cənubda "hanı", "qanı" şəklində qalmışdır.

3. Quzlar, qıpçaqlar və iki suvar, suvareyn (suvar və bulqar?) əhalisi sözün başındakı [m-] səsini [b]-yə çevirərək söylərlər:

Türkçə	Başqa şivələrdə
Mən bardım.	Bən bardım / Bən vardım.
Mon	Bon / boyun

Bu da bu gün şimal və cənub şivələri arasındakı ayrılıqlardan birisini göstərir. Doğrudan da, şimal şivələrinin əksərində başında [m-] ilə rast gətirdiyimiz sözləri cənub şivələrində [b-] ilə rast gətiriyoruz. Azərbaycan şivəsində, cənub türkçəsi olduğu halda, "mən" sözü bulunuyorsa da, bunu yalnız iqtibas almaq saymaq icab edər. Çünki "moyun", "murun", "munquz"... kibi sözlər Azərbaycan şivəsində boyun, burun, buynuz... ilax. şəkildə bulunur.

4. Söz başında və sonunda bulunan [t-] səsini quzlar [d-] səsine çevirilər:

Türkçə	Quzca	
tevey	devey	"dəvə"
ot	od	"atəş"

Məlum olduğu üzrə, bu gün şimal və cənub şivə qrupları arasında biz bu fərqi əyan-bəyan görüyoruz. Şimal türk-tatar şivələrindəki sağır samitlərin (глух. согласн.) bir çoxları cənub türk-tatar şivələrində sədalı samitə (звон. согласн.) çevriliyorlar, məsələn:

	Şimal	Cənub
k > g	<i>kel – kil</i> <i>ket – kit</i> <i>kor, köz</i> <i>kök</i> <i>kerek, kirek</i>	<i>gel – gil</i> <i>get – git</i> <i>gor, göz</i> <i>gök</i> <i>gerek və sairə.</i>
t > d	<i>top, tip</i> <i>teren, tiren</i> <i>tar</i> <i>taş</i> <i>tağ, tav</i>	<i>dop, dip</i> <i>deren, derin</i> <i>dar</i> <i>daş</i> <i>dağ və sairə.</i>

Bundan başqa, ümumiyyətlə şimal şivələrində cənub şivələrindəki sədalı samitlərə qarşı olan meyl yerinə sağır samitlərə doğru böyük bir meyl görüyoruz ki, ilk dəfə hər iki şivə qrupunda söyləyəni eşitdiyimiz zaman bu cəhətin hər iki şivə qrupuna pək açıq ayırıcı sövtü bir rəng və xarakteristik verdiyini görürüz.

5. Türkcədə sözlərin sonunda bulunan [-p] səsini quzlar [-v] səsinə təbdil ediyolar:

<i>ep</i>	<i>ev</i>
<i>ap</i>	<i>av</i>

Bu dəyişmə həman bütün türk-tatar şivələrində vəqə olmuşdur. Bununla bərabər, söz başındakı [b-] səsi bezi sözlərdə [v-] səsinə çevrilmişdir: *bar – var*, *ber – ver*, *yüber – yüver...* kimi. Bu da bu gün şimal və cənub şivə qrupları arasında ayırıcı sifətlərdən birisi olmuşdur. Aşağıdakı səhifələrimizdə görülcəyi vəchlə, bu xüsusiyyət türk-tatar şivələrini təsnif edənlər tərəfindən də nəzəretibara alınmışdır.

6. Yağma, tuxsu, qıpçaq, yubaku, tatar, kay, cumul, quzlar [ɔ - z] səsini [y] səsinə çevirirlər:

<i>qazınq – qayınq</i>	“qayın ağacı”,
<i>qazın – qayın</i>	“qayın, qayın bəradər”
<i>toztı – toytı</i>	“doydu”

Eyni [ɔ - z] səsini qıpçaqlar, yamak, suvar və bulqar türkləri ki, Rus və Bizans hüduduna qədər uzanırlar, [ɔ - z] səsinə çevirirlər:

<i>azak – azak</i>	“ayaq”
<i>qarın toztı – qarın toztı</i>	“qarın doydı”

Bugünkü türk-tatar şivələrindəki [y] səsinin mənşələrindən birisi bu suretlə gözümüz önündə açıqca görünür: [ɔ] > [ɔ] > [y]: *quzük – quzük – quyu*, *kizin – kizini – kin* (sonra) *uzı – uzı – uyu*. Daha əski şəkil olan *quduk*, *adək*, *yadağın*, *udı – quyu*, *ayaq*, *bayan*, *uyu...* kibi şəkillərdən ayrı, dilimizin tarixi inkişafına təxsis edilmiş əsərimizdə bəhs olunacaqdır.

7. Xotən və kancak xalqları ki, Mahmud Kaşqariyə görə, əsasən türk olmayıb, sonra dilcə türkləşmişlər, türk sözlərinin başında bulunan “əlif” yerinə [ɔ - h] əlavə edib söylərlər:

(Ümumiyyətlə, Mahmud Kaşqarının xəbər verdiyinə görə, bu səs [h] on birinci əsrdə türk-tatar dillərində yoxdur).

<i>ana – hana</i>	“ana”
<i>ata – hata</i>	“ata”

Məlum olduğu üzrə, bugünkü türk-tatar şivələrinin bir taqımında [h]-li sözlərə rast gəliyoruz: *hüç* (üç), *haydı* (ayda), *hiz* (iz), *hanka*, *həp...*

8. Quz və qıpçaqların ləhcəsində sözortası [-ğ-] səsi düşüyor:

<i>tamğak – tamak</i>	“damaq – hənək”
<i>barğan – baran</i>	
<i>urğan – uran</i>	

Mahmud Kaşqari burada cənub və şimal şivələri arasında ən ziyadə açıq, ayırıcı xüsusiyyətlərdən birinə işarət etmiş oluyor. Buradan anlıyoruz ki, şimal və cənub şivələrini bu gün də lisanıyyat nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətli surətdə bir-birindən ayıran xüsusiyyətlər artıq on birinci əsrdə meydana gəlmiş bulunuyor (İləridəki səhifələrimizdə professor Samoyloviçin *qalğan – qalan* qruplarına baxınız!)

Mahmud Kaşqarının tərəfimizdən bu səkkiz nöqtədən ibarət olaraq toplanılan təsnifi, heç şübhəsiz, dialektoloji nöqteyi-nəzərdən böyük əhəmiyyəti haizdir. Oxuyucu bu nöqtələrlə tanış olduqdan sonra bugünkü türk-tatar şivələrinin qarşılıqlı münasibətini daha gözəl anlaya biləcəkdir. Moğol dövrü lisanı nöqteyi-nəzərindən bir çox mühüm dəyişmələri mövcub olmaqla bərabər, bizim fikrimizcə, əsas etibarilə quz və qıpçaqların ləhcələrində meydana gələn xüsusiyyətləri qeyd etməmişdir. Bu xüsusiyyətlər bugünkü cənub türk şivələri qrupasının əsasını təşkil etmişdir. Yalnız qıpçaqlar oğuzlar qədər coğrafi və tarixi şərtlər nöqteyi-nəzərindən şərq türklərindən ayıramadıqlarından səlcuqlar, osmanlılar... bir sözlə, oğuzların mühüm bir qismi şərq və şimal türklərindən ayrıldıqdan sonra qıpçaqlar Altın Ordu, cığatay dövrlərini də başqa şərq və şimal türkləri ilə birlikdə keçirmişlər və bu surətlə onların dili, ləhcələri oğuz türkcəsi kibi bariz bir surətdə şərq və şimal ləhcələrindən ayıramamışdır.

Bu gün qıpçaq qrupası oğuz qrupası ilə şimal qrupası arasında orta bir yer tutmaqdadır.

Buradan oğuz qrupasına varıncaya qədər, professor Samoyloviçin pek doğru olaraq qeyd etdiyi kibi, bir də oğuz və qıpçaq qrupalarının sərhədində, sınırında qıpçaq-türkmən, tağlı qrupası bula biliriz (professor Samoyloviçin təsnifinə baxılsın). Bu surətlə Nəcib Aşım bəyin: “Bizim ədəbi lisanımız olan İstanbul şivəsi türkmən və qıpçaq ləhcələrinin qarışmasından hasil olmuşdur. Bunun açıq dəlili isə şu bilməclərdə (koman bilməcləri) görünür” (Qıpçaq türkcəsinə dair. Ədəbiyyat fakültəsi məcmuəsi, sənə I, sayı 4) – deməsi qarışıq olmaqla bərabər, həqiqətdən uzaqdır. On birinci əsrlərdə qıpçaq türkcəsi ilə oğuz türkcəsini bir-birindən ayırmaq pek o qədər qolay olmadığı kibi, moğol dövründən sonra da oğuzcayın xüsusiyyətlərini qıpçaqcada bulmaq heç də mümkün deyildir.

Mahmud Kaşqariden bəhs edərkən arada bir məsələ daha çıxıyor ki, bu xüsusda da öz fikrimizi söyləyib keçməliyiz. Bu məsələ də Mahmud Kaşqarının “türki” dediyi dilin nədən ibarət olduğudur. Ümumi dilin heç bir zaman heç bir xalqda olmayacağını əsərimizin birinci bəhsində qeyd etmişdik. Hər vaxt türk-tatar xalqlarının iskan etdiyi rayonlarda bir çox şivələrin bulunduğunu biliyoruz. On birinci əsrdə də əhval bu mərkəzdə idi. Netəkim Mahmud Kaşqari bu xüsus qayət gözəl və açıq bir surətdə qeyd ediyor: “و لكاشغر رساتيق يتكلم فيها بالكتجكية وجوف البلد بالتركية الخاقانية” (“Divanü-lügatit-türk”, I cild, səh. 31).

“Kaşqar şəhərinin həvalisində Gəncək şivəsi və şəhərin içərisində xaqaniyyə türkcəsi söylənir”.

Mahmud Kaşqarının “türki” dediyi ləhcə işte bu xaqaniyyə şivəsidir. Bir çox türk-tatar müəlliflərinin şimdiyə qədər öz şivələrini “türki” namı altında işlətdikləri görülmüşdür.

“Mühakimətül-lügəteyn” sahibi Əlişir Nəvai öz şivəsini həman daima “türki” nam ilə işlətdiyi kibi, Aşiq Paşa, Əbülqazi Bahadır xan... kibi digər bir çoxlarında da eyni halı görürüz. “Kutadqu-bilik”də, Orxon kitabelərində də böylədir.

Xaqaniyyə türkcəsi, tarixi əsərlərin bizə verdiyi məlumata görə, karluk türklərinin ləhcələridir.

Karluk türkcəsi şərq türk ləhcələrindən birisi olmaq həsbilə, Mahmud Kaşqari həqiqətdə şərq türkcə ilə qərbi türkcəni bir-biri ilə müqayisə etmiş oluyor.

Mahmud Kaşqarının şimdiyə qədər bəhs etdiyimiz təsnifindən sonra Şərqdə bu məsələ ilə bu şəkildə uğraşan başqa bir alimin meydana çıxdığını bilmiyoruz. Bundan sonra gələnələr, bəhsi-məxsusunda gördüyümüz kibi, yalnız ayrı-ayrı şivələr, yaxud ədəbi dövrlər və dillər haqqında məlumat verməklə iktifa etmişlərdir. Ədəbi dillərdən Şərqdə ən ziyadə tədqiq olunan cığatay və bilxassə Nəvai dövrünün ədəbi dilidir. Nəvai dili haqqında Hindistandan İrana qədər meydana gətirilən əsərlər yüzlərə varmaqdadır.

Avropa və rus alimlərindən, türkoloqlarından bəziləri son zamanlarda türk-tatar şivələrinin bir-birinə olan münasibəti və təsnifi ilə olduqca müfəssəl surətdə uğraşmışlar və bu gün üçün mümkün olan klassifikasiyon – təsnifi vermişlərdir.

Bunların başlıcaları ilə oxuyucumuzu tanış etməliyiz.

Bütün bu xüsusda yazmış olan alimlərin təsdiq etdiyi vəchlə, bu yolda əsas və nümunə ola biləcək təsnif bir çox şərait və müəllifə aid qüsurlarına rəğmən yenə Vilhelm Radlovun (V.Radloff) təsnifidir.

Radlov "Şimali türk dilləri sövtiyyatı" ("Phonetik der nördlichen Türksprachen") namilə Leypziqdə (Leipzig) 1882-83 sənələrində nəşr etdiyi iki qisimdən ibarət əsərinin ikinci qismi nəhayətində (səh. 280-291) "Türk şivələrinin sövti xüsusiyyətlərə görə təsnifi" (Classification der Türk-Dialecte nach der phonetischen Erscheinungen) namilə ünvanında göstərdiyi kibi, sövti xüsusiyyətlərə dayanaraq türk şivələrinin təsnifini verməkdədir.

Radlov bu təsnifində türk-tatar şivələrini dörd qismə ayırmaqdadır: 1) şərq, 2) qərb, 3) orta, 4) cənub.

I. Şərq qrupasına giren şivələrin birinci xarakteristik cizgisi bunların saitələr uyuşması (vocalharmonie) qanununa daha ziyadə tabe olmalarıdır.

Bu şivələrdə yalnız məmdu [u] səsi orta bir vəziyyət almaqdadır. Bu səs qalın, həm də incə saitəli sözlərdə buluna bilər.

Dodaq-boğaz (Labio guttural) səsi [o] kəndisindən sonra gələn səslərə zəif surətdə təsir etdiyi halda, dodaq-damaq (Labio-palatal) səsi olan [ø] özündən sonra gələn səslərə çox qüvvətli təsir yapar.

Sözlərin başında və sonunda yalnız sədasız sağır (глухой – tonlose) samitələr işlədilir. Əgər sözə saitə ilə başlayan şəkilçi (affixe) əlavə olunursa, sözün sonundakı patlayıcı (взрывной – explosiva) sağır samitə sədalı [p]-yə çevrilir. Söz ortasında yalnız sədalı samitə eşidilir. Söz ortasında bulunan cift samitələr (Doppel-consonanz) yalnız iki sağır samitədən ibarət olur: [p] + saitə + [n], ya [m] və yaxud [nq] kibi sövti tərtibə malik sözlərin başındakı [p-] səsi [m-] səsinə keçər.

Bu şərq qrupası şivələrində [l], yəni qalın və incə l bulunur.

Bu qrupaya şu ləhcələr girir:

1. Altay ləhcəsi ki, bunun da şu şivələri vardır:

- a) əsil Altay,
- b) teleut şivəsi.

2. Baraba ləhcəsi

3. Şimali Altay ləhcəsi, şivələri:

- a) lebed,
- b) şor.

4. Abakan ləhcəsi, şivələri:

- a) əsil Abakan,
- b) sağay,
- c) koybal,
- ç) kaçı,
- d) yus, yaxud qızıl.

5. Keverik (çulum) ləhcəsi

6. Soyon

7. Karaqas

8. Uyğur.

II. Qərb qrupası. Bu qrupaya giren şivələrin xarakteristiki söz başında qattı [d], yumuşaq və müstəsna olaraq [d] səsinin bulunmasıdır. Söz sonunda yalnız sağır patlayıcı (глухой взрывной) bulunur.

Sözlərin sonunda bulunan dılarxası (заднеязычный – interdental) və dodaq (губной – labial) sağır samitələr saitələrin önündə sədalı (звонкий) olurlar. Lakin sözsonu (auslaut) [t – t] səsi iki saitə arasında olsa belə, sağır qalır. Qalın və incə l [l] bu şivələrdə də bulunur. [s – s], [z – z], [ʃ] səsləri dürlü vəziyyətlərdə rast gəliyor. Çox dəfə [ə] səsi [e]-yə, [u]-yə, [o] səsi [u]-ya, [ö] səsi [ü]-yə keçiyor. Bu hal ən ziyadə Volqaboyu şivələrində görüldüyü. Eyni surətlə [z] səsi [u]-yə, [ʃ] səsi [s]-yə, [z] səsi [ʃ]-yə keçiyor.

Bu qrupaya şu şivələr girir:

1) Qırğız ləhcəsi:

- a) qaraqırğız,
- b) qazax-qırğız,
- c) qaraqalpaq.

2) İrtiş ləhcəsi:

- a) toralı,
- b) kordak,
- c) Tobol və Tümen.

3) Başqurd ləhcəsi:

- a) step şivəsi,
- b) dağ şivəsi.

4) Volqa, yaxud Şərqi Rusiya ləhcəsi:

- a) Mişer şivəsi,
- b) Kama şivəsi,
- c) Sibir şivəsi,
- ç) Qazan şivəsi,
- d) Kasımov şivəsi.

III. Orta Asiya qruppası. Bu qruppaya girən şivələrin xarakteristiki sözlərin birinci hecasında [o] və [ö] səslərinin bulunmasıdır. Bu səslər özlərindən sonra gələn geniş saitələrə təsir etməzlər. Bu surətlə bu şivələrdə də dodaq səsləri ahəngi (labial-attraction) yoxdur; [ɫ] səsi bu şivələrdə rast gəlməyir. Bunun yerinə [l] səsi bulunur ki, bu səs söz içində həm damaqarası, həm damaqönü səsləri ilə bərabər buluna bilər. Sözlərin başında damaq, yaxud dillarası səsləri buluna bilər. Lakin fellərin sonunda bulunan [ت - t], [p], [ق - k] kibi səslər iki saite arasında qalsalar belə, sədalı səsə çevrilməzlər. Qalın ɫ [l] yox, buna qarşılıq hər yerdə incə ɫ [l] bulunur. [o - h], [ɟ - z], [v] kibi səslər ancaq əcnəbi sözlərdə, eyni surətlə əcnəbi sözlərdə bulunan [f] səsi [p] səsinə çevrilir. Bu qruppaya şu ləhcə və şivələr girir:

1. Tarançı (uyğur),
2. Hami,
3. Aksu,
4. Yarkənd,
5. Cığatay ləhcəsi:
- a) şimali sart,
- b) Xokand,
- c) özbək, yaxud Zərəfşan vadisi,
- ç) Buxara,
- d) Xivə.

IV. Cənub qruppası. Bu qruppaya girən şivələrdə [o] və [ö] səsləri ancaq birinci hecadə ola bilər. Bunlardan və [u], [ü] səslərindən sonra ancaq [u], [ü] kibi dar saitələr dura bilər. Əcnəbi sözlərin çoxluğu bu qruppaya girən şivələrdə saitələr uyuşmasını (ahəngi) pozmağa başlıca səbəb olsa gərəkdir. Məhdud [u] səsi bu qruppaya girən şivələrdə də *plato-indifferent*dir, yəni həm qalın, həm də incə saitələrlə birlikdə buluna bilər.

Söz başında əksəriyyətlə sədalı saitələr [g-], [b-], [d-] bulunur. Sözbaşı [b-] səsi bezi hallarda [v-] səsinə keçir. Sözlərin sonunda da eyni surətlə sədalı samitələrə daha çox rast gəlinir; [-ɟ] səsi söz ortasında [-dʒ-], [-d-] səsinə keçir; [ɫ], [ɮ], [l] və [ɫ] səsləri bulunur.

- 1) Türkmən ləhcəsi (tədqiq olunmamış),¹⁸
- 2) Azərbaycan ləhcəsi,
- 3) Qafqaz ləhcəsi (tədqiq olunmamış),
- 4) Anadolu ləhcəsi (az tədqiq olunmuş):
- a) Xudavəndgar şivəsi,
- b) Karaman şivəsi.
- 5) Kırım ləhcəsi,
- 6) Osmanlı ləhcəsi.

Burada Radlov Balkan yarımadası türk şivələri haqqında bəlli-bəlli tədqiqatın bulunmadığını əlavə edir.

Radlovun bu təsnifinə bir çox cəhətlərdən etiraz və tənqidlər yapılmış isə də, bu günə qədər həmin bütün türkoloqlar arasında yenə də əsas olaraq qəbul edilməkdədir.

Herman Vamberi (Hermann Vambery) 1885 sənəsində nəşr etdiyi "Türk xalqı" ("Das Türkenvolk") namındakı əsərində (səh. 86-87) Radlovun təsnifini lisanıyyat nöqteyi-nəzərindən doğru bulmaqla bərabər, həyəti-ümumiyyəsilə qənaətləndirici bir təsnif saymır. Çünki bu təsnifdə, əvvəla, uyğur ləhcəsi ilə Sayan və Altay ləhcəsi bir qrupa soxulmuşdur. Halbuki etnoloji nöqteyi-nəzərindən bu ləhcələr bir-birinə bağlı deyildir. Bundan başqa, doğrudan-doğruya uyğur ləhcəsindən nəşət edən kumul və aksu şivələri başqa qrupa idxal edilmişlərdir. Saniyə, qaraqalpaq və başqurd və başqa şivələrin bir yerdə toplanması da doğru deyildir, çünki qaraqalpqlar Orta Asiyaya Volqadan gəldilər. Bunları əski başqurtlarla qarışdırmaq mümkün deyildir. Vamberinin fikrincə, ləhcəvi xüsusiyyətlər bir xalqın irqi mənşəyini göstərəməz. Vamberi öz tərəfindən şöyle bir təsnif təklif edir:

- 1) Cənubi Sibir şivələri,
- 2) Şərqi türk şivələri.

¹⁸ Bu sözləri eynən Radlovdan alırıq. Bu qeydlərin 1883 sənələrində yapıldığı unudulmamalıdır.

Bunlar, doqquz yüz illik "Kutadqu bilik" mətnlərinin göstərdiyi kimi, uyğurcadan nəşət ediyor və Tyan-Şandan Adriatik dənizinə qədər uzanırlar. Bu qrup başlıca qırğız, özbək, türkmən və Osmanlı ləhcələrindən tərkib ediyor.

3) Qarışıq şivələr qrupu.

Bunlarda Sibir şivələrinin xüsusiyyətləri daha çox olmaqla bərabər, şərq türk şivələrinin təsiri də pək açıq görüliyor. Başqurd, Qazan, noqay, Krım-tatar... şivələri bu soydandır.

N.A.Aristov¹⁹ pək doğru olaraq Vamberinin Radlov təsnifinə qarşı yaddığı etirazı prinsip etibarilə haqsız buliyor. Həqiqətən etnik-irqi məsələlərlə lisanə xüsusiyyətləri bir-birinə qarışdırmaq heç bir zaman doğru olamaz. Etnoloqlar lisanə xüsusiyyətlərə tabe olamayacaqları kimi, lisançılar da irqi xüsusiyyətlərlə müvazi olaraq işləyəməzlər. İrq başqa, lisanə daha başqa olduğunu nəzəri-etibara almaması dolayısıyla Vamberi konkret surətdə təklif etdiyi təshihlərdə, bəlkə, haqlı olduğu halda, prinsip etibarilə tamamilə haqsızdır. Onun bu soy təshihlərində də böyük bir əsas görmək mümkün deyildir. Çünki Sibir türklərindən başqa, bütün türklərin uyğurlardan nəşət etməsi də nə tarixi, nə də irqi dəlil və əlamətlərlə tə'yid olunmıyor.

N.F.Katanov (Н.Ф.Катанов) Qazan Darülfünununda 1894-də oxuduğu giriş müəhazirəsində türk şivələrinin təsnifi üzərində ayrıca duriyor.²⁰

Katanovun fikrinə, türk şivələri dörd qrupa ayrılır:

- 1) Şimal,
- 2) Cənub,
- 3) Orta, yaxud mərkəz,
- 4) Şərq.

Şimal qrupasına Obi hövzəsi türklərinin şivələri giryor. Cənub qrupasına Tavrida yarımadası, Balkan, Kiçik Asiya, Fələstin, Afrikanın şimal-şərq qismi, İran və Qafqaz türklərinin şivələri giryor. Orta və yaxud mərkəz qrupuna Volqa hövzəsi, rus və Çin Türküstanı (Şərq və Qərbi Türküstan) türklərinin, türkmənlər, qara-

qalpqlar, özbəklərin şivələri girər. Nəhayət, Şərq qrupasına qırğız-qazaxlar, Dikokamen qırğızları, Tomsk, Yenisey, İrkutsk quberniyaları türkləri, qaraqalpqlar, Şimali Moğolustanda oturan uryanxaylar və ya qotların şivələri girər.

N.F.Katanov (Н.Ф.Катанов) "Uryanxay dilini tədqiq təcrübəsi" ("Опыт исследования урянхайского языка") namilə 1903 sənə-sində nəşr olunmuş qocaman, lakin səthi əsərində beş tarixi, qırxdörd canlı müasir şivə göstəriyor.²¹

Tarixi şivələr şunlardır:

- 1) Orxon (Göytürk), 2) Uyğur, 3) Koman polovets, 4) Cığatay, 5) Səlcuq.

Müasir şivələr aşağı-yuxarı bütün məlum olan böyüklü-kiçikli şivə və ləhcələrin cədvəlidir:

- 1) Azərbaycan, 2) Altay, 3) Barabin (barabin şivələri tatar şivəsi), 4) Başqurd, 5) Beltir (Yenisey), 6) Qaqauz, 7) Kumuk, 8) Türkmən, 9) İşim (Tobol quberniyası), 10) Qazax-qırğız, 11) Qazan-tatar, 12) Kamasin (Yenisey quberniyası), 13) Qaraqırğız, 14) Karaqas (İrkutsk), 15) Krım-karaim, 16) Karaman, 17) Kaçı (Yenisey), 18) Kaşqar, 19) Koybal (Yenisey), 20) Krım-tatar, 21) Kızıl (Yenisey), 22) Kiverik (Tomsk), 23) Mariupol-qrek, 24) Meşçer, 25) Noqay, 26) Sağay (Yenisey), 27) Sart, 28) Tarançı, 29) ...tar, 30) Tobol, 31) Torı, 32) Tümen, 33) Tolos, 34) Teleut, 35) Tepter, 36) Türk-osmanlı, 37) Turfan, 38) Ufa-tatar, 39) Hami, 40) Xudavəndgar, 41) Şor, 42) Yarkənd, 43) Yakut, 44) Çernevu.

Təbii, bu cədvəl bir çox cəhətlərdən nöqsanlıdır. Bir tərəfdən, bir çox lisanə cəhətdən əhəmiyyətli şivələr bu cədvəle girmədiyi kimi, digər tərəfdən, bir çox əhəmiyyətsiz şivələr də müstəqil ləhcələrlə yan-yana düzülmüşlərdir. Bununla bərabər, dialektoloji tədqiqatı ilərlədikcə bu cədvəldə göstərilən şivələrin sayı artacaqdır.

Öz zamanında olduqca böyük marağı cəlb edən türk tarixinə aid əsərlərlə tanınmış olan fransız alimlərindən Leon Kahun (Leon Cahun) "Asiya tarixinə mədxəl" namilə yazdığı əsərində²² türk şivələrinin öz aralarındakı münasibətinə söz düşürək, bunları üç qrupda tophiyor:

¹⁹ Заметки об этническом составе тюрк. племен и т.д., стр.452-456 (Живая старина. Выпуск, 1896).

²⁰ Этнографический обзор турецко-татар. племен. Казань, 1894.

²¹ Опыт исследования урянхайского языка. Казань, 1903.

²² Introduction a l'histoire de l'Asie, 1896, стр.34-35.

1) Qərb qrupu. Buraya Osmanlı, azəri və İran türklərinin şivələri girir.

2) İkinci qrupa cığatay, özbək, Rusiya tatarları, Sibir tatarları, Kaşqar, türkmən, qırğız, Altay, tarançı və Kırım, Litva karaimlərinin şivələri girir. Bu qrupun "atası" uyğur dilidir.

3) Şimalda yakut və onun dəyişmiş şekillərindən ibarət olan şivələr bulunur.

Aristov yuxarıda zikr edilmiş əsərində akademik Radlovun təsnifini alaraq, onun dil cəhətindən bulduğu qrupları etnos – irq cəhətindən doğru buluyor. Aristova görə, bu qrupların etnoloji cəhətindən xarakteristikləri şöyledir.²³

Şərq qrupasına girən Altay və Sayan türkləri əski türklərin yurdlarında oturmaqla bərabər, dil və irq cəhətindən əski türkləri ən ziyadə təmsil edən xalqlardır. Bunlar ancaq bir dərəcəyə qədər samoyed və Yenisey xalqları ilə qarışmışlardır. İkinci, qərb qrupasına girən türk xalqları Altaydan çıxıb əvvəla dinlin və samoyed xalqları ilə qarışmış, sonra şimal-qərbi ölkələrinə vasil olduğu zaman başlıca fin-uqor qəbilələri ilə təmasda bulunmuşdur. Qərbə gedildikcə bu qruppaya girən xalqların irqi qarışıqlığı artmaqdadır. Bu qruppaya girən xalqlar müxtəlif irqi ünsürlərdən tərəkküb etmiş bir konqlomerat-xəlitə kibidirlər ki, bu xəlitənin meydana gəlməsində bir çox tarixi amillər rol oynamışlardır.

Ən kəsif irqi xəlitəni Volqaboyu tatarlarında, noqaylarda və sonra başqurtlarda buluyoruz. Qazax – qırğızlar bunlara görə daha az, qaraqırğızlar bundan da az dərəcədə xarici təsirə məruz qalmışlardır.

Üçüncü, Orta Asiya qruppasına girən xalqlarda daha ziyadə Şərqi İran qanının bulunmasını xarakteristik bir cizgi olaraq ala bilirik. Burada az-çox Tibet təsirini göz önündə tutmalıdır. Bu təsirlərə qapılmadan əvvəldə Orta Asiyaya gələn türk ünsürü dürlü qəbilələrə mənsub idi.

Tyan-Şanın şərq və orta vadilərində uyğur, çuy xalqlarına Kaşqardan karluk, Qərbi Türküstanda olan sağay, kanqlı və karluk xalqlarına, sonra özbəklərə – kebunların tərkibində başlıca qıpçaq, nayman və arqın qəbilələri var idi – mənsubdular.

Cənub qruppasına girən xalqlar başlıca kanqlı, bir dərəcəyə qədər qıpçaq ünsürlərindən tərəkküb etməklə bərabər, İran, Balkan, Kiçik Asiya xalqlarının irqi cəhətdən qüvvətli təsiri altında bulundular.

Akademik Korş (Акад. Корш) Radlovun yalnız sövti əsas üzərinə qurulmuş olan təsnifi ilə qənaətlənməyərək bir də şəkli – morfolojik əsas olaraq türk-tatar şivələrini bu nöqteyi-nəzərdən təsnif etmək təcrübəsində bulunmuşdur. Bu surətlə Korşda dörd qrup meydana gəlmişdir:

I. Şimal qrupudur ki, bu qrupa girən şivələrə: a) söz sonundakı [-r] səsinə qarşılıq qısa [-y] səsi bulunmıyır: *tag – tau (rar – ray)* kibi; b) fellərdə zəmani-hazır siğəsi təsviri surətdə bir zərf və bir də mütəmmim təsviri fellərdən birisilə, yaxud bunsuz meydana gətirilir: *keletürür –men* ("gəliyorum").

II. Şərq qrupu. Bu qrupa girən şivələrdə: a) bütün vəziyyətlərdə [-r] səsi qalıyor; b) fellərin zəmani-hazır siğəsi [-p] şəkilçisi ilə meydana gətirilir: *gelür –men*.

III. Qərb qrupu. Bu qrupun şivələrində saitələrdən sonra [-r-] səsi düşür: *qalğan – qalan*; b) fellərin zəmani-hazır siğəsi [p] şəkilçisi ilə meydana gətirilir.

Bundan başqa, Korş bir də qarışıq şivələr qrupu ayırır ki, bu da öz sırasında iki yarımqrupa ayrılır.²⁴

Radlov ilə Korşun üsullarında və prinsiplərində bulunan ayrılıqlara rəğmənlə Radlovdakı cənub qrup ilə Korşdakı qərb qrupları heman bir-birinin eynidir.

Son sənələrdə Radlovun təsnifini əsas və Korşunkunu yardımçı olaraq professor Samoyloviç bəzi mütəmmimlər, əlavələrlə bir dərəcəyə qədər bu iki təsnifi birləşdirməyə çalışmışdır.²⁵ Bununla bərabər, professor Samoyloviç də yalnız sövti əsasdan hərəkət etmişdir. Bu surətlə professor Samoyloviç altı qrup bulmuşdur.²⁶ Tarixi bulqar qrupundan başqa canlı şivələr qruplarını üç əlamətlə işarət etməkdədir: sövti, qövmi və coğrafi.

²⁴ Классификация турецких племен по языкам. Этнографическое обозрение. Кн. 84-85, Москва, 1910.

²⁵ Некоторые дополнения к классификации турецких языков. Петроград, 1922.

²⁶ Некоторые дополнения к классификации турецких языков. Петроград, 1922, стр. 15.

²³ Живая старина, 1896, стр. 455-456.

I. II qrupudur, yaxud bulqar qrupu. Bu qrupda professor Samoyloviç çuvaş və onun cəddi olan bulqar dillərini alıyor. Məlum olduğu üzrə türk-tatar şivələrindəki [ɟ - ʒ] səsinə qarşılıq əski bulqar və çuvaş dillərində [-p] səsinə buluruz: *qız - xer (xep), toquz - taxar (taxap)*; digər tərəfdən: *azak - ayak, ura (ypa!)*

II. II qrupu - uyğur, yaxud şimal-şərqi qrupu. Burada bəhs etməkdə olduğumuz təsnifin sahibi [d → z → y] (д(т) - з(с) - й) səs dəyişməsinə alıyor. Məsələn: *adək - atək - azək - ayak, qod - qot - qos - qoy*.

Bu surətlə bütün türk-tatar şivələri iki qeyri-müsavi qrupa ayrılır: d qrupu, y qrupu. D qrupa tarixi şivələrdən Orxon, uyğur, canlılardan soyot, uryanxay, karaqas, salar şivələri girir. Professor Samoyloviç [d - t - z] əlamətlərini topdan şərq qrupunun xarakteristiki olaraq aldığından şərq qrupunda üç yarımqrup meydana gəlir: d yarımqrupu, t yarımqrupu, z yarımqrupu.

D yarımqrupuna girən tarixi və canlı şivələri yuxarıda göstərdik. T yarımqrupuna yakut dili, z yarımqrupuna isə sarıq-uyğur, kamasın, koybal, saqay, kaçı, beltir, şor, kızıl, kiverik şivələri girir.

III. "Tav" qrupu. Qıpçaq, yaxud şimal-qərbi qrupu sövti cəhətdən "tağ - tav" dəyişməsinə dayanan və tarixi şivələrdən qıpçaq şivəsini bu qrupa girən atası kibi tələqqi edən professor Samoyloviç bu qrupun hüduğunu Altaydan Krıma, Sibirdən Pamirə qədər göstərir. Samoyloviç eyni zamanda bu qrupun üç yarımqrupa ayrılmasını təklif edər: birinci yarımqrupa Altay, teleut, qaraqırğız şivələri girir ki, bunların əlamət karkası *тоо, түү* "dağ" şəklidir. İkinci yarımqrupa isə kumuk, qaraçay, balkar, karaim və tatar şivələri, nəhayət, üçüncü yarımqrupa qırğız-qazax, noqay şivələri girir. Bu son yarımqrupu "moğoldan sonra" (послемонгольский), birinci iki yarımqrupu isə professor Samoyloviç "moğolaqədər" (домонгольский) təsmiyə etməkdədir.

IV. "Tağlıq" qrupu, cığatay, yaxud cənub-şərqi qrupu. Başqa şivələrdə "-li" şəklində bulunan şəkilçi bu qrupa girən şivələrdə "-lıq/-lik" şəklində bulunur. Başqa şivələrdə "tav, dağ" ... şəkillərində rast gəldiyimiz sözlər bu qrupanın şivələrində "tağ" şəklində bulunur. Bu qrupa Çini və yaxud Şərqi Türkünstanın bütün türk şivələri (yalnız sarıq və salar şivələri müstəsna), "sart" namı altında yürüdüən Qərbi Türkünstan şivələri (Xivə-sart şivəsi müs-

təsna olmaq üzrə), Fərqanə, Taşkənt, Səmərqənd həvalisinin özbək şivələri və bir dərəcəyə qədər Buxara türk şivəsi daxildir.

Bunun əski şəkli tarixi mənşəyi olaraq cığatay şivəsini alır. Bu qrup iki yarımqrupa ayrılır: a) əsil cığatay, b) çulum, obi və çernevu şivələri. Bu qrupa girən xalqlar Şərqi və Qərbi Türkünstanda, Məvərayı-bəhri-Xəzər (Zakaspi) ölkəsində, Tomski quberniyadadırlar.

V. "Tağlı" qrupu, qıpçaq-türkmən, yaxud orta qrup. Bu qrupa Xivə özbək, sart şivələri girir. Bu qrupa, bir tərəfdən, şimal-qərbi, digər tərəfdən, cənub-qərbi şivə qrupları ilə təmasda bulunduğu üçün "orta qrup" təsmiyə ediliyor.

VI. "Ol" qrupu, türkmən, yaxud cənub-qərbi qrupu. Bu qrupa girən şivələrdə ən birinci xarakteristik cizgi olaraq "ol - bol" dəyişməsi alınır. Bu cəhətdən bu qrup həqiqətən bütün başqa türk-tatar şivə qruplarından ayrılıb çıxır. [...] Xəzəm (Xivə), Buxara, Əfqan Türkünstanı, Türkmənistan, Türkünstan, Azərbaycan, Astrabad, Xorasan və İranın bəzi digər vilayətləri, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan cümhuriyyətləri, Anadolu, Şimali Suriya, həvalisi ilə bərabər İstanbul, Balkan yarımadası, Bessarabiya, Cənubi Krım, Koma sahili stepləri (Şimali Qafqaz - Stavropol türkmənləri), Astraxan (yenə türkmənlər)... bu qrupa girən şivələrdə söyləşən xalqların geniş vətənidir.

Bundan başqa, Berezinin (Березин) "Recherches sur les dialects musulmans, Systeme des dialects turcs" namilə 1848-də Qazanda nəşr etdiyi əsərində macar türköloqlarından professor Yulius Nemet "Göşen" ("G-schen") külliyyatında 1917-də nəşr etdiyi "Türkische Grammatik" namındakı əsərində türk şivələrinin təsnifi ilə uğraşmaqdadırlar.

Professor Nemet (Nemeth) [y-s] sövti dəyişməsinə əsas alaraq, bütün türk-tatar şivələrini iki qrupa ayırmaqdadır: 1) "s" qrupu, 2) "y" qrupu.

Birinci qrupa yakut və çuvaş dilləri, ikinci qrupa qalan bütün türk-tatar şivələri girir.

Yakut ilə çuvaş arasında həqiqətən bir çox cəhətlərdən ümumi cizgilər olmaqla bərabər, daha çox tərəflərdən ayrılıq vardır. Bunun üçün bu iki dili bir tip altına toplamaq doğru olmaz. İkinci, "y" türk qrupuna gələcək olarsa, yakut və çuvaş dillərində rast gəldiyimiz

sözbaşı [s] səsinə qalan şivələrdə [y] səsi qarşı gəlmədiyini yuxarıda Mahmud Kaşqariden gətirdiyimiz parçalarda gözdən keçirənlər, yaxud bu əsərimizin sonuna əlavə etdiyimiz mətnlərlə tanış olanlar təslim edəcəklərdir. Bundan başqa, Altaydan Adriatik dənizinə qədər bütün türk şivələrini bir qrup içinde toplamaq, hər halda bu şivələr arasındakı münasibəti qarşılıqlı yaxlaşma və ayrılma xüsusiyyətlərini nəzəri-ətibara almaq və dialektoloji meydanında qarşımızda duran məsələləri həll etməkdən uzaqlaşmaq deməkdir.

Bununla bərabər, bütün şimdiki qədər saydığımız təsniflər əsasi və təli qüsurlara malikdir. Netəkim İlinski, Samoyloviç kimi türkoloqların özləri də türk-tatar şivələrini təsnif işinin nəhayətlənməsi üçün tarixi və müqayisəli türk sərfinin bütün əsasları ilə meydana gəlməsi lazım olduğu fikirlərindədirlər.

Birinci Türkoloji Qurultayında tərəfimizdən oxunan "Türk şivələrinin münasibəti" mövzulu məruzədə şu cəhətlərə qurultayın nəzər-diqqəti cəlb edilmişdir:

1. Çox dəfələr türk şivələrinin tədqiqi başqa sahələrin aydınlaşdırılması, bir təqim tarixi, iqtisadi və siyasi məsələlərin həll edilməsi üçün təli və yardımçı bir iş olaraq tələqqi edilmişdir.

2. Türkoloq lisançılar hənuz ayrı-ayrı şivələrin tədqiqindən irəliyə gedib bunları müqayisəli surətdə mövzui-bəhs etmək cəhətinə yanaşmamışdılar.

3. Türk-tatar şivələrinin təsnifi üçün şimdiki qədər yazılmış olan sətirlərdə, bizim fikrimizcə, başlıca şu qüsurlar vardır:

- a) yalnız sövti cəhətə əhəmiyyət verilir,
- b) tarixi xüsusiyyətlər və məlumat diqqətə alınmıyır,
- c) Bir təqim müxtəlif prinsiplər bir-birinə qarışdırılır (Срен. отчет, стр. 100).

Bu cəhətlərin türkoloji qurultayı tərəfindən gərəyi qədər nəzəri-ətibara alındığını qurultayın bu xüsusa qəbul etdiyi şu qərarlardan da görmək mümkündür:

1. Hər dil və şivə ayrı-ayrı tədqiq edilməli və bunların müfəssəl, dərin tədqiqlər üzərinə tərtib edilmiş lüğət və elmi sərfiləri meydana gətirilməlidir.

2. Türk dilləri və şivələrinin tarixi-müqayisəli sərfini, müqayisəli iştiqaq lüğətini və təsnifini vücuda gətirmək üçün lazım gələn hazırlıqlar görülməlidir (Срен. отчет. тюрколог. съезда, стр. 401).

BAŞLICA TÜRK-TATAR ŞİVƏLƏRİ

Çuvaş – yakut – Sibir və Altay – Yenisey – Uryanxay – qazax və qırğız – Şərqi Türküstan – Türküstan – Ural və Volqaboyu – Qafqaz – Cənubi Rusiya – Kiçik Asiya – burada başlıca türk-tatar şivələri, daha doğrusu, bu şivələrdə danışan türk-tatar xalqları, bunların mənşə və hədudları, təqribən sayları haqqında oxuyucuya müxtəssər məlumat vermək fikrindəyiz. Bu məlumat yalnız canlı şivələri göz önündə tutaraq verilecəyindən bu xalqların tarixi həyatları üzərində durmağa həcət yoxdur.

I. Çuvaş

Bu dildə danışan insanlar əski Qazan, Ufa, Simbir, Samara, Saratov və Orenburq quberniyalarında və qismən Başqırdıstanda yaşayırlar.

Çuvaşlar haqqında rus və ərəb səyyah müərrixlərinin verdiyi məlumat qəti və açıq bir nəticə çıxarmağa kifayətdir. Bunlar bartaş, bahar-mujar, bulqar, suvar... xalqlarından bəhs edirlər. Alimlərin əksəriyyəti bugünkü çuvaşlarla əski bulqarların birliyi fikrində durmaqdadırlar.

Akademik Radlov, Konek, professor Samoyloviç, Aşmarin bu fikirdə bulunurlar.

Yuxarıda gördüyümüz kimi, professor Samoyloviç bugünkü çuvaş dili ilə dünkü tarixi bulqar dilini bir qrupa soxuyur. Netəkim Mahmud Kaşqari bulqar və suvar dilini bir yerdə göstərir. Danimarka alimi V.Qrenbek (В.Гренбек) 1902 sənəsində yazdığı əsərində, fin alimi K.Ramsted "Fin - uqor" jurnalının otuzuncu cildinin birinci nömrəsindəki məqaləsində çuvaşların türk-tatar xalqlarından və bunların dilləri də türk-tatar dillərindən olduğunu iddia edirlər.

V.V.Radlov "Fonetik" namındakı əsərində çuvaşların sonradan türkləşmiş fin-uqor olduğunu irəli sürməkdədir ("Fonetik", səh. 88-91). Radlova görə, bu türkləşmə üç ayı dövrə meydana gəlmişdir:

1-ci dövrdə türk-tatar dillərinin [a] səsi [ы] şəklində alınmışdır. Məsələn: قارون "qarun" – خیرام "хырам".

2-ci dövrdə türk-tatar dillərinin [a] səsi çuvaş dilində [y] olaraq alınmışdır. Məsələn: قارينداش “qarındaş” – خورانتاش “хуранташ”.

3-cü dövrdə türk-tatar dillərinin eyni [a] səsi çuvaşlarda [a] olaraq keçmişdir. Çünki bu zamanda çuvaşlar artıq o dərəcə türkləşmişdir ki, doğrudan-doğruya türk-tatar [a] səsini olduğu kibi tələffüz edə bilmişlərdir. Məsələn: قازيق – кажик (“qasıq”), قاشقير – кашкыр (“qurd”), بازار – بازار.

N.N.Poppe (Н.Н.Поппе) “Çuvaş və türk-tatar dillərinin yaxınlıq münasibətləri haqqında” (“О родственных отношениях чуваш. и тюрко-тат. языков”) namilə 1925 sənəsində nəşr etdiyi əsərində çuvaş dilinin əski bulqar dili ilə sıxı yaxınlığını tanıyır, hətta çuvaş dilini doğrudan-doğruya əski bulqarın yeni şəkli sayır. Bununla bərabər, Poppe gərək bulqar və gərəksə çuvaş dilini moğol ilə türk-tatar dili arasına qoyur və çuvaş dili türkcəsinin türk-tatar dilinin təşkilindən əvvəl “ana dil”dən (“праязык”) ayrılmış olaraq təəvvür ediyir və bu surətlə çuvaş dilini türkdən əvvəl (до-түркий) sayır.

Poppenin başqa türkoloqların fikirlərinə, yaxud özünün olduqca qiymətli tədqiqatına dayanaraq irəli sürdüyü nəticələri şu nöqtələrdə toplamaq mümkündür:

1. Çuvaş dili əski bulqarcanın davamıdır.
2. Çuvaşca başqa türk-tatar dillərindən ziyadə moğolcaya yaxındır.
3. Binaən əleyh çuvaşca türk-tatar şivələrindən ziyadə əski türk-tatar dilinin xüsusiyyətlərini saxlamışdır.
4. Eyni səbəbdən çuvaşca fin-üqor və türk-tatar dili deyildir.
5. Çuvaş dili türk-tatar dilindən əvvəl ana dildən ayrılmışdır, yeni çuvaşca türkcədən əvvəl təşəkkül etmişdir.

Poppenin başlıca dəlili moğol, əski bulqar və çuvaş arasında müştərək olan [ɹ – ʒ] → [ɹ – p] və [ʃ – l] dəyişməsidir. Məsələn:

1) z – r		
Türk-tatar	Moğol	Çuvaş
<i>Buzarı</i>	<i>birari</i>	<i>nary</i>
2) ياش – yaş	<i>nilbusun</i>	<i>чыл</i>
تاش – taş	<i>cila run</i>	<i>тыл</i>

Poppe bunlardan başqa, yuxarıda zikr olunan əsərində saitələr xüsusunda da eyni surətlə moğol, türk-tatar, çuvaş dilləri arasında müqayisələr yapıaraq bəzi sövti dəyişmələrdə çuvaşcanın moğolcaya daha yaxın olduğunu göstərməkdədir.

Bununla bərabər, Poppenin bu yoldakı nəticələrinə bəzi qüvvətli etirazlar yapıla bilər. Bir kərə [ʃ – l], [z – r] dəyişməsi türk-tatar şivələrinin içində də mövcuddur. İkinci dərəcədə moğolca ilə çuvaşca arasında bulunan ümumi xüsusiyyətlər qədər türkcə ilə moğolca arasında bulunur. Eyni surətlə çuvaşca, Poppenin də etiraf etdiyi kibi, sövtiyyat və şəkliyyatı ilə nöqtəsi-nöqtəsinə türk-tatar dillərininkinə uyğun olub, moğolca ilə çuvaşca arasındakı müştərək nöqtələr çuvaş dilinin əsasi xarakteristikini təşkil edəməz.

Moğolca ilə türkcə arasında da çuvaşca ilə moğolca arasında olmayan bir çox müştərək xüsusiyyətlər mövcuddur. Bunların bir çoxları haqqında iqtibasalma denilə bilsə də, bütün böylə hadisələri iqtibas əsasi ilə izaha qalxışmaq, əlbəttə, yanlış olur. Moğolca ilə türkcə arasındakı münasibət gərəyi kibi izah edilmədiyi kibi, Orxon kitabeləri lisan etibarilə əski türkcənin bütün xarakteristikini verən abidələr sayılamaz. Bizim fikrimizcə, çuvaşcanı ayrı bir şivə, yaxud ləhcə kibi deyil, müstəqil bir türk dili kibi almaq doğru olur. Bugünkü türk şivələri ilə, Orxon kitabələrinin dili ilə çuvaşca arasında bəzi əsasi ayrılımlar bulunduğunu qəbul etməklə bərabər, bu dili türkcədən əvvəlki dil olaraq qəbul etməyə və moğolca ilə türkcə arasına qoymağa kafi dərəcədə haqq və əsasımız olmadığı fikrindəyiz. Böylə nəticələrə varə bilmək üçün əvvəla əski, Orxon-dan əvvəlki türk dili, moğolca ilə türkcə arasındakı münasibət və əski bulqarcanın mənşəyi haqqında konkret, ətraflı məlumatımız olmaq lazım gəlir. Əski bulqarcanı, Mahmud Kaşqari kibi, on birinci əsr müəlliflərinin belə türkcə, türk dili olaraq göstərmələri də diqqətəlayiqdir.

Əcəba, bu gün çuvaşcada bulduğumuz bütün sövti xüsusiyyətlər əski bulqarcada da varmıdı? Yoxsa bunlar daha sonrakı zamanlara aidmi? Yuxarıda da söylədiyimiz kibi, bir kaç moğolca ilə çuvaşca arasında ümumi xüsusiyyət bu cəhəti həll etməyə kafi sayılamaz.

Bütün bu söylədiklərimizdən oxuyucu çuvaş dili və bu dildə söyləyən çuvaş xalqının mənşəyi vəziyyəti ətrafında doğan bir çox məsələlərin hənz çözülmədiyini və türkoloji sahəsindəki tədqiq-

lөр ciddi surətdə iləriləmədikcə daha yaxın vaxtlarda da çözülmə-yəcəyini anlasa gerəkdir.

Çuvaşca, bizim fikrimizcə, qırğız-qazax, özbək, yakut şivə və yaxud ləhcələrinə görə daha xarakteristik, daha xüsusi cizgilərə malik olması dolayısı ilə ayrı bir dil kimi alına bilsə də, ancaq bu xüsusiyyətə müsbət canlı şivələri öyrənir türk dialektolojisi meydanında çalışırken dili də tədqiq dairəsinə çəkmək lazımdır.

Çuvaşların yaşadığı sahəni yuxarıda göstərmişdik. Bu gün çuvaşlar muxtariyyətli çuvaş cümhuriyyətinə malik olub, mərkəzləri Çeboksarı şəhəridir.

Çuvaşların sayısı haqqında da müəyyən qəti bir hesab etmək mümkün deyildir. Vamberi 600000 (altı yüz bin) qədər göstərirdi. Aristovda 537000 (beş yüz otuz yeddi bin), Brokhauz-Yefrona 800-900 (səkkiz yüz – doqquz yüz bin), Jan Denidə (J.Deny) 843000 (səkkiz yüz qırx üç bin), nəhayət, on yeddi sənəsi inqilabından sonra bəzi qəzetələr və əməli rəhbərliklərdə yenə səkkiz yüz bindən bir az artıq olaraq göstərilir.

Bulqar, çuvaş dilindən qonşu fin-üqor xalqlarının, məsələn, votyak, çeremis dilinə, macar dilinə bir çox sözlər girdiyi kibi, çuvaş dilinə də əcnəbi dillərdən bir çox sözlər nüfuz etmişdir.²⁷ Çuvaş dilini təhlil etdiyimiz zaman burada qonşu və islam türk-tatar xalqlarının dillərindən keçmiş ərəb-fars sözləri bulduğumuz kibi, son zamanlarda daha ziyadə artmaqda olan rus sözləri buluruq.

Çuvaş dili haqqında şimdiki qədər yapılan tədqiqata aid əsərlər kitabımızın bibliografi şöbəsində bulunacaqdır. Çuvaş dilində inqilabdan sonra mövqut, qeyri-mövqut ədəbiyyat görünməyə başlamışdır. Hərfləri slavyan-rus hərfləridir.

II. Yakut

Türk-tatar xalqları içində ən şərqi və şimali məntəqələrdə oturanlar, şübhəsiz, yakutlardır. Yakutlar başlıca Lena (Лена) nəhri hövzəsində oturmaqla bərabər, şərqdə Oxot dənizinə, Qərbdə Yeniseyin aşağı məcrasına qədər uzanırlar. Yakutlar özlərinə “saxa” (Саха) deyirlər. “Yakut” (“якут”) sözü isə, bəzilərinin zənninə görə,

tunqusların yakutlara verdiyi “yaku”, “yeku” (“яку – яку”) sözlərindən gəlir.

İşte bu “saxa” adına və yakutlar arasında bu günə qədər gəzən ləqendalara dayanaraq Miller (Миллер), Aristov kibi bəzi alimlər bunların əsilləri etibarilə “sağay” Qızıl Yar tatarları, türklərindən nəşət etdiklərini söyləməkdədirlər. Həman bütün alimlər yakutların cənubdan gəldiklərinə, hicrət etdiklərinə qənc isələr də, bu köçmənin nə vaxt meydana gəldiyini və nə kibi səbəblər altında, şərtlər içində vüqu bulduğunu qəti olaraq göstərməyirlər. Hər halda on üçüncü – on dördüncü miladi əsrdən gec olmayacağı ümumiyyətlə qəbul ediliyor. Çünki on yeddinci əsrdə ruslar gəldiyi zaman burada artıq yakutlar əsas etibarilə təşəkkül etmiş bir halda bulunuyorlardı.

Yakutların iskan etdiyi yerlərin vüsəti Fransadan iki dəfə böyükdür. Aristovca, sayıları 1885 sənəsi hesabına görə, 219866, 1891 sənəsində 221776, Oberhummer (Oberhummer) nərədən aldığı göstərməyərək 227000, Jan Deni də həman eyni miqdarda təyin ediyor.

Yakutlar islamiyyəti qəbul etmədikdən başqa, onun təsiri altına da düşməmişlərdir. Yalnız on doqquzuncu əsrdən başlayaraq, qayət zəif surətdə ruslar vasitəsilə xristianlıq nüfuzuna qapılmışlardır. Əqidələri etibarilə bu gün də yakutların həman cümləsi əski köçəbə türklərin dinləri olan şamanlıq dinindədirlər. Dilləri [y – s] hadisəsilə bütün türk-tatar şivələrinə qarşı çuvaş dilinə yaxınlaşsa da, [z-r] hadisəsinin yoxluğu ilə bundan da ayrılır. Başqa cəhətlərdən [y]-li türk şivələrinin sırasına girir, bunun üçün həman bütün yakutşünaslar bu dilin başqa türk-tatar şivələrinə aşına olan adam tərəfindən beş-altı ay zərfindən öyrənilə bildiyini yazmaqdadırlar. Yakut dili xalq ədəbiyyatının genişliyi, ifadə qüvvətinin böyüklüyü ilə bütün Sibiriya ruslar, tunquslar və başqa xalqlar arasında ümumi dil xidmətini görməkdədir.

Akademik Radlov yakutları sonradan türkləşmiş əcnəbi xalqlardan sayır və buna dəlil olmaq üzrə də, bir tərəfdən, yakut dilinin başqa türk-tatar şivələrindən əhəmiyyətli dərəcədə ayrılmasını, digər tərəfdən də, bu dildə əski türk-tatar dilinə aid xüsusiyyətlərin bulunmamasını göstərirdi.²⁸

²⁷ Н.Ашмарин. Материалы для исследования чувашского языка. Казань, 1898 г. (Введение).

²⁸ Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den turksprachen (Записки Акад. наук, 1908, т.VIII, №7, стр. 51)

Halbuki N.N.Poppenin pək gözəl göstərdiyi kibi, yakut dilində oski türk-tatar abidələrində, məsələn, Orxon və uyğur dövrlərində rast gəldiyimiz bir çox arxaizm – əskiliklərə rast gəliyoruz.²⁹ Bunun üçün yakutlar haqqında çox oski zamanlarda, daha müəyyən deyəcək olursaq, islamdan əvvəl ümumi türk-tatar yurdundan ayrılmış və bu zamandan sonra öz dilini müstəqil surətdə inkişaf etdirmiş türk xalqı demək lazım gəlir. Etnoloji tədqiqlər də bunu göstərir. Etnoloqlar yakutlarda üç ayrı tip buluyorlar: 1) rus tipi, 2) moğol, 3) türk.

Yakut dilində ədəbiyyat ancaq 1917 sənəsi inqilabından sonra görünməyə başlamışdır. Bu gün əlimizdə mövcud olan məlumata görə, Yakutustanda 150-dən ziyadə birinci dərəcə məktəb və səkkiz bin qədər tələbə mövcuddur. Yakut dilində bir çox məktəb kitabları, bədii əsərlər, elmi və əməli risalələr təb edilməkdədir. Yakutlar rəsmi əlifba olaraq latın əsasında öz dillərinin xüsusiyyətlərinə uyduurulmuş bir əlifba meydana gətirmişlər və bununla yazmaqdadırlar.

İdarə cəhətindən Yakutustan muxtariyyətli bir cümhuriyyət olaraq Rusiya Qoşma Şuralar Cümhuriyyətinə girməkdədir.

III. Sibir və Altay türkləri

Altay dağları vadilərində yaşayan bir çox kiçik türk-tatar xalqları vardır ki, burada bunların ancaq başlıcaları haqqında bir kaç söz söyləmək istəyirik. Sibir və Altay türkləri namı altında başlıca şu xalqlar toplanıyor: əsl altaylılar, teleutlar, barabalar, soyotlar, Abakan tatarları və sairə...

Altay türklərini ruslar “bəyaz kalmık” (“белый калмык”), yaxud sadəcə “kalmık” namı altında yürüdürlər. Kəndiləri isə özlərinə “kalmık” və yaxud oyrotların əski hakimiyyətlərinin bu türklər arasında qalmış xatirəsi olaraq “oyrot”, yaxud “kalmık” diyorlar. Əlalədə özlərinə “Altay kişi”, yaxud “çur kişi” kibi yaşadıkları məhəllərin adlarından alınmış ünvanlar qəbul etdikləri kibi, Başkavusda yaşayanlar “ulan” (“улан”), Çuluşmanda yaşayanlar isə “teles” (“телец”) diyorlar. Altaylıların müxtəlif qəbilələri şunlardır:

nayman, mirkit, qıpçaq, kan, kergit, ırğıt, mundus, ara, totoş, çaptı, tun-şun, almat, kebek, kudyu, tandu, paylaqas, ibittas, qutti, sakal, teles, ıydaq, qırğız, soyon, monqol, sart, yiltas.

Altaylıların dilində bir çox əski lisani xüsusiyyətləri saxlanması etibarilə “təmiz türk dillərindən” sayıla bilər. Lakin kalmıqlarla çox zaman qomşuluqda və onların hakimiyyəti altında yaşamaları səbəbindən dillərinə bir çox moğol sözləri girmişse də, bunlar şəkil etibarilə tamamilə türkləşmişlərdir.

Altaylılara dilcə yaxın bulunan xalqlardan birisi də teleut (телеут)lardır. Bu teleutlar da yenə kalmık hakimiyyətinin xatirəsi olaraq, özlərini “telengut” və “qarakalmık” təsmiyə ediyorlar. On yeddinci əsrdə teleutlar bütün Altay xalqlarının başında dursalar gərəkdir. Çünki Tomsk və Kuznets voyevodaları bu əsrdə teleut bəyləri ilə münasibətdə bulunurlardı. Teleutların qəbilələri şunlardır: toro (торо), oçu (очу), mirkit, aktumat (ак-тумат), qaratumat (каратумат), çoros (чорос), qıpçaq, sart, nayman, tölös (төлös), torqu (торгу), mundus (мундус), koçkormundus, totoş, purut, çalman.

Bunlarla qomşuluqda oturan akkeştim (ак-кештим) xalqında isə bu qəbilələri buluyoruz: iyut (ийут), tört as, çingiz, an. Akkeştim xalqının qəbilə adlarını teleut və Altay xalqlarının qəbilə adları ilə çalışdırdığımız zaman akkeştimlilərin qəbilə adlarında əski türk qəbilə adlarına rast gəlmiyoruz. Bunun üçün və daha bəzi tarixi işarətlərə dayanaraq, Aristov bunları türkləşmiş samoyed xalqlarından saymaq istəyirsə də, dəlilləri pək o qədər də qənaətləndirici deyildir (Aristov. Yuxarıda zikr olunmuş əsəri, səh. 340). Radlov Altay xalqlarının sayısını on dörd ilə on beş bin arasında göstərdiyi kibi, Yadrinsev 17014 göstərir. Teleutları isə 22796 göstərir.

Jan Deni bunları Yenisey xalqları ilə bir arada göstərər ayr-ayrı sayıları haqqında məlumat vermiyor (Grammaire de la langue turgue, p.4).

IV. Yenisey türkləri

Yenisey hövzəsində oturan başlıca türk-tatar xalqları şunlardır:

1. Qızıl xalqı ki, bunlar Yus çölündə bulınırlar. Bunların on qəbiəsi vardır: qızıl, kiçik və böyük açın, akı, basaqar, kamlar, arqın, kalmak, kurçık (курчик), şyu (шю). Qızıllar öylə görünür ki,

²⁹ Учебная грамматика якутского языка. Москва, 1926. Введение.

qırğız, teleut, yeniseylilər kibi müxtəlif qövmi ünsürlərdən tərəkküb etmişdir.

Bunların sayı 1859 məlumatına görə, 5179 adam imiş.

2. Kaç xalqı ki, XVII əsrdə Kaça suyu kənarında yaşarlardı. Bu xalqın tərkibinə girən qəbilələr şunlardır: kas (kaş, kaç), ara, tin, çastıq, çarım, çıtağ, sukar və tuba.

1892 sənəsinə görə, kaç xalqının sayı 11363 nəfərdir.

3. Saqay tatarları namilə məlum olan xalqlardır ki, bunların qəbilələri də şunlardır: saqay (saqay qəbiləsinin cüzləri də şunlardır: turan, sarığ, ırgıt, eçik, kıy (кый), aba, tyuda, qırğız, cetti, pyuru, yus saqay, tom saqay), tura, beltir (bunun qəbiləvi cüzləri: sokakmina, tak-kakmina, akçistar, karaçistar, sarığ, taban-beltir), tayas (cüzləri: cedebeş, kallar, tayas), karqa (cüzləri: səb-bicin, sayın, turan və karqa), kızay, yaxud kızıl kaya, tom, kıy, qobı, kuybal (cüzləri: yayqadu, kann, turaçak, çoda, madır, kol, inqara, beğeci, arçı, kiçik, ırgə, kaydın). Bunların şivəsi kaç tatarlarının şivəsinə olduqca yaxındır. İçlərində irqi cəhətdən samoyed ünsürləri bulunmaqdadır. 1870 sənəsində sayıları 18701 təxmin ediliyor.

4. Karaqas və kamasın xalqları. Kastren, Katanova görə, şu qəbilələrdən tərəkküb ediyər: sarıgkaş, kaş, çoğdu, karaçoğdu (чорду) və çetpey. Dilləri Uryanxay xalqının dilinə yaxındır. Bunlar özlərinə tuba (тыба) diyorlar. 1888 sənəsində 416 can imiş.

V. Uryanxay xalqları

Uluğ-kema, Kemçik hövzələrində yaşayıb türk, bəzən moğol təsmiyə edilməklə bərabər, öz-özlərini tuba, yaxud Tuva (Тува) adlandırıyorlar. Eyni surətlə bunlara soyon (соён), soyot da diyorlar. Türk dilini hənz saxlamaqda olan Uryanxay xalqları şu qoşunlara ayrılıyor:

Xozot (Kosogöl yanında parçaları: xalyoş, irkit, xasut, arqamık), oynar (Tannonun iki tərəfində parçaları: oyon, irxit, soyen, çodı), salcak (Uluğ kema kənarında parçaları: salcak, qırğız, kol, baykara), toçı (Bey-kema kənarında parçaları: akçeda, karaçeda, toçı), kemçik (parçaları: kamışku, ırgıt, masay, munquş, karamunquş, kıdy urcak, onda, xubalık), sayın-toyon (parçaları: toyolyot,

soyen, karatolçak, kojeget, sarıxlar, tonqak, xovlar, karasal, adın toyollıyuş, tumat, qırğız).

Uryanxayların sayı 40-45 bin arasında göstərilir. Uryanxay türklərinin samoyed xalqlarının türkləşmiş nəslindən olduğunu zənn etməkdədirlər. Digər tərəfdən, uryanxayların bir qismi moğollaşmış və öz dilini unutmuşdur.

Upsa-nor (Упса-нор) və Qırğız-nor (Кыргыз-нор) gölləri arasında keçən əsrin sonlarında 400 kibitkanı keçməyən xoton (хотон) namına kiçik bir xalq yaşıyordu. Aristova görə, bunlar kalmıqlar tərəfindən Şərqi və yaxud Qərbi Türküstanda əsir edilmiş həzəri türklərinin nəslidir ki, vaxtilə kalmık əsilzadələrinə əkmək yaparlardı. Şimdi dörbet-van yenə əkmək yetişdiriyorlar. Eyni zamanda moğollar kibi köçəbə həyat sürüyorlar.

Sibir və Moğolustanda oturan türk xalqlarından barabalar haqqında bir kaç söz söyləməliyiz. Barabalarda şu qəbilələr bulunıyor: terene, tarı, baraba, köləbə (көлөбө), lonqa, livey və qarqalı. Bunların Obi ilə İrtiş arasında oturanlarının sayı 4635 və Tobol quberniyasında oturanlarının sayı da 37148 kişi olarmış (1895-96 hesabına görə).

Bunlardan başqa, Sibir və Moğolustanda oturan türklər arasında samoyed və yerli yeniseylilərin türkləşmiş nəslə sayılan komandin (3580 adam), çernevo tatarları (yış-kişi Иыш-киши, yəni dağ adamı) (3464 adam), şor (Шор) (10688), Çulım (500) əlavə etməliyiz. Bütün buraya qədər saydığımız xalqların sayı Jan Denidə 255154 adam olaraq göstərilməkdədir.

Bütün bu türklər şaman dinində bulunmaqla bərabər, böyük bir qismi rəsmən olsa da, buddist və qismən xristian dinində bulunuyorlar. Məişət etibarilə əksəriyyətlə köçəbədirilər.

Katanovun 30 mayıs 1889 sənəsində yazdığı məktubunda soyotlar haqqında yazdığı şu sətirlər bütün şimdiki qədər saydığımız türk-tatar xalqlarına əsas etibarilə, yəni adlar və ünvanlar dəyişdirilərək təşmil edilə bilər.³⁰

“Dinləri haqqında şunu öyrəndim: dövlət dini, rəsmi din buddizm, soyotların öz dini şamanizm. Soyotlar həm buddist rahibinə, həm

³⁰ Письма Н.Ф.Катанова из Сибири и Восточного Туркестана. С.Петербург, 1893, стр. 6.

də öz qamlarına müraciət edirlər. Səmələr, göylər (тап) otuz üç 33 və otuz üç də ilahi var. Bunların həpsinin üzərində Madıpur xan (Мадырпурхан) bulunur. Torpağın üç qatı var. Bunların altında 88 cəhənnəm (tamu – тамы) var. Hər cəhənnəmdə baş erlikdir. Bütün bu erliklərin başına Erlik xan denilir. Bu erliklərin vəzifəsi cəhənnəmə düşənlərin ruhunu əzablandırmaqdır. Yer üzündə bir çox ruhlar (aza – аза) var ki, sayı, bəzilərinə görə, 99, bəzilərinə də, 88-dir.

Fəna adamın canı (sunə – сына) cəhənnəmə, iyi adamlarınkı göyə, səməyə gedir. Şamamın ruhu isə daşlar və ağaclar içində yaşayır, çünki onun ruhu heç bir yerdə qəbul edilmir. Bundan başqa, dağlarda, ormanlarda, suda və atəşdə yaşayan ruhlar da var. Atəşə ot buraxır və rəqə dönürlər. Qumlu və daşlı yerlərdə cinlər (albı – албыс) yaşayır və erkəklərə əziyyət edirlər. Baharda və yazda Madıpur xan şərəfinə bayram yapırlar. Bu bayrama taqılqa (тагылқа) denilir.³¹

Ümumiyyətlə, bir çox şaman adətləri, əqidələri buddizm əqidələri ilə qarışmışdır. Nəsil ki, başqa islam dinində sayılan türk-tatar xalqlarında da əski şaman əqidələrinin islam əqidələri ilə qarışdığını görürük.³²

VI. Qazax-qırğız və qaraqırğız

Bu xalq bir çox cəhətlərdən diqqətəlayiqdir. Bir kərə sayıca Anadolu türklərindən sonra bütün türk-tatar xalqları arasında ikinci yeri tuturlar. Çünki bunlar moğol Altayından Amu-deryaya, Kaspi dənizinə, qərbi Tyan-Şandan Ural dağlarına qədər uzanırlar.

Qazax-qırğızlar başqa türk-tatar xalqları arasında köçəbə və heyvançılıq məişət tərzini, qəbilə həyatını həmişə tamamilə saxlayıb gəlmiş yeganə xalqdır, – deilsə xəta olmaz. Digər tərəfdən, qazax-qırğızlar içində altaylardan və Moğolustandan steplərə enən başlıca türk-tatar xalqlarını bulmaq mümkündür.

³¹ Yene orada, səh. 6-7.

³² Buraya qədər verdiyimiz məlumat başlıca: Аристоф. Заметки об этническом составе и т.д. və Radlovun "Ethnographische Übersicht der nördlichen turkstämme" namındakı bəhsə (Fonetik, II qisim) və bir də Katanovun yuxarıdakı əsərinə dayanır. Başqa mənbələrimiz birer-birər zikr olunmuşdur.

Qazaxları ruslar və onların arxasından avropalılar "qırğız" təsmiyə etdilər. Halbuki bunlar və qonşuları özlərinə qazax diyorlar. Bu yanlışlıq rusların Sibiri işğal etmələri dövründə baş verdi. Bu zamanlarda ruslar qazaxlar haqqında qəti heç bir şey bilmiyorlardı. Ural və Volqa arasında köçüb gəzən noqaylar qazaxları rusaqlardan ayırmıyorlardı. Sibiri fəth edərkən ruslar ırmaqlar – nəhrlər boyunca Şərqi doğru hərəkət etdilər.

Qırğız çöllərindən daha şimali məntəqədə dolaşdıqları üçün qazaxlara rast gəlmədilər. Yenisey hövzəsinə endikləri zaman özlərinə qırğız adı verən türk-tatar qəbilələrini buldular. Bunlar bugünkü qaraqırğızlar idilər. Bizim onları bu gün gördüyümüz yurdlarına qaraqırğızlar yalnız XVII əsrdə gəldilər. Bu zamandan əvvəl Yenisey hövzəsində oturlardı. Bundan sonra qazaxlarla rast gələn ruslar adət və məişətlərinin müsbəhiyyətinə dayanaraq bunlara qırğız adını verdilər. Daha sonra yanlışlıq meydana çıxdı və qazax-qırğız adlarının birləşdirilməsi yolu ilə təşvihiyə çalışıldı. On doqquzuncu əsrin başlarında süni kaysak ünvanı meydana gətirildikdə bu surətlə bunları rus "kazakları" ilə qarışdırmağa çalışdılar.

Bu qazaxlar (əski təbircə: qırğızlar) tarix səhnəsində nisbətən çox gec göründülər. Altın Ordu xanlığı zamanında və bunun süqutundan sonra da qırğız çöllərində özbəklər köçəbə gəzərlərdi.

On beşinci əsrdə özbək ordasından bəzi qəbilələr ayrıldı və Şərqi doğru hərəkət etdilər.

Bu dövrlərdə bu surətlə əsas ordadan və əslindən ayrılanlara "qazax" derlərdi. Bunun üçün özbəklərdən ayrılan qəbilələr də qazax idi. Qazax xalqının bu surətlə meydana gəldiyini qazaxların mənşəyinə aid olub öz aralarında şimdiki qədər saxlanmış olan masal və leqendalarda da görürük. Bu masallarda qazaxların yolunu şaşırmış, öz xalqından ayrı düşmüş adamlardan, qoğulmuşlardan tələdiyi hekayə ediliyor.

Qazaxlar üç böyük ordaya (cüz – джюз) ayrılırlar:

a) Böyük orda (Uluğ cüz) Balkaş gölüne tökülən Karatala (Каратала)dan Sır-derya və Çirçik nəhrlərinə qədər uzanır. Aristovun fikrincə, başlıca Kanqlı və Dulat (Дулат) əski qəbilələrindən tərkib tapılır.

Bu qəbilələr çöl sakinləri olan oson və qaraqırğız qəbilələri ilə qarışaraq, mürəkkəb qövmi ünsürlər meydana gətirmişlərdir.

Bu ordanın çox qəbilələri vardır ki, burada həpsini saymaq həm mövzumuz, həm də imkan xaricindədir. İsimləri etibarilə maraqlı qəbilələr şunlardır:

Qızılburq (**Кызыл-Бурк**), konurburq, ayt, buzum, segiz sarı, kurman, alcan (**альджан**), sarı oyson. Bunların sayısını Aristov 550 bin qədər təxmin ediyor.

b) Orta cüz. On üçüncü esrdə Moğolustandan çıxan arqın, girey və nayman qəbilələri öz aralarında və başqa yollarında rast gələn qəbilə, xalqlarla qarışdılar.

Şərqdə girey, bunlardan qərbə doğru nayman, bunlardan qərbə arqın, daha da qərbə kışaklar bulunuyor. Bunların sayıları haqqında qəti bir fikir yoxdur. 1832 sənəsində Butovski (**Бутовский**) bunların 116500 çadırdan ibarət olduğunu söyləyir. Əgər hər çadırdə 5 can fərz etsək, bunların sayısı da uluğ cüzünkü qədər olur. Eyni surətlə V.Q.Sokolovski (**В.Г.Сokolовский**) tərəfindən tərtib olunan "Qazax aulu"nda (**"Казакский Аул"**)da³³ bu xüsüsda məlumat yoxdur. 1927 sənəsi təhriri-nüfusunun nəticəsi bizə hənuz məlum deyildir.

c) Kiçi cüz. Bu ordada başlıca qəbiləvi budaqlar şunlardır: 1) alcan, 2) adan, 3) musqar, 4) tamı, 5) tabin, 6) kitey, 7) qarakitey, 8) çivmak, 9) çikli, 10) carsal bayılı.³⁴

Bütün bu üç cüzdə toplanan qazaxların miqdarı, 1897 hesabına görə, Oberhummerdə (**Oberhummer**) 4084000,³⁵ Jan Denidə 3932222,³⁶ Brokhauz-Yefronda "üç milyondan ziyadə",³⁷ inqilabdan sonra çıxan bəzi statistik məlumatında beş milyondan da ziyadə göstərilir.

Platon Melioranski (**П.Мелиоранский**) qazax dil və ədəbiyyatı haqqında şu sözləri söyləyir: "Qırğız (Qazax) dilini tədqiq edənlərin müttəfiqən şəhadət etmələrinə görə, bu dil türk şivələrinin ən təmizi və zənginidir. Qırğızlar sözdə böyük sənətkarlardır. Sözdə

istedad ilə təmayüz edən adamlar qazaxlarda böyük sayğı və hörmət qazanıyorlar. Qırğızların xalq ədəbiyyatı çox mütənəvvə və zəngindir. Bilkəssə şurası diqqətləşəyandır ki, böyük və geniş sahədə yaşadıqları halda, hətta ən uzaq guşələrdə yaşayan qəbilələrin belə dili tamamilə birdir. Bunun üçün qazax dilinin daha kiçik şivələrə bölünməsi həman qeyri-qabildir. Qaraqırğız və qarakalpak şivələri isə qazaxcadan az-çox fərq edərler".³⁸

V.V.Radlov da eyni fikirdə bulunuyor:

"Bundan əvvəl də xatırladığımız kibi, qaraqırğız və qazax-qırğızlar öz irqdaşları olan başqa türk-tatar xalqlarından söyləmək xüsüsündəki fəvqəladə məhərrətləri ilə ayrılıyorlar. Doğrudan da, qırğızların öz dillərinə böylə hakim olmalarına heyrrət etməmək mümkün deyildir.

Qırğız daima səyyal, səri bir surətdə, heç tutulmayaraq söylər. Öz fikirlərini qırğız açıq və lisani cəhətdən doğru olaraq ifadə ediyor. Bundan başqa, sözüne bədiilik və hətta on adi söyləşmədən cümlələri və söz qruplarını öylə intizam və ahəng içərisində tərtib ediyor ki, dinləyəndə şeir, mənzum söz təsirini buraxır.

Böyük ictimailərdə təbii hər qırğız çıxıb söz söyləyəmər. Bunun üçün uzun zamanlar şeir və söz söyləməkdə mumarisə yapmış və təcrübə qazanmış adamlar istər. İştə böylə adamlara "akın" (**акын**) ünvanı veriliyor. Bu akınlar ictimailərdən-ictimailə, ziyafətdən-ziyafətə gedərək öz həyatlarını qazanıyorlar. Qırğız əsilzadələri də böylə xalq içində hörmət qazanmış şair və xətibləri öz məiyyətlərinə aliyor, onları əhsanlara boğuyorlar".³⁹

Burada Radlov Qazan və qırğız xalq ədəbiyyatının mühüm bir xüsusiyyətini də göstərmək istəyir: "Dürlü tarixi inkişaf və hər iki xalqın meyil və istedadlarındakı ayrılıq nəticəsində xalq şeiri bu iki qardaş qəbilədə ayrı-ayrı səciyyə peyda etmişdir. Qazax-qırğızlarda başlıca lirik cinsinə mənsub ədəbiyyat inkişaf etdiyi halda, qaraqırğızlarda daha ziyadə epik-dastani cinsə aid şeirin ilərlədiyini görüyoruz; o dərəcədə ki, xalq yaradıcılığının bütün başqa sahələrini tamamilə tutmuşdur. Bütün lirik ədəbiyyatı kənara çəkil-

³³ В.Г.Сokolовский. Казакский Аул. Ташкент, 1926.

³⁴ Bu əsərimizin ikinci qismini təşkil edəcək olan "Türk dilinin tarixi abidələri" namındakı kitabımızda tarixi və canlı türk-tatar qəbilələri haqqında müfəssəl məlumat bulunacaqdır.

³⁵ E.Oberhummer. Die Türken und das Osmanische Reich. Berlin, 1917, p.7.

³⁶ J.Deny, p. 25.

³⁷ T.19, str. 104.

³⁸ П.М.Мелиоранский. Грамматика казак-киргизского яз. Часть I. Петербург, 1894, стр. 3.

³⁹ Образцы народной литературы Северных тюрк. племен. Часть V, стр. III-IV.

məyə məcbur etdiyindən başqa mənsur hekayə, masal və ənənələri də içinə almışdır. Eposun, dastanın bu dərəcə qüvvət və hakimiyyətini ancaq iki türk xalqında buldum: Abakan, yaxud Minosiysk tatarlarında (Yenisey hövzəsində), bir də qaraqırğızlarda. Birinci xalq (yəni Abakan tatarları) başlıca qırğızlardan törəkküb ediyor. Bunlardan yeddinci əsrdə şimdiki qədər qırğızlardan ayrılıb Yenisey hövzəsində qalmışlardır, yəni əski xakasların (xакac) nəslidir. Tan sülaləsi zamanında çinlilərin qırğızlara verdiyi “ke-qya-si” (кe-гя-си) adının “xakas” surətində oxunmasından bu söz çıxmışdır.

Şimdi Tyan-Şanda yaşayan qaraqırğızlar, yaxud Çin mənbələrinə görə, xakaslar IX əsrdə böyük uyğur dövlətini yıxdılar. Yenisey hövzəsində qalan bu qaraqırğızların parçaları əski şanlı və hərbcu mazidən həman heç birini saxlayamadıqları halda qaraqırğızlar, çinlilər, qazax-qırğızlar və kalmıqların hər tərəfdən daimi surətdə yapa gəldikləri hücumlar arasında hər b və mücadilə ruhunu hənuz saxlaya gəlmişlərdir”.⁴⁰

Bütün bu setirlərdən anlaşıldığına görə, Radlovun fikrinə, qaraqırğız və qazax-qırğız xalqlarının ədəbi yaradıcılıqlarında ən mühüm ayrılıq birincilərdə epik-dastani, ikincilərdə lirik növünün daha ziyadə inkişaf etməsidir.

Biz bu mühüm qeydi hər halda yalnız müəyyən mənada qəbul etməliyiz. Bu da müəyyən zamanda məlum ədəbi şəkillərin, motivlərin qaraqırğızlarda aldığı xüsusi şəkil və tərkib mənasında ola bilər. “Manas” dastanı yalnız qırğızların malı deyildir. Bəlkə, bir çox şəkil və mahiyyətə başqa türk-tatar xalqlarında da məlum olan parçalar tərkib olunaraq, “Manas” dastanı meydana gətirilmişdir. Nətkim Radlov özü də az-çox vüzuhla bu cəhəti qeyd ediyor: “Dastani şerqilər benim tərəfimdən üç ayrı ünvan altında qeyd edildi: “Manas”, “Yoloy” (“Иолой”) və “Төмрюк”. Lakin bunların ayrı-ayrı dastanlar olduğunu zənn etməməlidir. Başqa türk xalqlarına da məlum olan “Ertöştük” burada yalnız bir qəhrəmanlıq şerqisini göstərir. Bunun haqqında bən sonra söyləyəcəyəm. “Manas” və “Yoloy” bir çox sərgüzeşt (эпизод) parçalardan mürekkəbdir ki, bunların heyoti-məcmuəsi heç bir zaman eposun tamamı sayılamaz”.⁴¹

Daha sonra Radlov olduqca müfəssəl surətdə dastançıların ən ufaq təsir və intiba altında gərək bu eposun tərtibində, gərəksə eposu təşkil edən parçalar üzərində nasıl dəyişmələr meydana gətirdiyini göstərir. Məsələn, Radlovun dastanı söyləyən qırğız akını qarşısında bulunması “Manas”ın içinə “bəyaz çar”ın – rusların girməsini mövcib oluyor.⁴² Bu cəhəti bəllədikdən sonra, bütün xalqlarda olduğu kibi, türk-tatarlarda da dastanın nə surətlə törəkküb və inhilal etdiyini pək gözəl təsbit edə biliyoruz.

Müəyyən hadisələrin təsiri altında bir çox türk-tatar xalqlarında müştərək parçalar bir araya toplanıyor və bir dastanı tərkib meydana gəlir. Bu hadisələrin canlandırdığı şüur və buraxdığı xatirələr zəifləməyə başlayınca dastan da dağılıyır, əczələrindən bir taqım yeni şerqilər meydana gəlir. Türkmənlər, azərilər, başqırlar, qazaxlar arasında Dədə Qorqud hekayələrinin, yenə bir çox türk-tatar xalqları arasında “Koroğlu”, “Edigey”, “Çora batır”... dastanlarının aldığı şəkillər buna açıq misaldır.

O halda qiymət etibarilə tərkibi üzvləri cəhətindən qazaxlarla qırğızların ədəbiyyatları arasında böyük ayırma görmək qabil deyildir. Bununla bərabər, eyni tərkibin qaraqırğızlarda bulunub, qazaxlarda da bulunmaması, şübhəsiz, diqqətəlayiq və səbəbləri də aşağı-yuxarı Radlovun göstərdiklərindən başqa bir şey deyildir.

Qazax-qırğızların ədəbiyyatındakı növlər üzərində durmaq mövzumuzdan şimdilik xaric bulmuyor. Bunlarda P.A.Falev (П.А.Фалев) əsas etibarilə üç təsir buluyor. Birinci təsiri qazaxlar Altay xalqlarından və moğollardan alıyorlar. Buna misal olaraq Falev qazaxlarda Çingiz xan haqqında bulunan ənənə və masalları göstərir. İkinci təsir noqaylardan nəşət ediyor. Edigey, Mamay, Çora və Aysulun oğlu Amet haqqındakı masallar bu növ təsir altında doğmuşlardır. Üçüncü təsir islam vasitəsilə girmişdir ki, bunun nəticəsində “Bin bir gecə”, “Süleyman peyğəmbər”, “İsgəndər Zülqəneyn” və “Yusif və Züleyxa” masallarının ya tamamilə, yaxud bəzi parçaları ilə qazax ədəbiyyatından yer aldığını görüyoruz.

Digər tərəfdən, qazaxlardan “Taz”, “Kosa” (“Aldar kosa”) kibi bir çox türk-tatar xalqlarında, ümumiyyətlə bir çox xalqlarda müş-

⁴⁰ Образцы литературы Северных тюрк. племен. т.V, стр. VIII-IX.

⁴¹ Образцы литературы Северных тюрк. племен. т.V, стр. XII.

⁴² Yəne orada, səh. XII-XIV.

tərək olan, qazaxlar arasına nə vaxt, nərədən gəldiyi qeyri-məlum bir çox ədəbi əsaslar və motivlər daha buluyoruz.

Qazax-qırğızlar arasında əsrimizin başına qədər Avropai mənə-sində böyük bir tərəqqi və intibah əsəri görmək qabil deyildi. "Tərcüman" qəzetəsi sütunlarında və başqa keçən əsrin ufaq-tufaq jurnal və risalələrində qazax müəllimləri tərəfindən yazılan bənd-lərə rast gəlmək mümkündür. 1917 sənəsi inqilabına qədər əski Rusiya türk-tatar xalqlarının mədəni intibahı başlıca üç xalq – Kırım, Azərbaycan və Volqaboyu türkləri tərəfindən təmsil ediliyordu, – desək heç də mübaliğə olmaz. Heyəti-ümumiyyəsilə qazaxlar bu cərəyandan tışda qalmışlardı.⁴³

Bu gün, inqilabdan sonra Qazaxıstanda üç bin qədər ibtidai məktəbi və bu məktəblərdə oxuyan iki yüz bin qədər tələbə bulu-nıyor. Qırx qədər də ikinci dərəcəli məktəb. 1925 sənəsində 13 qəzetə, 5 jurnal çıxıyordu. Nisbətən az bir zamanda bu qədər yekun, şübhəsiz, heç də az deyildir.⁴⁴ Qaraqırğızlara gələcək olursaq, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kibi, bunlarla qazaxları nə mənşə, nə də şivə etibarilə qarışdırmaq doğru deyildir. Digər tərəfdən, qara-qırğızların bugünkü yurdları qazaxlarınkindən təbiət və coğrafi şərait cəhətindən ayrındır. Qazaxlar ucsuz çöllərdə yaşadıkları halda, qaraqırğızlar daha ziyadə dağlıq yerlərdə yaşıyorlar. Qırğızlar Orxon kitabələrində bir kaç kərə zikr edildikləri kibi, Bizansdan Qərbi Tukyuların xaqanı Dizabola gedən Rum səfirini xanın bir xerkez – qırğız əsiri bağışladığını oxuyuruq. Demək ki, qırğızlar zamanı-mıza qədər qalmış ən əski türk qövmlərindən birisidir.

Qırğız adının mənası və etimologisi haqqında bir çox nəzəriy-yələr vardır ki, biz burada onların zikrindən vaz keçiyoruz. Macar türkoqlarından Leketi son zamanlarda bu sözü kırklar surətində izah etmək istəmişdir.⁴⁵

V.V.Radlov, yuxarıda göstərdiyimiz kibi, qaraqırğızların şimdiki vətənlərində XVIII əsrdə yerləşdiklərini zənn ediyorsə da, bunun doğru olmadığı bir çoxları tərəfindən iləri sürülmüş, bilxassə yuxa-

nda bir kaç dəfə adı keçən Aristov tərəfindən ətraflı və ciddi tənqid altına alınmışdır.⁴⁶

Aristova görə, qaraqırğızlar əski qırğız xalqından miladi üçüncü əsrdən əvvəl ayrılmış bir budaqdır.⁴⁷

Qaraqırğızlar, qazaxlar cüzlərə ayrıldığı kibi, ön (sağ və sol) budaqlarına ayrılıyorlar. Bunlardan ön budağı taqay və adgenə şöbələrinə, sol budağı isə kırk oğul, Murad Əli, toqay beydi, munqdi, karatal kibi şöbələrə ayrılıyorlar.⁴⁸

Ümum qaraqırğızların sayısını Aristov 318388 miqdarında göstərməkdədir. Eyni xalqın miqdarını J.Deni N.Trubetskoydan alaraq, 215682 göstərməkdədir.

Son zamanlarda qazax-qırğızlar arasında ədəbiyyat və məktəb görünməyə başlamışdır. Birinci dərəcə məktəb üçün lüzumlu bir çox dərsliklər nəşr olunmuşdur. Bütün digər şivələr haqqında olduğu kibi, qaraqırğız ləhcəsi haqqında şindiye qədər nəşr olunub bizə məlum olan əsərlər kitabımızın biblioqrafi şöbəsində bulunacaqdır.

Gərək qazax və gərəkse qırğız xalqı bu gün idari cəhətdən ayrı muxtariyyətli cümhuriyyətlər halında bulunmaqdadır.

VII. Şərqi Türküstan

Bir tərəfdən Tyan-Şan, digər tərəfdən Pamir dağları arasında bulunan Tarım hövzəsi üç ayrı irqin təsadüf və təlaqi nöqtəsi olmuşdur: şərqdən və şimaldan türk, qərbdən Hindu, İran, cənubdan Tibet. Bu hövzənin təbii şərtləri köçbə xalq üçün əlverişli olmadığından tarixin qeyd etmədiyi zamanlardan başlayaraq bu ölkədə bulunan münbit vahələr (oазис) həzəri xalqlar tərəfindən işğal edilmiş bulu-nuyordu. Tarım hövzəsinin ən əski sakinləri türk olmasə belə, bunlar arasında hun-türk ünsürlərinin bulunduğunu təxmin etmək güc deyildir.

Miladi doqquzuncu əsrdə bu ölkəni Orxon hövzəsindəki dövlət-ləri yıxılmış olan uyğurlar zəbt ediyorlar. Doqquzuncu əsrin ikinci yarısında ölkənin qərb qismi karlukların əlinə düşiyor. Hökumət başında bu dövrdə işte bu karlukların ilk xanlarını görüyoruz.

⁴³ П.А.Фалев. Введение в изучение тюрк. литератур и наречий. Ташкент, 1922, стр.13-16.

⁴⁴ Доклад М.Павловича на тюрколог. Съезде (стен.отчет).

⁴⁵ "Qırğız" qövм isminin mənşəyi. Lüdoviq Leketi. Türkiyyat məcmuəsi, №1, səh. 236.

⁴⁶ Заметки и т.д., стр. 395.

⁴⁷ Там же, стр. 395-96.

⁴⁸ Türk qəbilə isimlərinə dair. Abdülqadir. Türkiyyat məcmuəsi, №1, səh. 258.

Müxtəlif rəvayətlərə görə, təqribən miladi onuncu əsrdə bunlar islamıyyəti qəbul edirlər. On birinci əsrdə artıq, yuxarıda göstərdiyimiz kibi, "Divanü-lügətit-türk", "Kutadqu bilik" kibi əsərlərlə türk və islam aləmində öz elmi, mədəni mərkəzi Kaşqarla tanınmış bir ölkə halına gəlir.

Burada yaşayan türk xalqları bu gün müəyyən bir qövmi ismə malik deyillər. Onlar özlərini mənsub olduqları məhəllələrə görə "kaşqarlıq", "xütanlıq – kaşqarlı", "xütanlı" təsmiyə edirlər. Çinlilər bunlara "çantu" ("чанты"), köçəbə qırğızlar isə "sart" diyorlar.

Şərqi Türküstanda yaşayan türklərin dili və məişəti haqqında yapılan tədqiqlər kafi dərəcədə deyildir.

İli vadisində oturan türklərə ziraətçi, əkinçi mənasına "tarançı" denilir. Burada türk dili ilə söylənən əhali bir çox ictimai və siyasi dəyişmələrə məruz qaldığı üçün bugünkü dilləri bizim "Kutadqu bilik", "Divanü-lügətit-türk" kibi əsərlərdə gördüyümüz əski Kaşqar dilindən çox ayırdır. Bunların Şuralar İttifaqı daxilində yaşayan qismi özü üçün "uyğur" ismini qəbul etmişdir.

Yuxarıda da söylədiyimiz kibi, bunların dili və ədəbiyyatı haqqında şimdiki qədər yazılan əsərlər mühüm bir yekun tutamaz. Böylə tədqiqlərin başlıcası N.F.Katanov tərəfindən 1890-92 sənələrində toplanmış olan material şimdiki qədər nəşr olunmamışdır. Elə Pantusov tərəfindən 1898-də Kunoş tərəfindən Yarkənd şivəsinə aid olaraq 1906 sənəsində nəşr olunan materiallardır. Radlovun "Şimali türk xalqları ədəbiyyatı nümunələri" VI cildində verdiyi material da, Kunoşunkı kibi, bir şərqi türküstanlı tarançının ağzından alınmaqla bərabər, hər halda diqqətəlayiqdir.⁴⁹

XX əsrin başlarından alaraq Şərqi Türküstan xalqlarında da az-çox mədəni intibah başlamış, bu oyanma oktyabr inqilabından sonra bilxassə Qərbi Türküstanda yaşayan tarançılar arasında daha ziyadə qüvvətlənmişdir. Bu halın nəticəsində bir kaç il əvvəlindən başlayaraq, bu xalqın öz gəncləri tərəfindən xalq ədəbiyyatına və başqa elmi və mədəni sahələrə aid olaraq bəzi nəşriyyat da yapılmışdır ki, bu xüsusdakı məlumat kitabımızın metnələri və kitabıyyat şöbələrində bulunacaqdır.

Çini Türküstan türklərinin sayına gəlincə, J.Deni bunların ümumi sayısını 1121407 olaraq göstərir.

VIII. Türküstan

Türküstan türk-tatar şivələrinin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən çox mühüm və maraqlı ölkələrdən birisidir. Burada gərək etnoqrafi, gərəkse dialektoloji nöqtəyi-nəzərindən birinci dərəcədə mühüm bir xalq olaraq özbəkləri buluyoruz. Özbək adı əvvəla Cuci ulusunun şərfində oturan türk xalqlarına verilir və bu adla bu xalqlar cığatay ulusu xalqlarından ayrılırlardı. Aristovun fikrinə görə, Özbək xandan əvvəl (1312-1342 sənələrində hökumət sürmüş) bu ada qəbilə, yaxud xalq ünvanı olaraq təsadüf olunmıyır. XV əsrin ikinci yarısında özbək dövləti içine girən türklərin bir qismi ayrılıb, yuxarıda gördüyümüz kibi, qazax ismini aldığı zaman digər, Əbül-xeyr xana sədiq qalan parçası özbək adını saxladı. Məvəraənnəhrdə yerləşdikləri zaman bunların arasına bir çox əvvəlcə gəlib buralarda yerləşmiş türklər, moğollar və ...yerli İran, yaxud ari irqinə mənsub xalqlar da qarışdı. Bunun üçün bugünkü özbək xalqının tərkibinə girən qəbilələrin pek ziyadə müttəvə və müxtəlif olduğu görülməkdədir. Xalq ənənələri bu qəbilələrin sayını 92, Xanikov N.V. "Nəsihətnəmei-özbəkiyyə"yə dayanaraq, 97 göstərir (Описание Бухарского ханства. СПб, 1843). Bu qəbilələr içində isimləri etibarilə maraqlıları şunlardır: macar, oyşon, tatar, uyğur, konqrat, Salur Qazan, dürmen, yamalık, kayat, nayman, cəlayir, karluk...

Özbək dili Orta Asiyada böyük rol oynamaqla bərabər, şimdiki qədər layiq olduğu dərəcədə tədqiq olunmamışdır. Özbək dilinin Xive, Buxara, Təşkənt, Fərqanə, Səmərqənd... kibi başlıca rayonlarının canlı şivələri olduğu kibi, eyni zamanda hələ köçəbə məişətindən uzaqlaşmayan özbəklərin şivələri də tədqiq olunmamışdır. Əgər köçəbə özbəklərin şivələri tədqiq olunsay, öylə zənn ediliyor ki, qazax şivəsi ilə bu soy özbəklərin şivələri arasında böyük yaxınlıq bulunacaqdır.

Özbəklər bu gün müstəqil Özbəkistan Cümhuriyyəti halında yaşamaqdadırlar.

Bu cümhuriyyətin mərkəzi Səmərqənd şəhəri olub, əski Buxara və Xive xanlıqları da bu cümhuriyyət daxilinə girməkdədir.

Özbəklər on birinci miladi əsrdən başlayan uyğur, cığatay ədəbiyyatlarının da başqa türk xalqlarından ziyadə varisidirlər. Əlişir Nəvai kibi klassik şairlərin əsərləri bu gün də tamamilə savadsız qışlaqlarda (kəndlərdə), Türküstanın dürlü şəhərlərinə

⁴⁹ Bütün bu əsərlər haqqında kitabımızın bibliografi şöbəsinə müraciət.

xalq ədəbi parçaları ilə müvazi olaraq yürüyür. Özbəkistanda 1905 inqilabından sonra, Volqaboyu, Azərbaycan türklərində olduğu kimi, roman, pyes şəkillərində və məhəlli həyatı təsvir edən ədəbi əsərlər də meydana gəlmişdir. Kitabımızın xüsusi şöbəsində veriləcək materialdan görülməyi vəchlə hər nə qədər bugünkü özbək ədəbi dili cığatay və ondan sonrakı Əmir Ömər xan dövrləri şair və ədiblərinin dillərinə görə əcnəbi, ərəb və fars ünsürlərindən daha ziyadə təmizlənmiş isə də, hər halda qazax, qaraqırğız kimi əksərini köçəbə türk xalqlarına nisbətən Azərbaycan, Anadolu türklərinin ədəbi dilinə pək yaxındır. Yeni eyni dərəcədə ərəb, bilxassə fars dili təsirlərini saxlaya gəlmişdir.

Burada şunu da qeyd edəlim ki, bu gün Özbəkistan şəhərlərində söylənən dil və bu dil haqqında bəzi türkoloqlar tərəfindən toplanmış olan material həqiqi özbəkçə deyil, bəlkə, yuxarıda söylədiyimiz müxtəlif irqlərin qarışmasından meydana gələn melez xalqın dilidir. Bizim fikrimizcə, həqiqi və əsl özbək dili bugünkü qazaxcaya daha yaxındır. Əsasən qazax dili əsl özbəklərin dili deyilməlidir?

Burada özbəklərlə bağlı olan digər bir məsələ üzərində də durmalıyıq ki, bu da sart məsələsidir. Yuxarıda bir kaç yerdə gördüyümüz kimi, köçəbə türklər ümumiyyətlə Şərqi Türküstandan Türkmənistan qədər bütün həzəri şəhər xalqını – həm türkləri, İraniyül-əsl olan tacikləri “sart” adı ilə anıyordular.⁵⁰ Halbuki moğol dövründən sonra Babur, Rəşidəddin, Nəvai kimi əski müəllif və mühərrirlər “sart” sözünü “tacik” və “fars” müqabili olaraq istifadə edirdilər. Nəvai “Mühakimətül-lügəteyn”ində türk dili ilə sart dilini müqayisə edirdi. Bu gün Özbəkistan Cümhuriyyətində oturan həzəri türklər “sart” ismini qəbul etməməkdədirlər. Özbəyə sart deyilsə, qırılır, hətta təhqir məqamında ala bilər.

“Sart” sözünün iştiaqına, etimologiyasına gələcək olarsa, Radlovun bu sözə verdiyi iştiaq üzərində durmaq lazım gəlir. Radlova görə, bu sözün əsl “sartbau” (сартбай) olub, sanskrit dilindən alınmadır və mənası “karvanbaşı” deməkdir. “Kudatqubilik”də rast gəldiyimiz “sartbaşı” sözü bunu andırıyır. Bu surətlə “sart”ın hind sözü olub, mənacə tacir demək olduğu anlaşılır.⁵¹

Özbəklərin sayısını Aristov Əfqanıstandakılar da daxil olmaqla üzrə 2037240, Jan Deni 2184034, sartlarınkini Aristov 1428000, Jan Deni 1768655 olaraq göstərməkdədirlər.

Yuxarıda söylədiklərimizi nəzəri-ətibara alaraq, özbəklər arasından “sart” təbir olunan lisani, etnoqrafik, ictimai nöqtəyi-nəzərdən qeyri-müəyyən bir qrup ayırmağa bu gün artıq heç bir dürlü əsas yoxdur. Bunun üçün bu rəqəmləri bir yere cəm edərək yekununu alacaq olursaq, özbəklərin təxmini sayı meydana çıxar. 1897 sənəsi təhriri-nüfusuna aid olan bu rəqəmlər zamanımız üçün olduqca əskimişdir.

Böyükçə hərfilə Türküstan coğrafi hüdudu içində sayıla gələn xalqlardan birisi də türkmənlərdir. Əksəriyyəti köçəbə olan bu xalqın dili haqqında şimdiki qədər pək az şey yazılmış və pək az mətn nəşr edilmişdir. Daha ziyadə şimal türkləri ilə məşğul olan V.V.Radlov da öz xalq ədəbiyyatı nümunələrində türkmən ədəbiyyatına aid material verməmişdir. Türkmənlərlə daha ziyadə A.N.Samoyloviç uğraşmışdır. Lakin professor Fəlevin pək doğru olaraq söylədiyi kimi, professor Samoyloviçin topladığı material içində başlıcaları bilxassə Əbdüssəttar qazının “Təkkələrin uruş qissəsi” namındakı olduqca böyük həcmli dastan türkmən dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirməkdən çox uzaqdır.⁵² Professor Samoyloviç türkmən xalq ədəbiyyatına aid topladığı materialları hələ nəşr etməmişdir. Eyni surətlə Məxtumqulu kimi türkmən şairlərinin dilini də həqiqi və canlı türkmən dili saymaq qabil deyildir. Türkmənlər, məlum olduğu üzrə, bugünkü Türkmənistan Cümhuriyyətindən başqa, Əfqanıstan və İran və Şimali Qafqazda, Özbəkistan Cümhuriyyəti daxilində də bulunurlar. Türkmənlərin ümumi türk-tatar tarixində pək əski və pək mühüm yerləri vardır. Türkmənləri bilxassə bugünkü cənub türklərinin, başqa təbirlə, oğuz türklərinin cədləri saymaq mümkündür. Bu gün türkmən xalqında başlıca şu qəbilələri buhyoruz: 1) çavdor vayımraylı, 2) yumud, 3) göklən, 4) tekke, 5) sarık, 6) salur, 7) ersarı.⁵³

Türkmənlər bin doqquz yüz beş sənələrindən başlayaraq, az-çox mədəni intibaha malik olmuşlar isə də, ciddi surətdə ancaq 1917

⁵⁰ Аристов, 429.

⁵¹ А.Н.Самойлович. К вопросу о сартах. Живая старина. Выпуск III, 1910.

⁵² Введение в изучение тюрк. литературы и наречий, стр. 20.

⁵³ H.Vambery. Das Türkenvolk, s. 391-402.

sənəsindən etibarən çalışmağa başlamışlardır. Bu günə qədər Türkmənistan gəncləri tərəfindən bəzi məktəb kitabları, Zəlili, Məxtumqulu kibi bəzi türkmən şairlərinin əsərləri nəşr olunmağa başlamışdır. Bu gün türkmən xalqlarının başlıca parçası Türkmənistan Cümhuriyyəti olaraq Şuralar İttifaqına girməkdədir. Bu cümhuriyyətin mərkəzi Poltoratsk (əski Aşqabad) şəhəridir.

Bütün türkmənlərin sayısını Aristov 545347 göstərməkdədir. Halbuki Jan Deni 838396 təxmin ediyor. Son təhriri-nüfusun nəticəsi hələ mələm deyildir.

IX. Ural – Volqaboyu türkləri

Şərqi Avropanın doğrudan-döğruya Asiya ilə təmasda bulunan qismində başqurd xalqı yaşıyor. Bu xalq, bir tərəfdən qazax-qırğızlar, digər tərəfdən Qazan tatarları ilə təmasda bulunması dolayısı ilə Avropa türkləri ilə Asiya türkləri arasında bağlayıcı həlqə xidmətini görüyor. Başqurd xalqının aymak qəbilələri arasında isimlərinə baxıldıqda bir çox fin-uqor ünsürləri buluyoruz. Eyni surətlə antropoloji tədqiqlər bu cəhəti təyid ediyor.

Başqırdların şivəsini Qazanda bulunduğü zamanlarda Radlov tədqiq etmiş və bu tədqiqatın nəticəsini müqayisəli sərfin sövtiyyat (fonetik) qismində işləmişdir. Radlovdan başqa, Katanov, Pröhle (Pröhle), Meysaroş kibi rus və Avropa alimləri də başqırdların lisan və etnoqrafisi uğrunda çalışmışlarsa da, bütün bu tədqiqlər ciddi bir yekun verməkdən çox uzaqdır.

Başqurd dilində ədəbiyyat da ancaq muxtariyyətli başqurd cümhuriyyəti qurulduqdan sonra meydana gəlməyə başlamışdır. Başqırdların sayısını Aristov Radlova istinad edərək, 1000600, Jan Deni isə 1321363 olaraq göstəriyor.

Başqırdlardan başqa, Şərqi Avropada sakin türk xalqlarından birisi də Volqaboyu tatarlarıdır. Qazan tatarları namilə də anılan bu türk xalqları əskidən bəri ticarət və mədəniyyətlərinin yüksəkliyi ilə başqa türk-tatar xalqları və öz qonşuları arasında şöhrət qazanmışlardır. Bu türklərin həman cümləsi artıq çoxdan həzəri məişətə keçdiklərindən bunlar arasında qəbiləvi təşkilata və əski türk qəbilə adlarına rast gəlinmiyor. Volqaboyu tatarlarının ləhcələri də mişer, tiptər kibi bir taqım şivələrə ayrılıyorsa da, hənuz bu xüsudə lüzumi

dərəcədə material toplanmamışdır. Radlov, Katanov, Balint Qabor, Kazım bəy kibi türkoloqların Qazan-tatar, ümumiyyətlə Volqaboyu türklərinin şivələrinə aid olaraq topladıqları material, verdikləri elmi təhlil mühüm bir yekun təşkil etməyir. Qazan tatarlarının özlərinə gəlincə, XIX əsrin başlarından alaraq öz tarix və ədəbiyyatları ilə məşğul olmuşlarsa da, bu fəaliyyət daha ziyadə kitabı və ədəbi sahədə özünü göstərmişdir. Qəyyum Nasiridən son zamanın sərfçi və lisançılarına qədər yazılan sərfilər, lüğətlər və başqa bunun kibi lisanıyyata aid əsərlər əməli və tədrisi mahiyyətdədir. İçlərində elmi tədqiq məhsulu olanlar pək azdır.

Volqa tatarlarının sayısı Aristovda 1032394 miqdarında, Jan Denidə 1775637 miqdarında göstərilməkdədir. Volqaboyu tatarlarının əksəriyyəti Tataristan Muxtariyyətli Cümhuriyyətində bulunuyor ki, bu cümhuriyyətin mərkəzi Qazandır.

Şərqi Avropada yaşayan türk-tatar xalqları arasında ayrıca Astraxan, Stavropol, Terek noqaylarını zikr etməliyiz. Stavropol quberniyasında bir kaç bin də türkmən bulunuyor ki, bunların dili də pək az tədqiq edilmişdir.

X. Qafqaz türkləri

Qafqaz türklərini iki qismə ayırmaq mümkündür: Şimali və Cənubi Qafqaz. Şimali Qafqazda türk-tatar xalqları cənubdakılardan daha əvvəl yerləşmişlərdir. Hunların, xəzərlərin türk xalqları olduqlarında şübhə etsək belə, tukyu türkləri zamanında bir taqım türk-tatar qövmü ünsürlərinin Şimali Qafqaza nüfuz etdiklərini qəbul etmək məcburiyyətindəyiz.⁵⁴

Bu gün Şimali Qafqazda yerləşmiş olan balkar, qaraçay və kumuk xalqlarına gələcək olarsa, bunlar həp əski Qafqaz yerli xalqları ilə qarışmış mələz türklərdir. Bununla bərabər, bu cəhət yalnız onların etnoloji, məişət cəhətlərinə aid olub, dilləri haqqında döğru deyildir.⁵⁵

Karaçay və Balkar dilləri də şimdiki qədər nisbətən pək az tədqiq edilmişdir. Bunlar arasında az-çox müvəffəqiyyətlə işləmiş

⁵⁴ Klaproth. Tableaux Historiques del' Asie.

⁵⁵ Н.Я.Март. Племенной состав населения Кавказа, стр. 26.

olan Pröhle, Nemet və Karaulov kibi alimləri saya biliriz. İnqilabdan sonra gərək balkar, gərəksə karaçay dilində çıxmaqda olan bəzi məktəb dərsləkləri türklərin şimdiyə qədər lisanı nöqtəyi-nəzərdən pək az məlum olan bu şivələrində də ədəbiyyat doğmağa başladığını göstərir. Bu ədəbiyyat lisanıyyat tədqiqatları üçün də az faydalı deyildir. Balkar və karaçaylar bu gün idari cəhətdən muxtariyyətli ölkə halında yaşamaqdadırlar. Sayıları, Aristova görə, balkarların (urusbi, çexen) 13605, karaçayların 20000, Jan Deniyə görə, karaçaylar 27223, balkarlar (urusbi, qolam və sairə) 34232-dir.

Kumuklara gəlincə, bunlar bugünkü muxtariyyətli Dağıstan Cümhuriyyəti daxilində iki ayrı rayonda sakin bulunurlar: Buy-naxsk (əski Temirxanşura), Xasavyurd. Bu rayonların şivələri arasında gözə çarpacaq böyük bir fərq yoxdur. Kumukları Vamberi, Klaprot kibi bəzi alimlər əski xəzərlərin xələfləri sayırlarsa da, dilləri kumukların dilləri, ənənələri tədqiq edildiyi zaman bu xüsusu göstərəcək həman heç bir dəlilə rast gəlinmiyor.⁵⁶

Kumukların dilində keçən əsrin sonlarından başlayaraq tək-tük kitablar yazılmağa və basılmağa başlanmış isə də elmi nöqtəyi-nəzərdən bu şivə pək az tədqiq edilmişdir. Yalnız Dağıstanda şuralar cümhuriyyəti qurulduqdan sonra, başqa xalqlarda gördüyümüz kibi, bəzi məktəb kitabları nəşr edilmiş və bir kaç kumuk şairinin əsəri basılmışdır. Bunların sayıları Jan Deniyə görə, 43408 cən olduğu halda, N.Y.Marra görə, 12000-dir.⁵⁷ Kumuk xalqının Dağıstanda nisbətən ön münbit olan ovalıq rayonlarında oturması iqtisad və mədəniyyətə başqa vətəndaşlarına görə daha ziyadə iləriləməsinə və kumuk dilinin Dağıstanda beynəlxalq bir dil olmasını təmin etmişdir.⁵⁸

Cənubi Qafqaza gələcək olursaq, burada sayı və mədəni səviyyəsi etibarilə başqa türk-tatar xalqları arasında mühüm bir yer tutan azəri türklərinə rast gəlirik. Azəri türkləri bir kaç əsrlik olduqca işlənmiş və çox uzaqlarda yaşayan türk-tatar xalqlarının ədəbiyyatlarına da öz təsirini göstərən bir ədəbiyyata malikdirlər. Şivə azəri türklərinə yaxın və sayıca onlardan çox artıq olan İran

türklərini bu zümrəyə idxal etmək mümkündür. Nə İran, nə də Qafqaz türklərinin ləhcələri bu günə qədər gərəyi kibi tədqiq olunmuş deyildir. Azəri ləhcəsi haqqında Karl Foyun məlum "Azərbaycan lisan tədqiqatları"ndan başqa, gərək rus, gərəksə Avropa alimləri tərəfindən tərtib xatiri üçün yazılmış Lazarev, Kazım bəy, Budaqovun nisbətən qeyri-kafi əsərlərini buluruq. Son zamanlarda bu şivə haqqındakı tədqiqatlar əməkli alimlərdən Nikolay Aşmarin, gənc elmi xadimlərdən H.Zeynallı, H.İdris kibi lisançı və ədəbiyyatçılar tərəfindən davam etdirilməkdədir.⁵⁹

İran türklərinin şivəsi də eyni surətlə pək az tədqiq olunmuşdur. Bir çox yarımşivələrə ayrılmış olan bu şivə haqqında son zamanlara qədər bəlli-başlı heç bir şey nəşr olunmamışdır, – dersək yanlış deyil. Professor Ramaskeviçin (Рамаскевич) İranın cənubunda, Şiraz həvalisində yaşayan türk qəbiləsi qaşqayların (кашкай) şivəsinə dair toplayıb nəşr etdiyi materialı zikr edə bilərik.⁶⁰

Qafqaz azəri türklərinin sayı, Aristova görə, 1139659, eyni fars ölkəsində yaşayan qarapapaqların sayı 28366, Azərbaycan türklərinin sayı iki milyona qədər, Jan Deniyə görə, Qafqaz Azərbaycanında 1475553 türk, qarapapaq 29902, İranda 2 milyondur.

XI. Cənubi Rusiya türkləri

Cənubi Rusiya türkləri namı altında burada türk-tatar dilində söylənən iki xalq haqqında məlumat vermək istəyirik. Bunlardan birincisi Krım türkləridir.

Krım türkləri, yuxarıda türk-tatar şivələrinin təsnifi bəhsində gördüyümüz kibi, bir çox alimlər tərəfindən cənub qrupasında, Azərbaycan və Anadolu türk şivələri sırasında göstərilirsə də, bütün Krım adasında söylənilən türk ləhcəsi haqqında bunu söyləmək doğru deyildir.

V.V.Radlov yuxarıda bir kaç kərə zikr etdiyimiz "Türk xalqları ədəbiyyatı nümunələri" namındakı məcmuəsinin Krım-tatar şivəsinə təxsis edilmiş VII qisminə bu xüsusu da şü müəlləni yürüdü: Krım tatarları dil və başqa əlamətlərə görə 1) şəhər və dağ xalqı,

⁵⁶ Mühərririn: Kumuk dili və ədəbiyyatı tədqiqatları, s. 5-7.

⁵⁷ Н.Я.Март. Племенной состав и население Кавказа.

⁵⁸ Eyni əsərin kumuk ədəbiyyatı qisminə müraciət, səh. 8-26.

⁵⁹ Bibliografi qisminə müraciət.

⁶⁰ Bibliografi qisminə müraciət.

2) çöl xalqı qisimlərinə ayrılıyor. Birinci qrupa, Radlovun fikrincə, on üçüncü əsrə qədər Krıma gəlib yerləşmiş olan türk-tatar xalqlarının xələfləri giriyor. Bu xələflər burada bulduqları başqa, daha əski yerlilərlə, məsələn, qotlar, rumlar və sairə ilə qarışmışlardır.⁶¹ Bu surətlə Krımın cənub və orta xalqı bugünkü balkar, kumuk, karaçayların dilcə bir budağı, yaxud yaxını olmuş oluyor.

İkinci qrupa gəlincə, bu qrupa girən Krım tatarları, yenə Radlovun fikrincə, on üçüncü əsrdən sonra, yeni moğol istilasından sonra Krıma gəlib yerləşmiş olan xalqlardır. Bu surətlə bunlar daha ziyadə on üçüncü əsrdən sonra Cənubi və Şərqi Rusiya və Orta Asiyada görünmüş olan özbək, noqay, qırğız-qazax... kibi xalqlara daha ziyadə yaxın bulunuyor.

Bununla bərabər, Krım ləhcəsi yaxından baxıldığı zaman üç ayrı şivəyə ayrıla bilir: 1) Şimali Krım ([c]-lamaq), 2) Orta Krım ([y]-lamaq), 3) Cənubi Krım ([a]-lamaq).

Burada, başqa şivələrdə olduğu kibi, Krım ləhcəsi və bu ləhcədə söyləyənlərin tarixi və irqi məsələlərinə daha müfəssəl surətdə girişməyərək, yalnız başqa bir çox ləhcələrin olduğu kibi, Krım tatarcasının da kafi dərəcədə tədqiq edilmədiyini söyləməliyiz.

Krım tatarlarının sayı 250 bin ilə 300 bin arasında göstərilməkdədir. Bu gün muxtariyyətli cümhuriyyət halında yaşamaqdadırlar. Yazılı əsərləri və ədəbiyyatları ilə əski və yeni dövrdə sair türk-tatar xalqları arasında gözəgörünür bir yer tuta gəlmişlərdir.

Cənubi Rusiya türkdilli xalqları arasında Bessarabiyada oturan və sayları 55–60 bin miqdarında olan qaqauz xalqlarını da zikr etməliyiz.⁶²

Radlov nümunələrinin X cildi işte bu qaqauzlara (Gagaus) təxsis edilmişdir. Qaqauzlar Bessarabiyadan başqa, Bolqariyada, Qara dənizin qərb sahilində də bulunuyorlar. Dilcə türk, dincə xristian olan bu xalqın mənşəyi haqqında qəti bir şey söyləmək qabil deyildir. Bu xüsusda yalnız bir taqım nəzəriyyələr vardır:

I. Qaqauz xalqı və bolqarlar. Qaqauzların bolqar qadınına evlənmiş türkdən, yaxud türk qadınına evlənmiş bolqardan doğduğunu zənn ediyorlar.⁶³

⁶¹ В.В.Радлов. Образцы народной литературы тюрк. племен. Часть VII, стр. XI-XVI.

⁶² Мошков Radlov nümunələrinin bu cildində qaqauzların sayısını 76740 cən göstəriyör.

⁶³ Образцы, стр. VI.

II. P.Drağanov (П.Драганов) qaqauzların orta əsrlərdə burada yaşamış olan koman-polovetslərin torunları olduğunu zənn ediyör.⁶⁴

III. Nəhayət, Radlov nümunələrinin X cildini tərtib etmiş olan Moşkov qaqauzların əski quz, yaxud oğuzların əhfadı olduğunu və qaqauz sözünün “gög oğuz” sözlərindən tərəkküb etdiyini zənn ediyör.⁶⁵

Moşkovun, daha iləridə gətirdiyimiz dəlillər də nəzəri-ətibara alınırsa, şimdilik bu sonuncu nəzəriyyə üzərində durmaq lazım gələcək.

XII. Kiçik Asiya

Kiçik Asiyada, məlum olduğu üzrə, başlıca şimdiyə qədər Osmanlı türkləri namını daşıyan və sayıca başqa bütün türk-tatar xalqları arasında birinci mövqeyi tutan türklərə rast gəliyoruz. Bir az əvvəl əski Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqlarına daha ziyadə “tatar” denildiylə halda, “türk” ismi yalnız bunlara təxsis edilirdi.

Həcm və mündəricə etibarilə ən zəngin və geniş bir ədəbiyyata malik olmaqla bərabər, Avropa türkoloqlarının təbii məlum siyasi və iqtisadi amillərin təsiri altında ən ziyadə uğraşdıqları ləhcə budur. Binaən əleyh ən geniş lisaniyyat materialı da zahirən bu ləhcə haqqındadır. Lakin bütün tədqiqat daha ziyadə Osmanlı ədəbi dili, daha doğrusu, İstanbul şivəsi ətrafında meydana gəlmiş, Anadolu və Rumeli türk ləhcələri haqqında yapılan tədqiqatlar və əldə edilən material pək ziyadə kifayətsiz və fəqirdir. Bu gün daha qəti surətdə Anadoluda nə qədər şivə olduğunu və bunların doğru xarakteristikini bilmiyoruz.

İqnatus Kunoş, Qordlevski, Miller, başqa bunun kibi Kiçik Asiya canlı şivələrini tədqiq etmiş olan alimlərin bu xüsusda nəşr etmiş olduqları materiallar çox maraqlı və çox qiymətli olmaqla bərabər, dediyimiz kibi, ətraflı və kafi deyildir.

Anadolu türkləri artıq çoxdan həzəri həyata keçmiş bulundundan – yürüklər və bəzi türkmənlər müstəsna – onlar arasında qəbilə təşkilatına və bu təşkilata aid ənənələrə yuxarıda qeyd etdi-

⁶⁴ Образцы, стр. VI.

⁶⁵ Образцы, стр. XVIII.

yimiz materiallara baxıldıqda rast gəlinmıyor. Osmanlı türklərinin tarix və ədəbiyyatlarından bəhs etməyə burada həcət görmüyoruz. Sayıları bir çox türkoloqlarda, Vamberidən Jan Deniyə qədər, yeni yaxın bir əsrlik müddət içində daima on milyon olaraq göstərilir. Yeni əsrlərdən, yəni iyirmi ikinci sənədən sonra çıxan kitablardan bəzilərində səkkiz, bəzilərində on beş milyon göstərilməkdədir. Türkiyədə yenidən təhriri-nüfus olmadıqca, təbii, bu xüsusda qəti bir şey söyləmək qabil deyildir.

Ümum türk-tatar xalqlarının sayısına gəlincə, bunu Aristov 25843266, Jan Deni 29409352 olaraq göstərir.

BAŞLICA TÜRK-TATAR LƏHCƏLƏRİNDƏN NÜMUNƏLƏR

I. Çuvaş

1. Atal şıve tullı pulmasan,
Kam lare-tte purlak kim (e) çine?
Saka kiltən xıpar pulmasan,
Kam kile-tte, tavan, sak kile?

* * *

2. Şu çinte xorsam pit numay,
Ti-kak teken peri te çok;
Piren tavan purt tolli
Kilax! teken peri te çok.

* * *

3. Xusan tave çule tu:
Ułaxaymasse yamşak laşisem.
Pire etem kuraymast...
Pire kuraymeçin, kuraymeç
Xaysem piren tuxle pulaymeç.

* * *

4. Şapar-şapar çomar çavat,
Şav armane xosi xepertet.
Vaşkal-vaşkal çil veret,
Çil armane xoçi xepertet.
Xani-verli poçtanna tox,
Xosi mayri xepertet.

* * *

5. Soka yalan xeresem,
Yakal-yakal pasara.
Simes lentte ilçşken,
Xotas morkki yamaşkan,
Adasane pamaşkan.

* * *

6. Sem, sem, sem varman,
Sem varmanta çaralax.
Saralaxra keiçelex,
Keiçe tarri vel, vel, vel.

II. Özbək

ÖTÜKER XATIN

Bundan cüde köp zamanlar buren bir padşah bar idi. Keçkene bala vaxtından buy an av avlamaqqa hevesi zor bulub, hər vaxt şöngə örinib mürğeniden, şunday mirgengen idi. Kem bungetin kişi hiç yerde yok idi.

Dünyanın hər tərəfindən bunun bilen özüşmaq bulub kilindən mirgenler, bunun yanında hiç nime bulmay qalar idiler.

Padşahın dört xatını bar idi. Barça xatunları arasından birini ayrıca sever idi. Ve bu sığen xatını həm birinci gözəllərdən bulmaq ilə bir gecude anlı ve körkəm idi.

Padşah ov ovlamaq üçün oq-yayını alıb dalağa yalnız çıxar idi. Künlərdən bir küni sevgili xatınığa özünün ustalığını göstətib maqtanmaqçı bulub, onı həm özi ilə birgə avğa alıb çıxdı. Bonlər daladan uzaq kitib av özleb buyen tağlar arasığa kirib kitdilər. Tağın etegide bir keyik ot yiyib turar idi.

Padşah yayını quliğ alıb tabyarlandı.

– Sevgili xatınım, – didi padşah eyit. – Qanı şu keyikin qaysı yirigə atay? Közügemi, yaxud arqa suya keyigemi?

– Yarı bir, – didi xatuni, – meyli arqa suya keyigə at!

Padşah yayınq eyini tartıb oqunu uçurub yubardı və keyik həm turğan örnida yerə yıqılıb tüşdi.

Atları bilen çapıb barıb görsələr ok keyikinq arqa suya gide qadalıb turar idi.

– Qalay sevgili, yaxşı atar ike nemenemi? Dib padşah suradi.

– Yaxşı, – didi xatını, – təcrübə arqasında kişi qanday usta boladır. Sin kiçik yaşdan örgənib, təcrübə qalğansən, egerde bundey atalmasıydın seninq üçün xorluq bolur idi.

Padşah berden acıqlandı. Özününq hünerini körsetib maqtanaman dib turğanida, sığili xatınından bu tuğri sözni işdiş və şunday daha baha quysı cüde ağır tikdi. Üşbu vaxtdan xatınını sivmez boldı.

– Yaxşı qeldin, – didi padşah. Kuveyqanı sin qanday tecriben bilen tirk qalar iken sen...

Atığa qamçı urub, çapdırıp, xatınını dalada yalnız qaldırıp padşah gözden yuqaldı.

Xatını öyiden çıxışda özi ilə birgə bir qanca bahalı taşlar alıb çıqan idi. Ol şol nersələri arqasında, özünü ölmeden saqlab qaldı. Bexitgə karşı şundan yırağda iymez, bir karvan ötüb getməkde idi. Xatın karvange varıb, karvanbaşı bilen sözleşdi. Qulidağı bahalı esl taşlı bilen üzüğünü bilegiden çıxarıb birip şununq beraberige şherge yetmekçi boldı.

Şherge yetgenden sonra yerige barmadı, karvanbaşı ilə hesabını bitgizib bir neçe xizmetçi çarlap və beytel satıb alıb özige bir həvli sala başladı. Həvlininq dikresige tebbek qalıb çuqır qazdırdı və divar bilen eylentirib aldırdı.

Qalğan günlerini xatın hər vaxt birgəş işbilen meşğul bolub ötkəzdi. Beytəldən toğulğan tayını hər günü quliğa götərib tamınınq üstige çıxarar idi. Ve ondan son tayını çuqardan sekreşgə örgəter idi. Tayını örgətmək ilə birgə çuqırını həm hər günü öz-özden kinge yeter idi. Tay həm güden gün ösər idi. Xatınğa həm gündəgi adeti boyunca tamğa çıxarmaq qeyin imes idi.

Günler ötdi, tay ösib at boldı. Obxazır iyini bigirməbiş gezkilə turğan çuqırdan sekreb öter idi. Xatın hər günü tecribəsi buyunce zorgüc hasil etdi. Ve atını quliğa götərib tamğa çıxarar idi.

Padşah özününq paytəxtide baxuzur olturar idi. Özününq ilgerigi xatınını unutub adeti boyunca dalalarda ov bilen meşğul boldı. Bu günü ovdayur genide padşah tusetden ikgi qavatlı çigəresi divar bilen eyle teryab altığan bir binanı görüb yanığa bardı.

Qapqanı açıb padşahın igeri kergizdilər. Həvli yüzide padşah bir çəraylı xatınını gördi. Öylen sözleşib onunq çuqursuzlərindən cude sevindi. Padşah bununq aqıllı xatın ikenini süzələrindən bilib güziğe xatınliqə soradı. Xatın küldi de koydi.

Padşah xatından nimeş qılğanlıqn soradı. Ve Xatun hər günü atını götərib tamğa çıxarmağını həm de at üstüde şu ketde çuqurden sekremegini sözledi.

Padşah sebre inanmadı.

– Qani padşah cenabları birer tekeşigə buyurun, kim mininq atımı yuqarı tamğa çıqarsun. Padşah xatınğa körünmen isteb atını götürmekçi bolsa hem bu işininq bolma solğını bilib qol tartdı. Bu seherçi bolsa kirek – dib padşah kişileri topladılar.

Xatın atını kiltirib güterüb tamğa çıktı. Ve bunu üç yol qaytardı. Padşah ve onunq kişileri bunge tan qaldılar. Atını kilib tutub tikşirib kürdiler.

Bir nerse tapmadılar. At cun bir at itdi.

– Qani padşah cenabları. İyın yaxşı çapar kezğa ve birin, muna çuqurdan ati bolen sekreb ötsün – dib xatun suradı.

Xatın padşahınq at üstidə yaxşı yürkenini bilse həm onun qurqışidan gülmək istedi. Padşah çendende qorqdi ve atdan tüşib yanıdağı kişilerden birige birdi. Hem de segremekke buyurdi. O atını heydeb kilib sekredi. Ve çuqrınq qaq ortasığa kilip tuşdı. Xatın tatiğa mınıb binlilıq bilen çuqurdan sekredi. Ve buni qaytaladi. Padşah buntanlay hayran boldi.

– Bu at bile nime bele qıldın? Dip tanqalıp padşah suradı – tecribə bilen bolğan. Neşbu, bunde sire bir hayran qala turğan nerse yoq, didi, xatın. Sizinq ikizdemi? Bir vakt sizinq xatınınız sizinq tecrübə arqasında mirgen bolğanlığınızı atub idi. Nime qıldınız o bilen? – Ah, sin mininq gözəl ve ötüker xatınım iken sen!

Dip padşah isge kıldı.

Özüninq ilgeridegi yanlışqanlıqlarını ne itib xatından kiçirışini suradı.

Xatın qabul qıldı ve yeri bilen burnıǵı kibi yaşay başladı.

SÖYGEN ÇAQLARDA

Gözellerin meleykesi iken sin,
Bunu sininq gözlerində oqudum,
Oqudum da istiqbalım quşıǵa,
Xayalımdan altınq pes toqudum.
Güne peşelar ulaǵımğa medexni,
Sözleb-sözleb çarçadılar, bitmedi,
Elemезде bülbü yıǵlab keceler,
Elemeninq sonun tamam yetmedi,
Gözindegi hekayenin mezmünün,
Şair bolsam eytib-eytib yıǵlardım,

Öşel iski ceraxetli qelembni,
Setirlerin neşteriyle tilerdim.
Xeyahımınq qıpqızıldan keyingen
Perilerni hurilerni gördünmi,
Ölememden güller ikken yollardan,
Kainatga heyat saçıb yurdenmi?
Yullarında “Şitır” bitse solğan berk,
Qulaǵmğa musiqalar giltürür,
Qaçan sinin musiqalı avazın,
Sinin mini söygenini bildirer.

(Çolpan)

BİZİNQ QIŞLAQ

Bizinq qışlaq, şherden köp uzaqda,
Böyük taǵınq etegigə salınğan.
Bu veregi körkem yüksek tağ bilen,
“Qala” kebi qatıqqına ördalğan.
Biz şol yerde qışın, yazın öltürüb,
Ötkizemiz ömrümüzni yer sürüb.
Qışda bütün qışlaqdan hiç quzǵalmay,
Turadırmız, malımızni baqışib.
Qaçan yitib kilse “köklem ayları”,
İrib aqsa saylardan “qar suvları”.
Sevinemiz “köklem ayı kildi” dip,
“İken iker çaqlar yaqın qaldı” dip.
Ketde-kiçik barça berden qerlarğa,
Gitedirmiz iktelerini yegerge.
Mene şol çağ, bizimq qışlaq tençǵına,
Kirişedir, biz qaytuǵunca ohlarğa.

(Elbik)

QARĞA

Bilesizmi qarğa qanday bir quşdur?
Sevmeydir yaz; sevgeni de bir qışdır.
Ol, sevedür cansız, öksüz qurları,
İsteyidir ol yene savuq künlerni,

Savuuq günden ecrab qalması hiç bir de,
 Savuqluğni axtarar ol tun künde.
 Qayğa gitse qayğa bitse savqılıq,
 Qonıt qılsanız tanırıszler olarnı,
 Yaz istemez közel qanathılarnı,
 Öler bilmez “bülbul” kibi o quşni.
 Barıı biler kürgenleren çuquşni,
 Şununq üçün ol quşlarnı nitersiz,
 Yaz gilikiçde bülbüllerin göteriz.

(Elbik)

III. Kazax

MAKALDAR

1. Sabır etken, muratka jetken.
2. Şapkan ozar, jatkan kalar.
3. Er kadırın er biler, zer kadırın zerger biler.
4. Baska bala tilden.
5. Sülü-sülü emes, süygen sülü.
6. Saranqdınq közi toymas.
7. Köp jasağan bılmes, köp kızırgan biler.
8. Xanda kırık kısınıñq akılı bar.
9. Jaksımen joldas bolsanq jetersin muratka, jamanmen joldas bolsanq kalarsıq üyatka.
10. Karğa balasın “appağım” der, kırpı balasına “jumsağım” der.
11. Bolsa – ürazım, bolmasa – korazım.
12. Kattı jerçe kak tırar, kayrattı erge mal tırar.
13. Baylık mürat emes, joktık üyat emes.
14. Beynetsız raxat jok.
15. Oynaktağan bala ot basadı.
16. Ötpese pışak kol keser.
17. Atalı ul – kojalı kul.
18. Kan kazık, karaşı azık.
19. Kan karaşısız bolmas.
20. Kalayu tapsa, kar janar, kalayu tappas, mayda janbas.

21. Jaman katın ölse, tösök janqarar, jaksı katın ölse, bas kanqğırar.
22. Könqül kırın aytsa keter, köylek kırın jusa keter.
23. Padsanıñq koltuğı kinq kuruğı uzın.
24. Külan basına kün tusa kudığına karamas.
25. Bır kümälak, bır jaman mıñq köldi eriter.
26. Kayğısız kara suğa semirer.

ULEN

Aynalain kara-kasım!
 Ay manqdain asıl-tasım!

* * *

Degen sonq “şubar tuşa, şubar tuşa”,
 Körüner kızdar sülü belim busa.
 Aldına esiqınıñq su kub koy:
 Jıqılsın ekenq taib menı kuca.

DUUANA KOJA NASIR

Söz bası

Tıptı burınğı zamanda ber duana Koja Nasır degen bolıptı, ayta-
 yer ber adam: ne akıldı emes, ne akmak emes; ne tentek emes, ne
 momun emes.

Oğan tanıs bolğan kayğıda emesdur. Ol özü “Kuday degen kısı
 “edı”, em er kaşan özinde ne bar bolsa, sonu menen kılar edı, elgerı
 uakıtta kaytemen dep kam jemeyşi edı. Ol turada kazak arasında ayıl-
 ğan kop sözder bar. Bul bulardı sanayğa mümkin emes. Bez bulardıñq
 bağızı bireyderın alıp aytuğa jaat etemiz.

AUELDI SÖZ

Ber künü Koja Nasır kok esegine menep alıp otın aldalı ağaş
 eşende bardı.

Ağaş eşene kelip ber ağaşınq butağına sıǵıp alıp butaktı kese
 bastatı. Dal sol uakıtta ber jolduşı adam kasınan ötc berip, buğan ayt-

qaylan aytadı: “Ağaş kulasa, astında kalıp ölesen-ğay”, – dep. Duuana aytadı: “Ey auliya! Toktalıp sen mağan ayt: men kaşan kalayşa ölsem kerek”, – dedi. Jolauşı toktamastan jüre berip berak odan ayttı: “Sen akmak eken sen”, – dep. Sonda Koja Nasır jibermesden suraydı: “Kaşan öletuğunındı ayt”, – dep. Jolauşı abden mazasın alabergen-sonq aşulanıb, “akmak, sen kaşan esegenq üş mertebe sürense, sonda ölesen”, – dedi. “Tanqır jarılğasın, auliya”! – dep, duuana aytadı. “Endi jureber jolunq bolsun, berak meninq üşün duğa kıl, alda tağala, menü ölümnen saktap, esegeme kuuat berip, menü otınım-menen uyne aman jetgizüge”, – dedi. Koja Nasır otının esegine artıp em üstüne özü minep aldı. Ayr jükte köterip jürüge esegininq küşe kelmede, otız kadam şıkpay sürünüp ketken ede, Koja Nasır konkanınan “ay alda”, – dep, zarlanıp “Şınım-menen ölemenbe?” Ber az uakıttan keyin esegi tağda sürünüp kemip ede, diana “men ölemen”, – dep ayğay salıp: “Yapırmay bala – şuğa, katınındı körelmey kalamanba?” – dedi. Bayşara esege arenq-marenq ağaşka jakın turğan könqelge jetep dal könqerdinq ortasına kelgende sürüngene-menen turmay-turmay jıqıldı-da kaldı. Koja Nasır esegi-men berge jatıp, ayğayladı: “Mena öldüm. Koş katının, syükte balalarım”, – dedi. Esek menen duana köner üstünde jatıp aldı. Esek ayr jüx-pen turalmay jatsya, duuana.

“Öldüm”, – dep jatır. Koja Nasır jatıp oylayde: “Men öldüm, kayda Munkır, Nakır, ne sebepti kelip mağanq azaptı salmaydı?” – dep. Dal sol uakıtta köperge karay jakından ber-eke keruanbası kele jatır edı. Artdarında köp keruandarı bar. Keruanbasılardıñ at-tarı Koja Nasır menen eseginen ürke bastadı. Jana köperdıñ tarlığı sonday edı, dal Koja Nasır menen esegininq ortasınan ötse kerek. Sonda keruanbasılar ayğay salıp, aytadı: “Ay kısı! Tur, bizgen jol Ber, ötep ketelik”, – dedi. Koja Nasır juyap soraytuğun “bereste”, – dep bilip, bularğa aytadı: “Ay alda tağalanıñ beresteleri! Men öz ömürümde eş ber jamandık kılğanım jok. Sezderdı renjitkenim jok. Kününde bes uakıt namazdı bujutpastan orenına keltip turdum. Ixlasm-men orozattım, ay jaksı bereste, menı kınamanqızdar!” – dedi. Keruanbası onu “akılman adas-kan gey”, – dep bilip, olar Koja Nasırge: “Orenınqan tur!” – dep edı. Ol tıñdamya jatıp aldı. “Men jaksı kısımen. Menı ayanqızdar! Sizder menı temukka jiberein dep tursundar gey. Onanda men osu orenımda jatın kalayın-da janğan otınq işinde küygenemşe”, – dedi.

Sonda keruanbasılar munu kamşınıñ astına alıp sabay bastadı. Bayşara Koja Nasır barlık küş salıp kaşıp jöneldı. Koja Nasır uyne

karay dem almastan kaşıp kele jatır, jaksı adamdardıñ onu teriltep jibergenine ğana kuyanıp.

EKINŞI SÖZ

Koja Nasır bazardan ber koy satıp alıp jetekdep uyne alıp kele jatsa, aldınnan kop şakırttar joluğadı. Bular toptanıp, medreseden şıǵıp, bara jatır edı. Olar munu kup bilüme edı, am mununq kılıǵına ar uakıtta küleşe edı. So balalar Koja Nasırğa ar ber kaljınq külkü sözderine Koja Nasır külkü juuap kaytardı. Jaqırtter ayttı: “Pasak kojeke siz bilmeysizba, erten zaman akır bolatuğınun?” Molda bizge ayttı: “Barınqdar oynap külındür. Senderge ömür sürüge kop kalğan jok”, – dep dedi. “Kojekke! Sizge koydıñ ne keregi bar? Erten barımız ölemiz-ğoy!” – dedi. “Sen onanda etemenenq bizdı toyǵız!” – dedi. “Jarayda, balalar!” – dedi Koja Nasır. “Özeninq jaǵasına barayıktı meninq koyumdı tasattıq kılalıq”, – dedi. Koja Nasır em şakırtter sudıñ jaǵasına kelinq, koydı soydı. Duuana koydıñ etin asa bastadı. Amma şakırttar kiyimderin Koja Nasırğa kaldırıp, özdörü şumuluğa ketisti. Olar şumulup jürgenbüakıtta, Koja Nasır olardıñ kiyimderin jıyıp alıp otka jaǵıp jıbirdı. Şakerter kaytep kelip Kojadan suradı: “Bezdıñ kiyimderimiz kayda?” – dep. “Şıraǵım balalarım!” – dep Koja Nasır juuap berdı: “Ertenq zaman akır boladı. Kiyimnıñ sizderge ne keregi bar? Men olardı otka jaǵıp jıberdim”, – dedi.

IV. Oyrat

Kün kırdan aştı, kölotki yalasdı bürkedi, sook boldı. Bala iladı, enezi keldi, balanı kabaydan aldı, süt berdı, bala ilabas boldı. Kar kayıldı, yer kurğadı, ölön çıktı. Yaaǵı-yaǵan, saok bolon, kuş yılıu yerge uçkan. Koylordon ozo tüğün kesken, onun kiyinde terezin soygon, artkanın böörü yigen.

Yoktu aştan yat, bay deze yırdan yat. Koy yoboş, ečki deze baştak. Mında at yürgen, emeze uy yürgen. Emeze men işteiiñ, emeze sen işte. Turada izü kije çıdabas, bis yalanda konarbıs. Men enemdi mekeledim, anayda yaman kijiler edip yat.

Kandıy kış bolon, andıy yay bolor. Sen nökörüne şkolgo kojo baralı-de. Baskıǵı tayǵada yürüp, ol 1923 yılda bolǵon, altın tapkan.

Bala, ol topçı bolğon, taşpla takaanı öltürgen. Bir Obögön, andıy neme ursulda boldı biçikke urenip alğanu-urçı tunde ol onçouluska tanılı Karabay bolğon, kop mal uurdagan.

Tışkıl, kra sürgei kiji oylına yandı. Yılı yas keldi, istener ulus, attardı salğaa yegip, kra sürdi, mal ölön bedrep, tuğa çıktı.

ALTIN KÖL

Bir yıl Altayda yaan açana bolğon. Açana ulus ölüp turğon. Bir bay tudam arba üçün yaan bolçok altın berip turğan. Bir-de kiji onu albağan, arba satpağan. Bay ayttı: “Kalak! Bir de kiji altın üçün aş berbey yat. Altında tuza yok”, – dedi.

Kölgö kelip bay altının suuğa taştadı. Onın kiyinde tuğa çığıp, boyığa kölgö kalıp iydi. Onon beri ulus köldi “Altın Köl” dep adağan.

V. Anadolu

ATALAR SÖZÜ

1. Güzellik on – dokuzu don.
2. Kız adını dul itti, altununu pul itti.
3. Kızı kendi reyine burakırsan, ya davulciya varır, ya zurnaciya.
4. Kalp akça ile kötü söz saabınıdır.
5. Yoktan Azrail bile can alamaz.
6. Tütünsiz baca olmaz, kavğasız koca olmaz.
7. Eyisini ipliye, kötüsünü – çöpliye.
8. Achık sofulugu buzar.
9. Hiyar akçası ile alınan eşeyin ölümü sudan olur.
10. Atta – karın, yiyitte – burun.

TÜRKÜ

Derelerin uzununu,
Kıramadım buzunu.
Benim yarım pek güzel,
Çakemedim nazını.

* * *

Geminin başında-im,
On iki yaşında-im.
On iki yaşından beri
Kızların peşinde-im.

* * *

Şu gelen – kimin kızı,
Yanakları kırmızı?
Beni baştan çıkardı
Şu gaurun kızı.

* * *

Bunu yazdım acele,
Çokça düşün, hecele.
Mektüp – benim vekilim,
Al koynuna, gecele!

* * *

Dere-tepe düz gider,
Bir kınalı kız gider.
Kız yolunu şaşırmış,
İnşalla, bize gider.

* * *

Aızımda diş kalmadı,
Yare badem kıralı.
Ben yarimden vaz geçmem,
Gelse Moskov kıralı.

* * *

Karanfilsin, sarkarsın,
Asılmaya korkarsın.
“Yarın geldi”, – deseler,
Ölür olsan, kalkarsın.

* * *

Uzaktır, seçilmeyor,
Gönüldür, geçilmeyor.
Gönül bir top ebrîşim,
Dolaşmış, açılmıyor.

KEBPAHCIL BAŞI VE YA GELİN OYUNU

Düz bir yerde on çocuk bir tarafa, on çocuk diğer tarafa halka gibi düzülürler. Bir tarafı kız, bir tarafı oolan evi olurlar. Kız evinden iki çocuk halkanın üç tarafında ellerini kaldırarak, bir-birinden tutarlar, köprü gibi yaparlar. Bunların bir az ötesinde oolan evi tarafına hizmet etmek için bir hizmetçi başı-le bir işçi başı ayrılır. Yine içlerinden ufak bir çocuğu gelin suretine korlar. Evvelce oolan tarafı başlayarak, şu suallı-cevaplı türkii bir-birine söylerler:

Kebpahcıl başı, kebpahcıl başı,
Aç kapıyı, dur karşı!
Açtık kapıyı dururuz,
Yolunuzu bakınız.
Devemiz var üç katar,
Dokunmain göt atar!
Katar-katar geliniz,
Malımız çok, alınız!
Malınız sizin olsun,
Gelininiz veriniz!
Gelininiz veririz,
Sonra-da siz görünüz!
Katar-katar geliniz!
Ne istersen, alınız!

Bundan sonra konuşmaya kız tarafı başlar:

Kebpahcıl başı!
Lebbeyk, efendim!
Develer nerde?
Kuru çayda.

Ne yerler?
Hurma.
Kapularımız açık,
Somaxlarımız çekik.

Bunu müteakıp oolan tarafı deve gibi düzülerek, hepsi bir aızdan: "Höngül-höngül, çangul-çangul!" – deyerek köprünün altından birer-birer geçerler. Edepli bir suretde hizmetçi başı ile işçi başının hazır-ladını yere dooru giderler. Bu sırada işçiler şunu söyler:

Geliniz, çok yerimiz
Sizin için hep varımız!

Buna karşı oolan tarafı:

Selaamun aleyküm, hizmetçi başı!
Eksik olmasın aanın bir zaman aş, –
deyerek otururlar.

Hizmetçi başı tarafından:

Hoş geldiniz, merhabalar, merhaba!
İçiniz kahveler hepiniz saba!

Kahveler içilüp göye yemekler yendikten sonra oolan tarafından işçi başına hitaben şunu söylerler:

İşçi başı, bak bana,
Bir söz deyeceem sana!
Buyur, efendim, buyur,
Her kese sözünü tuyur!
Hazır-mı gelinimiz?
Uzak bizim yolumuz.
Hazır, efendim, hazır,
Zurna çalar tazır-tazır.

Bundan sonra gelini alarak, yine köprünün altından deve kibi hepsi: "Langıl-lungul, sangıl-sungul", – dee geçerler. Bu sırada kız tarafında hep bir aızdan şunu söylerler:

Gidiniz şivey-şivey!
Bizden raz olsun güvey!

Bir az gettikten sonra eylenirler. Göya gelin qüvey içeri atarlar-mış gibi, bir az gülüşürler, oynasirlar. Sonra bunlar kız tarafi olur, digerleri oolan tarafi olur. Bu suretle deise-deise oyun devam eder.

VI. Karaçay

KOŞÇU

Tanq sarıǵı atxallay,
Koşda koşçu turadı.
Şapaǵa ot tamızıp,
Koşdan tütün çıǵadı.
Aşap içip toyǵallay,
Suruuçule koballa.
Buzoulanı kıstarǵa,
Buzouçula çabolla.
Koyçu kozu oyirip,
Koy suruu bla ketedi.
Çık kepgelley kozuçu,
Kozulanı kutedi.
Suruu ketip baradı,
Sırtını, kolını karaltıp.
Suruuçuda sırlaydı,
Surekleni taraltıp.

SUT İT

Bir it auzuna suek kabıp köpürden ötüp barǵallay, suda kesini köletgesi közüne bir başxa it suek alıp barǵança körünqendi. Süd-lukdan anı suegin alama dep suǵa sekirgendi. Alay bolǵanı uçun kesini suegi suǵa ketgendi, başxa itniya tapmaǵandı.

BİLÇİ KAYISI ZAMANDI?

Kar kurudu, ser açıldı,
Kök kukurep su çaçıldı.
Kun qızdırıp ser uzune,
Sap saşıl kıldık sayıldı.

* * *

Çalmallada kozu, ulak,
“May-may” etip makırala,
Anaları emer uçun,
Keligiz dep çakırala.

* * *

Sabançada sernı kazıp,
“Obax onq kayt”, – dep baradı.
Gardoş salıp, urluk çaçıp,
Biterine kyanadı.

Zılnı tört zamanı bardı: saz, say, kaç, kış.

Kunleni atları:

1) şabat kun, 2) ıx kun, 3) baş kun, 4) gürge kun, 5) baras kun,
6) orta kun, 7) bayrım kun.

Nart söz:

1. Atanqı balası bolmada, adamnı balası bol.
2. Sokur taukka barıda tarı.
3. Kun körmegen kun körse, kunduz çırak sandırır.
4. Aru söz sanga azık, aman söz başxa kazık.
5. İgi adamnı açıvu keter künde savluk kepkinci, aman adamnı açıvu ketmez, başı serge setginsi.
6. Köp arxası bolǵandan köp suuǵu bolǵan aşxıdı.
7. At abınmay ser tanımaz.
8. Aşıkkın su tenqizge setmez.
9. Kesi ete bilmegen, kişi aitxannı suymegen.

VII. Kumuk

MASALLAR

1. Baş tabulsa, börk tabılır.
2. Yaman bergenin ayta, yaxşı körgecin ayta.
3. Tana yekken tarıkmas.
4. Sabanında sözleşken indrinda kongremas.

5. Tilsizni tilin anası bilür.
6. Bir atnı yaxşılığından minq at su içər.
7. Sokur suyegen bir göz iki bolsa, ne söz.
8. Süt bulan kirgen, süyek bulan çıxar.
9. Koyçunu tayağından, kelinni ayağından.
10. Kelin bitin kelgende körürbiz.

SARIN

Vay giççi kız seni maktab maktasam,
Men öleyim, sensiz yerde toktasam.
Çaneleni yalkınıdey çaçlerinq,
Karılğaçnı kanatidey kaşlerinq.
Kögenni karasidey gözlerinq,
Şekerden şirin seni sözlerinq.
Avzunqda insi mahi tişlerinq,
Nedir kız, etip koyğan işlerinq.
Süyemen dep, nege kız ey, südürdinq?
Suymimen dep yüregimni küydürdinq?
Süygellerim sürme bolsun enginqe,
Nege kız ey baş köterdinq tenqlike?
Sen gelmesenq sendi biri gelacak,
Atın koysa, oda sendi bolacak.
Kimler takmay kırşavsızni, kinsızni,
Kimler minmey kuyruqsızni, yalsızni?
Tobesı bulan altın bolsada,
Sen süymüsen bizin imik malsızni.

YAS

Axşamlardan sonq gün tuvmas,
Ağarğan sakallar karalmas,
Ömrülükke özen yalğanmas,
Ölgenge derman tabulmas.
Seni sinap kigen işiminq,
Sırtlap yarıp kim aldı?

Kötürüp körge kim saldı?
Körde belinq kim çeçti?
Meni ölme çağım yetkende,
Köp ömürüm kitkende,
Meni ak tastarım kan etdinq,
Allahğa yetim, kara etdinq,
Aylana yanım alğan dos, duşman,
Şulağa günüm nege çola etdinq?
Aranlarda yansın çırağinq,
Aylık yoldan kaytsın konağinq,
Alaşa meçit karşı uçar,
Asta oyulup bek çöksün,
Seni bulan birge oxuyğan ulanlar,
Kırpikleri sayın alar yaş töksün,
Ders oxuyğan medresenq bozulsun,
Kitaplarınq her yağına tozulsun,
Kalemtarinq kara özenge ağılsın,
Kalemlerinq kızğan otka yağılsın,
Say özdenden sağa ayılğan oruvnu,
Bala çaçı bilegine baylansın,
Sağa iy bolğan olanları borkleri,
Betlerine tuman bolub aylansın.

* * *

Analağa olan idinq, kız idinq,
Siyinlanı tatuvu idinq, tuzu idinq.
Tiyişliden kelip söz tise,
Baltirevli ulla siyin bolsada,
Biz onı kurmağanday boza idik,
Yağalaşkan künlerde, maktanışkan
batırlardan oza idik.
Toqaslar üzüp, bozup malda aldık,
Kökrekler teşip sanda aldık,
Yangızlık bulan yarlılık,
Ekisi birçe tiyip kavşaldık.

VIII. Kırım

1

Mineyim desem, atım yox,
Alayım desem, axçam.
Al yanağa çibin xommuş,
Çibin xadar baxım yox.

* * *

Tarelkada yüzüm var,
Axis, sanqa közüm var.
Babanq evde olmasa,
Sağa bir çift sözüm var.

* * *

Ata minersinq, ata,
Kel oynata-oynata!
Axis, seninq babanqı,
Yanadjarım xayn-ata.

* * *

Atımınq başı dağda dır,
Anı minen ağa dır.
Deste perçem, xalem xaş,
Bu maneler sanqa dır!

2

Raxı içtim xabaxtan,
Elva yedim tabaxtan.
Ne xayrlı kün imiş!
Yarem kördüm sabaxtan.

* * *

Axis saçınq ormezler,
Seni manqa vermezler!
Kel alayım, xaçayım,
Xaranlıxta kormezler.

* * *

Axis saçınq dört xat,
Kes yarısın manqa sat.
Var, ananqdan izin al,
Kel bu gece mende yat.

* * *

Ay yarıxtır, varamam,
Tile destan olamam.
Ay buluta kirgen sonq
Baylasalar, turamam.

* * *

Ay yarix gecesinde
Vardım penceresine.
El uzattım, uzattım,
Men yarımı uyattım.

* * *

Sarıldım sarğaç dalına,
Kirdim yarem xoynuna.
Yaremin xoynu bağ-bostan,
Ayrılamam can dostan.

* * *

İpekli şalım belde dir,
Saçaxları yerde dir.
Yedi yıllıx ev olsam,
Yine gönqlüm sende dir.

* * *

Parmağında yüzügüm,
Yılım-yılım yılır.
Men yaremi korgende,
Yaş canım xaltırar.

* * *

Oksek selvi boy olmas,
Menim yarem uyanmas.
Yarem – anda, men munda,
Bunqa canlar dayanmas.

ATALAR SÖZÜ

1. Aşınqı berme, qaşıkıqı ber.
2. Camanğa kol sakınmas, camanman col alınmas.
3. Capalak korsenq urip kal, camandan başınq satıp al.
4. Kazanğa time karası cuğar, camanğa time belası cuğar.
5. Kolaysızni koynunqa alsanq, eki ayağı tışta kalır.
6. Aksak akl, taz pakl, illa sokurdan sakın.
7. Kodalak arba col bozar, caman molla din bozar.
8. Yamandan yaxşı tuvar ozmak için, yaxşidan yaman tuvar azmak için.
9. Atınq caman bolsa, satıp kurtulursun, katununq caman bolsa, katıp kurtulursunq?
10. El tavuğu kaz korunur, el katını kız korunur.

* * *

Ak denqızınq üstünde yeşil kayak,
Sen ay bolsanq, men yıldız – kavuşayık.

* * *

Ayday manqnay, cayday kaş, çolpanday koz,
Öymačkday avuzdan altunday söz.

* * *

Aygidi benim öz köyim su başı Nayman,
Seninq közin toplansa, men cılayman.

* * *

Kayda cetmez at başı, cigitninq teni,
Ölsem, ketsem, unutma duvadan meni.

* * *

Açılmaz tuman, atmaz tanq, kavuşmaz ülker,
Süymegenge süykensenq itdayin silker.

* * *

Cetemen cıldız cep sızar, kervan kırar,
Kalıp degen şışedir şinqırdar, sınar.

* * *

Ay orayman, orayman, çölde pitken korayman,
Kelgen, ketgen colçıdan men yaremni sorayman.

* * *

Kaşta sende kaytanday, köz seydane,
Aylanayım başınqdan ax bir dane.

* * *

Ay katında bir yıldız ay balası,
Altın tastan su içər bay balası.

* * *

Ay katında bir yıldız ayğa tartıq,
Bay balası bolğançun kimden artıq?

IX. Qazan – tatar

ATALAR SÖZÜ

1. Adaşkannıq ayıbı cuk, kaytıp öyön tapkan sunq; açılğanınq ayıbı cuk, üzi bilip capkansunq.
2. Akçalınınq kulı uynı, akçasızınq küzi uynı.
3. Akıllı uylap torğanda, tintek işin bitirer.
4. Altı çeşer cıldan kilse, altmış çeşer kırışe barsın.
5. Ana sötö-bilen kirmegen tana sötö-silen kirmes.
6. Bir ir katın alsa, altmış katın cılar imiş.
7. Kuyançı kemiş ütirə, irni namıs ütirə.
8. Kıp süzninq azi cakşı, az süzninq üzi cakşı.
9. Sabanda sayraşmasanq, indirda ingıraşırın.

* * *

Mına bögön bişinçi çisla,
Carı indi kuş.
Kiselerini karaştırsam,
Er birisi – de buş.

* * *

Bayğa bardım almağa,
Artıklarını salmağa.
Artıklarını almadı,
Kisemede salmadı.

* * *

Cilasıyım, çeş çıksa,
Huca kakına tansıkka.
Min kaytırğa samavar kuy dip,
Eytmegen bulsam, karçıkka.

* * *

Min kaytırğa, samavar
Bik şatırdan kaynağan.
Çeyni kişiden alasıyık,
Şiker iç-te kalmağan.

* * *

Karçık bilen ikevleşip,
Bik aptıral kayğırdık.
Çeyni ırtege içebiz dip,
Samavarını kakını kaldırdık.

* * *

Koyaş bayıp, ay kalıkkaç,
Aşarğa ciberip aldırdık.
Aşağanda caktırsın dip,
Tilip çıra candırdı.

* * *

Bılay künqilden sıylağaç,
Karçıkka soyonon karadım.
Anqar küzim töşkeçtin,
Kayğısı barın anqnadım.

* * *

Sin karçık, kayğıırma dip,
Katınını cuata başladım.
Çey içmegenim isime töşkeç,
Anı cuatunı taşladım.

X. Yakut

1. Balağan ürdüger çarpa star. *Sulus*
2. Bir oğonyor balatka tirbit, ürdüger kumağı bıtarıppıt, onu kim da itigestebet üsü. *Xallan, Sulu star.*
3. Bayğal tugeğer sette dieneske star usu urgel.
4. Merilen oğonnyor meçigin bies-uon kıayan kögöxnöt üsü. *Eting*
5. Manqan bie barbit, sier bie sielbit, kere bie xalbit
Xar xararda; sas kelen barda, sayın buolla.
6. Tıasa suox bariyan keler bar üsü tün.
7. Tomtoxi toyon, xantaxan xatın.
Süösü, sürege, bıara.
8. Toyon kisi öyüöte suox.
Ayan ata
9. Knattax da köppöt, atağa suox da xamar.
Balık
10. Süs kisi sıttığa bir.

XI. Başqurt

HALDAT BÖYETE

Uzğan eşte yazar ösön
Kayından başlayım hüzemde,
Kaytır yulğa karay, karay
Kan bastı ike küzemde.

Köndöz səğət undarza
 Bezze plen aldılar;
 Bergə yörögon iptəşlər
 Şunda yöröp kaldılar.
 Doşmandar yıyılıp alğas
 Niştərgə lə belmənek:
 İptəşlərənq kübehen
 Şul vakıta kürmənem.
 Atışuğa xəldər bōtkəs
 Artka kasa başlanık.
 Törlö yaktan kamap alğas
 Miltuktarzı taştanık.
 Astriyələr əmer itə
 Miltuktarzı taştargə;
 Şul vakıta aırlık
 Kilde bezzen baştargə.
 Xozay bezze kotkarzı
 Yəhənnəmdənq utman.
 İnde kasan nasip bula
 Kotolərgə totkondan.
 Kön, tön bəyet yazham da
 Yörək utı hürelməy.
 Şuninq ösön ukıusığa
 Tanık hüzzər kürenməy.
 Totkondarzı haktauğa
 Haldırğandar baraktar.
 Baraktarza yata, yata
 Yəbeşə bezzenq yanaktar.
 Əsırzərze haktar ösön
 Karaulı bar bezgə,
 Totkon bulıp yata-yata
 Harı töştö ak yözgə.

HARMAK

Büzənənənq öyö yuk
 Baş haktarzik urını yuk.
 Kayza barha bıtbıldık

Bitbıldık, bitbıldık.
 Yer baurzap et buldık.
 Yaray öle tuk buldık.
 Şakıhalar tibərgə
 Yaprakka incp yuk buldık.
 Bitbıldık, bitbıldık
 Kürməhen, kürməhen.
 İlasın kıyğır kürməhen
 Nəükərlər kilə kürməhen
 Bitbıldık, bitbıldık
 Ul yakta la bitbıldık
 Bıl yakta la bitbıldık
 Kükkə sıkhak bitbıldık.
 Yergə yathak bitbıldık
 Bitbıldık, bitbıldık

Harmak, koştarzınq xayuandarzınq, tauştarın, psixologiyaların
 höyləp-köyləp əyteü ösön sığarılğan yırzar. Şulay uk handuğas, tölkö
 turahında həm başkalar.

ƏYTEMŞƏK

Əytemsək başkort tarixi yırzarıninq ber nəüəgə bulıp, kara qarşı
 ike keşe arahında yırlana. Əytemsək tarixi yeki koba yır za bulıuğa
 mömkin.

Ümək:

ŞƏÜRƏ KİLEN

Kart – Ak kuyankay kırıp, kasırzım
 Ak buz atkay menep bastırzım.
 Yuk yomoştarzı barzar itep
 Aldatıp kay işek asırzım.

Kilen – İkəndoy mikən, ey, ikənder
 Kül sitenə üskən ikənder.
 Tön urtalarında kayırıp üpkən
 Yözö kara kaynım ikənder.

İskərmə: “Şöürə kilen” öytemsəqə ozon bulıp axırına tiklə şulay
kara karşı yırzaşıuzan ğibərət həm tarixi yır za bula ala.
(“Başkort aymağı”, № 2, 1926).

XII. Türkman

MAQALLAR

1. Bilimli ölmez, bilimsiz gülmez.
2. Nadan dosdan dana düşman yağsıdır.
3. Bay boldı dise, inan, bek boldı dise inan, xuy-xasiyyat artdı
dise inanma.
4. Ne yavız yerde yat, ne yaz düyüşi gör.
5. Qaranınq qaharı gelyançə, sarınınq canı çıkar.
6. Ağacı yokarı bolsa, meyvesi aşak.
7. Qorkana qoşa görüner.
8. Qorkağı kovsanq batır bolar.
9. Dama-dama köl bolar, hiç dammasa çöl bolar.
10. Akıllı ögrener, akmak ögreder.
11. Ala karğada hakkım bolsan, qış gelmese, yaz geler.
12. Çıkdaçı çıkman, girdeci girmez.

MATALLAR (BİLECELER)

1. Qandan kızıl, qardan ak, yaydan egri (bilezik).
2. Çır-çır quşlar, çıрман quşlar, ağzı yokdur, adam dişlər
(tiken).
3. Qaraca oğlan künde bazara barar (karınca).
4. Yer astında yağlı çıbık (yılan).
5. Üsti çerçin, astı perçin, arasında gök gögerçin (göz).
6. Bir doğanım bar, öz qabrını kazar (damca).
7. At dağı, ataş dağı, astı suv, üsti duman, kellesi ataş dağı (çilim
- nargile).
8. Bir zadım bar, canı yok, boyun üzsem qanı yok, yumurtğası
yalak-yalak, cöyçesinin sanı yok (qavun).

9. Qıl-qılı bay qozladı, qatı sümek getirdi; qatı sümek qozladı,
qıl-qılı bay getirdi (yumurtğa bilen tavuk).

10. Oylak çapar, buylak çapar qara atım, dağ düybinden dolap
keçer qara atım.

11. Matalım matdı, iki qulağı batdı, yerc girip qum atdı (yel).

12. İyleriden geler ayal xan, kuyrığını bulay xan, ekgel-tükgel
ayaklı, seksen dürli tayaklı (kirpi).

BAHAR

Bahar içre neçe zatlar
Oval kokar son gül çıkar.
Sayratıb morğı saharle
Her kaysısı bir dil çıkar.

Bilbil özününq vetenden
Sayrar ayrılmaz çemenden.
Qadra yegam bir çibindan
Qudret bilen asal çıkar.

Yağşı sözi saklar güşde
Dost belli bulır gençeşde.
Aqılsızlar anden işde,
Ağır özini yenqil çıkar.

Neçe işler bar cahanda,
Sözlesek söz kob zabanda.
Ol yazıklı haq yanında
Elden qayrı ters yol çıkar.

Zelilidir miskin geday,
Gece-gündiz çağır huday.
Türkana daldır her sıpay
Sıpailer emel çıkar.

(Zelilinin qoşqularından)

XIII. Azərbaycan

ATALAR SÖZÜ

1. Hər enişin bir yoxuşu olar, hər yoxuşun bir enişi.
2. Hər işləyənə qızıl demərəm.
3. Sənə güvəndiyim dağlar, sənə də qar yağarmış.
4. Suyun lal axanından, adamın yerə baxanından.
5. Su suyu tapar, su çuxuru.
6. Ay, ulduz göyə yaraşar.
7. Papağımı çevirərsən, il gələr gedər.
8. Oba yox, qara yox, səndən başqa çara yox.
9. Yatanın oyaqdan xəbəri olmaz.
10. Qırqovul başını kola soxar, gerisindən xəbəri olmaz.
11. Dəliyə bir hava bəsdə.
12. Eşşək belə eşşəkdi, amma çulun dəyişib.
13. Toyda oynamaz, vayda ağlamaz.
14. Baş vurmaq ilə baş ağrımaz.
15. Əyilən boyunu vurmazlar.
16. İlkının qazancı havayı minməkdir.
17. Ayı bir böyük (bəd) canavardı, yumurtlasa yumurtdar.
18. Ayının yüz oyunu bir armudun üstündədi.
19. Sözün qanadı var.
20. Öylə söz deyir ki, bişmiş toyuğun gülməyi gəlir.
21. Dilləri qoyun, işləri oyun.
22. Molla gəlmiş ikən ölən ölsün.
23. Yaman arvad, yaman qonşu, yaman at,
Birini boşla, birindən köç, birini sat.
24. Gözdə olmayan könlüdə də olmaz.
25. Yarın yara sovqatı bir dəstə bulaq otu.

BAYATILAR

Apardı göy at məni,
Saxladı səyyad məni.
Baş qoyub dizin üstə,
Çox yatsam, oyat məni.

* * *

Akoşkanın milləri,
Açıb qızıl gülləri.
Oğlanı yoldan eylər,
Qızın şirin dilləri.

* * *

Ay doğdu kənarsız,
Yarım gəldi fənarsız.
Göz tutar, könül sevir,
Nə üçün məni qınarsız.

* * *

Apardılar gülümü,
Eylədilər zülümü.
Nə qoydular danışam,
Nə kəsdilər dilimi.

* * *

Bostanam, tağım ağlar,
Basma, yaprağım ağlar.
Sağam, özüm ağlaram,
Ölsəm, toprağım ağlar.

* * *

Bostan ekili qaldı,
Toxum səpili qaldı.
Qoyub hara gedirsən,
Yetimlər tökülü qaldı.

* * *

Su gələr, axar gedər,
Hər yanın yıxar gedər.
Bu dünya pəncərədir.
Hər gələn baxar gedər.

* * *

Şirvanın yastı yolu,
Su gəldi basdı yolu.
Gedirdim dost görməyə,
Zahımlar kəsdi yolu.

* * *

Su gəldi, daşa deydi,
Kırpıqlar qaşa deydi,
Bivəfa yar yolunda
Ömrüm başa deydi.

* * *

Aşiq Qara yaxşıdı,
Xalın qara yaxşıdı.
Düşmənim ağ geyinmiş,
Mənə qara yaxşıdı.

* * *

Aşiq Rıza sənیلəndi,
İmam Rıza sənیلəndi.
Saxlarsan, qulun ollam,
Satsan rıza sənیلəndir.

* * *

Əzizim, bu dağ ilən,
Dolan gəl budağ ilən.
Sənə yaxşı deməzlər,
Mən ölsəm bu dağ ilən.

* * *

Əzizim, güldən allam,
Gülabı güldən allam.
Bu bağda bülbül ölüb,
Qanını güldən allam.

* * *

Qızılgül olmayaydı,
Saralıb solmayaydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm,
Heç biri olmayaydı.

* * *

Qarabağda bağ olmaz,
Qara salxım ağ olmaz.
Qonşuda qız sevənin
Ürəyində yağ olmaz.

* * *

Qara at nalı neylər,
Qara qaş xalı neylər.
Yaxşı dostu olan kəs
Dövləti, malı neylər.

* * *

Qurbanam aşıqlara,
Zülfü dolaşıqlara.
Əlimə bir saz allam,
Qoşullam aşıqlara.

* * *

Kür qırağını dolannam,
Dərya kimi bulannam.
Sağ gözüm sana qurban,
Sol gözüm ilə dolannam.

* * *

Yaralıyam, yatmaram,
Hərfe qələm atmaram,
Sənin bu dərini
Dərdlərimə qatmaram.

SON SÖZ

Bakı şəhəri mətbəələrində elmi transkripsion üçün lazım gələn işarələr hənz yoxdur.

Bunun üçün əvvəlcə çox bol və geniş miqyasda aldığımız nümunələri fəvqəladə ixtisar edərək, hər ləhcədən bir kaç sətirlik misal almaqla iktifa etdik. İləridə imkan bulduğumuz təqdirdə ayrı və müfəssəl bir şivə xrestomatiyası meydana gətirməyə çalışacağıız.

Bir də şunu əlavə etməliyiz ki, latın, yaxud rus hərflərinin bir-birinə qarışdırılması oxucuya və tələbələrimize dürlü transkripsion üsulları haqqında bir fikir vermək məqsədilə yapıldı. Bu məqsədə vasil olmamıza da, dediyimiz kibi, mətbəələrimizin texniki nöqsanı mane oldu. Eyni səbəbdən tarançı, qaraqırğız... kibi bir çox şivələrdən nümunə verməkdən vaz keçdik. Çünki ərəb əlifbasilə veriləcək nümunələrin bizim üçün qiyməti olmayacağı bədihidir.

Transkripsionda “c” hərfi “cim” yerində, “q” hərfi “ğeyn” yerində kullanılmışdır. Qalan başqalıqları oxucu özü anlaya biləcəkdir. Ümumiyyətlə, transkripsionda gözə çarpacaq yanlışlıqlar hər mətbəə şərtlərindən nəşət etmişdir.

B.Ç.

TÜRK-TATAR DİALEKTOLOJİSİNƏ AİD BAŞLICA ƏSƏRLƏR

I. Çuvaş

1. Заметки для ознакомления с чувашским наречием, вып. I. Отдел звуковой. Казань, 1871 г. Н.И.Золотницкий.
2. Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен. Казань, 1875 г. Н.И.Золотницкий.
3. Phonetik der nördlichen Turksprachen (II 11 q.). Leipzig, 1882-1883. (§§116, 189, 192, 194, 238, 261, 268, 293, 304, 422).
4. La langue des Tschouvaches. W.Schott. Paris, 1876.
5. Пособие к изучению чувашского языка. По материалам Н.И.Золотницкого издал Н.Лебедев. Казань, 1894.
6. Болгары и чувашы. Н.И.Ашмарин из Об-ва Арх., Ист. и Этн. при Казанском университете, т. XVIII.
7. Материалы для исследования чувашского языка. Часть первая (фонетика), часть вторая (морфология). Казань, 1898.
8. Опыт исследования чувашского синтаксиса. Проф. Н.И.Ашмарин. Симбирск, 1923.
9. О родственных отношениях чувашского и тюрко-татарских языков. Н.Н.Поппе. Чебоксары, 1925 г.
10. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и тюркским языкам. Н.Н.Поппе. Известия Российской Академии Наук, 1924 г.

II. Yakut

1. Ueber die Sprache der Jakuten, von Otto Bühtlingk. St-Petersburg, 1848. Jakutische Text.
2. Ueber die Sprache der Jakuten, von Otto Bühtlingk. St-Petersburg, 1851. Jakutische-deutsche Wörterbuch Jakutische Grammatik.
3. Грамматика якутского языка. С.В.Ястремский. Иркутск, 1900.

4. Die Jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Turk-sprachen. Записки Академии Наук, СПб, 1908, т. VII, №7.
5. Учебная грамматика якутского языка. Н.Н.Поппе. М., 1925.
6. Краткая грамматика якутского языка. Хитров. Москва, 1858.

III. Sibir və Altay şivələri

1. Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre, von A.Castren. St-Petersburg, 1857.
2. Образцы народной литературы тюркских племен. В.В.Радлов. Часть I. Поднаречия Алтая: алтайцев, телеутов, черневых и лебединских татар, шорцев и саянцев. СПб, 1868.
3. Грамматика алтайского языка, составлена членами Алтайской миссии. Казань, 1869.
4. Словарь алтайского и аладагского наречий, сост. В.Вербицкий. Казань, 1884.
5. Письма Н.Ф.Катанова из Сибири и Вост. Туркистана. СПб, 1893.
6. Опыт исследования урянхайского языка с указаниями главнейших родственных отношений к другим языкам тюркского корня. Казань, 1903.

IV. Qazax və qırğız

1. Образцы народной литературы тюркских племен. В.В.Радлов, ч. III и V.
2. Материалы к изучению киргизского наречия Н.И.Ильминского (Ученые записки Казанского университета за 1860-1861 г.).
3. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. Михаил Терентьев. С.-Петербург, 1875 г.
4. Турецкая хрестоматия. проф. Березин (Записки Оренбургского отдела Импер. Русск. Географ. Общества, 1870-1875, III т.).
5. Краткая грамматика казакско-киргизского языка, часть I (Фонетика и этимология). П.М.Мелиоранский, С.-Петербург, 1894.

6. Материалы к изучению киргизского наречия. Н.И.Ильминский. Казань, 1861.

7. Материалы по казакско-киргизскому языку. И.Лаптев. Москва, 1900.

8. Til kural. I, II, III-ncü qisimlərilə qazax sərf-nəhvi. Bay-tursun ulı Əhməd. Qazaxıstan məmləkət basması, Orenburq, 1923.

9. Грамматика киргизского языка. Катаринский. Оренбург, 1898.

V. Şərqi Türküstan

1. Образцы народной литературы тюрк. племен. В.В.Радлов, ч. VI. Наречие таранчей. СПб, 1886.
2. Материалы к изучению наречия таранчей Илинского округа. Н.Н.Пантусов, часть 1-9, 1897-1907. Казань.
3. Война мусульман против китайцев (Текст наречия таранчей. Н.Пантусов, вып. I. Казань, 1880; вып. II, 1881).
4. Ein Türkische text aus Kasgar. Martin Hartmann, Keleti Szemle, 1904.
5. Die Geschichte von den Vierzig Leibern (cilten) I. Ein turkischer text aus Jarkend. Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen. Martin Hartmann. Berlin 1905.
6. Adalykok a jarkendi (Keletazsiai) türoksyg ismeretyhez. Kenos Ignaz. Budapest, 1906.
7. Письма Н.Ф.Катанова из Сибири и Вост. Туркистана, СПб, 1893.
8. Uyğur el edebiyatı. Jıgıcılar: L.Ensari, Z.Beşir, E.B.Xuday-qul, 1925, SSSR xalqlarının öziük neşriyyatı. Meskev.
9. Nazügəm: Uyğur balası (Taran-uyğur turmışıdan elinifan). Faciolik tarixi milli hekayədir.
10. Sketch of the Turki language as Spoken Eastern Turkistan (Kaskar and Jarkand). Schaw. Part I grammar. Calcutta, 1878.

VI. Türküstan

1. Русско-сартовский словарь В.Наливкина. Казань, 1884.
2. Cagataische Sprachstudien von H.Vámbery. 1867. Leipzig.

3. Руководство к практическому изучению сартовского языка. Самарканд, 1889. Наливкин.

4. Serf (özbek tili qaidaları toğrusunda bir tecrübə). Birinci kitab, ikinci basma, 69 səhifə. Nəşiri: Özbekistan Devlet Neşriyyatı. Taşkent, 1925.

5. El edbiyyatından cüzələrlər. Birinci bölek. Yığıcıları: Qulam Zəferi, M.Yunis. Özbekistan Devlet Neşriyyatı. Taşkent, 1925.

6. Современные среднеазиатско-турецкие документы из Ташкента, вып. I, текст. А.Н.Самойлович. Ташкент, 1926.

7. Yeni üsul türkmen mektebi. Türkmen dili. 1-ci yıl. Müəllifi və nəşiri: Müəllim A.Aliyev. 2-ci çap. Aşqabad, 1924, Türkməncə qıraət.

8. Загадки закаспийских туркмен в русском переводе. СПб. А.Н.Самойлович, 1909.

9. Туркменские заговоры. А.Н.Самойлович. СПб, 1912. (Живая старина, год XXI).

10. Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machtumkuli's (ZDMG, т. 33).

11. Ueber die Sprache der Turkmenen. Ильминский. Melanges asiatiques, t. IV, p. 63-47.

12. Учебник поркменского наречия. Агабеков. Ашхабад, 1904.

13. Maqal və matallar uğındısı. M.Geldiyev. Türkmenistan Devlet Neşriyyatı. Paltaratski, 1925.

14. Краткая грамматика узбекского языка. Поливанов. Ташкент, 1926.

VII. Ural və Volqaboyu

1. Общая грамматика турецко-татарского языка. Мирза А.Казем-бек. 2-ое издание. Казань, 1846.

2. Практическое руководство к изучению татар. языка. Махмудов, 1857.

3. Грамматика татарского языка. СПб. Иосиф Гиганов, 1801.

4. Татарская грамматика. Александр Троянский. Казань, 1824.

5. Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах. А.К.Насыров. Казань, 1860.

6. Ünmuzec. Qazan tatar sarfi, 1895. Qəyyum Nasiri.

7. Материалы к изучению казанско-татарского наречия. Часть первая. Н.Ф.Катанов. Казань, 1898.

8. Türki sarf və nəhv. Hədi Maqsudi. Qazan, 1910.

9. Tatar tilinin sarfi və nəhvi. Ş.İmanayev. Qazan, 1910.

10. Tatar sarfi və tatar nəhvi. Qalimcan İbrahimov. Qazan, 1911.

11. Mükəmməl sarf-nəhv. Əbdürrəhman Sədi, 1915.

12. Anath sarfi, anath nəhvi. Xoca Bedi, M.Qurbanaliyev. Qazan, 1918.

13. Tatar tilinin qrammatikası. Cəmil Vəlid. Qazan, 1919.

14. Şekilli nigizdə tatar qrammatikası. İbad Alparov. Qazan, 1927.

15. Başqırt tilinin sarfi. Kollektiv. Ufa, 1925.

16. Başqırt tilinin nəhvi. Kollektiv. Ufa, 1925.

17. Очерк литер. деятельности каз. татар. Н.Ашмарин. Москва, 1901.

VIII. Qafqaz

1. Практическое руководство турецко-татарского, азербайджанского наречия (т.е. наречия персид. татар). А.Будагов. Москва, 1857.

2. Сравнительная хрестоматия турецкого языка и наречий Османлы. Профессор А.М.Лазарев. Москва, 1866.

3. Aذربajganische Studien mit einer Charakteristik des Süd-türkischen. I (Westas Studien, jahrgang VI, 1903), II (mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zur Berlin, jahrgang VII, 1904) von Karl Foy.

4. Kitabı-təshilil-qəvaid. Badkubə, 1902. Yusif Talıbzadə. Tiflis.

5. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sarf-nəhvi. Nəriman Nərimanov. Badkubə, 1899.

6. Склонение имен существительных в городе Ганджа. Идрис Гасанов. Баку, 1926.

7. Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи. Проф. Н.И.Ашмарин. Баку, 1926.

8. Azərbaycan atalar sözü. H.Zeynallı. Bakı, 1926.

9. Voyage au Caucase et en Georgie, Jules Klaproth. Paris, 1832 (Vocabulaire des dialects parlés dans le Caucase, etc.). Bu əsərin ikinci cildinin axırında qaraçay, kumuk, Azərbaycan, qazax, Tobol və İstanbul şivələrinə aid bir lüğətçə vardır.

10. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. т. 17, 1881, 1893, 1894, III отд. М.Афанасьев. Кумукские тексты; М.В.Мохир. Кумукско-русский словарь и М.Афанасьев, Русско-кумукский словарь.

11. Keleti Szemle, J. Nymeth. 1911, № 1-2.

12. Краткий очерк грамматики горского языка "болкар" (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XLVII, 1912). Н.А.Караулов.

13. Karatschaische Studien, Keleti Szemle, Vilhelm Pröhle, 1909.

14. Сборник погайских и кумукских стихов. Составил Осман-заде. СПб, 1883.

15. Kumuk dili və ədəbiyyatı tədqiqatları. B.Çobanzadə (Ədəbi təhlil, sərf, material və lüğətçə). Bakı, 1926.

16. Заметки о языке и словесности кумуков. Б.Чобан-заде. Баку, 1926.

17. Bayatılar. Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyəti, 1926.

18. Татарские пословицы и поговорки. С.П.Зелинский. Сбор. матер. для описания мест и племен, вып. I, 1881, стр. 42-54.

19. Татарские тексты. Песни, загадки и пословицы. А.Калашев. СМОМП. Казань, вып. 18, 1894.

20. Татарская словесность. Махмудбеков. СМОМП. Казань, вып. 19, II, 1894.

21. Пословицы ширванских татар. Н.Д.Калашев, СМОМП. Казань, вып. 24, 1899.

22. Atalar sözü. Məhəmməd Vəli Qəmərlı. İrəvan, 1899.

IX. Cənubi Rusiya

1. Образцы народной литературы тюркских племен, часть X. Наречие бессарабских гагаузов. В.Мошков. СПб, 1904.

2. Образцы народной литературы тюркских племен, часть VII, наречия Крымского полуострова. СПб, 1806, (В.В.Радлов).

3. Опыт краткой крымско-татарской грамматики. А.Н.Самойлович. Петроград, 1916.

4. Песни крымских туруков (текст, перевод и музыка). Алексей Олесницкий. Москва, 1910.

5. Пословицы, поговорки и приметы крымских татар, собранные Боданинским, Мартино и Мурасовым. Под ред. А.Н.Самойловича и П.А.Фалева. (Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 52. Симферополь, 1915.)

6. Krim-tatar elmi sarfı. B.Çobanzadə. Akmesicid (Simferopol), 1925.

X. Kiçik Asiya

1. Oszman-torok nepeköltési gyűjtemény, Jgnác Kúnos, Budapest, 1887-1889.

2. Die Sprachen der türkischen Stämme: Proben der Volksliteratur, W.Radloff, т. VII, СПб, 1896.

3. Fragments de poésies turques populaires, par M.Ahric (Jurnal Asiatique, 1889, juillet-dout).

4. Очерк истории турецкой литературы В.Д.Смирнов. СПб, 1892, стр. 425-554.

5. Anatolische Volkslieder aus der "Kaба-dili". Грюнфельд. Лейпциг, 1888.

6. Türkische Volkslieder, nach Aufzeichnungen von Schahen Efendi Alan, herausgegeben von Dr. Maximilian Biner (Wiener Zeitschrift f. die K. des Morgenlandes, т. X).

7. Türkische Volkslieder aus Kleinasien, E.Littmann, Zeitschrift Deutschen. Morg. Ges т. 53, 1899, s. 351-363.

8. Несколько слов о трезизондском диалекте (Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, т. 13 в. 1901, стр. 173-201, В.Писарев).

9. Турецкие народные песни. Борис Миллер (Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом Восточных языков, вып. XVII, 1903).

10. Опыт исследования тюркских диалектов в Худавендиаре и Керамании. Петербург, 1867, стр. 98.

11. Grammaire de la langue torque (Dialecte Osmanli). Paris, 1821, J.Deny.

12. Краткая учебная грамматика современного Османско-турецкого языка. Ленинград, 1925.

13. Müntəxəbatı-zürubil-əmsal. Atalar sözü. Əhməd Rəfiq paşa.

14. Образцы Османского народного творчества. В.Л.Гордлевский. Москва, 1916 (часть I, тексты).

Osmanlı dili və ədəbiyyatı haqqında Şərqdə və Qərbdə şim-diyyə qədər yazılmış olan əsərlər yüzlərə varmaqla bərabər, bunlar daha ziyadə İstanbul ədəbi şivəsinə, yaxud yazılı ədəbiyyata aid olduğundan burada lüzumsuz təfəsilindən vaz keçiyoruz (Bu xüsusda müərririn "Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu" namındakı əsərinin birinci qismində daha müfəssəl məlumat vardır. Bakı, 1926, səh. 206-222).

XƏTAININ DİLİ VƏ ƏDƏBİ YARADICILIĞI HAQQINDA

*Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində
171 №-li fondə saxlanılan makina çapı və əlyazması
əsasında nəşrə hazırlanmışdır*

[...]

Xətai Şah İsmayıl Səfəvinin dövrü, ümumən XV və XVI əsrlərin xarakteristika və təhlili üzərində geniş və müfəssəl surətdə durmağa həcət görmürük.

Çünki, əvvəla, bu müqəddimə Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı tərəfindən nəşr edilməyə hazırlanan Xətai divanını lisanı və bədii cəhətdən aydınlaşdırmaq məqsədini daşdığından burada bu növ dərin və müfəssəl xarakteristikaya yer yoxdur; digər tərəfdən, bu dövr haqqında mövcud olub, gerek İran, gerek Türkiyə və gerekse Orta Asiya tarixçilərinə məlum olan faktlara bu sahədəki tədqiqatın bugünkü vəziyyətinə görə, yəni əlavələr etmək imkanına malik deyilik.

Burada Xətainin dövrü haqqında verəcəyimiz məlumat oxucumuzu müxtəsər surətdə tarixi hadisələrin inkişaf silsiləsi və Şah İsmayılın bu dövrdə oynadığı tarixi rol ilə tanış etmək hədəfinə çevrilmişdir.

Şah İsmayıl XV əsrin axırncı və XVI əsrin birinci illərində (1499–1502) 7 və ya 9 müxtəlif qəbilənin ittifaqını təmin ilə bunların reisi və komandanı sifətilə¹ vəqə olan müharibədə Şirvan şahı Fərrux Yasarı məğlub və qətl, Şamaxını mühasirəyə və Bakını zəbt və nəhayət, Ağqoyunlu hökmdarı Əlvəndin sərəsgəri Əmir Osmanı da Naxçıvan yaxınlığında məğlub edərək, Təbrizə daxil olur və bu şəhər paytaxt olmaq üzrə özünü şah elan edir.

Şah İsmayılın qəlibiyyətini təmin edən bu yeddi və ya doqquz qəbilənin adları və bəzilərinin görək XVI əsrdən qabaq və gerekse sonrakı tarixi fəaliyyətləri nəzərə alındıqda Qafqaz və İran Azərbaycanında və qismon İraqda sakin türk, yaxud türkmən qəbilələrinə mənsub olduqları meydana çıxar. Əsasən görək ailəvi münasibətləri, gerekse qəbiləvi mənsubiyyəti etibarilə Şah İsmayıl, o vaxtlarda ismi

¹ Malkolma görə, bu qəbilələr yeddidir və onun verdiyi imla ilə adları bunlardır: Nikaloo, Shamloo, Oostajaloo, Kujur, Zulkudder, Baharloo, Affshar. (Sir John Malcolm. *Histoire de la Perse*). Fransız tərcüməsidir (II, 270).

L.Bouvat isə bu qəbilələrin sayını doqquza çıxarır: Ustaçu, Şamlu, Təkəlu, Rumlu, Varsaq, Zülqədər, Afşar, Qacar və Qarabağ sofiləri (L'Empire Mongole, 2-eme phase, 1927, p.199). Buvanın qeyd etdiyi "Qarabağ sofiləri"nin ayrı bir qəbilə olmadığını izaha həcət yoxdur və bunun üçün Malkolmun istinad etdiyi زبدة القوارىخ bu xüsusda həqiqətə daha da yaxındır.

nominal da olsa, Azərbaycanda hakim olan Ağqoyunlu xanodanına qarşı, onun varisi sifətilə və bu xanodandan narazı və vaxtilə həmin Ağqoyunlu ittifaqına daxil olan qəbilələrin yardımı ilə ortaya atılır. Bunun üçün Şah İsmayıldan və onun dövründən bəhs edərkən bir az övvəllərə qayıtmaq zəruridir.

XV miladi əsrdə, bir neçə fasilə və təbəddüllərə baxmayaraq, Azərbaycan və Qərbi İranın əsas hissəsi Ağqoyunlu² qəbiləsinə mənsub hökmdarlar əlində idi.³ Bunlardan Osmanlı sultanı Məhəmməd Fətehin müasiri və rəqibi olan Uzun Həsən (1467–1478) qaraqoyunlulardan Təbriz mərkəz olmaq üzrə bütün yuxarıda göstərilmiş ölkələri almış olduğu kimi, Qərbdə özünü “İran şahı” kimi tanıtdırmağa da müvəffəq olmuş idi. Uzun Həsən bütün səltənəti müddətinə, bir tərəfdən, Gürcüstanla və digər tərəfdən, Qomnen qrek sülaləsinin hakimiyyəti altında bulunan Trabzun İmperatorluğu ilə dostanə əlaqə saxlamış və hətta Trabzun imperatoru IV Qoloyanın qızı Yekaterinə evlənmişdi.

Uzun Həsən xanədanı, yaxud ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə Qərbi İran qüvvətli düşmən dövlətin daimi hücumu altında bulunurdu. Bunlardan paytaxtları Heratda bulunan teymurilər, teymurilərin bu şöbəsinə təsis edən Əbu Seyid zamanından başlayaraq, əvvəla qaraqoyunlular, sonra yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ağqoyunlular hakimiyyəti altında bulunan bu ölkənin ən qədim talibləri rolunu oynayırlardı. Teymurilərin Herat qolunu təsis edən Əbu Seyid Uzun Həsənlə etdiyi müharibələrdən birində məhv olduğu kimi, bunun xələfi Məşhur Hüseyn Bayqara (1469–1506) zamanında da ağqoyunlularla teymurilərin münasibətləri həmişə düşmənənə idi.

Bundan başqa, ağqoyunluların daha qüvvətli düşmənləri olan osmanlılar da Məhəmməd Fəteh zamanında Trabzun İmperatorlu-

ğunu ortadan qaldırdıqdan sonra əvvəla ağqoyunluların səltənəti dairəsinə girən ölkələrə, daha sonra səfəvilər zamanında görülməyi vəchlə, bütün İrana sahib olmaq üçün bir neçə əsr müddətinə mübarizədə bulunmuşlardır.

Nəhayət, iki əvvəlkilərinə [əlavə] teymurilər və osmanlılara görə daha zəif olmaqla bərabər, hər halda ağqoyunluların o dövrdə xatiri sayılır düşmənlərindən biri də Misri mərkəz etmiş və Suriyanı qüvvətli hakimiyyəti altına almış olan Misir məmlükləri, yaxud başqa təbirlə, ümərəyi-çərakisə idi.

Xülasə, Şah İsmayıl Sofəvi XVI miladi əsrin başında ağqoyunluların paytaxtı Təbrizdə səltənət təxtinə oturduqda bir neçə çarpışmalardan sonra onların, ağqoyunluların həman bütün ölkələrinə sahib olduğu kimi, eyni zamanda onların bütün tarixi düşmənlərini də özünə miras olaraq qəbul etmiş idi.

Burada Şah İsmayıl Xətəinin tərcümeyi-halı üzərində ətraflı surətdə dayanmağı artıq bilirik. Yalnız bu xüsusda bəzi mülahizələrimizi qeyd etmək istərdik.

Xətəinin tərcümeyi-halı ilə məşğul olan həman bütün tarixçilər⁴ səfəvilərin nəslinin yeddinci imam Musa Kazimə çatdığını göstərirlər. Şübhə yoxdur ki, iləridə görülməyi vəchlə, bu səcərə – genealogiya sonra Şah İsmayılın özü tərəfindən və yaxud tərəfdarları vasitəsilə tərtib edilib siyasi və dini məqsədlərlə xalq arasına yayılmış olan əfsanələrdən başqa bir şey deyildir. Məsələn, aşağıdakı parçada Xətai öz mənşəyini başqa imamlarla birlikdə Kazım Museyi əl-Rzaya da bağlayır:

Yəqin bilin, xudayidir Xətayi,
Məhəmməd Mustafayidir Xətayi.
Səfi nəslə Cüneyd Heydər oğlu,

² Bu ağqoyunlu həşərəti barəsində, əsasən Katib Çələbinin *تقويم التواريخ* - ini tövsiyə yazılmış bir əsər olan *التواريخ* مری - də aşağıdakı qeyd vardır: “Bu Ağqoyunlu Türkünstanda sakin bir tayfa olub, Qaraqoyunlu türkmənina qerib qonub köçerlerdi. Arqun xan zamanında votonlarını tərək [edib] Qaraqoyunlu ilə Azərbaycanca göldilər. Qaraqoyunlu Ərzincan və nəvəhisinə, Ağqoyunlu Diyarbəkir həvalisinə yerləşdilər”.

Bu fikir Kırımki tərəfindən də təyid olunur (“Türkiyə tarixi”, I, 100).

³ Mırxond və ondan iqtibason yuxarıda zikr olunan Lüsəyən Buva və nəhayət, *التواريخ* مری sahibi Şəmdanizadə Süleyman əfəndi müxtəlif şəkildə və müxtəlif əsərlər vasitəsilə Ağqoyunlu sülaləsini *بايندری / بايندری* adları ilə bağlayırlar ki, tarix və lisan cəhətindən çox maraqlı olan bu məsələ ayrıca tədqiq möhtacdır.

⁴ Burada yalnız 1851-ci ildə “Dictionnaire Universel d’Histoire et Geographie” namilə nəşr etdiyi əsərində N.Bouillet Şah İsmayılın Şirvan hakiminin oğlu olduğunu qeyd edərsə də, bunun səhv olduğu meydandır. Yuxarıda göstəriləndi ki, Şah İsmayılın atası Şirvan şahı Fərrux Yasar tərəfindən öldürülmüş olduğu kimi, özü də atasının qisasını almaq bəhanəsilə Fərrux Yasarı öldürmüşdür ki, divanında aşağıdakı parça ilə buna işarət edir:

Anamdır Fatima, atamdır Əli,
Bu on iki imamın mən biriyəm.
Atamın qanını Yeziddən aldım,
Yəqin bilin ki, nəqdi-Heydəriyəm.

Əliyyül-Mürtezayidir Xətayi.
 Həsən eşqinə meydana gəlbidir,
 Hüseyni-Kərbəlayidir Xətayi.
 İmam Zeynalabdinü Bağirü Cəfər,
 Kazım Museyi Rızayidir Xətayi.
 Məhəmməd Təqiyyü Əliyyi-Nəqi,
 Həsən Əsgər livayidir Xətayi.
 Məhəmməd Mehdi sahibi-zəmanın
 Eşqində gədayidir Xətayi.
 Vəleykən adilə Şah İsmayıldır,
 Təxəllüsü Xətayidir, Xətayi.

(*Britiş nüsxəsi, 75; Ərdəbil, 17*).

Yaxud başqa bir yerdə:

Şahi-Mərdanın, Əlinin alıyam, övladıyam,
 Zülfıqarü tacü Döldül, uş nişan həm mənəddir.

(*Ərdəbil nüsxəsi, s. 93*)

Buna bənzər iddialar Xətai divanının bir neçə yerində gözə çarpır. Bu kibi Şərq ruhani və feodallarının səcərə – genealogiyalarında daima təsadüf edilən əfsanəvi iddialara etimad etmək heç vaxt mümkün deyildir. Digər tərəfdən, yenə bütün tarixçilər tərəfindən Səfəvi xanədanının Ağqoyunlu sülaləsilə, xüsusən Uzun Həsən ailəsi ilə olan əlaqəsi [göstərilir].

Qeyd olunmalıdır ki, bu xüsusa aid məlumat həqiqətə daha da müvafiqdir. Şah İsmayıl qədər Səfəvi xanədanı daimi surətdə Teymurləng, Qaraqoyunlu və Şirvanşahlar kibi böyük-kiçik İran və Azərbaycan feodal ailə və xanədanları arasındakı daxili mübarizə və saray intriqalarında “Əli övladı”, “Museyi Kazım sülaləsi” sifətilə və başqa cürbəcür vasitələrlə qazanmış olduqları ruhani və siyasi qüvvət və nüfuzdan istifadə edərək iştirak etmiş və təqribən bir əsr yarım müddətində hakimiyyəti əllərinə almaq üçün müxtəlif təcrübələrdə bulunmuşlardır.

Bu ailənin tarixçilərə məlum olan birinci siyasi çıxışı Teymurləng dövrünə, müdhiş topalın İran, Azərbaycan və Anadolu üzərinə hücumu

dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə Səfəvi ailəsinin olduqca qüvvətli nüfuz və geniş şöhrət sahibi olan üzvlərindən Səfiəddin Teymura osmanlılardan aldığı osirləri azad etməyi təklif edir və rəvayətə görə, təklifi qəbul də edilir. Ola bilsin ki, Teymur, Şərq feodallarında o dövrdə adət olduğu vəchlə, sadəcə şeyxə aldığı osirlərdən bir qismini bağışlayır və o da onları öz müridləri, daha doğrusu, ruhani kisvəsinə bürünmüş qoşunları arasına daxil edir. Ehtimal ki, Xətəinin bir neçə şəirlərində zikr etdiyi urum abdalları əsasən bunlardır.⁵ Daha sonra bunlar qaraqoyunlularla ağqoyunlular arasındakı mübarizədə ağqoyunlular tərəfinə keçir və Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneyd ağqoyunluların rəisi Uzun Həsənin həmsihrəsinə evləndiyi kibi, atası Şeyx Heydər də Uzun Həsənin yuxarıda adı keçən Yekaterinadan olan və İranda عالم شماع, Qərbdə Martha adı ilə tanınmış qızına evlənir.⁶

Bu surətlə əfsanəvi cəhətdən “Əlinin alı, övladından” tarixi cəhətdən bir neçə hökmdar ailələri ilə əlaqədə bulunmuş olan Səfəvi ailəsinin daha o zaman on yeddi yaşında olan rəisi İsmayıl “öz xanədanının haqqını tələb etmək üçün meydana çıxmış” gurultuları arasında yuxarıda qeyd etdiyimiz siyasi müvəffəqiyyətləri əldə edir.⁷ Daha sonra, özünü İran şahı elan etdikdən sonra Şah İsmayıl Şərqi İranın teymurilər dövlətinə xitam verərək, Həratla birlikdə Xorasanı zəbt etmiş olan özbək xanı Şeybani xan ilə çarpışır və bu mübarizədə də qalib gələrək, ərəblərin istilasından sonra birinci dəfə olmaq üzrə qərbi və şərqə İran ölkələrini birləşdirir ki, bunun üçün Şah İsmayıl həmin bütün tarixçilər İranın birliyini təmin edən bir şəxs kibi baxmaqdadırlar. Bu vəhdət ümumən feodalizm, xüsusən Şərq feodalizmi şəraitində zamanımıza qədər nisbi bir xarakter daşımaqla

⁵ Urum abdalları sidqi həqq için, Xorasan pirləri nitqi həqq için (Ərdəbil nüsxəsi, 122).

⁶ L. Bouvart. L'Empire Mongole, p.198.

⁷ Malkolm Şah İsmayılın müvəffəqiyyətlərini onun öz aralarında daimi antoqonizm halında yaşayan bu qəbilələrdən heç birinə mənsub olmaması və dini-ruhani təriqətə malik olması ilə izah edir (Histoire de Perse, 267). Bu qəbilələrin müxtəlif dövrlərdə öz aralarında və hakim xanədan qəbilələri ilə çarpışmaları və gerek Şah İsmayılın hakimiyyəti əldə etməsindən sonra və gerekse xələfləri dövründə bir neçə dəfə Səfəvi xəttini təhlükədə buraxdıqları və nəhayət, Afşar və Qacar qəbilələrinin İran xəttini öz rəisliyi üçün qazandıqları nəzərə alınarsa, Malkolm tərəfindən qeyd edilən bu cəhətin müəyyən tarixi rolə sahib olduğu şübhəsiz bulunmaqla bərabər, İranın birləşdirilməsində, Səfəvi xanədanının hakimiyyətə gəlməsindəki başlıca səbəblər yalnız bunlardan ibarət deyildir.

bərabər, şübhə yoxdur ki, Səfəvi xanədanının hakimiyyətə gəlməsi ilə ərəblərin istilasından başlayaraq müxtəlif feodal xanədanları əlində çox dəfə bir-biri ilə düşmənənə əlaqədə bulunmuş olan şərq və qərbi İran idari, məzhəbi və siyasi cəhətdən bir-birilə bağlanmış olur. Bu surətlə İranda bu vaxta qədər görülməmiş vahid və qüvvətli bir dövlət meydana gəlir. Bu xüsusda akademik Bartold aşağıdakı müəlləni bəyan edir:

“XVI əsrin ibtidasında İranda böyük dövlət meydana gəlməsi məhəlli bir hadisə deyildir. Başqa islam böyük dövlətləri də eyni zamanda meydana gəldilər. Qüvvətli və möhkəm dövlət quruluşu islam aləminin ən yeni tarixini orta əsr tarixindən ayıran mühüm fərqlərdən biridir. Bu təfəvütü qeyd edən müasir alim (E.Zachau. SPAW, 1922, 270 və 274) bu hadisənin möhtəməl səbəblərindən yalnız birini – Avropa təsiri altında islam ölkələrində odlu silahın inşasını göstərmişdir”.⁸

Fikrimizcə, Bartoldun bu müəlləsi müəyyən bir faktı əsasən doğru olaraq qeyd etməklə bərabər, bu hadisəni islam orta əsrindən çıxış və ən yeni islam tarixinin başlanğıcı kimi göstərməsi tamamilə doğru deyildir. Həqiqət halda bu hadisələrlə islam feodalizmi yeni bir mərhələyə girmiş olur. Sonra Bartold və onun istinad etdiyi Zachau XVI miladi əsri qüvvətli islam dövlətlərinin meydana gəlməsi dövrü olaraq qeyd etməkdə ancaq Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin və nəhayət, Hindistanda Məhəmməd Babur tərəfindən qurulan Böyük Moğol sultanətinin təşəkkül və təəyyüdünü nəzərə almış olmalıdırlar. Hindistan Böyük Moğol İmperatorluğu təqribən XVIII miladi əsrdən başlayaraq daxili mübarizədən ayıla bilmədiyi kibi, Osmanlı və Səfəvi xanədanları idarəsində bulunan ölkələr də müxtəlif dövrlərdə müstəqil – yarımmüstəqil xanlıqlar, dərəbəyliklər, vilayət və əyalətlərə münqəsim halda bulunub, mərkəzi hökumətin nüfuzu çox dəfə nominal – ismi bir mahiyyət daşımışdır.

Nisbətən daha qüvvətli Teymuri dövləti yerinə gələn və çox keçmədən bir neçə xanlıqlara ayrılan Özbək dövlətindən bəhsə belə həcət yoxdur. Bütün bu qeydlərə baxmayaraq, görək iqtisadi münasibətin daha müntəzəm şəkil alması, görəksə müəyyən ölkələr daxilində əsrlərdən bəri davam edib gələn məzhəb davalarının təsviye

edilib, müəyyən və vahid dini məzhəblər üzərinə qurulmuş qanunilik və doqmatikanın meydana gətirilməsi, sultanot vərasətinin qüvvətli monarxiyaya daha olverişli surətdə vəliəhd üsulu, ya atadan oğula, yaxud xanədanın böyüyünə keçmə üsulu (bu vaxta qədər dövlətin müxtəlif övladlar və qardaşlar arasında təqsim olunmasına müqabil bu zamandan etibarən mərkəziliyi təmin üçün övlad və qardaş öldürmənin adətən qanuniləşməsi) üzərinə qurulması və nəhayət, yuxarıda göstəriləyi kibi, hər b texnikasının keçmiş dövrlərə görə tərəqqi etməsi (mancanaq və ox yerinə top və tüfəng) bir yenilik idi.⁹

Şiə-sünni məzhəb davaları, məlum olduğu üzrə, islamiiyyətin birinci əsrlərindən başlamış və müxtəlif ölkə və dövrlərdə müxtəlif ictimai-sinfi təbəqələr tərəfindən təmsil edilmiş və Yaxın Şərq feodal və ruhanilərinin əlində ən qüvvətli və bu parazit siniflər üçün səmərəli istismar vasitələrindən biri olmuşdur. Şiəliyin İran zəminində, qədim İran dini doqmatikası üzərində təşəkkül etmiş olduğu və bunun yerində ta qədim əsrlərdən bəri İranın zahiri islam çərçivəsi daxilində “milli dini” rolunu oynadığı haqqında mövcud olan iddialar, fikrimizcə, artıq kafi dərəcədə qüvvətli tarixi faktlarla şərh və rədd edilmiş olmaqla bərabər, Səfəvi xanədanını hakimiyyət başına gətirən dini-ictimai cərəyanın bir neçə əsr müddətində hazırladığı və fars feodallarının mənfəətlərinə uyğun, hər halda Şərqdən və Qərbdən gələn əcnəbi və dinastiyalar hakimiyyətinə qarşı çevrilmiş olduğu da şübhəsizdir.

F.Engels çox doğru olaraq feodalizm dövründə hər növ ictimai cərəyanın dini şəkildə təzahür etdiyini göstərir:

“Средние века присоединим к богословию и подчиним ему все прочие идеологии: философию, политику, юриспруденцию. Вследствие этого всякое общественное и политическое движение вынуждено было принимать религиозную форму”.¹⁰

⁹ Avropa miqyasında ərəb texnikası, Malkolmun verdiyi məlumatlara görə, Şah Abbas Kəbir dövründə (Histoire de Perse, 312-314) ingilis Anthony Sherley tərəfindən İran ordusuna daxil edilmişdir.

Bu dövrdə Şərqdə odlu silah texnikasının ən ziyadə inkişaf etdiyi ölkə Osmanlı İmperatorluğu idi. Məsələn, Sultan Səlimin Şah İsmayıl qarşı Çaldıran müharibəsində, Sultan Süleymanın bir neçə İran səfərlərindəki qalibiyyətini Jozef Hammer çox dəfə osmanlıların toplarına hədəf edir.

¹⁰ Ф.Энгельс, Людвиг Фейербах, изд. 1934 г., стр. 54.

⁸ В.В.Бартольд. Иран. Ташкент, 1926, стр. 33.

Engels həmin əsərində katoliklərlə protestantların mübarizəsindəki sinfi məzmunu (zadəganlıqla yeni törəməkdə olan burjuazianın mübarizəsi) çox aydın surətdə açıb göstərir.

Marksın keçmişdə Şərqi tarixinin dini cərəyanlar tarixindən ibarət olduğu haqqındakı xarakteristikası bu surətlə təyid edilmiş olur.

Şiəliyin XVI miladi əsrdə İranda qələbəsi, şübhəsiz, yeni bir ictimai sinfin qələbəsi, yaxud yeni bir ictimai formasıyanın təşəkkülü demək deyildir. Bu hərəkət siyasi cəhətdən İran feodallarının birləşməsi və yeni bir dinastiyanın hakimiyyət başına gəlməsindən ibarətdir. Şərqi, xüsusən Yaxın Şərqi tarixinə baxıldıqda bu növ hadisələrə çox təsadüf edilir. Həmin əsrlərdə Teymuri Babur və övladı Hindistanda buddizmə qarşı “islamiyyəti müdafiə” sifətilə öz siyasi ehtiras və əməllərini həyata keçirdikləri kibi, qanlı Osmanlı sultanları tarix sahəsinə atıldıqları gündən etibarən dini əfsanə və xurafatlardan istifadə etməyə çalışmışlar və əxilərdən bəktəşilərə qədər o vaxtlarda mövcud olan bütün məzhəb və təriqətləri öz məqsədlərinə rəvə edərək, nəhayət, xəlifə *الله في الارض* “Allahın yer üzündəki kölgəsi” kibi dini ənənə və şüarlardan faydalanmışlardır.

İranda şiə teokratiyasının təşəkkülü yeni bir ictimai formasiya demək olmayıb, ancaq İran feodalizminin öz inkişafında daxil olduğu yeni bir mərhələdir. Ümumən feodalizmin Yaxın Şərqdəki bu inkişaf mərhələsində şiəlik və sünnilik davası ideologiya sahəsində durğunluq və reaksiya demək idi. Bundan sonra islam feodal doqmatika və sxolastikasının bozən yavaş və bəzən sürətli surətdə inhitata və böhrana düşər olduğu artıq köhnə sxolastiklərin, filosofların, alimlərin və şairlərin fars, ərəb və türk ədəbiyyatlarında görülmədiyi məlumdur.

Bu dövrdə Engelsin hətta Avropadakı fəlsəfi və fikri cərəyanlara təsiri etibarilə haqlı olaraq böyük bir rol verdiyi ərəb–islam “həyatdan məmnun sərbəst təfəkkür” yerini dini fanatizm – təəssüb və dini paqromlar, təqlidçilik və nəzirəçilik, məhərrəmlik, “şaxsey–vaxsey” kibi qanlı və kirli rituallar işğal edir.¹¹

¹¹ Engels ərəb (islam) fəlsəfəsinin təsiri haqqında aşağıdakı fikirləri yazır:

“Духовная диктатура церкви была сломлена; германские народы в своем большинстве приняли протестантизм, между тем, как у романских народов стало все более и более укореняться перешедшее от арабов и питавшееся новооткрытой греческой философией жизнерадостное свободомыслие, подготовившее материализм XVIII века” (Ф.Энгельс. Старое введение к диалектике природы, 1880).

Fəzlə olaraq bu cərəyan Azərbaycan üçün fars–ərəb sxolastika və doqmatikası təsirinin daha qüvvətlənməsini mövcud oldu.

Səfəvi xanədanı Azərbaycan türk, yaxud türkləşmiş ruhani feodalları arasından çıxmış olduğundan, müxtəlif tarixçilərin qeydinə görə, bunların saraylarında türk feodalları bir zamanlar hakim vəziyyət işğal etmiş isələr də, bu xanədanın səltənətə gəlməsi əsas etibarilə Azərbaycanın bir İran vilayəti vəziyyətinə düşməsinə, İran feodalizminin və İran mədəniyyət və ədəbiyyatı təsirinin Azərbaycanda daha da qüvvətlənməsini intac etmişdir.

Bu surətlə İran dili və ədəbiyyatının təsirini, fikrimizcə, iki böyük dövrə ayırmaq mümkündür:

I dövr X və XI əsrlərdən başlayaraq, XVI miladi əsrə qədər davam edir və noticəsi etibarilə ədəbiyyatda ümumən islam sxolastika və doqmatikasının və klassik ədəbiyyat normalarının yerləşməsilə xarakterizə olunur.¹²

II dövr XVI miladi əsrdən başlayaraq, XIX miladi əsrə qədər davam edir ki, fars mədəniyyət və ədəbiyyatının təsiri şiə doqmatikası ilə birləşərək, mədrəsədə, məsciddə və nəhayət, məişətdə daha dərin izlər buraxır.

Bu ikinci dövrün tam və müfəssəl xarakteristikasını verməkdən ötrü səfəvilər əyyamının tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bundan müqəddəm Qərbi İranda hökumət edən Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin olduğu kibi, Səfəvi xanədanının da ana dili, Azərbaycan türk dili idi.

Bu xüsusda Krimskinin aşağıda gətirdiyimiz mütaliəsi həqiqətən müvafiqdir:

“Yeni hakimiyyətə gəlmiş olan Səfəvi xanədanının danışdığı dili yalnız hakimiyyətin birinci dövründə deyil, uzun zamanlar azərbaycanca idi. Bu xanədanın müəssisi Şah İsmayıl Xətai nam müstəəri altında Azərbaycan dilində lirik mənzumələrdən ibarət bütün bir

¹² Məsələn, Mahmud Kəşqari bu xüsusda aşağıdakı məlumatı verir: *والغزبية لما اختلطت بالفارسية نسبت كثيرا من لغة الترك استعملت الفارسية مكانها* (I, 73, 3–5 sətir). Mahmud Kəşqarinin “quziyyə” dediyi xalqın yalnız Azərbaycan türklərindən ibarət olmadığı məlum bulunmaqla bərabər, XI miladi əsrdə və xüsusən Kəşqari etnonimikasında Azərbaycan türklərinin də bu ad altında göstərildiyinə şübhə yoxdur.

divan yazmışdır. Aydındır ki, bu dil ona, Şah İsmayla ən yaxın dil, ana dili idi".¹⁶

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan türk dili XIV miladi əsrdən başlayaraq, ədəbi mahiyyət qazanmış və XVI miladi əsrdə isə Füzuli şəxsiyyətində feodalizm dövrünün ən yüksək tokamül zirvəsinə vasil olmuşdur. Qüvvətli surətdə Osmanlı ədəbi dilinin təsiri altında bulunan Füzuli dili zamanın bütün şolastika və doqmatikasını və klassik bədii obraz və epitetlərini əks etdirməsi etibarilə hər cəhətdən zəngin bir dildir. Lakin Füzulinin ərəb və fars klassik ədəbi və şolastik elmi və doqmatik fəlsəfi ibarə və istilahları ilə işləmiş olan dilində Azərbaycan türk dilinin xüsusiyyətləri nisbətən zəif bir surətdə təzahür edir.

Xətəinin, iləridə görülecəyi vöchlə, ədəbi və bədii cəhətdən Füzuliyə nisbətən kasıb olan dili Azərbaycan türk dilinin lüğət, morfolojiya, nəhv... xüsusiyyətlərini əks etdirmək etibarilə çox zəngindir.

Burada xəttəyə düşməmək, yeni kopyoçilərin, xüsusən fonetika sahəsində Xətəi divanı üzərində sonradan icra etdikləri öz növbəsində eyni surətlə maraqlı olan tədilat və təhrifatı şairin dil xüsusiyyətləri kibi qəbul etmək xəttəsindən özümüzü saxlamaq üçün əlimizdə bulunan hər iki əlyazmanın – Ərdəbil və Britiş nüsxələrinin tipik dil ayrılıqları üzərində dayanmaq lazım gəlir.

Hər iki əlyazma arasında bulunan dil və imla ixtilaflarını təsadüfi, yaxud müstəsislərin buraxdıqları səhvlərdən ədd etmək qətiyyəni doğru ola bilməz.

Burada müntəzəm surətdə imla, fonetika və hətta morfologiya sistemi etibarilə olan ayrılıqlara təsadüf edirik. Bizim qarşımızda duran vəzifələr:

- 1) bu sistemlərin mahiyyətini təsbit,
- 2) bunların tarixi və lisanə mövqeyini təyin etmək, yeni bu sistemlərdən hansının daha qədim və hansının nisbətən daha yeni olduğunu meydana çıxarmaq,
- 3) əldə etdiyimiz nəticələrə istinadən yazmalardan hansının əsl nüsxə olduğunu, yaxud əsl nüsxəyə yaxın bulunduğunu göstərmək və nəhayət,
- 4) şairin dilindəki müəyyən xüsusiyyətləri tapıb göstərmək kibi mühüm məsələlərdən ibarət olur.

Xətəi divanlarının bütün məlum olan əlyazmaları və Xətəi əsərlərinin hamısı əlimizdə olmadığından və nəhayət, imdiyə qədər nə Xətəinin və nə də dövrünün dili elmi surətdə tədqiq edilmiş bulunmadığından ilk addım demək olan bizim təcrübəmiz imdilik ibtidai mahiyyət daşıyacaqdır.

Aydın olmaq üçün hər iki əlyazmanın başlıca xüsusiyyətlərini ayrı-ayrı nöqtələrdə göstərməyi münasib bildik:

1. Britiş Muzeum əlyazmasında hər yerdə müntəzəm surətdə [ك] ilə qeyd edilən səs Ərdəbil nüsxəsində bəzən [و] ilə əvəz olunur.

Britiş nüsxəsi:

یوزنکی کورکج سنک من ای طیب درد عشق
صائمہ کیم بولدم شفا دریلہ بیمارم هنوز

(43-cü vərəqə)

Ərdəbil nüsxəsi:

یوزونی کورکج من ای طیب درد عشق
صائمہ کیم بولدم شفا دریلہ بیمارم هنوز

(51-ci səhifə)

Burada misalları artırmağa həcət görmürüz, oxucu hər iki əlyazmanın müqayisəsilə meydana gətirilmiş qeydlərimizə müraciət etdikdə, bu kibi bir çox misallar tapa bilər.

Həmin [ك] səsi cəm şəklində bulunduğu zaman Ərdəbil nüsxəsində يوز yaxud وز şəklində alır.

Britiş nüsxəsində:

حال دلمنی بندہ دن یارہ سویلنکیز
هجر اوخی باغریمی نیجه بیر یارہ سویلنکیز

(43-cü vərəqə)

Ərdəbil nüsxəsində:

حال دلمی بندہ دن اول یارہ سویلیوز
هجر اوخی باغرینی ایلیوب یارہ یارہ سویلیوز

(50-ci səhifə)

Bəzən həmin [ك] Ərdəbil nüsxəsində sinharmonizmdən asılı olmayaraq, samitlərdən sonra و و və saitlərdən sonra نون şəklində verilir.

¹⁶ А.Крымский. Ист. Персии, ее литературы и дервишской теософии, III, стр.140.

Britiş nüsxəsində:

صحرايه سالدی آھوی چشمنك خطایی نی
اول بوی زلف نافه* تاتاره سویلنکیز

(43-cü vərəq)

Ərdəbil nüsxəsində:

صحرايه سالدی آھوی چشمنك خطایی نی
اول بوی زلفی نافه* تاتاره سویلنکیز

(51-ci səhifə)

Yaxud:

Britiş nüsxəsində:

بو خطایی خستہ نک ویرکل مرادی یا آلہ
کیم منکا لطف ایله احسان سندن اوزگہ کیمسہ یوخ

(16-cı vərəq)

Ərdəbil nüsxəsində:

بو خطایی خستہ نون ویرکل مرادین یا آلہ
کیم منہ لطف ایله احسان سندن لوزگہ کیمسہ یوخ

(11-ci səhifə)

Bəzən [نک] yalnız [ن] ilə verilir; bu hal xüsusən zəmirlərdə görünür: اونکا – اونئا، آنکا – آئا، سنکا – سنه، منکا – منا، منه

Yuxarıdakı “Bu Xətai xəstəni” beytində bu xüsusiyyət aydın surətdə görünür.

Bozən isə, biləks, Ərdəbil nüsxəsində [ن] buraxılaraq yalnız [ک] yazılır.

Britiş nüsxəsində:

بو کوننک فرصتین دانکلايه قويان
یولنده جاهل و نادان دکلمی

(79-cu vərəq)

Ərdəbil nüsxəsində:

بو کونون فرصتین دانکلايه قويان
یولندا جاهل و نادان دکلمی

Yaxud سنکا – سکا، ومنکا – مکا، کونکل – کونکل kibi.

Nəhayət, bəzən [نک] Ərdəbil nüsxəsində də mühafizə edilir.

Britiş nüsxəsində:

عشقنکیز کیم بولدی بو ویرانه کونکلم همدی
کنجه بنکوزکیم یری خراب اوستنده در

(22-ci vərəq)

Ərdəbil nüsxəsində:

عشقونکوز کیم اولدی بو ویرانه کونکلم همدی
کنجه بنزر کیم یری دایم خراب اوستنده در

(18-ci səhifə)

Bu surətlə nuni-səğirin yazılışında Britiş əlyazması başdan-başa yeknəsəq, standart olduğu halda, Ərdəbil nüsxəsində həmin qrafem beş-altı şəkildə qeyd olunmuşdur.

2. Britiş nüsxəsində bəzi istiqamət və məkan göstərən zəif sözlərinin başında bulunan [خ] sosi Ərdəbil nüsxəsində [ه] səsilə verilmişdir.

Britiş nüsxəsində:

ای حق اهلی سنک سنک جسمنکده بیت الله کور
خنجرو عزم ایلمنک لوحنده وجه الله کور

(19-cu vərəq)

Ərdəbil nüsxəsində:

ایحق اهلی سن سنونک جسمونده بیت اللهی کور
هانجرو عزم ایلسون لوحنده وجه اللهی کور

(15-ci səhifə)

Bundan başqa, Britiş nüsxəsində خنده، خامو، yaxud خان، خانج، خانج، هانی، هامو، هاندا Ərdəbil nüsxəsində yazıldığı halda, yazılır.

3. Britiş nüsxəsində çox dəfə چ horfi yerinə ج yazıldığı halda, Ərdəbil nüsxəsində heç bir yerdə buna təsadüf edilməz.

Britiş:

فرقتک جکدم نکارا وصل رخسارنک کرک
خستہ حالم دلبرا لعل شکر بارنک کرک

(46-cı vərəq)

Ərdəbil:

فرقتون چکدوم نکارا وصل رخسارون کرک
خسته حالم دلبرا لعل شکر بارون کرک

(55-ci səhifə)

Həkoza Britiş nüsxəsində چشمه//چشمه، چوخ//جوخ، چشمه//چشمه kibi yazılışlara çox yerdə təsadüf edilir.

Bəzən də Britiş nüsxəsindəki [ç] səsinə müqabil Ərdəbil nüsxəsində [ş] səsi qeyd edildiyi görünür.

Britiş:

اول مهنك عشقینه دوشدم طعنه قلماز اهدا
قاچمزم عشقنك يولندن چون منكا حق قلدى پای

(81-ci vərəq)

Ərdəbil:

اول مهن عشقینه دوشنوم طعنه قلماز اهدا
قاشارام عشقون يولندان چون منه حق قلدى پای

(108-ci səhifə)

Bəzən eyni surətlə ب yerinə yazılır.

Britiş:

توکل قابوسنده سن مقیم اول
طریق عشق ایچنده مستقیم اول

(3-cü vərəq)

Ərdəbil:

توکل قابوسنده سن مقیم اول
طریق عشق ایچنده مستقیم اول

(111-ci səhifə)

4. Bəzən Britiş nüsxəsinə müqabil Ərdəbil nüsxəsində metatezis xüsusiyyətinə təsadüf olunur:

Britiş:

مکر که وحی منزلدر قاشنکله کیرپوکنک زلفون
یوزونک اوراق ننگ اوسته پایلمش سطر قرآن نک

(47-ci vərəq)

Ərdəbil:

مکر وحی منزل دور قاشونله کیرکون زلفون
یوزون اوراقتون اوسته پایلمش سطر قرآن نک

(57-ci səhifə)

Eyni kirpik – kiprik metatezisləri bir neçə yerdə təsadüf edir.

5. Bəzən ismin hallarında (konkret surətdə *accusativus* və *dativus*) Britiş nüsxəsində hürufi-ımla yazılmaz; halbuki Ərdəbil nüsxəsində bu hala təsadüf olunmur:

Britiş nüsxəsində:

ای حق اهلی سنك سننك جسمنكده بیت الله کور
خنجرو عزم ایلسنك لوحنده وجه الله کور

(19-cu vərəq)

Ərdəbil:

ایحق اهلی سن سنونك جسمونده بیت اللهی کور
هانجرو عزم ایلسون لوحنده وجه اللهی کور

(15-ci səhifə)

Yaxud:

Britiş:

من اول یعقوب نسبت زار بولدم
جمالک یوسف کنعان در ای دوست

(15-ci vərəq)

Ərdəbil:

من اول یعقوبه نسبت زار بولدم
جمالون یوسف کنعاندر ای دوست

(17-ci səhifə)

6. Xəbər şəkilçisi (*copula*) Britiş nüsxəsində hər yerdə *در* şəklində yazıldığı halda, Ərdəbil nüsxəsində yəni hər yerdə *دور* şəklində yazılır. Eyni şəkilçinin arxaistik forması Britiş nüsxəsində *در* surətində yazıldığı halda, Ərdəbil nüsxəsində *دور* surətində qeyd olunur.

7. Britiş nüsxəsində morfemlər (şəkilçilər) çox dəfə saitsiz olaraq işləndiyi halda, Ərdəbil nüsxəsində saitli olaraq (xüsusən *و* saiti ilə: o, ö, u, ü) işlənir:

Britiş:

ايلدم بنياد اول بنده از نام خدا
اول ياراتمش سرور مردان على المرتضا

(11-ci vərəq)

Ərdəbil:

ايلدوم بنياد اول بنده از نام خدا
اول ياراتمش سر مردانی على المرتضا

(2-ci səhifə)

Həməza başqa yerlərdə:

آنک - اونون، دلر - ديلر، کلب - کلوب، اولمز - اولماز، ايلمن - ايلمون،

8. Britiş nüsxəsində təmsil (*assimilyasiya*) hadisəsi inikas etmədiyi halda, Ərdəbil nüsxəsində bu hadisəyə çox yerdə təsadüf edilir.

Britiş:

يارمدين چوخ اولو مريده ای يار
ساخين هر يته الدانه زنهار

(5-ci vərəq)

Yaxud:

اوزيدور هر ايشه سرکار معمار
بورمز انکلا کل ای اهل اقرار

(4-cü vərəq)

Yaxud:

اولولغ ايستريسنك قوللوق ايله
اياغ بير بير باسارلار نردوانه

(52-ci vərəq)

Ərdəbil:

يارم دين چوخ اولو مريده ای يار
ساخين هر يته الانما زنهار

(114-cü səhifə)

اوزيدور هر ايشه سرکار و معمار
بو رمزی آنا کل ای اهل اقرار

(113-cü səhifə)

اولولغ ايستريسن قوللوق ايله
اياغ بير بير باسارلار نردوانه

(76-ci səhifə)

9. Britiş nüsxəsində *boldı* (boldı) formasına qarşılıq Ərdəbil nüsxəsində *oldı* (oldı) rast gəlir; yəni “bol” fel kökü Britiş nüsxəsində daha çox təsadüf etdiyi halda, Ərdəbil nüsxəsində bu kök bəzən *bol* şəklində saxlanmaqla bərabər, çox dəfə *ol* ilə əvəz edilir.

Britiş:

عشقکيز کيم بولدی بو و برانه کونکلم مسکنی
کنجه بنکزکیم پیری دایم خراب اوستده در

(22-ci vərəq)

Ərdəbil:

عشقونکوز کيم اولدی بو ويرانه کونکلم همدمی
کنجه بنزر کيم پیری دایم خراب اوستده دور

(18-ci səhifə)

10. Britiş nüsxəsindəki *يولمک* sözünə qarşılıq Ərdəbil nüsxəsində bəzən *بولمک* forması təsadüf edilir.

Britiş:

شعر ايچينده نسبت اولمز ای محدث بيلمش اول
بو خطائی نونک کلامين هر خطالور بيله

(80-ci vərəq)

Ərdəbil:

شعر ايچنده نسبت اولماز ايمحدث بولموش اول
بو خطائی نون کلامين هر خطالور بيله

(74-cü səhifə)

Yaxud:

Britiş nüsxəsində:

ولی سرايدور کورمک آندن
بشر فعليني يعنی بيلمک آندن

(4-cü vərəq)

Ərdəbil:

ولی کفرایدور کورمک آندن
بشر قعلینی یعنی بولمک آندن

(113-cü səhifə)

11. Birinci şəxs zəmiri hal və yaxud müzare şəkildə olan fellərin axırında Britiş nüsxəsində çox dəfə *من* şəklində yazıldığı halda, Ərdəbil nüsxəsində bu şəkildə də buraxılmaqla bərabər, daha çox *ام*, yaxud sadəcə *م* surətində işlədilir.

Britiş nüsxəsində:

یانرمن عشق روینک حسرتندن
دیمز سنک اول بزم پروانمیز در

(35-ci vərəqə)

Ərdəbil:

یانارام عشق رویون حسرتندن
دیمز سن اول بزم پروانه مزدور

(37-ci səhifə)

12. *Məʿʿul bih* (*accusativus*) şəkilçisi hər iki əlyazmada çox dəfə *ی - i* (yaxud *ahəngə görə ی - i... ilax.*) olmaqla bərabər, Britiş nüsxəsində daha ziyadə *sait* və *samitlə* nəhayətlənən sözlərdən sonra, *نی* şəkilçisi işlədilir.

Britiş nüsxəsində:

حال دلمنی بنده دن اول یاره سویلینکز
هجر اوخی باغرومی نیجه بیرپاره سویلینکز

(47-ci vərəqə)

Ərdəbil:

حال دلمی بنده دن اول یاره سویلیوز
هجر اوخی باغرینی ایلیوب یاره سویلیوز

(50-ci səhifə)

13. Köhnə qramerlərimizdə *siğeyi-tövqitiyyə* namilə məlum olan və zərflərin bir növünü təşkil edərək bugünkü ədəbi dilimizdə daha ziyadə *-inca*, *-unca* kibi şəkilçilərlə yapılan və danışq dilində

çox dəfə “-cək” şəkilçisi ilə işlədilən *fel* forması Ərdəbil nüsxəsində *جک* ilə işləndiyi halda, Britiş nüsxəsində *کج* surətində malikdir.

Britiş:

یوزنکی کورکج سننک من ای طیب درد عشق
صانمه کیم بولدم شفا دردیله بیمارم هنوز

(43-cü vərəqə)

Ərdəbil:

یوزوی کورجک سنون من ای طیب درد عشق
صانمه کیم بولدم شفا دردیله بیمارم هنوز

(51-ci səhifə)

14. “O” işarət zəmiri Britiş nüsxəsində daha ziyadə *اُنک*, *اُنک* formaları ilə işləndiyi halda, “Ərdəbil”də *اوندا*, *اونک*, *اونک* formalarında işlədilir. *Həkoza* *بوندا* forması daha ziyadə “Ərdəbil”də, *ise* *مونده* Britişdə təsadüf edir.

Ərdəbil:

بو کون من بوندا یاریم اوندا نیلر
یوزی شعله نکاریم اوندا نیلر

(40-ci vərəqə)

Britiş:

بو کون من مونده یارم آنده نیلر
یوزی شعله نکاریم اونده نیلر

(37-ci səhifə)

Bu misaldan da göründüyü kibi, Britişdə də müəyyən sistem-sizlik əlaməti olaraq, bir beytdə həm *آنده*, həm *اونده* işlədilir.

15. Buraya qədər hər iki əlyazması arasında imla və dil tərəfin-dən olan az-çox sistematik ayrılıqlara dair verdiyimiz məlumatı kafi hesab edərək, bu nöqtəyə ayrı-ayrı sözlərin yazılışı, bəzən başqa sözlərlə əvəz edilmiş kibi məsələlər üzərində dayanmaq istəyirik.

a) Britiş nüsxəsində doğru olaraq yazılmış bəzi sözləri Ərdəbil nüsxəsini tərtib edən anlamamış kibi görünür; məsələn, “qoşun” mənasına olan *چری* sözü bir neçə yerdə “Ərdəbil”də *دüşmüşdür*.

Britiş:

بو خطائی کونکلینی یغمايه ویردی جین ایچون
جین چریسی باسدی رومی کلدی ما جین اوستنه
(50-ci vərəq)

Ərdəbil:

بو خطائی کونکلینی یغمايه ویردی چین ایچون
چین چریسی باسدی رومی کلدی ماچین اوستنه
(82-ci səhifə)

b) Buna bənzər digər bir ayrılıq يكرك (“daha yaxşı, əfzəl” mənəsində) sözünün Ərdəbil nüsxəsində يكرك şəklində yazılmasıdır:

Britiş nüsxəsində:

تعالی شانە اکبر بونە حسن دلارلادور
جمالنك حوری دن يكرك بونين طوبیدن اعلادور
(25-ci vərəq)

Ərdəbil:

تعالی شانە اکبر بونە حسن دل آر دور
جمالون حوری دن يكرنك بويون طوبی دن اعلادور

c) Eyni surətlə نچرك (“necə, nə cür”) sözü Ərdəbil nüsxəsində sözlə əvəz edilmişdir:

Britiş nüsxəsi:

من نچوك هجرونده وصلنك لذتندن كام آلم
وصلنك ايجره هجرونك ايشي مضاف اولمشدرور
(30-cu vərəq)

Ərdəbil:

من نچون هجرونده وصلون لذتندن كام آلم
وصلون ايله هجرون ايشي چون مضاف اولمشدرور
(30-cu səhifə)

Əlavə olaraq yuxarıda gətirilən misalda “Britiş”dəki ايجره yerinə, “Ərdəbil”də وصلون yazıldığına diqqət vermək lazımdır.

d) Bəzən Britiş və Ərdəbil nüsxələrində bəzi sözlərin tamamilə dəyişdirildiyi görülür. Aşağıda gətirəcəyimiz bir neçə misal bu xüsusa müəyyən fikir verə bilər.

Britiş:

قورشاً نمە غازيلر سيف وصلاحی
مناقق جانينه خوف و خطردر
(17-ci vərəq)

Ərdəbil:

قورشاً نمە غازيلر تيرو صلاحی
مناقق جاننه خوف و خطردر
(12-ci səhifə)

Burada Ərdəbil nüsxəsinin daha düzgün olduğuna şübhə yoxdur.

Yaxud:

Britiş:

هر یرده کیم اوتوره خطائی بو حوروش
کوکده ملایک اوخوره یا لیتتی تراب
(15-ci vərəq)

Ərdəbil:

هر یرده کیم اوتوره خطائی اولای بیله
کوکده ملایک اوخیری یا لیتتی تراب
(8-ci səhifə)

Yaxud:

“Britiş”də:

نوله کیم حسنکده آله ذره نور آفتاب
کیم بلی دایم غنی لردن نوا محتاج آلور
(24-cü vərəq)

“Ərdəbil”də:

نوله کیم حسنوندن آله ذره نور آفتاب
کیم بلی دایم غنی لردن کدا محتاج آلور
(21-ci səhifə)

Burada isə Britiş nüsxəsi daha düzgündür.

**Britiř Muzcum və Ɖrdəbil nüsxələrinin dil və
imlaca bir-birinə olan əlaqələri**

Britiř nüsxəsi	Ɖrdəbil nüsxəsi
یوزنکی	یوزی
سویلنکیز	سویلیوز
چشمک	چشمون
منکا	مناء، منه، مکا
انکاء، اونکا	اناء، اونا
کونکل	کوکل
دائکلا	داکلا
عشقنکیز	عشقونور
خنجرو	هانجرو
خمو	هامو
خانی	هانی
چکدم	چکنوم
چشمه	چشمه
قاشچرم	قاشمارام
قابو	قابو
کیرپک	کپروک
وجه الله	وجه الاهی
يعقوب	يعقوبه
ایلدیم	ایلدوم
کنعاندر	کنعاننور
آلادانمه	آلاتما
آنکلا کل	لئا کل
باسارلار	باسالار
بولدی	اولدی
بیلمش	بولموش
یانرمن	یانارام
دلمنى	دلیمی
کورکچ	کورکچک
مونده	یوندا
یکرک	یکرکک
نچوک	نچون

Buraya qədər hər iki nüsxə haqqında verdiyimiz lisani məlumatın təhlili və tədqiqi üçün əvvəla Qafqaz və İran Azərbaycanı sahəsində, xüsusən Təbrizdə əlyazmalarının tabe tutulduğu dil və imla reaksiyasına diqqət etməliyik. Bu kibi əlyazmalarının keçirdiyi lisani istihalələr mütoxəssislər arasında ümumən məlum olmaqla bərabər, yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri izah etmək üçün əski və yeni əlyazmalarından bozi nümunələr gətirməyi faydalı ədd edirik. Azərbaycan türk dilinin qədim dövrünə aid qiymətli lisan materialı verən os-Seyyid Comaləddin ibn ol-Mühənnanın کتاب حلیۃ الانسان و حلیۃ os-Seyyid Comaləddin ibn ol-Mühənnanın namındaki osorinin, məlum olduğu üzrə, 6 müxtəlif əlyazması vardır ki, bunlardan 5-i professor Melioranski tərəfindən bir-biri ilə müqayisə edilmiş¹⁴ və 6 əlyazması Melioranskinin vəfatından sonra İstanbulda nəşr edilmişdir.¹⁵ Altıncı əlyazması 1928-ci əldə professor S.Y.Malov tərəfindən müxtəsər surətdə Melioranski tərəfindən işlənmiş olan nüsxələrdə olmayan, yaxud onlarla, Malovun fikrincə, yanlış şəkil və monada qeyd edilmiş olan sözlərin lüğəti verilmişdir.¹⁶

Professor Malov, Melioranski nüsxələrilə İstanbul nüsxəsinin lisani materialı arasındakı tofəvütü nəzərə alaraq, aşağıdakı mütaliəni irəli sürür:

“Yuxarıdakılardan sonra (yəni VI nüsxənin lüğət materialını gözədən keçirdikdən sonra – B.Ç.) demək lazımdır ki, əgər professor P.M.Melioranski İbn Mühənnə dilini o vaxtda məlum olan beş nüsxə əsasında qədim Azərbaycan dilinə aid olaraq tanımaqda haqlı isə, zənn edirəm ki, mən də VI nüsxədə aydın surətdə meydana çıxan dilin və təxminimə görə, İbn Mühənnanın öz dilinin Şərqi Türkcüstan, Kaşqar, uyğur dili olduğunu deməklə xəta etməmiş olmam”.¹⁷

Biz də tərəfimizdən hazırlanmış və keçən 1934-cü ildə Elmlər Akademiyasının Azərbaycan şöbəsində və həmin ildə Zaqafqaziya filialının müşavirəsində mürəzə şəklində deyilmiş olan İbn Mühənnə dili üzərindəki tədqiqatımızda altı nüsxənin lüğət materialındakı inkişafa ayrıca diqqət yetirdik və bunları müqayisəli surətdə göstərməyə çalışdıq. Halbuki professor Malov daha ziyadə leksika üzərində dayanaraq, bu lüğətlərin sərfi, sövti və imla cəhətindən mürəz

¹⁴ П.М.Мелиоранский. Араб-филолог о турецком языке. СПб, 1900 г.

¹⁵ Kilişli M.Rüfət, İbn Mühənnə Lüğəti. İstanbul, 1338-1340.

¹⁶ С.Малов. Ибн Мохамма о турецком языке. Записки Коллегии Восточковедов при Азиатском Музее, т. III, выпуск 2. Ленинград, 1928, стр. 221-249.

¹⁷ Yəni orada, səh. 247.

qaldığı inkişafa əhəmiyyət verməmişdir. Aşağıdakı verəcəyimiz misallara görə, İbn Mühənnə nüsxələrinin dili arasındakı inkişaf Xətai əlyazmalarının dilindəki inkişafa çox yaxın bir analogiya təşkil edir:

İstanbul nüsxəsində
(VI nüsxə)

(96) تلى قلىج كك
(91) اوتج
(178) ناغ
(179) كنت
(160) نثر
(178) باغ
(179) قغ

Melioranski nüsxələrində
(qalan 5 nüsxə)

(18) دلى قلىج كك
(83) اودنج
(74) داغ، دق
(75) كند
(61) نمر
(75) باغ، بابى
(76)¹⁸ فبر

Bu cədvəl baxıldıqda İstanbul nüsxəsində təsadüf edilən sözlərin şəkli və imlaları ilə eyni sözlərin digər 5 nüsxədəki şəkli və imlaları arasındakı fərqlər [in] sistematik bir mənəviyyətə malik [...] [olduğu] diqqəti cəlb edir].

İstanbul nüsxəsindəki şəkli və imla daha ziyadə uyğun və cığatay dilinin təsirini göstərdiyi halda, digər beş nüsxənin imlası və söz şəkilləri daha ziyadə cənub türk sistemli dillərə məxsus və onların fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinə daha uyğundur. Buna görə ki, professor S.Y.Malov haqlı olaraq İstanbul nüsxəsini daha qədim əddir. Biz də bu fikirdəyik. Lakin bizim bu nəticəyə gəlməkdəki əsasımız professor Malovunkundan bir dərəcəyə qədər ayırıdır. Yuxarıda görüldüyü kimi, S.Y.Malov İbn əl-Mühənnənin əsl dilini Kaşqar – uyğur, ümumən şərqi türk dili olaraq tanıyır. Bizim fikrimizcə, burada həmin Azərbaycan türk dilinin qədim, ərəb əlifbası və uyğur, cığatay dili üzərinə qurulmuş sistemi daha böyük rol oynayır. Nəinki Şərqi, hətta Qərbi Türkünstanda bulunmadığı əsərlərdən kafi dərəcədə aydın olan İbn Mühənnənin dil materialında görülməyən uyğur dil ünsürləri, professor Melioranski öz əsərində çox doğru və isbatlı surətdə göstərdiyi kimi, müəllifin, Mühənnənin uyğurcaya aid əsərlərlə olan tanışlığı nəticəsidir. Demək ki, İbn əl-Mühənnə əsərinin İstanbul nüsxəsi uyğurca və kaşqarcaya daha yaxın olduğu

üçün deyil (əgər yalnız bu əsasa istinad edilsə, əsərin sonradan şərqi türkcəyə keçirilməsi ehtimalını da iləri sürmək mümkündür), bəlkə, əsasən qədim Azərbaycan türk dili imla sistemini əks etdirdiyi üçün daha əski və mövcud altı nüsxə arasında zaman etibarilə birinci nüsxə sayılması lazım gəlir.

Professor P.A.Falyov qədim Osmanlı imlasında hərəkətdən hürufi-implaya keçilməsində əsasən iki ehtimalı səbəb görür:

1) ərəb əruz vəzninin işlədilməsi ki, bu surətlə hecaların uzunluq və qısalığını qrafik surətdə qeyd etmək ehtiyacı hasil olur;

2) orta Asiya yazısının təsiri.¹⁹

Mövzumuzda daxil olmadığından professor Falyovun nə dərəcəyə qədər haqlı olub-olmadığı məsələsi üzərində dayanmaq niyyətində deyilik. Burada bizi maraqlandıran başlıca cəhət Falyovun səğir nünun ile qeyd edilməsində Orta Asya təsirini görməsidir. Falyov bu məsələyə çox cüzi və səthi bir surətdə yanaşmış olmaqla bərabər, hər halda mühüm bir nöqtə üzərində dayanmışdır. Məottəəssüf, biz də maraqlı və dil tarixçisi üçün çox mühüm olan bu məsələni hətta imkanımız daxilində bütün təfərrüatı ilə təqib və tədqiq edə bilməyəcəyik. Çünki burada əsas məqsədimiz Xətai divanının dilinin təhlilidir. Yalnız burasını qeyd etməlidir ki, cığatay sistemi üzərinə qurulmuş imlanın müəyyən xüsusiyyətləri Azərbaycan türk ədəbiyyatına aid əlyazmalarında XIX əsrin axırlarına qədər müntəzəm surətdə təzahür edir. XVI miladi əsrə qədər olan nüsxələrdə isə yuxarıda Xətai divanının əlyazmasında görülməyən xüsusiyyətlər cənən mövcuddur. Misal üçün, Nəsiminin S.Mümtaz tərəfindən nəşr edilmiş [...] divanından bəzi, əlyazmadakı xüsusiyyətləri saxlanılmış klişelərdəki beyləri ala bilərik:

باغرمنى دلور نوك هجران فلانى
قانمنى توكر سحر ايله چشمان فلانى

* * *

چون صبا سير ايلدى كلون يوزنك كلزارينه
عنبرمرا توكلدى طرء طراره دن²⁰

¹⁹ П.А.Фалев. Старо-османский перевод "Крымской поэмы". Записки Коллегии Востоковедов, т. I, стр. 139-140

²⁰ S.Mumtaz. Seyid İmadəddin Nəsimi, səh. 50, 112.

¹⁸ Bu rəqəmlər İstanbul nüsxəsi və Melioranski əsərinin səhifəsini göstərir.

XVI əsrdən sonrakı ədib və şairlərimizin yazılarında da bu imla-
nın xüsusən səğir nun yazılışında izlərinə təsadüf olunur:

بدنك سراسر كل خرمی در
قامتک کوزلدر کوزل سودیگم
هیچنه ایسته منم لیکی دنیاده
من من منم آخر ازل سیود یگم

قول ویرمشم بو جاتمی جانکا
هاردده اولسا کونکوم کلو یانکا
نه قدر سویلسم سنک شانکا
یاراشور مخمس غزل سیود یگم²¹

Bu misallar aydın surətdə göstərir ki, باغرمی, یوزنک, کونکوم kibi söz formaları cığatayca deyil, bəlkə, cığatay tələffüzünə uyğun olan və Azərbaycan türk dili imlasının qədim dövrünü təşkil edən orfoqrafik sistemin təzahürüdür. Binaənəleyh yuxarıda gətirdiyimiz müqayisəli cədvəldəki (Britiş və Ərdəbil) yazılış formalarından hansının daha qədim olduğu haqqında bizdə şübhə qalmaz. Bu xüsusda Ərdəbil əlyazmasının haşiyəsində bulunan bir neçə qeydlər də mütaliəmizi təyid edir. Məsələn, Ərdəbil nüsxəsinin 58-59-cu səhifələrində ایلدون qafiyələri ilə nəhayətənən qitələrin sərlövhəsi حرف النون –dir. Halbuki qafiyəyə görə, حرف النون olmaq lazım gəlirdi. Bunun üçün müstənsix haşiyədə bir neçə qeyd vermişdir:

این غزل در حرف کاف است یا این خط که حرف کلمه اخر را با کاف
نوشت نه مثلا (ایلدون) ایلدنک نوشته شد²²

Bir az aşağıda, yenə haşiyədə سنون qafiyəsinin müqabilində سنونک (سنونک) اصل نسخه با کاف نوشته شد (سنونک) qeydləri bulunduğu kibi, sonrakı 59-cu səhifədə سنون qafiyəsi qarşısında haşiyədə (اونونک) qeydi vardır. Bütün bu qeydlər əsl nüsxənin imlası və imla sistemi haqqında şübhə buraxmır.

²¹ S.Mümtaz, Molla Pənah Vəqif, səh. 57.

²² Ərdəbil nüsxəsi, səh. 58.

Demək ki, əsl nüsxənin imlası, yuxarıdakı cədvəldə görüldüyü üzrə, sonradan müstənsix tərəfindən az-çox müntəzəm və sistemli surətdə təbdil edilmişdir.

Bu təbdil əsas etibarilə Təbriz ləhcəsinin ərəb əlifbası ilə mümkün olan dərəcədə bütün fonetik xüsusiyyətlərini izhar və təsbit etmək məqsədini daşımışdır. İran Azərbaycanında, Ərdəbil nüsxəsində gör-
düyümüz imla yalnız ayrı-ayrı müstənsixlərin şəxsi və təsadüfi təşəbbüsləri nəticəsi olmayıb, bəlkə, əsrlərdən bəri sistematik surətdə tətbiq edilmiş və litoqrafiya üsulu ilə Təbrizdə çap edilmiş əsərlərin həmin cümləsində təsbit edilmişdir. Misal üçün, Raci və Seyid Əzim Şirvaninin Təbrizdə çap edilmiş divanlarında sistematik surətdə Xətai divanının Ərdəbil yazmasında gördüyümüz imla tətbiq olunur:

رفیه محرم اولان کوندن لیکوزل کوریرم
لولوبسان عاشقوه خیل کم محل کوریرم

* * *

دشنامیله تبسمله قهر و مهریله
دیندور بو عاشقون که جواب آرزوسی وار

* * *

حلقه حلقه دوشمش ابروی کج اوسته کاکلون
طاق کسری اوسته زنجیر عدالت کورسنیر²³

Eyni surətlə Seyid Əzim Şirvaninin Təbrizdə çap olunmuş divanında və hekayə məcmuələrində:

امروه بر بنده فرمان منم
وادی عشقنکونده ویرن جان منم

* * *

ایلمسوز کرجه طاعت بیزه
ایلیه جک زجر و سیاست سیزه

²³ Raci Divanı, səh. 61, 105 (Məcməi-qəzəliyyatı-farsi və türki, hicri 1293).

* * *

يوخدو سيزون نانوزره حاجتم
حق اوزى اماده اينوب قسمتم

* * *

آنلاره احتیاجم چوخدور
بولمسوك دل علاجم یوخدور²⁴

Bu beytlərdə yalnız səğir nunun yazılışı cəhətindən deyil, başqa xüsusiyyətlər etibarilə də Xətai divanının Ərdəbil nüsxəsində müşahidə edilən xarakteristik momentləri tapmaq çox asandır. Bu surətlə Azərbaycan türk ədəbi dilinin yazılışında orob əlifbası əsasında iki imla sistemi bulunduğu aydın olur. Bunlardan birincisi Nəsimidən, yəni XIV miladi əsrdən başlayaraq, XIX miladi əsrə, yəni Vəqif və Vidadiyə qədər müntəzəm və sisteməli surətdə davam edən və mənşəyi etibarilə qədim uyğur və cığatay imlalarının təsiri altında meydana gələn orfoqrafik sistemdir ki, əsasən tarixi prinsip üzərinə qurulmuşdur. Moğolların İrandakı səltənətləri dövründə moğol feodallarının divanxanalarında xidmət edən uyğur baxışları tərəfindən bu imlanın inkişafı tapılıb Azərbaycan türk dilinə tətbiq edilmiş olması və nəhayət, həmin uyğur təsiri altında meydana gələn cığatay imlasının inkişafı dövründə Azərbaycan türk ədəbi dilinin yazılışında bu orfoqrafik sistemin daha da qüvvətlənmiş bulunması və buradan müəyyən xüsusiyyətlərlə (انكا، سنا، طوغ،) qədim Osmanlı orfoqrafik sisteminə daxil olması qüvvətli bir fərziyyə şəklində irəli sürülə bilər. Bu fərziyyənin qəti və tamamilə qənaətbəxş surətdə isbat edilməsi üçün bütün bu dövrlərə və bəhsli keçən dillərə aid əlyazmalarının bu cəhətdən xronoloji tərtiblə müqayisəli surətdə tədqiq edilməsi zəruridir.

Bu ümumi qeydlərdən sonra, başqa, yalnız Azərbaycan türk dilinin inkişafına aid və yenə hər iki əlyazmasında müxtəlif olan bəzi imla və dil xüsusiyyətləri üzərində dayanmaq lazım gəlir.

Maraqlı, dil və imla tarixi üçün mühüm orfoqrafik və fonetik xüsusiyyətlərdən biri də hər iki əlyazmasını qarşılaşdırdıqda siste-

matik surətdə təqabül edən söz başındakı [x-] və [h-] səsləridir; yuxarıda bu təqabüllərə aid misalları göstərdik: خنجر و - هانجر و، هانی - خانی، هامو - خمو.

Bu təqabül, görüldüyü kimi, bir neçə sözə aid olmaqla bərabər, bu sözlər ümumən dildə və xüsusən divanda çox dəfə təkrar edilən sözlər olduğundan hər iki əlyazmasına müəyyən lisanı xarakter verir. Digər tərəfdən, Azərbaycan türk dilində söz başında çox dəfə [q-] səsi yerinə [h-] səsinin peyda olmasında müəyyən fonetik keçidin bulunduğu, yəni [x] səsinin [q]-nın [h] səsinə inkişafında keçid vəzifəsini gördüyü aydın olur. Əgər Xətaiyə qədər olan başqa Azərbaycan türk şairlərində daha ziyadə söz başında [q] yazıldığını²⁵ nəzərə alırsaq, bu inkişafı aşağıdakı şəkildə təsvir etmək mümkündür.

- 1) قمو
- 2) خمو
- 3) هامی

Bu surətlə Britiş nüsxəsi Azərbaycan türk dilinin vaxtilə professor Melioranski tərəfindən qeyd olunan²⁶ xüsusiyyətlərindən birisinin, yəni aspirasiya xüsusiyyətinin, söz başındakı [q] foneminin heç olmazsa imlada [h] foneminə keçməsinə orta mərhələni təmsil edir.

کیمی، دلمی، یلغرمی - یاتارلم، بولدی - اولدی kibi cığatay formaları haqqında yuxarıda kafi dərəcədə məlumat verildiyindən burada ayrıca dayanmağa həcət yoxdur. Yalnız bu kateqoriyaya daxil olan کچ - کچک (کورکچ - کورچک) suffiksinin yazılışı haqqında bir neçə söz deməyi lazım bilirik.

کچ suffiksi XVI miladi əsrə qədər Azərbaycan türk dili əlyazmalarında daha çox təsadüf edir. Məsələn, "Kitabi-Dədəm Qorqud"da

²⁵ Məsələn, Füzulidə həmin قمو "hamu" sözlü şəklində təsadüf edir:

بیر نیچه ظریف خطهء روم
رومی که دینک قضیه معلوم
یعنی که قمو دقایق اهل
هر مسئله ده حقایق اهل

²⁶ Melioranski bu xüsusiyyətdə aşağıdakı müəlahidə bulunur: "Правда, спорадически такой переход к/х встречается в разных диалектах, но массовый переход наблюдается из исследованных диалектов опять-таки только в азербайджанском (Граб-филолог, XXXVIII).

²⁴ S.Əzim Şirvaninin Təbrizdə çap olunmuş hekayələr məcmuəsi (hicri 1313) və şeirlər divanı (hicri 1309) eyni imla sisteminə həvədir.

جك suffiksi ilə təşəkkül edən formalarla birlikdə, hətta yan-yana جك suffiksi ilə təşəkkül edən formalara da təsadüf edilir:

بونی ایشیدجك بانى چك قاقدى / بويله ديكج قيز تانیدی²⁷

Füzuli divanında 15 beytdən ibarət iki qitə کورکج rədifli ilə verilmişdir:

کوکلم آچیلور زلف پريشانكى کورکج
نطقم طوتیلور غنچه خندانكى کورکج²⁸

Lakin daha sonra, təqribən XVII miladi əsrdən başlayaraq جك şəkilçisi کج yerini işğal edir. Burada bir metatezis hadisəsinin vəqə olduğu görülür. Məsələn, Zakirdə bu suffiks جك şəklində işlədilir:

صحرا مردمینی شهر اهلی کورکج
يالواروب ياپوشو اوتوردار چومله ک
به شی آرسینده سوروشدیریر اوج چرک
تاجرہ سیرایله سودایه بیر باج²⁹

Lakin Zakirdən sonra da bu şəkilçi کج şəklində, bəlkə, keçmiş şairlərə təqlid nəticəsi olaraq bəzi Azərbaycan şairlərinin əsərlərində görülür. Məsələn, Seyid Əzimin qəzəllərindən birində yuxarıda Füzulidə gördüyümüz کورکج sözü eyni surətlə rədif olaraq qullanılır:

Eylər mənə xəndə yar giryarı görkəc,
Mən şad oluram ol güli-xəndanı görkəc.
Cəmiyyət dil olur pərişan hərdəm
Zülfü-gəcini yüzə pərişan görkəc.³⁰

Burada Füzuli təsiri bulunduğunu, həmin qitəni Füzulidə olduğu kibi کج rədifli qitənin təqib etməsi də göstərir:

Füzuli:

Ey könül, yarı istə, qandan keç,
Səri-kuyin gözət, cahandan keç.

Seyid Əzim:

Ey aşiqi-zar, vəsli-canandan keç,
Canandır oğor murad, gəl candan keç.

Bundan başqa, “xəndan”, “pərişan”... kibi Füzulidə də həmin qitələrdə bulunan qafiyələrin Seyid Əzim tərəfindən işlədilməsi və nəhayət, Seyid Əzimin başqa yerlərdə جك yazması burada iqtibas bulunduğunu kafi dərəcədə aydın olaraq göstərir.

Füzulinin yuxarıda gətirilmiş qəzəlini parodi yolu ilə tənqid etmiş olan Ələkbər Sabir həmin suffiks جك şəklində verdiyi kibi, hətta Füzulinin yuxarıdakı beytini də جك şəkilçisi ilə şeirinin başına nəql etmişdir:

کوکلم بولانور کوجه ده جولانكى کورکج
نطقم طوتیلور هرزه وه د پانكى کورکج³¹

Bu surətlə جك suffiksi daha ziyadə qədim Azərbaycan türk ədəbi dilinə məxsus olub, daha sonraları metatezis yolu ilə جك şəklinə keçib, bir dövrdə paralel surətdə işlədildikdən sonra, nəhayət, yerini کج formasına tərk etmişdir.³²

Ərdəbil nüsxəsində, müqayisəli cədvəldə də göstərdiyimiz kibi, maraqlı yazılışlardan birisi də canlı tələffüzdə bulunan təmsil (*assimilyasiya*) hadisəsinin oks etdirilməsidir: *aldanma – allanma, anlagil – annagil, basarlar – basallar* və sairə. Bu növ xüsusiyyətlərin Azərbaycan ədəbi türk dilində canlı tələffüzdə olduğu kibi oks etdirilməsi imdiyə qədər ilk dəfə XIX miladi əsrdə Mirzə Fətəli Axundovun dram əsərlərində görülən lisan və imla hadisələrindən olaraq tələqqi edilirdi. Həlbuki bu xüsusiyyətə Axundovdan və dram əsərlərindən asılı olmayaraq, xüsusən İran Azərbaycanında meydana gətirilmiş əlyazmalarında və dəşbasmalarında çox dəfə təsadüf edilir:

³¹ Sabir. Hop-hopnamə. Bakı, 1922, səh. 43.

³² Bu metatezis hadisəsi Kaşqaridə də qeyd olunur: *الرجك – الضميرة بالفتحة و هو قلب* (ارجك (I, 95, 4-cü sətir).

²⁷ Kitabı-Dədəm Qorqud əla lisani-taifei-oğuzan. İstanbul təbi, səh. 63, 65.

²⁸ Füzuli divanı. İstanbul təbi, səh. 134. Bu beytlər حروف الجيم şəbəsində verildiyi üçün əlyazmasında da جك formasında olduğuna şübhə yoxdur.

²⁹ Qasım bəy Zakir. Məcmuei-əşar. S.Mümtaz nəşri, səh. 9.

³⁰ Seyid Əzim. Seçilmiş şeirlər. Bakı, 1930, səh. 273.

Alman professoru K.Brokkelman "Divanü-lügatit-türk"ün söz xəzinəsini yığaraq meydana gətirdiyi əsərdə³⁵ bu ڤ hərfini, deyəsən, hər yerdə "v" olaraq qəbul etmiş və bu səslə vermişdir. Fikrimizcə, bu o qədər doğru deyildir. Mahmud Kaşqari əsərinin bir neçə yerində bu hərf haqqında izahat vermişdir. Məsələn, birinci cildə yazır:

و كل موضع كان فيه الفاء الركبكه جاز ابدالها بالواو كما ذكرنا ³⁷

³³ Racj divanı, səh.104.

³⁴ *Xudud-Al-Alem*. Рукопись Тушанского. Изд. Акад. Наук СССР. Л., 1930 г.

³³ C. Brockelmann, *Mitteltürkische Wortschatz nach Mahmud Al-Kašgaris "Divan*
at-turk", Budapest, Leipzig, 1928.

³⁶ Divanü-lügatit-türk, I, sah. 33.

³⁷ Yeno orada, III, səh. 215.

Yəni surətlə yuxarıda qeyd etdiyimiz حدود العالم əlyazmasında جوناك (s.73)... بریشان (پريشان), بيوسته (بيوسته), جهار (س.39), چهار (س.2), (چنانکه) və ilaxır yazılışlarına təsadüf olunur. Bu surətlə ج (جشمه), ب (قبو) hərfli ilə verilmiş imlanın daha qədim olduğu meydana çıxır. Lakin burasını da qeyd etməlidir ki, bu növ yazılış ilə birlikdə Britiş nüsxəsində bir çox yerdə چ və ب hərfliyinin işlədildiyi də görülür. Demək ki, ب-lı və چ-lı imla daha qədim dövrün bəqiyyyəsidir. Yəni ümumi və imla sistemini xarakterləndirən hadisələrdən biri də Ərdəbil nüsxəsinin Britiş nüsxəsinə görə dodaq saitlərini daha çox işlətməsidir. Ərəb əlifbası türk dilində bulunan dörd dodaq saitini (o, ö, u, ü) ancaq bir işarətlə (و) verə bildiyindən Ərdəbil nüsxəsində xüsusən suffikslərin yazılışında و hərfi çox məbzul surətdə işlədilir. Xətai əlyazmasının dil və imlasını tədqiqilə bağlı olaraq qarşımızda duran əsas məsələlərdən biri də bu dodaqlaşma (**labializasiya**) hadisəsinin mahiyyət və xarakterini mümkün olduğu qədər təyin və təsbit etmə və bu surətlə hər iki əlyazmasının bu cəhətcə Azərbaycan türk dilinə və nəhayət, şairin, Xətəinin yaşadığı XVI əsrin dil və imla sistemində olan əlaqə və münasibətini meydana çıxarmaqdır.

³⁸ Ümumən Brökkelmanın əsərində, səthi baxışla belə gözoçarpan bəzi nöqsanlar vardır. Məsələn, "Sıyavuş" sözü (III, 111, 2) Brökkelməndə yoxdur. Bundan başqa, bəzi sözlər də bütün şəhiəflərdə göstərilməmişdir. Məsələn, Brökkelməndə "suv" şəkilində qeyd etdiyi sözə sözüün əvəz olaraq göstərilən şəhiəflər arasında (III, 75, 13) yoxdur və sairə. Bu xüsəsdə ayrıca yazmaq niyyətində bulunduğumuzdan təfəşilə həcət görmürük.

dilində müşahidə edilən bu labializasiya hadisəsinin İran Azərbaycanında daha qüvvətli və sistematik surətdə təzahür etdiyini iləri sürmək mümkündür.

Qafqaz Azərbaycanında isə bu xüsusiyyət daha ziyadə Kəspə sahilə rayonlarında (Bakı, Salyan, Lənkəran...) özünü göstərir və daxili, Qərbi Azərbaycanda bu xüsusiyyət xarakteristik və sistematik deyildir. Məsələn, Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı tərəfindən göndərilmiş dil ekspedisiyanın materiallarına görə,³⁹ Qubada bir məhəllənin şivəsində müşahidə edilən bu xüsusiyyət hətta Quba əhalisi tərəfindən İran Azərbaycanından gətirilmiş olaraq tələqqi olunmaqdadır. Bu məhəllə "Ərdəbil məhəlləsi" adını daşıdığı kimi, məhəllə xəlqi də özlərini Nadir şah zamanında İrandan köçürülmüş xəlc olaraq göstərməkdədirlər.

Müxtəlif əlyazma və dəşbasmalarına müraciət olunduqca labializasiya xüsusiyyətinin nisbətən çox qədim və çox geniş bir mahiyyət daşıdığı görünür. Burada müxtəlif əlyazma və mətbu əsərlərdən götürəcəyimiz misallar oxucuya bu xüsusiyyətdə aydın bir fikir verə bilər və ümid edirik ki, bu məqaləmizdə, gərək mənbəyyat (источниковедение) və gərəkse dil tarixi nöqteyi-nəzərindən çox mühüm olan bu məsələni nə tarix, nə də ümumiyyətlə genişliyi cəhətindən qəti surətdə həll etmək davasında bulunmadığımızdan, xüsusən mətbu əsərlərin orijinalındakı yazılış və imlaları nə dərəcəyə qədər səhhət və qətiyyətlə əks etdirdiyi məsələsi üzərində dayanmağa hacət görməyirik.

Kitabi-Dədə Qorqud ⁴⁰	Yusif və Züleyxa ⁴¹	Füzuli ⁴²
(30) طارثوك	(149) ياقوب	(198) صالور
(30) چكوك	(148) وارثر	(198) ايشيدوب
(59) الوك	(148) واروين	(199) ايتسون
(60) باقوب	(146) صقتلو	(199) ايلسون

³⁹ Bu məlumat ekspedisiya rəhbəri dosent G.Bağırzadə yoldaş tərəfindən materiallarla təyid edilmişdir.

⁴⁰ Kitabi-Dədə Qorqud. İstanbul təbi. "Kitabi-Dədə Qorqud"un imlası eyni zamanda Bartold tərəfindən nəşr edilmiş "Dəxa qoca oğlu Dəli Dəmrul" hekayəsinin imlası ilə də müqayisə edilmişdir (Зап. Вост. Отд. Импер. Археолог. Общ., т. VIII, вып. III-IV, стр. 209-213).

⁴¹ Füzuli divanı. İstanbul təbi.

⁴² Professor Falyov tərəfindən nəşr edilmiş və hicri 985-ci ildə yazılmış olan "Yusif və Züleyxa" əsəri (Зап. Коллегии Востоковедов, т. I, стр. 139-160)

کتسون (61)	دولتو (149)	ويروب (217)
بتسون (66)	ايثر (147)	قيلور (217)
ايرسون (67)	ايروب (151)	بيلور (121)
آچوين (74)	مالكوك (151)	چكوبدر (17)
كلورسن (74)	حالومي (155)	ياتور (16)
اثر (75) ⁴³	وركوز (154)	يوزميش (16)

Bu cədvəldən aydın surətdə məlum olur ki, heç olmazsa, imlada dodaqlanma hadisəsi çox qədim zamanlarda və çox geniş miqyasda özünü göstərmişdir. Lakin hər üç əsər diqqətlə nəzərdən keçirildikdə bu hadisənin sonrakı inkişafına nisbətən daha az yer tutduğu görünür. Burada başqa bir qrafik və orfoqrafik mülahizə də iləri sürmək mümkündür. Bu da türk dili sait sisteminə vokalizmin ümumən qısalığı, reduksiyaya tabe olmasıdır. Bu xüsusiyyət ən ziyadə söz axırındakı saitlərdə görünür. Danışqıda xüsusən söz axırındakı suffikslərdə [u] – [i], [ü] – [i] saitlərini, samiovi cəhətdən bir-birindən ayırmaq çətinidir. Olmuş – *almuş*, *gəlmiş* – *gülmüş* sözlərindəki –*mış*, –*muş*, –*miş*, –*müş* suffikslərinin tələffüzünü bir-birilə müqayisə etdikdə bu cəhət aydın olur. Ərəb əlifbasının türk dili saitlərini əks etdirməkdə məlum nöqsanı göz önündə tutularaq, əlyazmaları və ümumən köhnə imlada türk vokalizminə surətlə təsbit edildiyi tədqiq olunursa, [i], [ü] səslərinin ى hərflə və [i], [u] səslərinin isə و hərflə verildiyi görünür ki, bu imla yeni əlifbanın qəbuluna qədər türk dilində müxtəlif sözlərin və söz şəkilçilərinin yazılışında yer tutmuşdur.

Binəən öleyh bütün bu yazılışları daha ziyadə ərəb əlifbasının xüsusiyyətindən nəşət edən qrafik bir moment kimi nəzərə almalıdır. Bu mənada həmin labializə olmuş imla cığatay və özbək ədəbi əsərlərində də yer tutmuşdur. Lakin bizim intibaimizə görə, burada labializasiya xüsusiyyəti nisbətən daha zəif və sistemsizdir.

Nəvai əsərlərindən⁴⁴ bir neçə misal:

قىلسون (s.44), ساليب (s.80), باقيت (s.81), قاييب (s.81), كيتروب (s.116), قيلورسن (s.169), ياتور (s.168), سالور (s.117), ايتور (s.116), və ilax.

⁴³ Mötərizə içindəki rəqəmlər əsərlərin səhifələrinin göstərir.

⁴⁴ Xəmsəyi-Əmir Nəvai, 1901.

کلیب (s.38)، کیلور (s.34)، بارور (s.7)، سالور (s.1)، آسیلور (s.1)، بیلور (s.38)،
(s.38)، قایتب (s.48) və ilax.

Dodaqlanma hadisəsində maraqlı yazılışlardan birisi də *bilmış* sözünün, yaxud ümumiyyətlə *bil* fel kökünün بولمىش və بول şeklinde yazılmasıdır. Bu yazılışın da təsadüfi və yaxud bir müstəsisin kəşfi hərəkəti və ya xətası nəticəsi olmadığını yuxarıda başqa Təbriz çaplarından gətirdiyimiz misallar isbat edir.

Bundan başqa, yenə iki ayrı imla sistemini, yaxud imla inkişafının iki ayrı mərhələsini göstərən yazılışlardan biri də يعقوبه – يعقوب formalarıdır. Yeni Britiş nüsxəsində bir neçə məf'ul ileih (dativ) və məf'ul bih (akkuzativ) şəkilçiləri buraxılmışdır. Bu növ yazılış bu şəkilçilərin hərəkələrə musavi tutulduğunu göstərir. Məlum olduğu üzrə, bu cür orfoqrafı ədəbi türk dilinin ən qədim dövrlərinə aid olub, bu zamanlarda oksər türk sözləri də bu

⁴⁶ Ərdəbil nüsxəsi, vərəq 35.

Bütün buraya qədər hor iki nüsxə arasında bulunan lisan və imla ixtilaflarının tarixi və lisani mahiyyəti haqqında verdiyimiz izahat göstərir ki, Britiş nüsxəsi Ərdəbil nüsxəsinə görə daha qədim və orijinala daha yaxındır. Ərdəbil nüsxəsində görülən daha yeni dil və imla sistemi bizim əlimizdə bulunan S.Mümtaz nüsxəsinin müstəsinə aid deyildir. Çünki S.Mümtaz yoldaş tərəfindən Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialına təqdim edilib bizim Britiş nüsxəsilə müqayisə etdiyimiz bu nüsxənin müstəsinə bir neçə yerdə "Ərdəbil" sözü ilə qeyd etdiyimiz bu nüsxənin dilcə "soqot" olduğu və özünün bu "soqot"ləri düzəldəcək qədər türk dilinə aşina olmadığını qeyd edir. Bu surətlə əlyazmasının 70-ci səhifəsində oxuyuruq:

از اینجا در اصل نسخه سقط داشت که از موقوفات آستانه مبارکه حضرت برهان العارفین شیخ صفی الدین موسوی اردبیلی قدس سره با خط خوشنویس و مهر سلطان السلاطین فی آل یاسین حضرت شاه عباس صفوی موسوی کبیر انار الله برهانه میبود و قدر ساقط معلوم نبود اگر نسخه علیحده صحیحه پیدا شود باید الحاق گردد

[...] Əlyazmasının axırında və həmin axırncı səhifənin haşiyəsində eyni məsələ haqqında aşağıdakı cümlələrə təsadüf edirik:

خاتمه از روی نسخه که آنهم از روی اصل نسخه که در يك شبانه روز در انزرون حرم دوقعه مبارکه حضرت قطب العارفین برهان السالكين سند العاشقين و دليل العارفین الشيخ ابو اسحق قدس سره بموجب وصیت وقف نامه حضرت سلطان السلاطین من آل یسین شاه عباس اول موسوی صفوی قدس سره که باید کتب و سایر موقوفات از آستانه بیرون مینشود بدست خط این حقیر نوشته شده بود مر قوم کردید و بقدر امکان از روی ظن که (ظ) علامت آنست تصحیح بشد ولی اسقاط که در اصل نسخه بود بهمانطور محطش باقی است نسخه سابق در شهر رمضان المبارك هزار و سیصد و چهل مرقوم شد ولی این نسخه در ششم شهر رجب المرجب هزار و سیصد و چهل دو درار دبیل بخط چاکنای فقراء حقه علیه رضویه سلام الله علیه محسن ابن مرحوم حسنعلی خوشنویس مخلص به حالی قلمی کردید

və haşiyədə:

بعضی اشعار خاصه در نصیحتنامه غیر موزون و کم وزن بنظری آید چون در ترکی قدیم چندان بلدیت نداشتم تعبیر ندارم و بعضی هم اصلاً ساده و ترکواری و لنگ کونه باصطلاح دهاتی امروزه باید خوانده شود که لنگ درست شود

və bir az aşağıda:

و کاتب اصل نسخه هم مثل این بنده غافل از ترکی قدیم بنظر آمد و اغلاط داشت و مقابله هم نشده بود و انشا الله اگر نسخه صحیحه علیحده پیدا کرد شاید اسقاط و اغلاط اصلاح گردد

Bütün bu qeydlər bizim bu orfoqrafik və lisanı təhlil əsasında gəldiyimiz nəticəni təyid edir, lakin müstənsixin yeni əlyazmaları

rında olan bütün xüsusiyyətləri asqat və اغلاط kibi göstərməsi düz deyildir, çünki bunlar, bəzi kopyə zamanında buraxılmış نو yerinə yaxud يكرنك يكرنو يكرنو kibi səhvələr müstəsna olmaq şortilə, iki əlyazma arasındakı orfoqrafik və orfoepi sistemlərinin başqalığını göstərir. Son müstənsix olində bulunan nüsxəni mexaniki surətdə, mətni dəyişdirməyə çalışaraq kopyə etmiş isə də, ondan əvvəlki və bəlkə, daha əvvəlki, bir sözlə, qədim imla ilə yazılmış nüsxəni kopyə etmiş və nisbətən daha yeni orfoqrafik sistemə keçirmiş olan müstənsixin nəinki ümumən Azərbaycan türk dilinə və eyni zamanda qədim Azərbaycan türk dilinə və onun imlasına aşina olduğuna şübhə yoxdur. Çünki qədim yazılış şəkilləri, təkrar edirik, sisteməlik və düzgün surətdə yeni Təbriz imlası sistemə keçirilmişdir. Filvəqə Ördəbil nüsxəsində müstənsixin türk dilində savadsız olduğunu göstərən misallar da vardır. Məsələn, 21-ci səhifədə نون sözlərini طعنه کنده sözlərlə tərcümə etmişdir. Halbuki "Dünyanın varü yoxundan, cy Xətai, qəm yemə" beytindən [həmin] sözün "dünyanın" demək olduğu aydın surətdə görülür.

Hər iki nüsxənin əlaqəsinə və Xətai əlyazmasının əsl nüsxəsində imla və dilə aid mühüm vəsiqələrdən birisi olaraq, başqa Xətai əlyazmalarına da müraciət edə bilərik. Buraya qədər verdiyimiz izahatdan əsas mətləb, zənnimcə, kafi dərəcədə aydın və vəzəh surətdə təəyyüd etdiyindən bu xüsusta bir neçə misalla kifayətlənirik.

Burada Xətəinin digər bir əsəri – "Dəhnamə"nin Leningrad Şorq Muzesində bulunan nüsxəsindən Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı üçün yapılmış fototipyadan istifadə edirik:⁴⁷

قش کندی ینه نوبهار کلردی	کل بتدی لاله زار کلردی
قوشلر قموسی فغانه دوشدی	عشق اودی ینه بوجانه دوشدی (8b)

⁴⁷ Bu "Dəhnamə" nüsxəsi haqqında İsmail Hikmət aşağıdakı izahatı verir:

"Dəhnamə"nin gözəlcə bir təliq ilə iki sütun üzrə yazılmış, əski meşin cildli gözəl və tamamilə bir nüsxəsi Leningrad Şorq Muzesində mövcuddur. 16 santim enində, 23 santim boyunda, 164 səhifəlik böyük bir kitab təşkil edən bu gözəl yazma nüsxədə Tifli, Nəsimi, Kişvəri kibi şairlərin bəzi mənzumələri də vardır. Altun, ləl və mavi qələmlə ətrafı çərçivələnmiş [vərəqlərin] 135 ədədi Xətəinin "Dəhnamə"sini təşkil etməkdədir. "Aşiq və Moşuq" adlandırdığı istəri və təmsali iki qəhrəman ilə və təəvvüfi bir qayə ilə məsnəvisini tənzim və tərtib edən Xətai əsərində 76 bəhs ayırmışdır" (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, səh. 18).

جايلار بولاندى يخدى ارجى (آرخى)	باغلر آغاجى كوكردى شاخى
سيراب كلنك يوزنده آبي	نركس اوتورر باشنده خوابى (9b)
لاله كيجلر ياخب چراغى	عاشق چكرينه جكدى داغى (10a)
يارنك ديليب بقاى عمرين	اوزو ارليغيني فنا قيلن دل (13b)

Bu qısa misallardan da aydın olduğu üzrə, “Dəhnamə”nin bu nüsxəsindəki dil və imla xüsusiyyətləri bəhsi mövzumuz olan divanın Britiş nüsxəsindəki xüsusiyyətlərə yaxındır və buraya qədər Britiş nüsxəsində göstərdiyimiz başlıca xüsusiyyətlər “Dəhnamə” əlyazmasında da vardır:

(چكدى) جكدى, (چراغى) چراغى, (كيجه لر) كيجلر, (گلون) گنگك, (چايلار) جايلار, (ديله يوب) ديليب, (يازون) يازنك və ilax.

...Fəzlo olaraq “Dəhnamə” əlyazmasında bulunan *hamı* sözünün *قمر* formasında yazılması kibi xüsusiyyətlər bəzi nöqtlərdə “Dəhnamə” əlyazmasının daha da qədim olduğunu göstərir. Bütün buraya qədər verilən izahat və məlumata istinad edərək aşağıdakı nəticələri çıxara bilirik:

1. Britiş və Ərdəbil nüsxələri arasındakı müqayisədən Britiş nüsxəsinin Ərdəbil nüsxəsinə görə daha qədim və orijinala daha yaxın olduğu meydana çıxır. Binaən əleyh Xətai dilinin və ümumən XVI miladi əsrdəki Azərbaycan türk dili və imlasının tədqiqində Britiş nüsxəsi daha möhkəm istinadgah təşkil edə bilər.

2. Ərdəbil nüsxəsində gördüyümüz dil və imlada yalnız müstəsna əldə olmayıb, bəlkə, xüsusən İran Azərbaycanında, Təbrizdə müəyyən dövrdə, ehtimal ki, XVII və XVIII əsrlərdən etibarən tətbiq edilən nisbətən yeni imla sistemi və əsasən İran Azərbaycanının türk ləhcəsidir.

3. Demək ki, Mirzə Fətəli Axundovdan asılı olmayaraq və ondan çox əvvəl İran Azərbaycanının türk ləhcəsi xüsusiyyətləri Qafqaz Azərbaycanında yetişən şair və ədiblərin dillərində inikas etmişdir.

4. Yəni Mirzə Fətəlidən çox əvvəl ərəb əlifbasının imkanı dərəcəsində imlada fonetik prinsip, canlı danışq xüsusiyyətlərini olduğu

kibi əks etdirmək meylı Təbriz, ümumən İran Azərbaycanı əlyazma və daşbasmalarında görülür.

5. Bu surətlə Azərbaycan türk dilinin xüsusən imlaca olan inkişafında maraqlı bir lövhə təzahür edir.

Təxminən XVII miladi əsrə qədər ümumən qədim və qismən bugünkü fransız imlasında latın formalarının hakim olması kibi, Azərbaycan türk dilinin imlasında əsas etibarilə cığatay imla sistemi hakim olur. Lakin bu dövrdən sonra tədrici surətdə Azərbaycan türk ləhcəsi xüsusiyyətləri üzərinə qurulmuş və fonetik prinsipi əsas tutan imla sistemi inkişaf edərək, İran Azərbaycanında meydana gələn əlyazmalarında və daha sonraları litoqrafiya çaplarında da əsas tutulur və bu yol ilə Qafqaz Azərbaycanında yetişən şair və ədiblərin yazılarında da öz təsirini göstərir. Lakin XIX əsrin axırlarına qədər Qafqaz Azərbaycanında əsasən köhnə klassik imla üsulu saxlanılır.

Bu iki imla sisteminə 1905-ci il inqilabı dövründə Bakı türk sənaye burjuaziyası ideoloqları pan-osmanistlər tərəfindən Azərbaycana gətirilən “islah olunmuş” İstanbul imlası, yaxud Müəllim Naci və Şəmsəddin Sami imla sistemləri ilə Axundovu təqib edən mollanəsrəddinçilər tərəfindən yaradılan və Təbriz imlası kibi, fonetik prinsip üzərinə qurulmaqla bərabər, öz spesifikasiyaya malik olan imla cərəyanları da əlavə olunacaq olursa, 1928-ci yeni inqilabi türk imlasının tərtib və qəbuluna qədər keçən dövr içində Azərbaycan türk dili imlasının keçirdiyi inkişaf mərhələləri və müxtəlif imla cərəyanları arasındakı mübarizə lövhəsi az-çox konkret olaraq təzahür edir.

Bütün bu hər iki əlyazmasında müxtəlif olan xüsusiyyətləri qeyd etdikdən sonra hər iki əlyazmasında müştərek olan xüsusiyyətlərə istinad edərək, Xətəinin öz dilində bulunan əsas və hər halda Xətai dövrünün ədəbi dili üçün xarakteristik olan bəzi, fikrimizcə, mühüm nöqtləri qeyd etmək istərdik:

1. Hər iki əlyazmasında müştərek olmaqla bərabər, vəzn və qafiye cəhətdən orijinalda da bulunduğu şübhəsiz olan xüsusiyyətlərdən biri fars tərkib və ədatlarının o vaxtdakı ədəbi dil normalarının ziddinə olaraq işlədilməsidir. Bu doğrudan da, çox xarakteristik olan və Xətəinin türk ədəbi dilinə vüquf dərəcəsini göstərən xüsusiyyət haqqında tam bir fikir verə bilmək üçün bir neçə misallar verməyi münasib görürük:

روز و شب آی و کونش گرد فلک دورایده ر
شب چراغ المشر ایسترسن بت نیک اختری
(*Ərdəbil, 107*)

وار و وارلیغ و یرینجه شاهه دارلمازمیش
سن اورنکی شاهه تاپشور دخی کل وار ایسته
(*Ərdəbil, 75; Britiş, 61*)

یوزنده دور سوزنده و کوزنده
ازوینر جان اولان ایجان ازونده
(*Ərdəbil, 114; Britiş, 5*)

کوز و زلفنک منم ایماتم آلدی
زهی دین دشمنی کافر نکلمی
(*Ərdəbil, 114; Britiş, 5*)

نه بلسون منی هر بیر باش و کوزلر
کونکل کوزنده بینالر کرکدر
(*Ərdəbil, 38*)

Burada fars və türk, yaxud iki türk sözü arasında bulunan ətfi-
in fars qaydası üzrə [u] şəklində oxunduğu görülür ki, bu növ rabitə nə
qədim feodal üslubunda və nə də daha yeni dövrlərin üslubunda məq-
bul hesab edilməzdi.

Xətai divanının bir neçə yerlərində qədim və yeni ədəbi dildə
savadsızlıq nişanəsi olaraq tanılan farsı və türki sözlərin fars dili
qaydası üzrə izafət edildiyi görülür:

کویوندن اوزگه مرغ کوكول دوتمدی قرار
بلبل نه یره وارکه کوره تازه کلشنی
(*Ərdəbil, 105*)

موسم قیش کتدی دور نوبهار اولدی بیه
مجلس کشت و عجائب روزگار اولدی یه
(*Ərdəbil, 77; Britiş, 52*)

yaxud فصل شتا kibi feodal ədəbi dilində
işlədilən fars dili qaydası üzrə iki farsı və ərəbi sözlərdən təşəkkül
edən izafət tərkibləri yerinə, Xətai qaydanı pozaraq, fars və ərəb
sözlərlə türk sözlərini fars izafətində birləşdirir.

Yenə türk dili üslubiyat və nəhvının əsas qanunlarına zidd
olaraq, bəzən vəzn və qafiyənin hakimiyyəti altında, bəzən də heç
bir məcburiyyətsiz farsca sifət[lərdən...], qoşmalar[dan], ödətlərdən
istifadə edir:

بو صراحی دن موالی دولدرنده دوستکام
قیغودن دشمن خوارج یوره کی پرقان درر
(*Britiş, 30*)

آب چشممدن خیالون هر زمان اکسیلمسون
کیم اونون عکسی دوکوزمه توتیا نسبتاودور
(*Ərdəbil, 22*)

ای خطائی سن نه بلبل سن که باغ روضه ده
کورممیش در باغبان در کلشن میوسنی
(*Ərdəbil, 104; Britiş, 80*)

Bütün bu misallarda görülen: پرقان (پرخون), (اکي کوزمه) دو کوزمه, (کلشنده) در کلشن
kibi birləşmələr, çox az müstəsna ilə feodal dövrü
ədəbiyyatında, xüsusən klassik şairlərin yazılarında görülməz və
dil-üslub düşkünlüyü kibi ədd olunur.

Bundan başqa, Xətaidə türkcə cümlələr içində soxulmuş bütün
farsı ibarələrə və cümlələrə təsadüf olunur:

اصدی زلفنک نك غمنك شول قد بالادان منی
روی کویستر ماه من قورتار بو سودادن منی
(*Ərdəbil, 104; Britiş, 80*)

ایچی دولدر ز آب حیوان
عالمده نشان بی نشاندر
(*Ərdəbil, 40*)

خطائی شاه یولنده جهان فدا در
چه جای خان و مان سیم وزر در

(Ərdəbil, 13)

بهشت ایسترسك عارف بیادر مجلس ر ندان
حقون دیداری ایزاهد نه جنانه میسر دور

(Ərdəbil, 16)

Bu kibi ibarə və cümlələrin klassik timsali və proverbial bir əhəmiyyəti də yoxdur. Bütün bu kibi nəhvi və üslubi cəhətdən zəif və qeyri-qanuni görülən ifadə və tərkiblərin Xətai dilində bulunmasında, fikrimizcə, başlıca iki səbəb ola bilər:

1) şairin ümumən klassik ədəbi dilə və onun normalarına kafi dərəcədə vaxif olmaması, yaxud vaxif olsa belə, bu dilə hakim bulunmaması;

2) şairin ikidilli – bilinqvist olması, yəni öz mühitində həm farsca, həm də türkcə danışmasıdır. Çünki bu növ türkcə danışarkən farsca və biləks, farsca danışarkən türkcə mötərizə və cümlələr ancaq İran Azərbaycanı, Orta Asiya kibi ölkələrdəki ikidilli xalqların (məsələn, türklər və farslardan başqa, erməni, talış, tat, tacik, özbək və sairə) danışqlarında təsadüf edilir. Demək ki, bu hadisə Xətainin, başqa nöqtələrdə olduğu kibi, burada da ədəbi dil normalarından ayrılaraq danışq dili təmayüllərinə təb'iyyət etdiyini göstərir.

2. Fars ədəbi və danışq dilinin təsirindən başqa, divanda cığatay dilinin də təsirini görmək mümkündür. Burada oxucu imla sistemi haqqında yuxarıda verdiyimiz izahatı göz önündə tutmalıdır. Orada göstərdiyimiz kibi, yalnız imla sisteminə baxaraq cığatay dili təsirindən bəhs etmək doğru deyildir. Bunun üçün bizim burada gətirəcəyimiz bir neçə misal imla sisteminin və Azərbaycan türk vokalizm konsonantizminin inkişafı ilə əlaqədar olmayaraq, doğrudan-doğruya şimal türk sistemli dillərin və təbii, bu dövründə ən çox inkişaf və təbəllür etmiş olan cığatay ədəbi dilinin təsirini əks etdirən xüsusiyyətlərdir:

گوزم یاشن توکرمن اونونچون
بلی سرو آبا غنده سوکرک دور

(Ərdəbil, 38)

او الله خاکپائی عسکرینون
چکر من چشمه چون توتیادر

(Ərdəbil, 46)

تاد دوشوب من عشقوه هجراندا من زارم هنوز
دام زلفون بندینه مرغ گرفتارم هنوز

(Ərdəbil, 51)

عشقکیز کیم بولدی بو ویرانه کونکلم مسکنی
کنجه بنکورز کیم بیرى دایم خراب اوستنده در

(Britiş, 22)

Hər yerdə olmasa da, hər iki əlyazmanın müxtəlif yerlərində təsadüf edən bu kibi xüsusiyyətlər şairin müəyyən dərəcədə cığatay dilinin də təsiri altında bulunduğunu göstərir. Burada oxucunu diqqətinə çatdırmaq lazımdır ki, *şekilləri şübhəyə sala bilər*. Şübhə yoxdur ki, hər iki *şəkil* Azərbaycan türk dilində də vardır. Lakin *forması* *görmə* *danışqı*da, *görmə* *xüsusiyyətlər* *ədəbiyyatda* *heç yox deyilsə*, *çox nadir təsadüf edilir*. Eyni surətlə *عشقکیز*, *عشقکیز* kibi cəmi müxatib forması *danışqı dilində* və *ədəbiyyatda* *bulunmaqla bərabər*, *öz sevdini* *“siz” deyə xitab etmək*, *bəlkə*, *fars dili təsiri altında cığatay şairlərində* *görülüb*, *Azərbaycan türk şairlərində* *həmin təsadüf edilməyən hallardandır*.

3. Xətai dilində bulunan arxaizmlərdən bir neçə misal verərək, bunlar haqqında da bəzi izahat qeyd etməyi lazım bilirik; burada hər sözün ayrı qiymət və əhəmiyyəti olduğundan bunlar haqqında lazımı dərəcədə ayrı-ayrı qeydlər vermək zəruridir:

اله کرمز هائی اول اسرک دیوانه عشق
ایکه اول معشوقه نون دردی درمندر بیلنه

(Ərdəbil, 74)

بیزه ساقی دولو سوندی قدحی
ایچوین اسریب اولدق دیوانه

(Ərdəbil, 79)

Bugünkü Azərbaycan türk dilində nə danışığda, nə də ədəbiyyatda geniş kütloyə məlum olmayan *اسرمك* *feli* və bu kökdən gələn *اسرىك*, *اسرىش* ... kibi derivatlar qədim Azərbaycan ədəbi türk dilində canlı bir söz idi.

Nəsimidən başlayaraq, bir neçə Azərbaycan türk şairlərində təsadüf etdiyi kibi, xalq şairlərinin əsərlərində də görülür:

Əziziyom, nərgizlər,
Sona gözlər, nər gözlər.
Əsrimiş maya gördüm,
Qoltuğunda nərgizlər.

Həmin söz bəzi toponimiya – yer adlarında qalmışdır. Qazax rayonunda bulunan Əsrük Bayramlı kəndinin adı buna misal ola bilər.

Xətai divanında rast gəlinən maraqlı arxaizmlərdən biri də “qoşun” mənasına olan “cəri” sözüdür:

ز لون یوزون کنارینی دوتمشنور ولی
کافر چریسی غارت ایمان دیلرینه

(Ərdəbil, 79)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kibi, bu sözün Ərdəbil nüsxəsi mürəttibinə məlum olmadığı bir neçə yerdə *حرى* şəklində yazılmasından da görülür.

“Der”, yaxud “deyər” mənasına olan *ایدر* sözü[nə] hər iki əlyazmasında bir neçə yerdə təsadüf edirik ki, məlum olduğu üzrə, qədim Azərbaycan ədəbi əsərlərində bu sözü daha sıx rast gəlinirdi:

عاقل ایدر ایخطاتی اختیار النندن کیدر
عاشقم بیر درد النندن اختیاریم یوخدور

(Ərdəbil, 21)

Arılg (“tomiz, yaxşı”), Arılg (“tomizlik, yaxşılıq”) kibi sözlərdə arxaizm nümunələri qeyd edilə bilər:

Arılg بالله سورمن من سنی ایدلربا
تا تمامی سیومشم بوسه کنارم یوخدور

(Ərdəbil, 20)

اری گفتار ایکوکول کرچکرک نطقده در
هر دلی اکریده یوخدور آری گفتار ایشتمه

(Ərdəbil, 80)

Bu sözün bəzi derivatları bugünkü Azərbaycan canlı danışq dilində də mövcuddur.

Maraqlı arxaistik sözlərdən biri də *سولو* (“gözəl, dilbər”) sözüdür. Qədim şəkli *سولوخ* // *سیلیک* olan bu söz şimal türk sistemli dillərinin bəzilərində “gözəl” mənasında,⁴⁸ xüsusi isimlərdə⁴⁹ qalmış isə də, Azərbaycan türk dilinin, deyəsən, ancaq qədim ədəbi əsərlərində təsadüf edir. Ola bilsin ki, Xətai dövründə bu söz yenə cığataydan iqtibas olub, ümumi surətdə istimal olunmurdu.

مېمېم يول کوزلرم اول سولو ياريم کلمدی
قالمشم قيش محنتده نوبهار کلمدی

(Britiş, 76)

Bütün buraya qədər göstərilən sözlərdən başqa, müxtəlif nisbətə *سوج* (“günah”), *بارنجی* (“zəngin, dövlətli”), *بارنماق*, *سığınماق* (“barınmaq, sığınmaq”), *دامو* (“cəhənnəm”), *اولاش* (“çatmaq”), *يارلغارم* (“bağışlaram, öv edə-rəm”), *اکوش* (“çox”) kibi arxaizmlərə təsadüf oluna bilər.

Bütün bunun kibi, danışq dilində ya heç qullanılmayan, yaxud çox az qullanan arxaizmlər Xətai dilini müəyyən dərəcədə klassik ədəbi dil ilə bağlayır.

4. Yuxarıda yalnız arxaistik leksikondan bəhs etdik. Burada isə bəzi, fikrimizcə, arxaistik morfem və söz quruluşlarını qeyd etmək istərdik:

a) Xəbər şəkilçisi (*kopula*) hər iki əlyazmasında çox dəfə qədim *در* şəklində verilmişdir. Ümumən bu *در* şəkilçisinin və bununla təşkil edilən cümlələrin inkişafı nəzərə alınarsa, üç tip qeyd və təsbit oluna bilər:

سوجوم باغشلا شاه کربلايه
هامي عاشقلىرى شاه اوليايه

(Ərdəbil, 122)

⁴⁸ Məsələn, qazax dilində: *Sılu-sılu emes süygen* (Sılu – gözəl-gözəl deyil sevilen gözəl).

⁴⁹ Qırım-tatar dilində: *Mənli Sılu* (qadın adı).

ناصر ایدردون منه ترك ايله يارون عشقنى
ده ندیم كه دل منیم همراز اسراریم دكول

(Ərdabil, 62)

Lakin yenə də cümlələrin əksəriyyəti dr şəkilçisi ilə qurtarır, dr şəkilçisi isə daha ziyadə "mış"lı fel formalarının axırlarında və bəzən də doğrudan-dogruya isimlərin axırına əlavə edilmiş şəkildə görülür:

دلبر اچشونكى صانع آفتاب ايتمشدور
بيليرم نيچون كوزيمدن دور حجاب اتميشدور

(Ərdabil, 17)

عنبرمن زلفون دور يا مشك تاتارون دورور
كوكده كوكب عقدى يا لولو شهوارك دورور

(Ərdabil, 25)

Demək ki, vaxtilo دورور, yaxud تورور şəklində olan və Mahmud Kaşqari tərəfindən o dövr üçün doğru olaraq فعل غابر (feli-müzare) şəkli olaraq qeyd edilən⁵⁰ bu xəbər ədatı, Füzulidə olduğu kibi, Xətəidə də artıq yardımçı fel halından şəkilçi halına gəlmişdir.

b) Bu gün artıq arxaistik mahiyyət qazanmış olan şəkilçilərdən biri də fellərin axırında bulunan غل/كل şəkilçiləridir. Xətəidə bu şəkilçilərin ancaq bir şəkildə təsbit edildiyi گل görülür:

İlahi, sən günahi əfv qılğıl,
Xətai bir fəqiri-binəvadır.

(Ərdabil, 46)

Bu şəkilçinin təkid və toqviyə vəzifəsini gördüyü İbn əl-Mühənnə əsərində də qeyd olunmuşdur⁵¹ və yalnız fellərin əmri-hazır siğə[si]

ای خوبلر ایچنده کلمت حسنيله باى اولان
اول سرو قدی سایه سى ظل همای اولان

(Ərdabil, 71)

یدی دامو سکر جنت نشانی
حموسی (خموسی) سنده در آنکله بیانی

(Ərdabil, 120)

کونش ذره وهم ذره کونشدور
اوزینه اوزی ایجان اولاشدور

(Ərdabil, 155)

بو اون ایکی امامه قبل ایوانه
اکر مؤمن ایسک بارنجیک الله

(Ərdabil, 118)

ای گوکل تواضع ایدوب آل غازیلردن دعا
شاه ایدرکه یا رلغارم قولی قول دعاسیه

(Ərdabil, 80)

اوکوش خوف ایلمون عشقون یولندا
رفیق غازیلردن کاروان وار

(Ərdabil, 34)

I. siz-در ilə qurtaran cümlələr; II. dr ilə qurtaran cümlələr; III. dr-در ilə qurtaran cümlələr.

Azərbaycan ədəbi əsərlərinin dili nəzərə alınarsa, yalnız dr ilə təşəkkül edən cümlələri havi əsərlərə təsadüf edilmir. Nəsimidən başlayaraq, təxminən XVII miladi əsrə qədər dr şəkilçisi ilə paralel surətdə və bu sonuncusuna görə daha az işlədilir. Bu dövrdə ismi-nominal cümlələrdə əksəriyyətlə var, yox, deyil sözləri ilə qurtaranlar dr-iz olaraq işlədilir. Füzulidə və başqalarında olduğu kibi, bu növ cümlələrə Xətəidə rast gəlinir:

سفر قيل دوراوتورمه خطائی
که شهرار دبیله خاندان وار

(Ərdabil, 34)

تر - هذه فعل غابر يستعمل بلا ماضى و لامصدر و مضاه "هو" بيانه يقال "ال تش تر" ای انه حجره و يقال "ال قش تر" ای انه طائر هو و هذه صلة فى الكلام. (II v., 9-12 sotirlər)

وقد يزداد آخره عين مسكورة و لام توكيداً و تقوية لا اصلا و تبدل الغين كافاً لتقارب اللفظ و لا يكون الغين 51 و اللام مزادة الاقوى الا مر مخاطب الحاضر مثاله: تعال = كل، خذ = آل، مر = بار، اعط - يور و زيادة

الحروف المذكورة المستعملة فى الامر كثيرا كذا: تعال = كل (كل)، خذ = آكل (لغل)، مر = بارغ، اعط = ييركل (İbn Mühənnə lügəti. İstanbul təbi, səh. 127).

doğru göstərilmişdir. Bu şəkilçi Nəsimi, Füzuli... kibi qədim Azərbaycan şairlərinin əsərlərində çox canlıdır. Bugünkü Azərbaycan türk dilində bu şəkilçinin yerini “ginən” qoşması tutmaqdadır (ahəngə tabe olmaz). Xətai divanında nadirən bu şəkilçinin کل forması da işlədilir ki, bu son forma, fikrimizcə, canlı dildə bulunan “ginən” formasının qədim şəkli, prototipidir:

کیم که کامین آلمادی دنیاده اولدی بینوا
بی توانون ویرکلن یارب نواسیندان مدد
(Ərdəbil, 11; Britiş, 16)

Həmin şəkilçi başqa Azərbaycan şairlərində də rast gəlir. Məsələn, Nəbatidə:

هو هو نيکلن ظاهر و باطنده مقرر ای رند قلندر
(Tabriz tabi, h. 1270, səh. 52).

Aşiq Abdullada:

Mən aşiq, mənəm sənsiz,
Məcnuna tənəm sənsiz.
Dağda keyik mələsə,
Bilgilən, mənəm sənsiz.
(S.Mümtaz tabi. Bakı, 1927, səh. 34)

Daha sonraları canlı dildə bulunan “ginən” forması da ədəbiyyata keçmişdir; məsələn, həmin Nəbatid şairlərinin hicri 1305-də təb edilmiş nüsxəsində bu qoşma əksəriyyətlə “ginən” şəklində verilmişdir:

هو هو نيکلن ظاهر و باطنده مقرر ایرند قلندر
(səh. 39)

کل şəkli کل şəkilçisi ilə başqa bir morfemin birləşməsindən hasil olsa görəkdir.

c) Müəyyən dərəcədə arxaistik morfologiya təzahürlərindən sayıla biləcək misallar cəmi zamanda *hancaru* (خنجر و / قنجر), *dişqarı* (داشخارو) sözlərində görülür. *İləri*, *geri*, *içəri*, *hara* kibi sözlərdə bugünkü Azərbaycan canlı və ədəbi dilində də bulunan *-ri* yaxud *-ru* (yazılışa görə) qədim istiqamət (*oriental*) şəkilçisinin [...] işlədilməsi nisbətən nadir hallardandır.

Nəhayət, yenə arxaistik və olduqca mürəkkəb morfemlərdən birisi olub, çox dəfə zəmir sözlərinə əlavə olunan نچیلین yaxud چیلین morfemini, daha doğrusu, morfemlər yığınının qeyd etməlidir.

اوزی بلبل اولوب باغچیه کیردی
منی داشخارو حیر ایلین شاه

(Ərdəbil, 84)

ای حق اهلی سن سنونک جسمونده بیت اللهی کور
هاتجرو عزم ایلسون وجه اللهی کور

(Ərdəbil, 15)

النکی آله لر بیر دار مخلده
کرکدور اونچیلین یار مخلده

(Ərdəbil, 114)

5. Nəhayət, hər iki əlyazmasında müştərək olub, ümumən, Azərbaycan türk dilinin və xüsusən İran Azərbaycanı türk ləhcəsinin xarakteristikasına aid müəyyən cizgiləri təşkil edən dil hadisələri üzərində dayanmalıyıq. Aşağıda da görülməyi vəchlə, bu xüsusiyyətlərin əksərişi bugünkü Azərbaycan türk dilində də canlı surətdə bulunur.

a) Başqa Azərbaycan türk şairlərində də görüldüyü kibi, صارو yaxud “sarı” qoşmasının işlədilməsi maraqlıdır. Füzulidə və bugünkü Azərbaycan canlı danışq dilində bu qoşma təsrif olunmaz və özündən əvvəl gələn söz məf’ul iləyh (*dativus*) halında olmalıdır: *pərdəyə sarı, qapıya sarı* və ilaxır. Məsələn, Füzulidə:

بوگون اول نامراد خسته جگر
صالدى عجز ایله پیره سارو کزر⁵²

Lakin Xətai divanında bu qoşma təxminən hər yerdə, məf’ul iləyh halında bulunur və özündən əvvəl gələn söz təsrif olunmaz:

معشوقه صارویه باخسه عشق
بخت سپهین نقاب ایدن عشق

(Ərdəbil, 54; Britiş, 45)

⁵² Füzuli divanı. Bəngü Badə, səh. 95.

Bu qoşma “Dəhnamə”də eyni surətlə istifadə edilmişdir:

دشمن قانی تگ قزاردی هرسو
او تگون سارویه یریدی آهو⁵³

Həmin “Dəhnamə”nin Leningrad əlyazmasında, zənnimizcə, Lütfiyə aid olan bir beytdə iki dəfə işlədilmiş “sarı” qoşması, hər dəfəsində ayrı cürə istifadə edilmişdir:

ای باد صبا یار ساری بر کذر ایت
کوزوم ساریدی طرفه یوزیکا نظر ایت⁵⁴

Nəhayət, Seyid Əzimin Təbrizdə çap edilmiş divanında bu söz Lütfinin birinci misrasında işlədilmiş şəkildə istifadə edilir:

شکر ایدل کلور اولماه بزم ساری بو گون
کور دیونجه رخ جان پرورنی باری بو گون⁵⁵

Demək ki, bu qoşmanın işlədilməsində Xətai başqa şairlərə görə ayrı bir mövqe tutur.

b) Yene çox dəfə canlı dildə bir neçə Azərbaycan türk şairlərinin mənzum əsərlərində görüldüyü kimi,⁵⁶ müzafin məf’ul bih

⁵³ Dəhnamə. Leningrad nüsxəsi, vər. 10 b.

⁵⁴ Yene orada, səh. 81b.

⁵⁵ Seyid Əzim divanı. Təbriz çapı, səh. 143.

⁵⁶ Məsələn:

Nəsimidə:

گل کل اونوتمه یار کی حالک (حلقن) کور آنک صورانی
لعلکدر عیسی کیم اول آغزین آچار جان آقیدر

(Divan, 89)

Füzulidə:

گوکده آهم بلی موندردی چراغ کونشک
یرده اشکم اباغه سالدی در غلطانی

(Divan, 195)

Zakirdə:

تغافل ایلمه ای باد صبا
تیزلیک ایلمه یئوریاره دردی
دوتوب سر زلفین دولایا
سوله شوخ ستمکاره دردی

halında -ni şəkilçisi yerinə -in, yaxud ahəngə görə -in şəkilçisi işlədilir:

ابرنسان جوشه کلدی توکدی رحمت یغمورین
کوک یوزینده ن یر یوزینه در نثار اولدی ینه

(Ərdəbil, 77)

Yaxud:

هجر سرکردانلغین چرخ فکلدن کورمنم
بو جفالرنی قیلان اول یارمه رودورمنکا

(Ərdəbil, 3)

Vəzn və qafiyə xatiri üçün sözlərin ixtisarına meyl edən şair dililə eyni surətlə ixtisar edilmiş formaları yaradan danışq – dialoq dili bu xüsusda müştərək cizgilərə malikdir.

c) Başqa türk sistemli dillərdə də bulunmaqla bərabər, daha çox istemal edilməsi və felin gələcək formalarından birini təşkil etməsi etibarilə Azərbaycan türk dilinin xüsusiyyətinə daxil olan siğələrdən biri də -ası / -əsi şəkilçisi ilə yapılan siğədir. Xətai divanında bu siğə bugünkü Azərbaycan canlı danışq və ədəbi dilində olduğu kimi işlədilir:

دخی سوز وار دییلمز خلق ایچنده
ینه سوز وار دیه سی خلق ایچنده

ç) Xətəinin mənsub olduğu lisanı mühiti xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri də feli hal siğəsinin işlədilməsidir. Bu şəkildə adi hal şəkilçisi olan -ir, yaxud -ır yerinə -iri, yaxud -irə şəkilçisi istemal olunur ki, bu hal, dediyimiz kimi, İran Azərbaycanı türkcəsinin xarakteristik xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir:

هر یرده کیم اوتوره خطائی بو حوروش
گوکده ملایک اوخوره یا لیتتی تراب

(Britiş, 15)

هر یرده کیم اوتوره خطائی اولای بیله
گوکده ملایک اوخیری یا لیتتی تراب

(Ərdəbil, 8)

Bu şəkil Xətai divanının bir neçə yerində təkrar edildiyi kibi, başqa əsərlərində də, məsələn, "Dəhnamə"də təsadüf edir. Bu şəkil yalnız Xətaiyə deyil, başqa Azərbaycan şairlərində də görülür.⁵⁷

d) Maraqlı və Azərbaycan türk dilinin qrammatik quruluşuna uyğun xüsusiyyətlərindən biri də *üst* qoşmasının istemalıdır. Məlum olduğu üzrə, bu qoşma türk dilində, başqa bir neçə qoşma kibi, müzaf ilcəh (*genetivus*) halında bulunan sözə əlavə olunur və qoşmanın özünə müzaf halında bulunur. Azərbaycan türk dilində bu növ istifadədə olmaqla bərabər, bu dilə aid xüsusiyyətlərdən biri olaraq bu qoşma mücorrəd (*nominativus*) halında işlədilir:

یوزنك اوسته زلفكى تا كوردم ای روح روان
کیچه كوندوز اغملق عشقكده خوش خودرمنا

(*Britiş, 11; Ərdəbil, 8*)

e) Yardımcı fellərin istifadəsindəki xüsusiyyət də Xətai dilini xarakterizə edən momentlərdən biridir. Xətai dilində təsadüf edən başlıca yardımcı fellər üçdür: *qıl-*, *et-*, *eylə-*. Bu üç yardımcı fel Nəsimidən başlayaraq, XIX əsrin axırlarına qədər həmin bütün Azərbaycan türk şairlərində təsadüf edir. Bunlardan *qıl-* arxaistik fel kökü olaraq sonralar rəsmi və dini feodal ibarə və ifadələrində təsadüf edir: *نظر قیلمق, قبول قیلمق, عرض قیلمق* və ilaxır...

"Etmək" feli, Füzuliyə görə, Xətaiyə daha da az istifadə edilir. Bu surətlə müxtəlif tərkiblərdə və şəkildə "eyləmək" fel köküdür ki, Xətai dili bu cəhətdən də Azərbaycan türk danışığı və ədəbi dili ilə bağlanmış olur.

ə) Fel zamanlarının (keçmiş, gələcək, hal) istifadəsində qeyd ediləcək xüsusiyyətlərdən biri də Azərbaycan türk dilində həm ətf siğəsi, həm də keçmiş zaman fel formalarından biri kibi işlədilən – *ub / -üb* şəkilçiləri ilə meydana gələn [...] fellərin istifadəsidir. Məlum

⁵⁷ Məsələn, Raciyyə:

منی قویلی راز ایدم بیر رقیب
اولوبور دیرمن عتید و رقیب

(*Divan, 104*)

Seyid Əzimə:

من تلت ایدرن طاعت حقہ قیام
کوندی خلاق سیزه کوکن طعم

(*Təbriz çapı, Divan, 267*)

olduğu üzrə, bu növ fellərin müfrəd mütəkəlliminə Azərbaycan türk dilində ya çox az təsadüf edilir, yaxud heç təsadüf edilməz. Halbuki Xətaiyə bu forma vardır:

تا دوشوب من عشقه هجراندا من زارم هنوز
دام زلفون بندینه مرغ گرفتارم هنوز

(*Ərdəbil, 51*)

Azərbaycan şairlərində həmin heç təsadüf edilməyən bu forma, zənnimizcə, yenə cığatay təsiri nəticəsi olsa gərəkdir.⁵⁸

Hal-hazır fel formasında qeyd ediləcək nöqtə mənfi felin müfrəd mütəkəllim şəklidir. Burada iki forma istifadə edilir ki, hər ikisi də İran Azərbaycanı türk ləhcəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirir, məsələn:

حق تعالی درت کتابنك كوكن اندردی ولی
التفات ایتمن اونکا جون کل برهان منده در

(*Ərdəbil, 16; Britiş, 19*)

Bu şəkil Füzulidə də çox təsadüf edir:

اسیر دام عشقك اوله لی سندن وفا کورمن
سنی هر قتده کورسم اهل درده آشنا کورمن
وفا و آشناق رسمنی سندن روا کورمن
کوزم جانم افندم سودیگم بولتلو سلطانم

(*İstanbul təbi, sah. 210*)

⁵⁸ Bu xüsusda qeyd edəyər hadisələrdən biri Nəbati divanında gözə çarpır. Nəbati divanının daha qədim təblərində əvvəlki şəkildə yazılan ətf siğəsi daha sonrakı təblərdə əvvəlki şəkildə verilmişdir. Qəvi ehtimala görə, müstəsis əvvəlki formasını başa düşməmişdir:

1270-ci il təblində:

ایلی تکی یوز عشوه ایله ای بت موزون
ایبتون منی مجنون
شیدا اولوب ایلشم منلی هامون
ای کوزلری مفتون

(*sah. 150*)

1305 təblində:

ایلی تکی یوز عشوه ایله ای بت موزون
ایبتون منی مجنون
شیدا اولوب ایلشم منلی هامون
ای کوزلری مفتون

(*sah. 35*)

Fizuli divanının Təbriz, yaxud ümumən Azərbaycan basma və yazmalarında məndə bulunan bir çox sözlər dəyişdirildiyi halda, bu forma eynən saxlanılmışdır ki, bu hal bəhs etməkdə olduğumuz forma-nın heç olmazsa müstəsislərin zəmində daha canlı olduğunu göstərir:

اسیر دام عشقك اولی سندن دوا كورمن
سنی هر قنده كورسم اهل درده آشنا كورمن
وفا و مهربانلق رسمنی سندن روا كورمن
بیكم جاتم ا فندم سودكم دولتو سلطاتم

(*Təbriz təbi, səh. 102*)

Etmənux, görmənux kibi bu şəkildən törəyən şəkillər də daha sonralar İran Azərbaycanı şairlərinin əsərlərində inikas edir.⁵⁹ Xətəidə, deyəsən, bu forma yoxdur, lakin yuxarıda göstərdiyimiz kibi, “etmə-nəm”, “qılmanam” kibi formalarm işlədilməsi göstərir ki, Xətai felle-rin istimalında da əsasən İran Azərbaycanı türk ləhcəsinə əsaslan-mışdır.

درد و هجرندن سنكا هرگز شكايث قلماتم
هیچ علاج ایتمن طبیب نچون كه درماندورمنكا

(*Ərdəbil, 2*)

Xətəinin hər iki divanında müştərək olan və binaən əleyh öz mən-şəyi etibarilə orijinala qədər yüksələn dil xüsusiyyətləri haqqında verdiyimiz məlumat və müxtəsər təhlilə istinad edərək bəzi, fikri-mizcə, şübhə gətirməyən nəticələr çıxarmaqda özümüzü haqlı bilirik:

1. Əvvəla, Xətai dilində hər feodal şairi üçün tematika və texni-kasına görə məcburi olan lüğət və ifadələr çıxarılacaq olursa ki, bunlardan bədii yaradıcılıq məsələlərindən bəhs edərkən məlumat verilir, ən orijinal və əsl cəhət Azərbaycan, xüsusən İran Azərbay-canı türk dili ünsürləridir. Həmin əsrdə yetişmiş və bir çox cəhətlərdən Xətəiyə görə daha yüksək yaradıcılıq qüvvəsinə malik olan Füzuli ilə müqayisə edildikdə Xətai Azərbaycan türk dilini daha geniş və daha zəngin şəkildə öz şeirlərində işlədən və fəzlə olaraq bu

⁵⁹ Məsələn, Nəbati divanında:

بز معنی و مطرب ایستمنوخ
بر غزل باشله خواجه دن ویرجام

(*səh. 31*)

dilin müəyyən dialektoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən birinci şairdir, – denilə bilər.

2. Demək ki, XVI miladi əsrdə Xətai ilə Azərbaycan türk ədəbi dilində müəyyən və əhəmiyyətli bir təbəddül meydana gəlir ki, bu təbəddül nəticəsində gərək leksik-lüğəvi, gərək morfoloji-şəkli cəhətdən ədəbi dil köhnə klassik və əsasən türkcə fellelər üzərinə qurulmuş klassik ədəbi dildən uzaqlaşaraq, nisbətən məhdud dairədə olsa da, canlı danışq dili üzərində inkişafa başlayır.

3. Xətəinin əsərlərində işlətdiyi dil bu sahədə müəyyən mərhə-lənin başlanğıcı olub, bu zamandan etibarən İran Azərbaycanı türk ləhcəsi və çox mümkün ki, bu ləhcənin müəyyən şivəsi (məsələn, Təbriz şivəsi) ümum Azərbaycanın ədəbi dili əsasını təşkil edir. Bu vəziyyət təxminən olaraq XVIII miladi əsrə, yəni Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi kibi Qafqaz Azərbaycanı şairlərinin meydana çıxmasına qədər davam edir. Bu xüsusda məqamlarımızın başqa yerində daha müfəssəl və aydın surətdə göstərildiyi kibi, şəlik propaqandasının mərkəzi olan İranın və bu propaqanda ilə bağlı olan dini mərsiyyə ədəbiyyatının rəhbər rolu olsa gərəkdir. Xətəidən sonra gələn şair və xüsusən tabi və müstəsislər onun açdığı cığırı daha da genişləndirir və nəhayət, həmin İran Azərbaycanı türk ləhcəsi xüs-siyyətlərini ədə və ifadəyə əlverişli imla sistemi yaratmaq təşəbbü-sündə də bulunurlar.

4. Nəhayət, XVIII-XIX miladi əsrlərdə həmin ədəbi dil prosesi xüsusən Vaqifin şeir və Mirzə Fətəli Axundovun nəsr sahəsindəki fəaliyyəti ilə bağlı olaraq, müxtəlif ictimai faktorların təsiri altında Qafqaz Azərbaycanında da başlar və bu surətlə ədəbi dilin inkişafı İran Azərbaycanı (Təbriz) və Qafqaz Azərbaycanı ləhcələri arasın-dakı mübarizə əsasında iləriləyir.

Qafqaz Azərbaycanında Bakının az-çox inkişaf etmiş türkcə nəşriyyat və mətbuat mərkəzi olması dövründən etibarən bu təsir azalmağa üz tutmuş və hətta molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılığında İran Azərbaycanı ləhcəsi ictimai satira vasitələrindən biri olaraq qul-lanılmış isə də, Qafqaz Azərbaycanı türk dilinin bu vaxta qədər misli görülməmiş elmi və bədii yüksəkliklərə qaldırdığı dövr olan aprel inqilabına qədər bu mübarizə davam etmişdir.

Bütün bu mülahizələr imdilik giriş mahiyyətini daşımaqla bəra-bər, iləridə bu sahədə yapılacak tədqiqatın bu mülahizələri daha da qətişdiriləcəyi ümid olunur.

Xətai divanının bədii cəhətdən təhlili üçün bu əsərin mündəri-cosini təşkil edən idcologiyanın əsas və xarakteristik nöqtələri ilə tanış olmaq lazımdır.

Şah İsmayıl Xətəinin əsas fəaliyyətində olduğu kibi, ədəbi yaradıcılığında da rəhbər və hakim nöqtə şəxsiyyət, şiə məzhəbinin izah və nəşridir.

Divanda bulunan mənzumələrin böyük bir qismi "Əli", "Şahmər-dan", "Şah", "Fəta" kibi obrazlarla Əli və övladının dini və əfsanəvi cəhətdən tərənnüm və təsvirinə təxsis edilmiş olduğu kibi, bir qismi də Şah İsmayılın "xovariç" və "yezid" namını verdiyi düşmənləri ilə "Əli və övladı uğrunda" mücadilələrinə həsr olunmuşdur.

Məlum olduğu üzrə, şiəlik və sünnilik davası əsasən xilafət məsələsi ətrafında cərəyan etdiyindən Xətəinin də bütün bu kibi şəirlərində hərəkət nöqtəsi, yaxud nəticəsi xilafətin "Əlinin Kəmətər qulu", "Qənbərinin qənbəri" olan zata, yəni Şah İsmayılın özünə aid olması məsələsidir:

Adım İsmayıl, ibni-Hejdərəm,
Əlinin çəkərinin çəkəriyəm.
Hüseyni məzhəbəm mən din içində,
Məvali olanın mən rəhbəriyəm.
Mənim qazilərimə hörmət eyləyin,
Könül, onda onların mən biriyəm.
Məni onlardan ayrı sanmayız,
Və leykən onların mən sərvəriyəm.
Mənəm həm peyrovü həm sultani-ələm,
Xətəiyəm, şahın bir kəmətəriyəm.

(*Ərdəbil*, 64)

Məqələmizin başında da göstərdiyimiz kibi, sultanot və hakimiyyət ilə meydana çıxan xanədanlar Şorqda daima özlərinin keçmiş hökmdar sülalələrinə mənsub olduqlarını iddia edə gəlmişlərdir. Məsələn, Orta Asiyada və Dəşt-i Qıpçaqda ortaya çıxan xanədanların əksərişi XIV-XVIII miladi əsrlərdən sonra özlərinin Çingiz xan

sülaləsinə mənsub olduqlarını iddia etdikləri kibi, Osmanlı xanədanının, Misir məmlüklərinin bu kibi guya "irsi sultanot" haqları cürbəcür yollar ilə isbat edilmək istəmişdir.

Xətai bu kibi şəirlərində şiəlik ədəb və əqidində ritual və dogmatikasından və ya da "xanədana məhəbbət", "şah yolunda can fəda" etməkdən, qazilər və abdallara tərəttüb edən vəzifələrdən bəhs edir:

Mənim yolumda yektalar gərəkdir,
Dini-imanı yağanalar gərəkdir.
Mənim tək gövhəri nadan nə bilsün,
Məni bilməyə danalar gərəkdir.
Mənəm Sultan Xətai Heydər oğlu,
Mənim yolumda qovğalar gərəkdir
Ki, hər kim on iki imamı bildi,
Ona qırmızı tac geymək rəvadır.

(*Ərdəbil nüsxəsi*, 38)

Xətəinin divanında təsadüf edilən fikir və əqidələr yalnız şiə məzhəbinin əsasına aid deyildir. Xətai eyni zamanda təsəvvüf və təsəvvüfün bir neçə təriqətlərini şiəliklə məzc etməyə çalışır. Bu xüsusda akademik Bartold aşağıdakı fikri bəyan edir.

"Связь между шиитством и суфизмом установилась впоследствии и появилась особенно в XVI в. при возникновении в Персии шиитской державы; первоначально такой связи не было, и главные поэты-суфии были суннитами".⁶⁰

Xətəinin ədəbi yaradıcılığı və ümumən şiə dövlətinin təşəkkülü məsələləri ilə məşğul olan əksər tarixçi və ədəbiyyatçılar tərəfindən qeyd edilən bu əlaqənin ictimai və siyasi kökləri indi qədər təhlil və təşrih edilib göstərilməmişdir. Yalnız burası məlumdur ki, abdalıq, bəktəşilik, babayilik, əxilik... kibi XVI əsrdən müqəddəm mövcud olub, daha ziyadə türk sistemli dillərdə danışan müxtəlif qəbilə və rayonlarda inkişaf etmiş sufi təriqətləri ilə qızılbaşlıq, şiəlik arasında sıx əlaqə mövcud idi. Xətai aşağıdakı parçalarında bu əlaqəni özünün əsas tərəfdarlarından bəhs edərkən aydın surətdə göstərir:

⁶⁰ Иран, стр. 35.

Şahun övladına iqrar edənlər
Əxilər, qazılar, abdallar oldu.

(*Ərdəbil, 91*)

Yaxud:

Ki, üçlər, yedilər, qırxlar həqqiçün,
Budala qovm sərməstlər həqqiçün,
Urum abdalları sidqi həqqiçün,
Xorasan pirləri nitqi həqqiçün.

(*Ərdəbil, 122*)

Ola bilsin ki, müxtəlif təsəvvüf təriqətləri ilə şüalilik arasındakı bu əlaqə uzun əsrlər müddətində davam edən dini şəklə bürünmüş mübarizə əsnasında olda edilmişdir. Şüalilik kimi bütün bu təriqətlər cürbəcür dövrlərdə rəsmi hökumət və ruhanilikdən narazı ünsürləri otaqlarına yığmış və müxtəlif imtahan və məğlubiyyətlərdə rəsmi islama görə az-çox müstəsna bir vəziyyət işğal edirdi və nəhayət, bu təriqətlər görək Şah İsmayılın əsas fəaliyyət meydanı olan İran və Azərbaycanda, gərəkə başqa qonşu ölkələrdə xatiri sayılacaq dərəcədə qələbəlik tərəfdarlara və qədim təşkilatlara malik idi.

Lakin burasını da qeyd etməlidir ki, heç olmazsa, bəhsi-mövzumuz olan divana mündəric şeirlərdə təsəvvüf əsas rol oynayır. Xətai yalnız ayrı-ayrı şeirlərində özünün Fəzli-Həqq, yaxud Fəzlül-laha olan əlaqəsini,⁶¹ bu məzhəbin sərvəri, başçısı bulunduğunu, bir "Hüseyni"⁶² olaraq meydana çıxdığını elan edir və nəhayət, yuxa-

⁶¹ Məsələn:

Əzəldən piri-əşqün peyrəviyüz,
Təriqəti-əhli-Fəzlün rəhbəriyüz.

(*Ərdəbil, 49*)

Ki, mənlilik mənzilin məhv eylə dayım,
Ola kur eşqlə xidmətdə qayım.
İrə ta Fəzli-Həqdən sənə ən'am,
Düşə qəlbünə rəhmət-i feyz ilham.

(*Ərdəbil, 112*)

Lövhi-məhfuzunu Xətai açdı, qıldı bəyan,
Deyür, gəl sən Xətəmin xətmində Fəzlullahı gör.

⁶² Məsələn:

Mən Hüseyni məzhəbəm, şahın qulu,
Yeni kim, mənəde Allahın qulu.

(*Ərdəbil, 15*) →

ndakı beytlərdə görüldüyü kimi, əxilər və abdalları şahın ən yaxın tərəfdarları olaraq göstərməkdən iləri gedə bilməyir.

Nəsimidə, Yunus İmrədə və Qayğısız Abdal... kimi başqa mütəsəvviflərdə gördüyümüz təsəvvüf konsepsiyası, terminologiya və obrazları və xüsusən hürufiliyə aid xüsusi obraz və epitetlər divanda yox deyiləcək qədər azdır.⁶³

Bütün divanda təsəvvüf ruhunda az-çox müfəssəl surətdə davam edən və təsəvvüf hesabına çıxarıla bilən xüsusiyyət zahidə itab, bəzən təsəvvüf ruhunda tərənnüm edilən "mey və eşq"dir:

Zahida, dərdu, Xətai, rəxtü dəstərin xanı,
Qoymuşam girov, meyخانələr küncündədir.

(*Ərdəbil, 17*)

→

Hüseyniyəm bu gün meydan içində,
Xətaiyəm, şahın bir kəməriyəm.

(*Ərdəbil, 65*)

⁶³ Aşağıdakı beytlərdə ifadə edilən "aləmi-vəhdət", "meyxane-vəhdət" fikirləri kimi təlqilər divanda nisbətən nadir olaraq təsadüf edilən hallardan olduğu kimi, mütəsəvvif olmayan şairlərdə də istifadə edilən ifadələrdəndir:

Nə idin aləmi-vəhdətdə, söylə,
Bu kəsət cəvne düşdünmü belə.

(*Ərdəbil, 115*)

Gəlməsin meyxane-vəhdətə qoyunuz müddəi,
Abi-kövser için xumara söyleyün gəlməsin.

(*Ərdəbil, 70*)

Həm səxidür, həm səxadur, kainatın eynidür,
Kimsənə bilməz onun sirrin, bilür pərvərdigar.

(*Ərdəbil, 49*)

⁶³ Aşağıdakı beytlərdə ifadə edilən "aləmi-vəhdət", "meyxane-vəhdət" fikirləri kimi təlqilər divanda nisbətən nadir olaraq təsadüf edilən hallardan olduğu kimi, mütəsəvvif olmayan şairlərdə də istifadə edilən ifadələrdəndir:

Nə idin aləmi-vəhdətdə, söylə,
Bu kəsət cəvne düşdünmü belə.

(*Ərdəbil, 115*)

Gəlməsin meyxane-vəhdətə qoyunuz müddəi,
Abi-kövser için xumara söyleyün gəlməsin.

(*Ərdəbil, 70*)

Həm səxidür, həm səxadur, kainatın eynidür,
Kimsənə bilməz onun sirrin, bilür pərvərdigar.

(*Ərdəbil, 49*)

Eysü işrət dəmidür, cəq əhlinə edin səlah,
Yüzü çirkin, xuyı bədgirdarə, söylün, gəlməsün.
Sərxoşuz, ruzi əzəl peymanei-şahdan içmişüz,
Bu qədəhdən içməyən hüsyarə, söylün, gəlməsün.

(Ərdəbil, 70)

Təsəvvüf ünsürü bu kəmiyyət və keyfiyyətdə, məlum olduğu üzrə, XVI miladi əsrdən əvvəl və bu dövrdən sonra həmin bütün İran şairləri və bunların təsiri altında bulunan türk şairlərində də görülür. Bunun üçün F.Rozenin aşağıdakı xarakteristikasını Bartoldla birlikdə müəyyən dərəcədə həqiqətə yaxın olaraq qəbul etmək mümkündür:

“По отзыву одного из современных исследователей (F.Rosen. ZDMG, 76, 1922), в виде общего правила можно установить, что в Персии вся лирическая поэзия проникнута мистицизмом, вся эпическая – национализмом и вся драматическая – (шиитским) религиозным духом”.⁶⁴

Bu mülahizə, dediyimiz kibi, yalnız həqiqətə yaxın bir sxemadan ibarətdir. Yoxsa lirik əsərlərdə yalnız sufizm ilə deyil, XVI miladi əsrdən sonra dini-şie ruhu ilə ruhlanmışdır və bu növ lirikanın müossisi olmasa belə, bu növ liriklərin birincisi, şübhəsiz, Şah İsmayıl Xətairdir.

Xətai lirikasında, ümumən bundan sonra gələn şie şairlərdə olduğu kibi, köhnə klassik ədəbiyyatdakı münacat, nət və qəsidə yerini Əliyə və övladına ithaf edilmiş mənzumələr işğal edir. Bu mənzumələrin ənsac və ənasiri Xətaidə Əlinin bəzən üluhiyyət dərəcəsinə çıxarılan⁶⁵ şəxsiyyəti, cəsarəti, al və övladı, on iki imam, Mehdiinin zühuru, Yezidə lənət... kibi ünsürlərdən ibarətdir.

Xətai tərəfindən Əliyə verilən epitet və sifətlər o qədər müxtəlifdir ki, bunları hesaba almaq mümkün deyildir. Ancaq bu şairlərdə Əli kultunun əsasını təşkil edən tövsif və təsvirlər və bunların ifadəsi

⁶⁴ Иран, стр. 33.

⁶⁵ Məsələn:

Bu islam qapusun açan alimə
Sən onu xuda bəlgil Adəm deyə.
Gətürin bəşarət bəni-Məryəmə,
Verin möcizəti bəni-Adəmə,
Əlidür, Əlidür, Əlidür, Əli,
Əliyyül-əzimiş-şəfəül-vəli.

(Ərdəbil, 94-95)

olan kəlmə və ibarələr trafaret olaraq təkrar edil[ir] və sonralar mərsi-yələr və sinəzənələr yazan başqa şie türk şairlərinə intiqal edil[ir].

Xətai, bacardığı qədər Qur'anın hər ayəsində və Məhəmmədin hər sözündən (hədisdən) Əliyə işarət, Əliyə aid bir hökm çıxarmağa çalışır. Bu surətlə Qur'anın şie ruhundakı təfsirini öz şeirlərinə keçirir ki, islam feodalizmi şəraitində Xətəinin, təbii cəizsə, on “alimane” yazılmış şeirləri bunlardır:

Ya Əli, canım fəda olsun sənə,
“Qül kəfa”dur şanıva həqdən nəva.
Bu Xətai könlinə qıldım nüzul,
Mərhəbə, ey şahi-ələm, mərhəbə.
Mustafa fəxri-cəhansan həmdəmi,
Zatının hom ləhmi oldu, həm dəmi.

(Ərdəbil, 110)

“Qül kəfa billah”, “Ləhmükə ləhmi” kibi ayə və hədislərin üzərinə qurulmuş olan bu növ şeirlərdə ən ziyadə təkrar edilən nəss “La fəta illa Əli, la seyfe illa Zülfikar” ibarəsidir.⁶⁶ Bu ibarə Xətəinin həmin bütün şeirlərində, cürbəcür şəkildə təsadüf edir və bəzən də türkcə tərcüməsi verilir:

Səndən özgə ər gəlmədi, qılıcından özgə tiğ,
Bu söz övsafındadır həqdən müqərrər, ya Əli.

(Ərdəbil, 58)

Bundan başqa, “Şahi-Mərdan”, “Şiri-yəzdan”, “Heydəri-Səfdər”, “Heydəri-Kərrar” kibi sonralar klişə halına gəlmiş olan epitetlər

⁶⁶ Xətəidən sonra gələn Azərbaycan türk şairlərinin əksərində bu ərəb ibarəsi şie ruhunda yazılmış şeirlərin çox dəfə rəhbər motivini təşkil edir.

Məsələn, Nəbati:

Saqiya, dur bədə ver, açıldı gül, gəldi bahar,
Əbri-rəhmət eylədi səhravü bağı lələzar.
Ta ki çəkbi kimidir qissəi gəl divanədir,
Most-məstane bu ismi söyləgil hərdəm aşkar,
Şahi-Mərdan, Şiri-yəzdan Heydəri-Düldül suvar,
La fəta illa Əli, la seyfe illa Zülfikar.

(Nəbati divanı, Təbriz çapı, 148)

Xətainin Əliyə aid şeirlərində əsas bədii materialı təşkil edir. Buna Əlinin Xeybər qalasını fəth etməsinə aid loqəndə kibi əfsanələr ilə⁶⁷ məzhəbi-İsna əşərin başqa inamlarını tədəd və zikrə həsr olunmuş beytlər əlavə ediləcək olursa, Xətainin şiə ruhunu daşıyan əsas şeirlərinə aid əsas xarakteristika verilmiş olur.

Xətainin İslam şxolastika və doqmatikasındakı məlumat və vüqfunun dərəcəsinə göstərən şeirlər məhz bu növ şiəlik propaqandasına aid olanlardır. Halbuki bu növ şeirlərdə işlədilən doqmatik iradlar (изречения) yalnız dar bir sahəyə, şiə üləma və fəqəhalarının Əliyə və övladına aid və hər "məzhəb əhli"-nin, Xətainin ən çox işlətdiyi təbirlərlə deyərək, "məvali" və "qazilər"-in bilməsi lazım gələn dini şüarlardan ibarətdir. Xətai şeirlərinin bu cəhətdən Nəsiminin dərin təəvvüfi həyəcanlar, geniş mürəkkəb orijinal hüruflı terminologiyası ilə təchiz edilmiş propaqandist şeirləri, Füzulinin həmin bütün feodalizm dövrü şxolastika və doqmatikasını əks etdirən "ülumi-əqliyyə və nəqliyyə" əsaslarını qafiyə və nəzmə keçirən qəsidələri ilə müqayisə edildikdə, görək fəlsəfi, görək elmi və bədii cəhətdən nə dərəcədə aşağıda qaldığını izahə həcət yoxdur. Məsələn, hər üç şairin adı ilə tanış olan oxucu və mütəxəssis, zənn edirik ki, bu hökmü biləməyən qəbul edər. Demək ki, Xətai şeirləri bu cəhətdən klassik şairlərin əsərləri donunda qalır və şiə şüarlarını yaymaq üçün yazılmış mənzumələrdən ibarətdir.

Xətai şeirlərində bulunan xarakteristik nöqtələrdən biri də həmin dini obraz və iradların qeyri-dini, cismani, yaxud dünyəvi eşq[ə...] aid lirik parçalarda da işlədilməsidir. Bu növ parçalar ümumi dini tərfaletdən ayrıldığı və şairin müəyyən dərəcədə orijinallığını ifadə etdiyi üçün daha qiymətlidir.

Bu xüsusiyyəti izah etmək üçün bir neçə misallar gətirməyi lazım bilir:

⁶⁷ Məsələn, Xətai:

Ol Əlisən kim, şəhadət barmağın qüllab edüb,
Qopdı yerdən qüvvətünlə babü-Xeybər, ya Əli.

(Ərdəbil, 88)

Nəbati:

Heydəri-Səfər qopartdı çünki bəbi-Xeybəri,
Qıldı qalxan başına onu örenlər sərvəri.

(Divan, 149)

Hər yerdə kim, otura Xətai olay bilə,
Göydə mələik oxır: Ya leytni turab

(Ərdəbil, 8)

Surətin "əl-Həmd"dür, vəsfi-caməlun "Vəzzuha",
Çün sifətn surəi-Qurani "Qaf" olmuşdur.

(Ərdəbil, 30)

Miskin Xətai yetmək üçün xək payinə,
Hər dəm dilində ayei-"Küntül-turab" oxır.

(Ərdəbil, 33)

Dini obrazlar, dediyimiz kibi, doğrudan-doğruya "fəni xublara", dünya gözəllərinə qarşı yazılmış şeirlərində də çox dəfə əsas bədii materialı təşkil edir: *müşəf – rüxlər, mehrab – qaslar, yaxud hilal yüz – qibləgah, minbər – qədd...* və ilax. bu kibi təşbeh və istiarələrin cürbəcür kombinasiyalarda təkrar[ılır].

Təbiidir ki, bu növ bədii elementlər də yalnız Xətaiyə məxsus orijinal olmayıb, ondan əvvəl gələn şairlər tərəfindən yüzlərcə dəfə təkrar edilmişdir. Məsələn, Füzulidə:

Ey hər təkəmmümi-xətti-səbzın hekayəti,
Verdim həmişə müşəfi-rüxsarın ayəti

(Divan, 201)

Tarixi və əfsanəvi hadisə və şəxsiyyətlərdən təsvir vasitəsi olaraq nisbətən yəni az və ən ümumi, hər Şorq şairinə məlum olanları işlədilmişdir: *Mənsur, Şeyx Sənan, Əzizi-Misir, yaxud Yusifi-Misri, Yəqub, Xızır, əbi-həyvan, Tuba, rizvan, İsgəndər, cam* və bunlarla bağlı olan əfsanələr...

Burada maraqlı və daha ziyadə Azərbaycan türk şairlərində təsadüf edən⁶⁸ "Şeyx Sənan"dır:

⁶⁸ Ümumən "Şeyx Sənan" qissəsinin, Körpülüzadənin fikrinə, hicri VI-VII əsrlərdə Anadoluda ədəbi surətdə işləndiyi qeyd edilməlidir.

Məsələn, Füzulidə:

Şiə Sən'anə bir dəm oldun yar,
Tərki-din etdi, bağladı zünnar.

Qaşının mehrabına çox səcdəyi-şükr eylərəm,
Şeyx Sənan tək mənə zünnara göndərmək görək.
(Ərdəbil, 54)

Coğrafi, qövmi və bu dövrün texnika və məişətinə aid obraz [və] epitetlər də çox deyildir. Bu sahəyə aid obrazlardan *Çin, Maçin, xütən, İqlimi-Rum, Türki xütən, Xətə, həbəş, hind, İraq, Misir, Xorasan, Kirman, türk, fars...* və ilax. zikr oluna bilər ki, bunlar da XVI miladi əsrdən çox əvvəl mübtəzəl olmuş, çeynənmiş və klişə halına gəlmiş toponimiya və etnonimiya sözləri olduğu kibi, bunların qullanılışında da Xətəidə sələflərinə nisbətən böyük bir orijinallıq yoxdur⁶⁹.

Fikrimizcə, bunlardan nisbətən az təsadüf edilən obraz “şətrənc” obrazıdır:

Şətrənci-dəhr içində at oynadan hanı,
Təqdir beydəqi onu bir dəmdə qıldı mat.
(Ərdəbil, 9)

Bu kibi obrazlarda çox dəfə əsas beydəq (piyada – *пешка*) təşkil edir.

Yenə Füzulidə:

Şahdır hüsni-büsatında o gülrux,
Ey Füzuli, mən avaro sürülmüş beydəq.⁷⁰

Bu növ təşbeh və istiarələrdən tərtib edilmiş mənzumələrdə çox sadə və bədii qüvvəyə zəif mübaliğə və müqayisələrə rast gəlinir:

⁶⁹ Səri-zülfü, ləbi-lə'lünü gördüm,
Təməmi türkü Hindistan onundur.
Xətavü Çiniyə Misri Xorasan
İraqü Fars, həm Kirman onundur.

(Ərdəbil, 35)

* * *

Çin çorisi, sanasan, ötdü ki, iqlimi-Rumu,
Ta yüzdən gərdənə düşdü zülfü-müşkənberi.

(Ərdəbil, 107)

⁷⁰ Divan, səh. 163.

İncə yaş tökdü Xətai firqətindən, ey sənəm,
Xəncaru baxışm gözümə bir yüzi sudur mənə.
(Ərdəbil, 11)

Həbəşdür kim müsafir Ruma düşmüş,
Yüzün səfhindəki ol xali-hindu.
(Ərdəbil, 85)

Qaşunla kiprigün, zülfün qaradır,
İki zəngi onadır bən oturmuş.
(Ərdəbil, 53)

Bunlara oxşar beytlər və parçalar divanda çox-çoxdur. Xətai yaradıcılığında gözə çarpan yəni az-çox düşük və zəif təsir bağışlayan xüsusiyyətlərdən biri də bəzən mövzunun sona qədər inkişaf etdirilməməsi, məsələn, ilahi və dini eşqdən cismani eşqə keçilməsidir. Burada ümumən feodal ədəbiyyatının dini rəmzlərlə cismani eşqi, yaxud biləks, cismani, yaxud şəhvani eşqə aid obraz və epitetlərlə ilahi eşqi verməyə çalışmaqdan ibarət olan ikiüzlü xarakterini də nəzərə alırıq:

Əzəldən ta əbəd Heydər gəlibdir,
Adəm övladına sərvər gəlibdir.
Ala gözlər mənim imanım aldı,
İki zülfün mənə ənər gəlibdir.
Həyatı ab çün zülmət içində,
Xətai Xızrə İsgəndər gəlibdir.

(Ərdəbil, 39)

Bu kibi şeirlərdə şairin qafiyəçiliklə məşğul olub, əsas mövzu və yaxud ideyasına hakim ola bilmədiyi də meydana çıxar. Xətəinin yaradıcılığında qafiyə kasıblığı nəticəsində düzəlmiş zəif misra və beytlərə divanın bir çox yerlərində təsadüf edilir:

Du zülfündən mənə bir mu görəkdir,
Sənin vəslindən ancaq bu görəkdir.

Yenə bunun üçün kiçik bir mənzumədə eyni qafiyənin iki dəfə təkrar edildiyi görülür:

Rüxlörün müşəf, nigara, qaşların mehrablər,
 Baxdum, ol yüzdən mənə fəth oldu muncə bablər.
 Zərrə ikon gün kimi aləmdə məşhur olmuşam,
 Ta mənə düşdü sənün mehri-rüxündən bablər.
 Görsənən yüzün deyil aşqlər için qibləgah,
 Bəs nədən buldu hilalı qaşların mehrablər.
 Ta sənün zülfü rüxini görmüşəm hər sübhü şam,
 Gecə-gündüz kiryodən gəlməz gözimə xablər.

(Ərdəbil, 33)

Bundan başqa, yenə yuxarıdakı mənzumədə qafiye təşkil edən sözlərin lüzumlu və lüzumsuz yerdə cəm halında verilməsi (*xablar, tablar, mehrablar*) də cümlənin tələbatına uyğun olmadığından oxucuya verdiyi bədii təsir zəiflənir. Lakin buraya qədər verdikimiz və gerek mündəricə və gerekse quruluş texnikası tərəfindən şairin çox dəfə az orijinal və bəzən tamamilə zəif olduğunu göstərən xüsusiyyətlər yanında, fikrimizcə, XVI miladi əsr şairləri yanında Xətaiyə müəyyən dərəcədə orijinallıq və bədii ifadə qüvvəsi isnadına imkan verən xüsusiyyətlər də vardır ki, bunları da müxtəsər surətdə göstərməyi lazım ədd edirik.

Xətai şeirlərinin əksərişi sadə və canlı danışq dilində bulunan ifadə və lüğətlərdən tərtib edilmişdir. Bu cəhətdən Xətai XVI əsrə qədər olan Azərbaycan türk şairləri arasında müstəsna bir mövqə işğal edir. Onun bu kibi sadə və qüvvəli şeirləri ancaq XVIII əsrin ikinci yarısında yetişmiş Vəqif və Vədadi kibi şairləri xatırladır.

Qızıl bağ-bostanım nədirsən,
 Fəda olsun sənə canım, nədirsən.
 Qərar-səbri-ərəmim tükəndi,
 Kəsildi külli-fərmanım, nədirsən.
 Əridi iliyim, qaldı sümüyüm,
 Bu tənə tərək edər canım, nədirsən.
 Hamu dərdlərə dərman bulundu,
 Dəvasız dərddə dərmanım, nədirsən.
 Xəmunun küfr ilə imanı vardır,
 Mənim küfr ilə imanım, nədirsən.

Sənün məqsədin oldur ki, mən ölüm,
 Hələl olsun sənə qanım, nədirsən.
 Oğər yatsam mən topraq içində,
 Dürüstdür əhdü pəmanım, nədirsən.
 Xətai canla çün səni sevdi,
 Sevən ölsünmi, sultanım, nədirsən.

(Ərdəbil, 73)

Bədii ifadə qüvvəti cəhətindən Füzulinin "Pərişan halın oldum, sormadın hali-pərişanım" misrasilə başlayan qəzəlini xatırladan bu qəzəl quruluş və bədii elementləri etibarilə tamamilə orijinaldır. Dediyimiz kibi, bu kibi qəzəllər divanda çoxdur. Bu kibi parçalarda bəzən xalq misalları, xalq arasında yayılmış olan əfsanələrin də işlədildiyi görülür:

Xətai, kimsəyə sağınmə yaman
 Ki, düşdü ol kişi kim qazdı canı.

(Ərdəbil, 108)

Yaxud:

Bir məsəldür kim, dərler gəncün üstə mar olur,
 Zülf içində hüsnün ol gənci-nihan olmuşdurur.

(Ərdəbil, 14)

Bəhanədür lakin işi xəlqə
 Ki, qulaqda bu pəndi eylə həlqə.

(Ərdəbil, 113)

Rəqibi görəyim nabina olsun,
 Otursun ol müdam divarə qarşı.

(Ərdəbil, 85)

Təcnislər az olmaqla bərabər, olduqca müvəffəqiyyətli olanları da vardır:

Bu Xətai könlünü yağmayo verdi Çin için,
 Çin çərisi basdı Rumu, gəldi Maçın üstünə.

(Ərdəbil, 82)

Kim ki, kəmin almadı, dünyədə oldu binəva,
Binovanın vergilən, yarəb, nəvasından mədəd.
(*Ərdəbil*, 11)

Ey könül, siddə ilə hər kim ki, şahı yoldaş ola,
Yüz gərək döndürməyə hər necə kim, yoldaş ola.
(*Ərdəbil*, 7)

* * *

Bütün tarixlərin verdiyi məlumata görə, Xətai qırx yaşına çatmadan vəfat etmişdir. Bu surətlə onun ədəbi əsərlərinin əksərişi cavanlıq çağına aid olduğu kimi, uşaqlıq çağında qələm təcrübəsi qəbilindən olaraq yazdığı parçalar da buluna bilər. Divanda lisanı və bədii qiymət etibarilə müxtəlif dərəcələrdə bulunan şeirlər, şübhəsiz, şairin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aiddir. Lakin bunları inkişaf tədriciliyi prinsipi ilə təsnif etmək qəbil olmadığından biz burada Xətai şeirlərini ancaq mündəricəsində, bədii dilində və ümumən quruluşundakı xüsusiyyətlərə görə üç qismə ayırmaq təcrübəsində bulunuruq:

1. Dini-şie ruhunda yazılmış mənzumələrdir ki, bunların əsas mövzusu, yuxarıda aydın surətdə göstərildiyi kimi, "Əliyə və övladına sədaqət", "xəvaricə", "Yezidə lənət" və nəhayət, şie əqidinin izah və müdafiəsindən ibarətdir. Xətai bu şeirləri ilə Azərbaycan türk ədəbiyyatında [...] sonralar inkişaf edən mərsiyə ədəbiyyatına yol açmışdır [...] Bu növ şeirlər Xətainin yaradıcılığında olduğu kimi, Azərbaycan türk feodal ədəbiyyatının iləridəki inkişafında da epik janrın yerini tutmuş və qəsidəçiliyi əsas etibarilə əvəz etmişdir.

Bu növ parçalar, köhnə şeir və təqsimata görə, "şeri-əşiq", yəni şairin sufiyanə, fəlsəfi tərzdə yazdığı şeirlərdən hesab oluna bilər.⁷¹

2. Feodal klassik ədəbi nümunələrinə təqlid yolu ilə meydana gətirilmiş və cismani işlətdiyi qafiyələr bəzən basirəvi olmaqla bərabər, çox dəfə möhkəm və rədiflidir və bu rədiflərin çoxusu türkcədir ki, bu da şeir sifətinin müəyyən [...] yüksəkliyini və şairin bəşirlik və təcrübəsini göstərən xüsusiyyətlərdəndir.

Ümumən feodal şairlərində olduğu kimi, Xətai də öz xüsusi həyat və fəaliyyətindən şeirlərində çox az bəhs edir. Əgər bir çox yerdə öz bəşirində işlətdiyi "Şah Xətai", "Şah İsmayıl" kimi müraciətlər, "xəvaricə" qarşı yapdığı müharibələr haqqındakı işarələr və nəhayət, öz şəcərəsinə dair verdiyi məlumat çıxarılacaq olursa, deməli bilər ki, divanda şairin xüsusi həyatı, yaxud hökumət prinsipləri, qəhrəmanı və şahidi olduğu vəqələr haqqında mühüm bir qeydə təsadüf edilməyir. Babur, Bayqara və Nəvai kimi həmin əsrlərdə yaşamış və böyük siyasi və idari rol oynamış hökmdar və vəzirlərin şeirlərində, hətta çox sonra, XVIII miladi əsrdə zaman və dövrünə görə mühüm siyasi xidmət və qulluqlarda bulunmuş olan Molla Pənah Vəqifin şeirlərində də bu nöqsanın bulunduğu nəzərə alınarsa, bu cəhətin qədim feodal ədəbiyyatını və şairini xarakterizə edən bir xüsusiyyət olduğu meydana çıxar.

Yenə feodalizm dövrü ədəbiyyatına aid mühüm boşluqlardan biri də şairin həyatı haqqındakı məlumatın kasıblığı ilə bağlı olaraq ədəbi yaradıcılığın, heç olmazsa, xronoloji inkişaf xəttini təsbit etməkdəki çətinlik və imkansızlıqdır.

Eşqi tərənnüm edən parçalardır ki, Xətai bu kimi parçalarında əsas etibarilə XVI miladi əsrə qədər görək fars və görəkse türk cəmiyyəti feodal ədəbiyyatlarında başqa şairlər tərəfindən yaradılmış olan bədii ünsürlərdən, bunların da az-çox ümumi və mübtəzəl mahiyyət kəsb etmiş olanlarından istifadə edir. Xətainin bu növ şeirləri də, yenə qədim təqsimata görə, "şeri-şair" növündəndir. Xətai klassik tematikaya yanaşmamışdır ("Yusif-Züleyxa", "Leyli-Məcnun"...).

3. Nəhayət, xalq ədəbi nümunələrinə yaxın və bu nümunələrdə bulunan bədii ünsürlərdən zəngin surətdə istifadə yolu ilə meydana gətirilmiş olan şeirlərdir ki, görək bədii ifadə və görəkse quruluş və dil nöqtəyi-nəzərindən Xətainin bu növ şeirlərində daha artıq orijinallıq və qüvvət gözü qarpar.

Xətai hər halda əsas feodal klassik ədəbiyyatı normaları üzərində dayanmaqla bərabər, bu dövrdə xalq ədəbiyyatı ünsürlərinə bu qədər geniş yol verən birinci Azərbaycan türk şairi olaraq meydana çıxır. İndiyə qədər bu xüsusiyyətin Xətainin ancaq sufiyanə yazılmış şeirlərində bulunduğu zənn edilmişdir⁷² ki, bu doğru deyildir. Bu

⁷¹ Mövlana Cəlaləddinin oğlu Sultan Vəlad şeiri "şeri-əşiq" (yəni sufiyanə) və "şeri-şair" olaraq ikiyə ayırırdı (İlk mütəəvviflər, 256).

⁷² Köprülüzadə. İlk mütəəvviflər, 387; İsmail Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı, II cild, səh. 22.

xüsusiyyət onun aşiqanə qəzəllərində də bütün qüvvəsilə görüldüyü kibi, hətta şiə doqmatikasını izah və təmim üçün yazılmış əsərlərində də hiss olunur.

Nəsimidə, Həbib və Füzulidə də – bunların xüsusən qəzəl növünə aid əsərlərində – az-çox bariz surətdə görülən bu “sədəlik”, dediyimiz kibi, Xətəidə çox açıq və qəti surətdə və xalq ədəbiyyatına yaxınlaşma şəklinə özünü göstərir ki, Xətəidə müəyyən inkişaf dərəcəsini tapmış olan bu xüsusiyyət müxtəlif şairlərdə müxtəlif şəkildə və dərəcədə bulunaraq, inkişaf edib, nəhayət, məlum olduğu üzrə, nəzərdə öz təkamül zirvəsini qədim Azərbaycan türk ədəbiyyatının görkəmli müməssillərindən birisi olan Vaqif yaradıcılığında tapmışdır. Xətəi yaradıcılığında bu xüsusiyyətin təsadüfi və təqəddiri bir məhiyyət daşımayıb, doğrudan-dogruya canlı dil və xalq ədəbiyyatının inkişafı olduğu yuxarıda müfəssəl surətdə verdiyimiz lisani təhlildən də aydındır.

Xətəi özünü “zəmano şairlərinin” misilsiz “bülbuli-guya”-sı və öz şeirlərini “dürdanə”⁷³ saymaqda o qədər haqlı olmamaqla bərabər, o hər halda tarixi cəhətdən türk dilində şiə ədəbiyyatının müəssisi, dini fanatizm və şolastikanın dövləti vasitələri və ədəbi propaqanda yolu ilə ən qüvvətli mürəvviçlərindən biri sifətilə olduğu kibi, birinci dəfə Azərbaycan, xüsusən İran Azərbaycanı türk ləhcəsində yazmış və bu ləhcədə XVI miladi əsrdə bulunan xalq yaradıcılığı məhsullarından geniş surətdə istifadə edərək, nəticə etibarilə bu vaxta qədər inkişaf etmiş türk feodal ədəbi normalarından aşağıda olmayan bir feodal türk şairi olaraq diqqətə və tədqiqə layiqdir. XVI əsrdəki Azərbaycan türk ədəbiyyatının bədii yüksəkliyi, vertikalı Füzuli ilə ölçülərsə, dil və yaradıcılıq ünsürləri vasitəsilə və içərisinə də aldığı bədii və lisani komponentlərin genişliyi, horizontal meyarı Xətəi ilə təmsil olunur.

XVI miladi əsrdən sonra Füzulinin açdığı cərəyan ilə Xətəinin başladığı cərəyan gah birləşərək, gah bir-birinin üstündə yerləşərək, hər halda eyni feodal ədəbiyyatı çərçivəsi daxilində inkişaf etmişdir.

⁷³ Zəmano şairində görmədim heç
Xətəi bülbulü guya sənəin tək

(Ərdəbil, 57)

Yaxud:

Ey Xətəi, şe'rinə ol yar istər dinləyə,
Dilrübalar guşinə dürdanə xoş gəlmək gərək

(Ərdəbil, 55)

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	5
-------------	---

TÜRK-TATAR LİSANİYYATINA MƏDXƏL

Başlanğıc	19
Səslərin üzviyyəti (fiziologiyası)	23
Səslərin ruhiyyəti	35
Şəkillər	44
Sözlərin bir-birinə bağlanması	47
Dillərin şəkli təsnifi	51
Sözələr	54
Sözələrin sinifləri	58
Cümlə	61
Lisaniyənin şəcərəvi təqsimi	65
Ural-Altay ailəsi	69
Dilin mənşəyi, dilin çıxış və qayıb oluşu	83
Lisaniyənin ömrü	93
Mənalərin dəyişməsi	98
Lisaniyyətin mövzusu: vəzifələri və üsulları	104
Lisaniyyət tarixinin mühüm nöqtələri	107
Türk-tatar dillərinin bugünkü məsələləri	137
Kitabiyyət	154

TÜRK-TATAR DİALEKTOLOJİSİ

Başlanğıc	161
Dialekt və dialektoloji	162
Türk dialektologiyası tarixçəsi	167
Türk-tatar şivələrinin qarşılıqlı münasibəti və təsnifi	172
Başlıca türk-tatar şivələri	193
Başlıca türk-tatar ləhcələrindən nümunələr	221
Son söz	252
Türk-tatar dialektologiyasına aid başlıca əsərlər	253

XƏTƏİNİN DİLİ VƏ ƏDƏBİ YARADICILIĞI

HƏQQINDA	263
----------------	-----

BƏKİR ÇOBANZADƏ
SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

BEŞ CİLDDƏ

I CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKİ

2007

Buraxılışa məsul:

Əziz Güləliyev

Texniki redaktor:

Rövşən Ağayev

Tərtibatçı-rəssam:

Nərgiz Əliyeva

Kompyuter səhifələyicisi:

Rəşid Əlimuradov

Korrektorlar:

Fəridə Səmədova

Pərinaz Musaqızı

Kompyuter operatorları:

Suad Əhmədov

Vaqif Məmmədovğlu

Hüseiniyyə Quliyeva

Mətanət Muradova

Nuranə Salmanova

Yığılmağa verilmişdir 07.09.2007. Çapa imzalanmışdır 28.12.2007.

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 21. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 257.

Kitab "Şerq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.